

Castrenianumin
toimitteita

51

Livvistä liiviin
Itämerensuomalaiset
etnonyymit

Riho Grünthal

Helsinki
1997

Castrenianumin
toimitteita

51

Livvistä liiviin

**Itämerensuomalaiset
etnonyymit**

Riho Grünthal

Helsinki
1997

Castrenianumin toimitteita 51

Julkaisijat: Suomalais-ugrilainen laitos
Suomalais-Ugrilainen Seura

Vastaava toimittaja: Seppo Suhonen

English language supervision: Dennis Estill

Tämä julkaisu luetteloidaan ja indeksoidaan ARTO-tietokantaan tunnukseksi Urbis sekä vuosittain ilmestyvään teokseen *Bibliographie Linguistique/Linguistic Bibliography*.

ISBN 952-5150-00-3
ISSN 0355-0141

Hakapaino Oy • Helsinki 1997

SISÄLLYS

SISÄLLYS	3
KARTAT	6
ESIPUHE	7
1. Johdanto	9
1.1. Vanhat kirjalliset lähteet	12
1.2. Paikannimien tutkimus ja etnonymistiikka	23
1.3. Itämerensuomalaisten etnonyymien tutkimus	28
1.4. Paikannimien ja etnonyymien muodostusperiaatteita	30
2. <i>Suomi, Finland</i>	35
2.1. <i>Finland, fenni ja finni</i>	36
2.1.1. <i>Finne</i> historiallisissa lähteissä	38
2.1.2. <i>Fennien</i> kansallisuus	42
2.1.3. <i>Finnen</i> etymologia	45
2.1.3.1. <i>finne</i> 'suo'	47
2.1.3.2. <i>finne</i> 'evä'	48
2.1.3.3. <i>finne</i> 'kulkija'	49
2.2. <i>Suomi</i>	51
2.2.1. <i>Suomi</i> historiallisissa lähteissä	53
2.2.2. <i>Suomen</i> etymologia	56
2.2.2.1. <i>Suomi</i> ~ 'suoda'	56
2.2.2.2. <i>Suomi</i> 'suomaa'	57
2.2.2.3. <i>Suomi</i> 'suomu'	58
2.2.2.4. <i>Suomi</i> 'hop, församling'	60
2.2.2.5. <i>Suomi</i> 'maa'	62
3. <i>Karjala</i>	73
3.1. <i>Lyydi ja livvi</i>	75
3.2. <i>Karjala</i> historiallisissa lähteissä	78
3.3. <i>Karjalan</i> etymologia	80
3.3.1. <i>Karjalan</i> muodostuminen	82
3.3.2. <i>Karjalan</i> vanhat vieraskieliset nimet	85
3.3.3. <i>Karja</i>	86
3.3.3.1. Indoeurooppalainen "karja", germaaninen * <i>χarja</i>	87
3.3.3.2. Suomalaiset kansanrunot	89
3.3.4. <i>Karjala</i> ja 'kiila'	90
3.3.5. Muita etymologioita	92

3.4. <i>Karjalan</i> ja <i>karjan</i> iästä ja alkuperästä	93
4. <i>Vepsä</i>	97
4.1. <i>Vepsä</i> paikannimissä	99
4.2. <i>Vepsä</i> vanhoissa lähteissä	103
4.3. <i>Vepsän</i> etymologia	108
4.3.1. <i>Ves'</i> ja saamen N <i>vâšulaš</i>	109
4.3.2. <i>Vepsä</i> ja 'kiila'	110
5. <i>Vatja</i>	113
5.1. <i>Vatja</i> ja paikannimet	115
5.1.1. <i>Vatja</i> ja suomalaiset paikannimet	115
5.1.2. <i>Vatja</i> ja virolaiset paikannimet	118
5.2. <i>Vatja</i> historiallisissa lähteissä	121
5.3. <i>Vatjan</i> etymologia	128
5.3.1. <i>Vaaja</i>	128
5.3.2. Saamen <i>vuowjoš</i>	130
5.3.3. <i>Lappi</i>	132
5.3.4. Skandinaavien <i>Kylfingar</i>	136
5.3.5. <i>Vatja</i> ja 'kiila'	137
5.4. <i>Vatjalaisten</i> nimitys	139
6. <i>Tšuudit</i>	150
6.1. <i>Tšuudit</i> tieteessä	152
6.2. <i>Tšuudit</i> historiallisissa lähteissä	153
6.2.1. "Taipaleentakaiset tšuudit"	155
6.2.2. <i>Tšuudit</i> folkloressa	156
6.2.3. <i>Tšuudien</i> alkuperä	157
6.2.3.1. Kansanrunojen tšuudit	157
6.2.3.2. Kirjallisten lähteiden tšuudit	158
6.2.3.2.1. <i>Tšuudit</i> ja <i>vatjalaiset</i>	158
6.2.3.2.2. <i>Tšuudit</i> ja <i>vepsäläiset</i>	159
6.2.3.2.3. Tuntematon ims. heimo, tšuudit	160
6.3. <i>Tšuudi</i> -sanat etymologia	163
6.3.1. Onko <i>tšuudi</i> lainautunut saamesta venäjään?	165
6.3.2. Onko <i>tšuudi</i> lainautunut venäjästä saameen?	167
6.3.3. <i>Tšuudi</i> -kysymyksen ongelmia	179
7. <i>Inkeri</i>	172
7.1. <i>Inkeri</i> historiallisissa lähteissä	173
7.2. <i>Inkerin</i> etymologia	177
7.2.1. <i>Ingegerd</i> ja <i>Igor'</i>	178

7.2.2. <i>Inkere-joki</i>	180
7.2.3. Satunnaisia rinnastuksia	181
7.3. <i>Inkerin</i> ongelmia	182
8. <i>Eesti</i> , <i>Viro</i> ja virolaiset	184
8.1. <i>Maarahvas</i> ja <i>maakeel</i>	187
8.2. <i>Viro</i>	191
8.2.1. <i>Viro</i> historiallisissa lähteissä	191
8.2.2. <i>Viro</i> paikannimissä	194
8.2.2.1. <i>Viro</i> Viron paikannimissä	194
8.2.2.2. <i>Eesti</i> ja <i>Viro</i> Suomen paikannimissä	196
8.2.2.2.1. <i>Eesti</i>	196
8.2.2.2.2. <i>Viro</i>	197
8.2.3. <i>Viron</i> etymologia	200
8.3. <i>Igaunija</i> ja <i>Ugandi</i>	205
8.3.1. <i>Igaunija</i> ja <i>Ugandi</i> vanhoissa lähteissä	205
8.3.2. <i>Igaunijan</i> ja <i>Ugandin</i> etymologia	207
8.3.2.1. <i>Ugalane</i> 'mongertaja'	207
8.3.2.2. <i>Igaunija</i> ja <i>Ugandi</i> < mven. * <i>ug</i>	210
8.4. <i>Eesti</i>	213
8.4.1. <i>Eesti</i> vanhoissa virolaisissa ja vironkielisissä lähteissä	214
8.4.2. <i>Eesti</i> historiallisissa lähteissä	215
8.4.3. <i>Eestin</i> etymologia	222
8.4.3.1. <i>Aestien</i> kansallisuuden ongelma	223
8.4.3.2. <i>Aestit</i> ja germaanit	225
8.4.3.3. <i>Aestit</i> 'Baltian asukkaat'	230
8.4.3.4. <i>Eesti</i> , skandinaavit ja 'itä'	232
8.4.3.5. Muita selityksiä	235
8.4.3.6. Virolaiset ja <i>Eesti</i>	237
9. <i>Liivi</i>	241
9.1. <i>Leivu</i>	243
9.2. <i>Liivi</i> historiallisissa lähteissä	245
9.3. <i>Liivin</i> etymologia	250
ARKISTOLÄHTEET JA KIRJALLISUUS	254
LYHENTEET	276
ENGLISH SUMMARY	277

KARTAT

1. Millerin (1898) rekonstruktio Tacituksen teoksessaan kuvaamastaan Germaniasta.	14
2. Tacituksen Germaniassa mainitsevat kansat nykyiselle kartalle sijoitettuna.	16
3. J. Honterus, <i>De cosmographia rudimentis: Seelandia</i> (1561).	17
4. Baltia Karlis Būgan mukaan ennen saksalaisten valloituksia Henrik Lättiläisen Liivinmaan kronikan kuvaamien tapahtumien ollessa alkamassa.	20
5. Osa Anders Buren kartasta <i>Orbis Arctoi Nova et Accurata Delineatio</i> (1626).	22
6. Pohjoismaat kattava osa Jacobus Zieglerin kartasta <i>Scandinavia</i> (1532).	39
7. Viron <i>Soome</i> -alkuisten paikannimien levikki.	55
8. Suomi vasarakirveskulttuurin aikana.	70
9. Kiukaisten kulttuuri ja pronssikausi Suomessa.	71
10. Ristiretkiajan kalmistot n. 1050—1150/1300 jKr.	84
11. <i>Vepsä</i> -, <i>Vepsa</i> -, <i>Vepsu</i> - ja <i>Vepso</i> -alkuisten suomalaisten paikannimien levikki.	100
12. <i>Vuoja</i> -, <i>Vuoja</i> - ja <i>Saama</i> -alkuiset paikannimet sekä rautakauden kiinteitä asutuskeskuksia.	116
13. Novgorodin viidennekset.	124
14. Viron muinaiset maakunnat.	126
15. Viron <i>Viru</i> -alkuisten nimien levikki.	195
16. <i>Est</i> -alkuisten suomenruotsalaisten paikannimien levikki.	196
17. <i>Viro</i> -alkuisten suomalaisten paikannimien levikki.	199

ESIPUHE

Tämä työ pyrkii selvittämään itämerensuomalaisten kielten ja kansojen nimitysten alkuperää etymologian kannalta, mutta olen pyrkinyt ottamaan huomioon myös muun (esi)historiaa koskevan tutkimuksen, jos se vaikuttaa olennaisesti etnonyymeistä esitettyjen teorioiden arviointiin. Monet itämerensuomalaisista kielten ja kansojen nimitykset ovat taustaltaan hämääviä, eikä niitä voida selittää uskottavasti pelkästään tavallisen etymologisen tai nimistöntutkimuksen metodein. Kielten ja kansojen nimitysten menneisyydellä onkin usein kiinteä yhteys alue- ja asutushistoriaan.

Käsitys Suomenlahden ympäristön kielellisestä ja etnisestä esihistoriasta on muuttunut melkoisesti viimeisen parinkymmenen vuoden kuluessa, ja se tarjoaa uusia haasteita myös etnonyymien taustan rekonstruoinnille.

Johdantoluvussa käsittelen mm. keskeisiä historiallisia lähteitä, etnonyymien suhdetta paikannimiin sekä etnonyymien semanttisia ja rakenteellisia ominaisuuksia. Kutakin etnonyymiä tarkastelen ensin nykykielistä tunnetun käytön ja merkityksen kannalta. Vanhoissa kirjoituksissa, kronikoissa ja saagoissa esiintyvistä etnonyymisistä viitteistä olen koonnut vanhimpia ja etymologisen analyysin kannalta olennaisimpia mainintoja. Usealle itämerensuomalaisista kielistä ja kansoista käytetylle nimitykselle on esitetty mitä erilaisimpia teorioita, joista suuri osa on satunnaisia sanarinnastuksia. Joitakin niistä olen luonnehtinut myös työssäni.

Aiheen moniulotteisuutta kuvaavat yhteydet useisiin tieteenaloihin; historiaan, arkeologiaan, jopa kansanrunouteen. Kielennäytteet ja sanat olen yleensä esittänyt lähteen mukaisessa kirjoitusasussa. Joiltakin osin lopputulos voi olla epäjohdonmukainen; esim. pohjoissaamesta peräisin olevat muodot olen pyrkinyt esittämään tieteellisessä käytössä vakiintuneella Nielsenin ortografialla, mutta jotkin uusista

sanakirjoista poimitut vertailukohteet ovat uuden ortografian mukaisia.

Kirja perustuu samannimiseen vuoden 1996 toukokuussa valmistuneeseen ja syyskuussa hyväksyttyyn lisensiaatintyöhöni. Tässä versiossa olen voinut ottaa huomioon sen tarkastajilta apul. prof. Matti Larjavaaralta ja prof. Seppo Suhoselta saamani palautteen ja sen avaat uudet näkökohdat.

Tammikuussa 1997

Riho Grünthal

1. Johdanto

Kansoista, heimoista, jonkin alueen asukkaista tai jonkin kielen puhujista käytettävät nimitykset eli etnonyymit ja niihin rinnastuvat maan- ja alueennimet ovat kielen lisäksi konkreettisimpia piirteitä, joiden perusteella etniset ryhmät erottuvat toisistaan. Omasta ryhmästä, kokonaisuudesta kansasta tai pienemmästä ryhmästä käytetään erityistä nimeä, kun se erottuu jollakin tavalla muista saman seudun ja lähialueiden ryhmistä. Etnonyymejä aletaan käyttää, kun halutaan tehdä selvä ero johonkin muuhun väestöön, esimerkiksi sen kieleen nähden. Näin tapahtuva tarkoitteen rajaaminen voi kohdistua joko omaan ryhmään tai naapureihin.

Itämerensuomalaisella etnonyymillä tarkoitan tässä työssä itämerensuomalaisten kielten, niiden puhujista tai heidän asunalueistaan käytettyjä nimityksiä, jotka tekevät eron tarkoitteiden välillä joko kielellisin tai (etno)maantieteellisin perustein. Koska maantieteellisin perustein voidaan tehdä eroja myös kieliryhmän sisällä (vrt. *hämäläinen, savolainen, setuke(ne)*), on kielellinen kriteeri ensisijainen, vaikka sen käyttäminen erottavana tekijänä ei olekaan ongelmaton. Esimerkiksi *Inkerin (inkeriläinen)* luokittelu etnonyymiksi perustuu enemmän tutkijoiden kuin kielenpuhujien itsensä tekemään kielelliseen eroon. Tavallisista paikannimistä etnonyymit poikkeavat siten, että etnonyymi on kieleen tai ihmisryhmään viittaava ja määrittää siksi paikan lisäksi myös ihmisiä. Maahan ja alueeseen viittaavana etnonyymejä voidaan silti pitää omana paikannimityyppinään.

Sellaisilla alueilla, joilla kielirajat ovat selvät ja väestö yksikielistä, "omat ja vieraat" voidaan erotella hyvin suoraviivaisesti. Voidaan kuitenkin luetella runsaasti esimerkkejä (*Inkeri, Karjala* jne.), joissa kieliraja ei ole ollenkaan selvä. Kyseessä saattaa olla vain murteiden välinen ero tai asunalueiden välinen maantieteellinen ero ilman, että se olisi etnisesti rajaava. Tästä huolimatta rinnakkaisia alueita, niiden asukkaita ja heidän kieltään kutsutaan eri tavalla. Syynä ovat valtiolliset

rajat tai jotkin muut yhteiskunnalliset, eivät niinkään etniset seikat.

Itämerensuomalaiset kielet ovat kokonaisuus, jossa kielirajat ja murrerajat eivät ole yksitulkintaisia. Tarkastelutavasta riippuen on esitetty lukuisia tapoja jäsentää tähän ryhmään kuuluvat kielet. Eri itämerensuomalaisten kielten puhujat ovat hahmottaneet omalla tavallaan kielten ja kansojen väliset suhteet. Vieraskieliset naapurit, germaaniset, slaavilaiset ja balttilaiset heimot ovat taas nähneet kulloinkin vallinneen etnisen tilanteen toisella tavalla.

Tässä työssä kartoitan itämerensuomalaisista kielistä ja kansoista sekä itämerensuomalaisten itse että heidän indoeurooppalaisten naapurien käyttämiä keskeisiä nimityksiä. Karkeana rajauskriteerinä on ollut, keitä ovat itämerensuomalaiset ja mitkä ovat itämerensuomalaisia kieliä. Tarkasteltavia kysymyksiä ovat, millä eri nimillä itämerensuomalaisia ryhmiä on kutsuttu, millä alueilla nimitykset on tunnettu, missä historiallisissa lähteissä ne mainitaan, minkälainen todistusarvo maininnoilla on ja mitä teorioita nimitysten alkuperästä on esitetty. Satunnaisiin sanarinnastuksiin perustuneita arvauksia en aina ole ottanut lukuun, vaikka olen usein maininnut lyhyesti nekin.

Olen pyrkinyt rajoittamaan näkökulman suhteellisen itsenäisiin nimityksiin, joilla on voitu viitata myös koko kansaan ja saman kielen puhujiksi katsottuun ryhmään. Sellaisia nimiä, jotka ovat viitanneet lähinnä jonkin kansan alaryhmään, en ole tarkastellut. Maakunnannimiin pohjautuvien etnonymien tarkastelu muuttaisi painopisteen toisentyypiksi — niitä tunnetaan varsinkin Suomesta ja Virosta paljon, ja ne voivat olla alueittain hyvin moniulotteisia (vrt. Puss 1973: 678—681). Täydellisempi kuva itämerensuomalaisten asuinalueella vallinneista alueiden ja niiden asukkaiden nimeämistavoista voitaisiin saada ottamalla nekin mukaan. Hankkeen toteuttamista vaikeuttaisi kuitenkin aineiston laajuus.

Etnonymien tutkimisen moniulotteisuutta lisäävät yhteydet muihin tieteenaloihin. Joskus uskottavan etymologian löytäminen vaikeampaa voi olla oikean kontekstin löytäminen ja sen sijoittaminen aikaan ja paikkaan (vrt. Eroms 1970: 185). Eri nimillä on vanhoissa kirjallisissa lähteissä erilainen rooli. Joistakin itämerensuomalaisista kansoista tai väestöryhmistä käytettävät nimitykset mainitaan historiallisissa lähteissä toistuvasti 1. vuosituhannelta alkaen, toisista käytettäviä taas ei ollenkaan tai vain satunnaisesti. Vanhoissa teksteissä painottuvat myös itämerensuomalaisten yhteydet eri suuntiin. Vanhat Rooman

ja läntisen Euroopan lähteet sisältävät myös läntisiin itämerensuomalaisiin suomalaisiin ja virolaisiin liittyviä tietoja. Itäisempien (vepsäläiset, vatjalaiset, tšuudit) kannalta Venäjän historiasta kertovat lähteet ovat korvaamattomia.

Läheisistä sukukielistä käytettävät nimitykset ovat heterogeeninen kokonaisuus tutkielman aiheeksi. Nimien paikkasidonnaisuuden vuoksi nimistöntutkimuksella ei ole ollut samanlaista todistusarvoa historiallis-vertailevassa kielentutkimuksessa kuin esimerkiksi fonologisilla ja morfologisilla tutkimuksilla, olivat sitten kyseessä paikan- tai kansallisuudennimet. Erityisesti kielikontakteista ja niiden kronologiasta, mutta myös muusta etnisestä historiasta nimistöntutkimus voi silti antaa paljonkin arvokasta lisätietoa. Unkarilaisten heimonnimien tutkimus on osaltaan tukenut päätelmiä, että unkarilaisten esi-isien asuinalue olisi sijainnut Baškiriassa (Németh 1972: 211).

Suomalaisessa paikannimistöntutkimuksessa tarkasteltiin varhemmin lainanimiä ensisijaisesti kieli- ja asutushistoriallisena todistusaineistona (Pitkänen 1985: 20). Tällainen todistusarvo katsottiin olevan myös etnonymipohjaisella, kielen tai kansan nimen tavallisimmin määriteosassa sisältävällä nimistöllä. Paikannimiin — erityisesti mahdollisesti etnohistoriaan liittyviin nimiin — perustuneissa päätelmissä syyllistyttiin kuitenkin pitkään usein mielivaltaisuuteenkin ja luotettiin sokeasti äännehistoriallisten vastaavuuksien erehtymättömyyteen. Selytyksiä, joiden avulla tämän vuosisadan alussa todisteltiin Suomen ruotsalaisasutuksen vanhaa alkuperää ja sitä vastaan, on Eero Kiviniemi (1984: 331) osuvasti kutsunut "äännehistorian avulla tehdyiksi tempuiksi".

Myös pyrittäessä selvittämään eri kielten suoraa polveutumista kantakielestä ja pohdittaessa ns. alkukotikysymystä eri kannoilta on esiintynyt säännöllisesti yrityksiä selittää itämerensuomalaiset etnonymit kielten eriytymisen kanssa samaan aikaan palautuviksi (vrt. esim. Tunkelo 1951: 14—15 ja Erkki Itkonen 1961: 106). Pietarin akateemikko A. J. Sjögren katsoi etnonymien valaisevan olennaisesti historiallista kehitystä ja pyrki luomaan tältä pohjalta yksityiskohtaisen käsityksen Pohjois- ja Koillis-Venäjän historiasta (Branch 1973: 138).

Virossa tavataan runsaasti *Suomeen* tavalla tai toisella mahdollisesti liittyviä paikannimiä (*Soomevere*, *Soomla*, *Soomukse* jne.), joiden aiemmat tutkijat (esim. Ojansuu 1913: 86, 1919: 142—145, E. Itkonen 1959: 272 jne.) ovat katsoneet valaisevan myös *Suomi*-nimen

taustaa. Koska aiempi esihistorian tutkimus lähti sekä arkeologisiin että kielellisiin kriteereihin vedoten siitä, että nykyisen Suomen alue olisi ajanlaskun taitteessa ollut vailla vakinaista asutusta, nähtiin etnonymien sisältävät paikannimet todisteina sellaisten kansojen entisistä asuinsijoista, joiden nimitys esiintyy paikannimessä. Tällaisina todisteina tarkasteltiin myös Viron *Soom(e)*-nimistöä. Samankaltaisia esimerkkejä voidaan osoittaa myös muista itämerensuomalaisista etnonymyista. Tosin on totta, että Viron *Soome*-alkuiset paikannimet saattavat silti liittyä etnisiin suomalaisiin, mutta vasta myöhemmin tulaisiin siirtolaisiin.

Ehdottoman jyrkästi paikannimiä ei voi erottaa kielistä ja kansoista, mutta niiden todistusarvo on ymmärrettävä välillisesti. Hyvän kuvauksen siitä, kuinka epäluotettavia dokumentteja kansojen historiasta nimet ovat, antaa suomalaisten ja virolaisten historiantutkimuksessa usein siteerattu roomalainen kirjailija Tacitus (1988: 27—29):

Mutta Germanian nimi on muka uusi ja äsken annettu, koska niitä, jotka ensimmäisinä Reinin ylitettyään karkoittivat gallit ja joita nyt sanotaan tungreiksi, sanottiin silloin germaaneiksi. Niin olisi kansakunnan nimi, ei heimon nimi, vähitellen yleistynyt: aluksi näet kaikkia reinintakaisia kansoja kutsuttiin sieltä tulleen valloittajan herättämän pelon takia germaaneiksi, ja kun he olivat tuon nimen saaneet, sitä ruvettiin sittemmin käyttämään heistä myös heidän ominaispiirteidensä perusteella.

Paikannimien muodostus tarjoaa teoreettista mielenkiintoa etnonymienkin tutkimukselle, ja tarkastelen joitakin siihen liittyviä kysymyksiä luvussa 1.2. ja 1.4. Koska paikannimiä on kuitenkin pidettävä tämän työn kannalta sekundaareina ja etnonymisidonnaisina paikannimet ovat yleensä syntyneet siirtolaisten ja kulkijoiden vaikutuksesta, olen tässä työssä jättänyt ne enimmäkseen huomiotta, ellei ole erityistä syytä menetellä toisin.

1.1. Vanhat kirjalliset lähteet

Jääkauden jälkeen jään alta vapautuneen Suomen rannikoilla on arkeologien varovaisimmankin käsityksen mukaan ollut viimeistään 7.

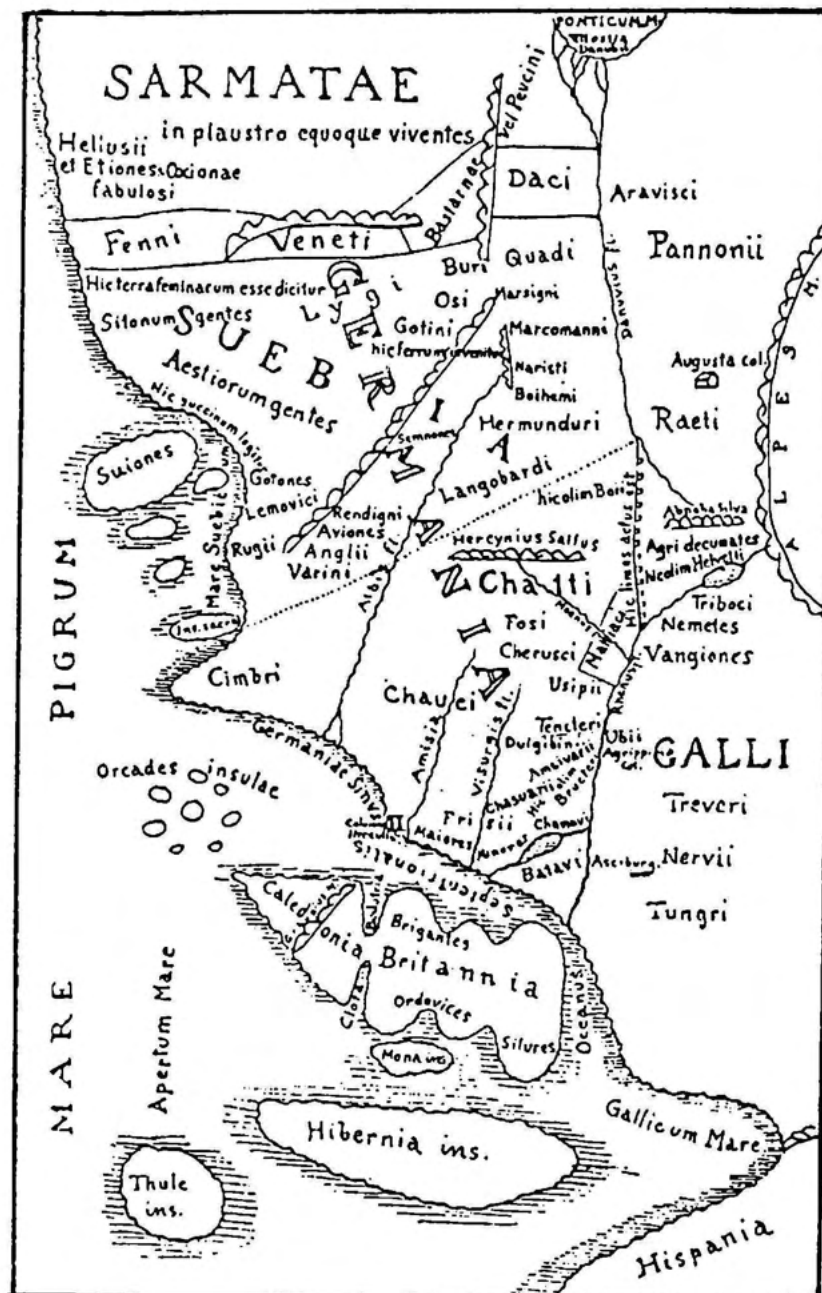
esikristilliseltä vuosituhannelta alkaen jatkuvaa asutusta. Eräät tutkijat ovat viime aikoina olettaneet, että jo jääkauden jälkeen Suomen lahden ympäristön ja nykyisen Suomen alueen asuttanut väestö oli uralilaista (esim. Sammallahti 1995 ja Wiik 1995).

Itämerensuomalaisten ja yleensä uralilaisten kielten tutkimuksessa on usein viitattu siihen, että vanhimmat kirjalliset tiedot sanoista tai tekstinäytteet ovat suhteellisen myöhäiseltä ajalta. Näiden kielten menneisyyttä tutkittaessa joudutaan tukeutumaan eri metodeihin kuin sellaisten, esimerkiksi romaanisten kielten, joiden historiaa voidaan jäljittää pitkälle vanhojen kirjallisten lähteiden pohjalta. Etnonymien tutkimuksessa vanhat, jo antiikin ajoilta olevat lähteet antavat poikkeuksellista apua myös itämerensuomalaisten kielten tutkijalle. Varhaisimmat maininnat ovat ensimmäiseltä vuosisadalta jKr. Toisaalta vaikuttaa siltä, että vähäiset maininnat ajalta, jolloin Pohjois-Euroopassa elettiin vielä esihistoriallista aikaa, ovat saaneet välillä liian suuren painotuksen.

Vanhoihin antiikin lähteisiin tiedot Itämeren seudusta ja itämerensuomalaisten asuinalueista ovat kulkeutuneet lähinnä kolmea tietä: 1) kreikkalaisen maantieteilijän Pytheaan tutkimusmatkojen välittäminä (n. 325 eKr.) — varmana pidetään, että Pytheas kävi Itämerellä, 2) keisari Augustuksen aikana Rooman sotatoimien ulottuessa Germanian pohjoisrannikolle ja 3) meripihka- ja turkiskaupan sivutuotteina. (Pekkanen 1984b: 227.)

Edes osin kopioina säilyneistä lähteistä tunnetuimpia ja tärkeimpiä on Cornelius Tacituksen Germania, varhaisin itämerensuomalaisten historiaa koskeva, toistuvasti mainittu lähde. Teos on roomalaiskirjailijan maantieteellis-kansatieteellinen tutkielma pohjoisista alueista. Tacitus laati työnsä pian sen jälkeen, kun Germania ("Germania superior" ja "Germania interior") oli liitetty Rooman valtakuntaan.

Rooman valtion kukoistuskaudella merkitsivät kauppayhteydet uusia muutoksia myös Itämeren alueelle. Turkikset ja meripihka olivat keisariajan Roomassa kysyttyä tuontitavaraa. Tietoja Itämeren rannikon kauppapaikoilla vierailleista roomalaista on silti yllättävän vähän. Ainoa varmasti tiedettävä matkaaja on keisari Neron aikainen ritari, joka Pliniuksen kertoman mukaan hankki sieltä suuret määrät meripihkaa käytettäväksi amfiteatterin koristeluun gladiaattorinäytöksessä (Pekkanen 1984b: 228). Esimerkiksi Tacituksen ei tiedetä käyneen Itämeren rannalla.



Kartta 1. K. Millerin (1898) rekonstruktio Tacituksen teoksessaan kuvaamasta Germaniasta. (Julk. esim. Inno 1982: 58 ja Tacitus 1988).

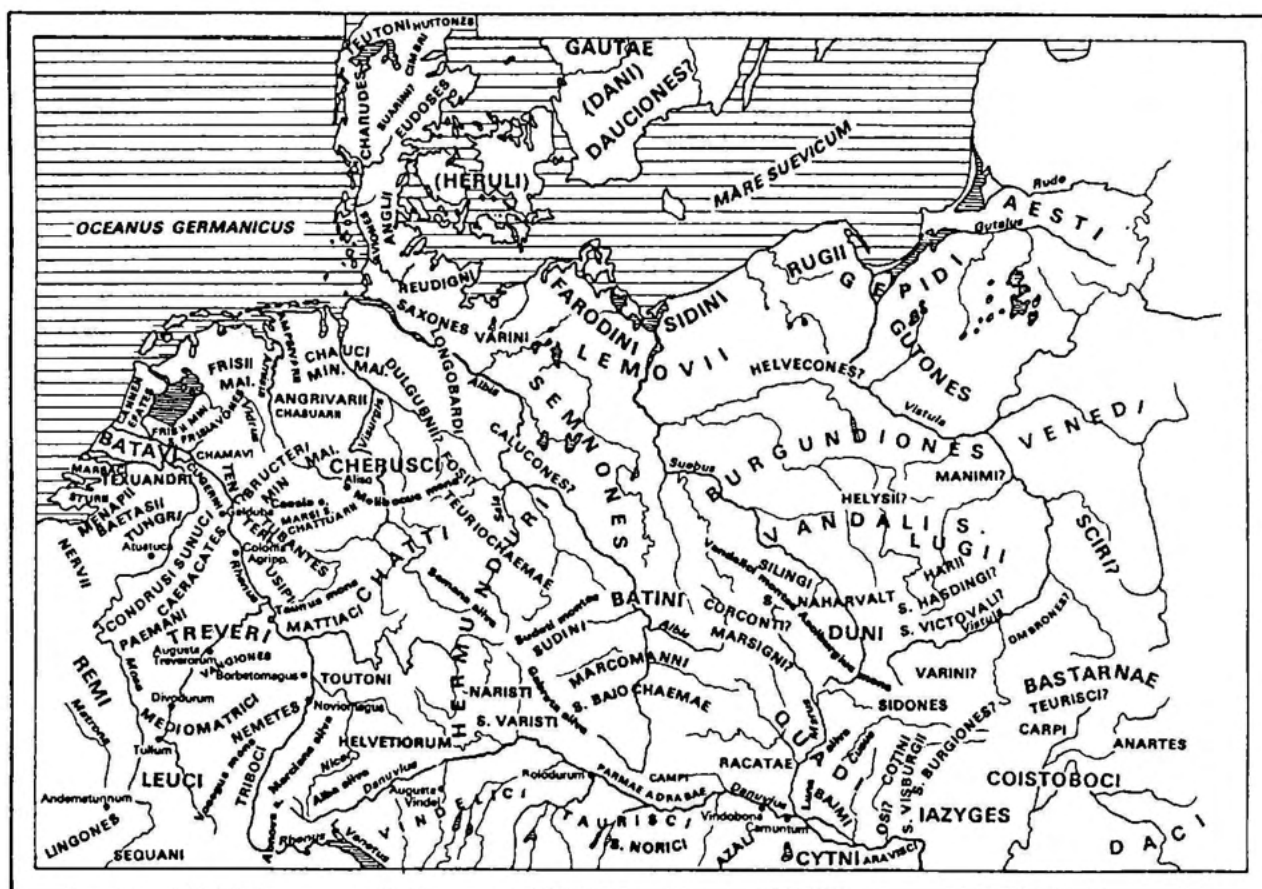
Tacituksen teos tunnetaan Suomessa ja Virossa etenkin siitä syystä, että suomalaisista (ru. *finne*) ja virolaisista (*eesti*) nykyään käytettävä

nimitys tavataan ensimmäistä kertaa Germanian loppukappaleissa. Vaikka kirja on nykytutkijalle korvaamaton, eivät sen merkitys ja sisältämä tieto olleet kirjoittajalleen yhtä korvaamattomia. Hänellä oli käytettävissään monia sellaisia germaaneja käsitteleviä teoksia, jotka ovat myöhemmin hävinneet (Pekkanen 1988: 11). Tacitus on käyttänyt ajan tavan mukaisesti runsaasti muita lähteitä hyväkseen, ja esim. hänen tietonsa Germaniasta pohjoisessa rajaavasta valtamerestä ja sen rannalla asuvista kansoista palautuvat ainakin osittain Pytheaan teokseen ja hänen matkojensa hedelmiin (Pekkanen 1984b: 227).

Antiikin lähteiden ja myöhemmissä teoksissa esiintyvien sitaattien perusteella tiedetään, että Tacitusta ennen kreikkalainen Poseidonios (n. 135-51 eKr.) oli kirjoittanut historiateoksen kelttiläisistä kansoista, ajan tavan mukaan germaanit heihin luettuna. Germaaneja ja mahdollisesti myös muita pohjoisia seutuja käsitelleitä kadonneita Rooman kirjallisuuden aarteita ovat edelleen mm. Aufidius Bassuksen tekemä, Tiberiuksen sotaretkiä käsittelevä *Bellum Germanicum* (1. vuosisadan alkupuoliskolta jKr.) sekä Plinius vanhemman (23—79 jKr.) *Bella Germaniae*, yleiskatsaus kaikkiin germaaneja vastaan käytyihin sotiin. Liviuksen (59 eKr. — 17 jkr.) Rooman historian 104. kirjan alkuosa oli säilyneen sisällysluettelon mukaan maantieteelliskansatieteellinen kuvaus germaaneista. (Pekkanen 1988: 11.)

Myös Tacituksen Germania on välittynyt nykyaikaan vain kopioiden kopioina. Germaniasta säilyi keskiajan yli vain yksi käsin kirjoitettu kopio, joka on niin ikään myöhemmin hävinnyt: Codex Hersfeldensis noin ajalta 830—850. Germanian noin 30:sta kopioidusta käsikirjoituksesta yhtäkään ei ole kopioitu suoraan Codex Hersfeldensisistä, vaan ne perustuvat siitä 1400-luvulla tehtyihin, samaten tuhoutuneisiin jäljennöksiin. (mts. 17.)

Vanhaan kirjallisuuteen sisältyy enemmänkin viittauksia, jossa on käsitelty tuntemattomia germaanien ja heihin luettujen muiden kansojen asuinalueita. Ei ole tiedossa, miten ja kenen välityksellä tieto on kulkeutunut Roomaan. Pekkanen (mts. 12) arvelee Tacituksen Germanian asiatiedoista suuren osan olevan peräisin kadonneista lähteistä. Antiikin kirjallisuuden yleisen käytännön mukaan ei Germaniassakaan yleensä mainita lähdekirjailijoita, vaan niihin viitataan korkeintaan epämääräisesti. Huolimatta siitä, että Germania ilmeisesti perustuu pääosin toisen käden tietoon, katsoo Pekkanen Tacituksenkin täytyneen nähdä Roomassa "germaaneja".



Kartta 2. Tacituksen Germaniassa mainitsevat kansat nykyiselle kartalle sijoitettuna Muchin (1967) mukaan. (Hutterer 1986: 71.)

Germanian kahden vuosituhannen takaa tarjoamaa tietoa on pidetty yleensä kutakuinkin luotettavana (Pekkanen 1988: 13). Virheelliset johtopäätökset, subjektiiviset selittelyt ja retoriset mielelmät erottuvat useimmiten tyyliltään historiallisesta asiasisällöstä.

Tacituksen Germanian jälkeen seuraava säilynyt Itämeren alueen kannalta olennainen antiikin lähde, Ptolemaioksen *Geographica*, sisältää noin 8000 pisteen maantieteelliset koordinaatit, joista Pekkanen (1984b: 233) arvelee kuitenkin an harvojen perustuvan todellisiin mittauksiin. Suoria yhteyksiä itämerensuomalaisiin Ptolemaioksen teoksessa ei ole eikä vastaavia kuvauksia kuin Tacituksella. Monien ilmeisten virheiden vuoksi Ptolemaioksenkin teokseen on yleensä suh-

tauduttu varovasti eikä ole syntynyt selvää käsitystä esim. siitä, voidaanko Skandinaviassa (Skandinavian Ptolemaios kuvasi saarena) esiintyvä nimi *levones* liittää liiviläisiin vai ei.



Kartta 3. Ptolemaioksen *Geographica* vaikutti näkyvästi kartografiaan vielä myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa. J. Honterus lienee Ptolemaioksen vaikutuksesta ottanut mukaan karttaansa *De cosmographia rudimentis; Seelandia* (1561) nimen *levoni*. (Kartan lähde: Norden-skiöld 1973: 112.)

Merkittävä lähde Pohjois-Euroopan keskiajan historian kuvaajana on Jordaneksen (v. 550 jKr.) kirjoittama Goottien historia (*De origine actibusque Getarum*, Pekkasella *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*), goottien historian tärkein lähde (ENE 4: 109). Teos

keskittyy goottien alkuperään ja tekoihin, mutta sillä on myös yleistä merkitystä Pohjois-Euroopan ja uralilaisten kansojen historian kannalta siinä esiintyvien kansannimien takia. Pekkanen (1984a: 128) luonnehtii Jordanesta latinan käyttäjänä keskitason alapuolella olevaksi. Puutteellinen kielitaito paljastuu etenkin ortografiassa ja morfologiassa.

Puutteistaan huolimatta Geticaa pidetään tärkeänä suuren kansainvaelluksen ajan lähteenä (Korkkanen 1975: 15). Monet keskiajan kirjoittajat tunsivat Jordanesin työt ja lainasivat niitä. Useimmat eivät kuitenkaan mainitse luetteloa Hermanaricin valtakunnan kansoista (mts. 21, 47).

Kun nimittäin goottikuningas Geberich oli eronnut tästä elämästä, seurasi jokin aika jälkeensä Hermanarich, kuuluisin amaleista, hallituksessa, Hermanarich, joka voitti useita Pohjoisen sotakuntoisia kansoja ja pakotti elämään hänen lakiensa mukaan. Oikeutetusti ovat jotkut aikaisempien joukossa verranneet häntä Aleksanteri Suureen. Sillä hän alisti valtikkansa alle seuraavat kansat: Golthescytha, Thiudos, Inaunxis, Vasinabroncas, Merens, Mordens, Imniscaris, Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas ja Coldas. — — Samoin alisti hän valtansa alle myös estien kansan, joka asuu kaukana Germanian meren rannikoilla, viisaudella ja urhoollisuudella ja hallitsi kaikkia Skyyttian ja Germanian kansoja kuten omia alamaisiaan.¹ (Käännös Lindström 1985: 38—39.)

Luettelossa esiintyvien nimien tulkintaa vaikeuttaa se, että tavallisesti joudutaan turvautumaan muotoihin, jotka eivät esiinny lainkaan käsi-kirjoituksessa. Esimerkiksi nimitysten *Merens*, *Mordens* ja *Imniscaris* tulkinnessa tärkein apu on ollut Nestorin kronikka ja sen tietojen vertaaminen Jordaneksen tekstiin (Korkkanen 1975: 46).

Varhaiskeskiaikaisissa lähteissä² esiintyy siellä täällä viitteitä

¹*Nam Gothorum rege Geberich rebus humanis excedente post temporis aliquod Hermanaricus nobilissimus Amalorum in regno successit, qui multas et bellicosissimas arctoi gentes perdomuit suisque parere legibus fecit. quem merito nonnulli Alexandro Magno comparavere maiores. habebat si quidem quos quos domuerat Golthescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Imniscaris Rogas Tadzans Athaul Navego Bubegenas Coldas. — — Aestorum quoque similiter nationem, qui longissimam ripam Oceani germanici insident, idem ipse prudentia et virtute subegit omnibusque Scythiae et Germaniae nationibus a si propriis laboribus imperavit.* (Korkkanen 1975: 9.)

²Suomea ja itämerensuomalaisten varhaiskeskiaikaa käsitteleviä hajanaisempia tietoja on koottu teoksiin FMU ja SVL. Jälkimmäinen sisältää kuitenkin ainoas-

itämerensuomalaisista etnonyymien muodossa, mutta Tacituksen kirjoittaman kaltaisia yhtenäisiä kuvauksia ei tunneta. Kuva itämerensuomalaisten asuinalueiden esihistoriasta alkaa täydentyä olennaisesti siinä vaiheessa, kun alueet tulevat konkreettisemmin osaksi naapureiden, skandinaavien (Tanskan ja Ruotsin) ja slaavilaisten (Venäjän) alueita.

Marginaalisia tietoja, mutta kuitenkin tärkeitä mainintoja itämerensuomalaisista sisältää Venäjän valtion varhaisvaiheista, Kiovan hallitsijoista ja itäisen Euroopan kansoista kertova Nestorin kronikka (*Povest vremennyh let*). Noin vuoden 1100 paikkeilla kirjoitetun kronikan tapahtumat esitetään bysanttilaisen ajanlaskun mukaan maailman luomisesta lähtien aikajärjestyksessä, vuodesta 852 lähtien vuosittaisina muistiinpanoina. Viimeisin merkintä on vuodelta 1116. Vanhin säilynyt kopio kronikasta, ns. Codex Laurentius on vuodelta 1377. (Nestorin kronikka 1994: 6.)

Suomalais-ugrilaisten kansojen historiaa käsittelevässä tieteellisessä kirjallisuudessa on siteerattu paljon etenkin kahta heti kronikan alussa esiintyvää kansojen luetteloa:

Jaafetin alueella asuvat venäläiset, tšuudit ja monet muut kansat kuten merjalaiset, muromalaiset, vepsäläiset, mordvalaiset, taipaleen takaiset tšuudit, permiläiset, petšoralaiset, jaamit, ugrit, liettualaiset, semgallit, kuurilaiset, lätit ja liiviläiset.³ (Nestorin kronikka 1994: 10.)

— Seuraavat kansat puhuvat omaa kieltään, mutta maksavat Venäjälle veroa: tšuudit, merjalaiset, vepsäläiset, muromalaiset, tšeremissit, mordvalaiset, permiläiset, petšoralaiset, jaamit, liettualaiset, semgallit, kuurilaiset, narovalaiset ja liivit. (mts. 13.)

Viron ja Latvian keskiajan korvaamaton lähde on todennäköisesti 1224—1227 välisenä aikana (Tarvel 1982: 6) kirjoitettu Henrikin Liivinmaan kronikka, kuvaus liiviläisten, latgallien ja virolaisten alistamisesta saksalaisten valtaan. Kronikan kirjoittaja seurasi läheltä valloitusta ja osallistui Baltian asukkaiden käännättämiseen kristinuskoon. Huolimatta tarkoitushakuisuudestaan kronikka sisältää runsaasti yksityiskohtaista ja ainutlaatuista tietoa Latvian ja Viron oloista saksalaisten

taan käännökset.

³ В Афетовъ же части сѣдять Русь, Чюдь и вси языци: Меря, Мурома, Вель, Мордѣва, Заволоческая Чюдь, Пермь, Печера, Ямъ, Угра, Литва, Зимъ гола, Корсь, Лѣтьгола, Любь... (FMU 1)

mittavimman sotaretken aikaan. Tietojen perusteella voidaan tehdä päätelmiä myös Liivinmaan oloista ennen saksalaisinvaasiota. Sikäli kuin Henrikin tekstiä voidaan verrata vanhoihin dokumentteihin ja sen ajasta säilyneisiin tietoihin, on kuvausta pidetty luotettavana, täsmällisenä ja totuudenmukaisena (mts. 10).



Kartta 4. Baltia Karlis Būgan mukaan ennen saksalaisten valloituksia Henrikin Liivinmaan kronikan kuvaamien tapahtumien ollessa alkamassa (Būga 1924).

Myöskään Henrikin Liivinmaan kronikan käsikirjoitus ei ole säilynyt meidän päiviimme. Siitä tunnetaan 16 kokonaan tai osin 1300—1700-luvulta säilynyttä kopiota. Niistä viisi (merkittävin on nn. Codex Zamoscianus) on tulkittava itsenäisiksi, ja ne perustuvat kaikki johonkin 1200-luvulle palautuvaan, mutta virheitä sisältävään kopioon. (Tarvel 1982: 10.)

Itämeren alueen varhaisvaiheista kerrotaan paljon myös skandinaavisissa saagoissa. Saagojen kuvaamat tapahtumat alkavat ensimmäisen vuosituhannen jälkipuoliskolta, mutta koska ne on merkitty muistiin vasta myöhäisenä keskiaikana, on niiden välittämien tietojen ajalliseen täsmällisyyteen suhtauduttava varauksellisesti. Hyvän yleiskatsauksen skandinaavien ja islantilaisten Itämeren itärantaa koskevan tiedon lisääntymisestä ja täsmentymisestä myöhäisellä keskiajalla antaa skandinaavisista saagoista kootun *Hauksbókin*⁴ katkelma, jossa luetellaan useita maannimiä:

Gardarikin vieressä sijaitsevat tällaiset maat: Kirialir, Refalir, Tafeistland, Virland, Eistland, Lifland, Kur land, Erm land, Pulina land, Vindland, — kaikista lännimmäisin lähellä Tanskaa.⁵ (Melnikova 1986: 62).

Eräissä tapauksissa on etnonymien historiaa selitetty kirjallisten mainintojen lisäksi myös vanhoihin karttoihin vedoten. Suurta apua ei varhaisista Pohjois-Euroopan (Skandinavian, Suomen, Baltian, Venäjän) kartoista kielten ja kansojen nimien tutkijalle kuitenkaan ole, sillä myöhäiskeskiaikaa vanhemmat kartat ovat kaikin tavoin epäluotettavia. Vanha kartta on ensi sijassa eräänlainen graafinen viestintäväline, joka tarjoaa tietoa tietyn aikakauden maailmankuvasta (van Mingroot — van Ermen 1988: 24). Suurten ja tuntemattomien alueiden kartoittamisessa piirtäjien oli luotettava siihen tietoon, minkä matkustelijat ja merenkulkijat kertoivat. Kartanpiirtäjä kokosi asiatiedot sekä yleisti ja karsi niitä tarpeen mukaan ennen kuin piirsi kartan (mts. 14).

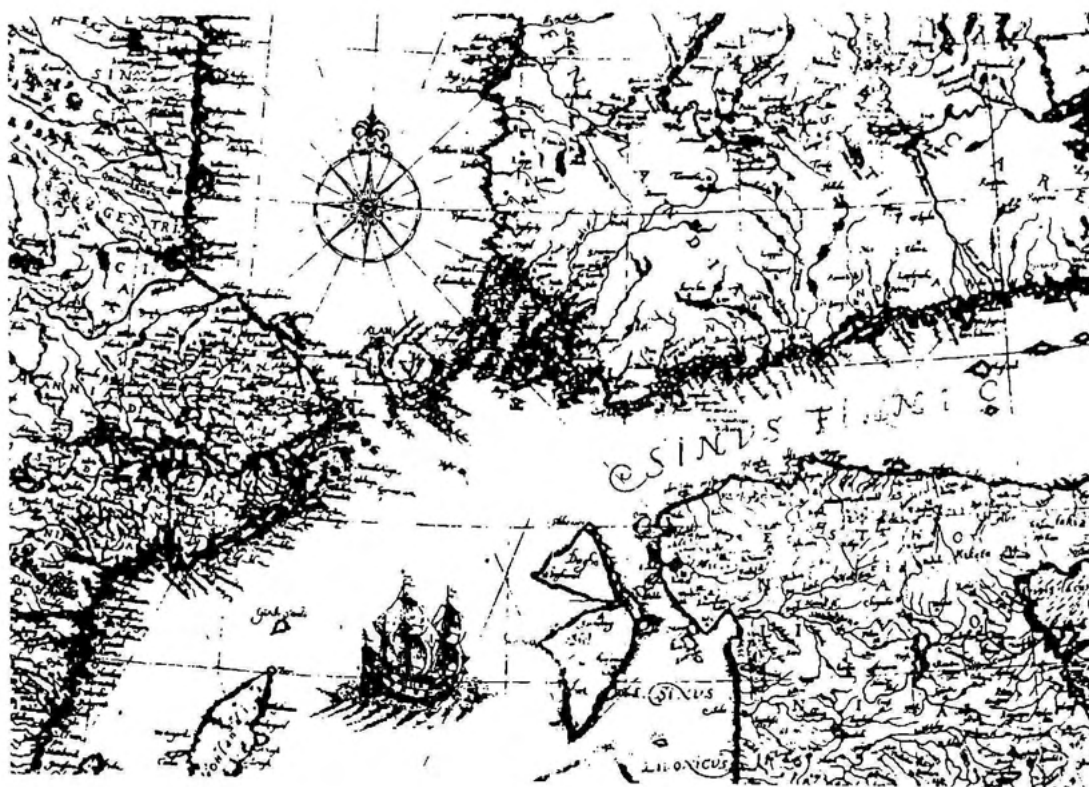
Mistään Pohjoismaasta ei ollut erikseen karttoja ennen 1500-luvun puoliväliä. Kartanpiirtäminen pääsi varsinaisesti käyntiin vasta renessanssin myötä keskiajan lopulla, kun Ptolemaioksen *Geographia*

⁴Suurimman osan *Hauksbókista* kirjoitti Haukr Erlendsson, joka kuoli vuonna 1334 (Jansson 1945: 273).

⁵*Hia Garða ríki liggja lond þessi: Kirialir, Refalir, Tafeistland, Virland, Eistland, Lifland, Kur land, Erm land, Pulina land, Vindland, er vestast nest Danmork.*

löydettiin uudelleen ja käännettiin eri kielille. Ensimmäinen painotyö Geographiasta ilmestyi Bolognassa 1477. (mts. 10—14).

Tanskalainen Claudius Clavus (Clausson) teki vuonna 1424 matkan Italiaan ja laati uteliaiden italialaistiedemiesten avuksi ensimmäisen kartan pohjoisista seuduista. Jacob Ziegler korjasi karttaa olennaisesti yli sata vuotta myöhemmin (1532). Zieglerinkin verrattain alkeellisen Skandinaviaa (*Schondia*) kuvaavan työn jälkeen karttojen piirtäminen Pohjoismaista alkoi edistyä nopeasti. Itämerensuomalaisten asuinalueiden kuvauksen kannalta käänteentekeviä olivat Olaus Magnuksen *Carta Marina* (1539) ja etenkin Anders Buren Pohjoismaiden kuvaus karttaliitteineen (1626), jonka pohjalta julkaistiin myöhemmin 1600-luvulla useita karttoja. 1700-luvulla taiteellisuuden sijasta piirtämisessä pyrittiin jo vähitellen yhä suurempaan tarkoituksenmukaisuuteen ja tieteelliseen tarkkuuteen. (van Mingroot — van Ermen 1988: 7—10.)



Kartta 5. Osa Anders Buren kartasta *Orbis Arctoi Nova et Accurata Delineatio* (1626) (133 x 118 cm; 1:1 000 000). (Bure 1985.)

Karttojen täsmentyessä rajat ja alueet sekä niistä käytettävät nimet alkoivat vakiintua, vaikka Baltiassa, Suomessa ja Suomenlahden ympärillä onkin selvästi havaittavissa Ruotsin ja Venäjän välisten alituisien sotien ja rajanmuutosten vaikutus hallinnollisten alueiden nimiin.

Siinä missä Ptolemaioksen kartan julkaiseminen käynnisti kartografisen ja maantieteellisen tutkimuksen, loivat uuden ajan alun murrokset renessanssista ja uskonpuhdistuksesta alkaen edellytykset sille, että mm. uralilaisten kansojen asuinalueet alettiin vähitellen oppia tuntemaan. Maantieteelliset yhteydet alkoivat 1500-luvulta lähtien tuoda uralilaisten kansojen asuinalueet muun senaikaisen maailman yhteyteen (ks. esim. Stipa 1990: 23—).

Kaiken kaikkiaan itämerensuomalaisten asuinalueiden varhaishistoriaa valaisevia, 1. vuosituhannella kirjoitettuja teoksia on käytettävissä vähän. Kun uudella ajalla alettiin kirjoittaa aikaisempien vuosisatojen tapahtumista, pyrkivät kirjoittajat ottamaan huomioon harvat olemassa olevat lähteet ja asiakirjat. Esimerkiksi Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan historian kirjoittaneen Johannes Messeniuksen tiedot perustuvat etenkin Suomen osalta käytettävissä olleisiin alkuperäislähteisiin (Linna—Lagerstedt—Palmén 1988: 22). Liivinmaan ja Kuurinmaan tapahtumien kuvaus on puutteellista. Messenius ei ole tuntenut esim. Henrikin Liivinmaan kronikkaa (*Chronicon Livoniae*), vaan on luultavasti turvautunut *Livländische Reimchronikiin* ja uudempiin historiankirjoihin, kuten Balthasar Russowin *Chronica der Provintz Lyffland* (1584). (Tärkeimmistä itämerensuomalaisiin kieliin ja niitä puhuviin kansoihin lähemmin tutustuneista uuden ajan alun kirjoittajista ja tutkijoista ks. lähemmin Stipa 1990: 37—51.)

1.2. Paikannimien tutkimus ja etnonymistiikka

Synkronisesti käytön ja merkityksen kannalta tarkasteltuna raja etno- ja toponymien välillä tuntuu selvältä, vaikka maannimetkin voidaan ymmärtää paikannimiksi makromittasuhteissa. Nimien menneisyyttä hahmoteltaessa törmätään osin samoihin kysymyksiin; etnonymit saattavat olla alkujaan merkitykseltään suppeampia, johonkin heimoon rinnastuvia maakunnannimiä (*Karjala, Suomi, Viro*) tai mahdollisesti vielä rajatumpia paikannimiä (*Inkeri*). Heimonnimet erottuvat

käyttöympäristönsä perusteella etnonyymeistä sikäli, että ne ovat ensisijaisesti kieliryhmän sisäisiä ihmisryhmästä käytettäviä nimiä. Laajemmassa aineistossa *Inkeri*, *Karjala*, *Suomi* ja *Viro* voisivat kuulua samaan ryhmään kuin *Häme*, *Kainuu*, *Lappi* 'Suomen pohjoisosa', *Pohjanmaa*, *Satakunta*, *Savo*, *Uusimaa*, *Aunus*, *Harjumaa*, *Järvamaa*, *Sakala*, *Setumaa* ja niistä muodostetut, alueen asukkaita kuvaavat johdokset.

Toisaalta topografisilla (*maa*, *mäki*, *ranta*, *saari*) käsitteillä on ollut eräillä monikansallisillakin alueilla keskeisempi rooli kuin propriistuneilla paikannimillä tai muilla propreilla. Inkerinmaalla vatjalaisten käyttämien nimitysten *maa tšeeli*, *mäčiläizeD*, *orgolaizeD* ja paikannimipohjaisen *liivtšüläläizeD* käyttöarvo on perustunut mitä ilmeisimmin siihen, että vatjalaiset ja inkerikot ovat asuneet pitkään sekaisin ja ovat puhuneet kaiken lisäksi kahta hyvin läheistä kielimuotoa. Kuurinmaan rannan liiviläiset ovat erottaneet itsensä (*kalàmi'ed*, *rāndali*) virolaisista (*sārli*, *sārmā kēl*) erottamalla rannan ja saaren asukkaat toisistaan.⁶ Myös marilaiset erottavat toisistaan niitty- (*olāk mari*) ja vuorimarilaiset (*kurāk mari*) topografisen sanaston avulla. Tämän tyyppistä nimitystä näyttää kuitenkin esiintyvän etupäässä kielen sisällä tai toisilleen läheisten kielten välillä, ja ne voitaisiin siten luokitella heimonnimiksi.

1200-luvun Liivinmaan kronikan kirjoittaja Henrik on käyttänyt Viron läntisistä pitäjistä nimitystä 'Merenrantakunnat' (Maritima provinciae), hiukan samaan tapaan kuin liiviläiset ovat kutsuneet itseään "rantalaisiksi". Näin esim. 14. luvussa:

⁶Itämeren kulttuuripiirissä maannimien *Latvia* ja *Liettua* etymologia on selitetty topografisen merkityksen perusteella. *Latvian* (latv. *latvis*, liett. *lātvis* 'Lette') on katsottu olevan ilmeisesti samaa perua kuin Vilnan seudun joennimet *Letà*, *Latà*, *Letanka* jne. — täältä alueelta latvialaisten esi-isät olisivat siirtyneet Latgalliaan — sekä liett. *latākas* 'Pfütze, Lache, (Dach)rinne, Abzugsgraben, Kanal' jne. Näiden sanojen on katsottu mahdollisesti juontuvan vanhasta indoeurooppalaisesta sanueesta, vrt. isl. *leðja* 'Schlamm, Schmutz', mys. *letto* 'Ton(erde)', lat. *latex* 'Flüssigkeit' jne. (Fraenkel 1962—65: 342—343). *Liettua* tulisi Fraenkelin mukaan liittää mahdollisesti latinan sanaan *lītus* 'Gestade, Strand', ja se olisi samaa perua kuin verbi *lieti* 'aus-, vergießen, ausschütten, begießen, besprengen, bespritzen' jne. *Liettua* olisi merkinnyt alkujaan 'virta-aluetta' (mts. 368—369).

Mutta he pakenivat kääntäen selkänsä, ja yksi heistä jäi jälkeen, joka tullessaan meidän joukkojemme luokse ilmoitti, että toinen suuri sotajoukko Merenrantakunnista tunkeutuu samana yönä toista reittiä, joka on meren rannassa, Liivinmaahan. (HLK 112—113.)⁷

Ja myöhemmin 29. luvussa:

Mutta sen kihlakunnan, jota kutsutaan Merenrannaksi, yhdessä koko muun Merenrannan kanssa sekä Virumaan ja Järvamaan otti hän korkeimman ylipapin valtaan. (HLK 262—263.)⁸

Tarvelin (1982: 113) mukaan kyseessä on kuitenkin Raamatusta lainattu latinankielinen ilmaus. Myös attributiivinen asema 14. luvun kohdassa antaa olettaa, että kyseessä on vain kirjoittajan luomus.

Suurin osa nykysuomessa — ja vastaavasti muissakin kielissä — vieraista kielistä, valtioista ja kaukaisemmista alueista käytettävistä nimistä on tullut kieleen suoraan propristuneina niminä. Ilmeistä on, että tällainen nimien synty on alkanut vasta sitten, kun muut, esimerkiksi topografiset termit eivät ole riittäneet erottamaan omia ja vieraita. Toisaalta käsiteltävään itämerensuomalaiseenkin kielialueeseen kuuluu ilmiselvästi myös ikivanhoja propristuneita etnonyymejä (*Eesti, Häme, Suomi, Viro*), vaikka niillä voisi olla semanttisesti suhteellisen neutraali motivaatio, esim. 'maa' tms. *Häme, hämäläinen* on sittemmin jäänyt heimonnimeksi, vaikka se esiintyy vanhoissa venäläisissä kronikoissa etnonyyminäkin.

Semantiikaltaan etnoyymit voidaan jakaa etnisiin (kieleen ja väestöön viittaaviin) ja geografisiin (maantieteelliseen kohteeseen viittaaviin) etnonyymeihin. Edelliset rajaavat kohteen ihmisiin, jälkimmäiset alueeseen perustuvien määrityksin. Vaikka etnonyymeillä useimmiten kyetään viittaamaan sekä kieleen, ihmisiin että alueeseen, paljastaa jo pinta-analyysi, että joko etninen tai geografinen viitesuhde on

⁷*Sed illi dorsa vertentes fugerunt, et remansit unus ex eis, qui accedens ad nostros nunciavit exercitum alium magnum de Maritimis provinciis eadem nocte via alia, que est iuxta mare, Lyvoniam intraturum.* (HLK 112—113.)

Henrikin Liivinmaan kronikan katkelmia kääntäessä olen käyttänyt apuna vironkielistä käännöstä.

⁸*Illam vero kiligundam, que Maritima vocatur, cum alia tota Maritima et Vironia et Gerwa in summi pontificis accepit potestatem.* (HLK 262—263.)

kyetty luomaan johdoksen tai sekundaarin merkityskehittymän avulla. Itämerensuomalaisista etnonyymeistä geografisia ovat *suomi*, *karjala*, tässä työssä esittämäni selityksen mukaan *vatja*, *Inkeri*, *viro* ja *Igaunija*. Etnisiä etnonyymejä taas ovat *fenni*, *lyydi*, *vepsä*, vanhan käsityksen mukaan *vatja*, *tšuudi*, *eesti* ja *liivi*. Esimerkiksi sanan *suomi* merkitys 'suomen kieli' on sekundaarin merkityskehityksen tulosta. Primaari denotaatio on 'alue Suomenlahden luoteisrannalla', ja johdoksen avulla (*suomalainen*) on voitu nimittää myös alueen asukkaita. Toisaalta myös etniset etnonyymit voivat propriistuttuaan olla käytännössä enemmän maantieteellisesti kuin etnisesti suuntaa antavia. Tällainen näyttää olleen esim. Tacituksen käyttämä *aesti*.

Varsinkin geografisten etnonyymien kehitys saattaa liittyä läheisesti historiallisiin tapahtumiin, kuten skandinaavien, novgorodilaisten ja baltiansaksalaisten taisteluun Baltian ja Suomenlahden rannikoiden herruudesta. Näihin keskiajan tapahtumiin liittyvät *Inkerin* ja *Vatjanmaan*, ehkä *Karjalankin* vaiheet. Ruotsin ja Venäjän rajankäyntien myötä esimerkiksi *Eestin*, *Viron* ja *Liivinmaan* tarkoittama alue on voinut vaihdella paljonkin, kunnes ne vähitellen ovat vakiintuneet nykyiselleen.

Funktionaalisesti etnonyymit voitaisiin ehkä jakaa myös refleksiivisiin (tiettyyn, omana pidettyyn väestöön tai alueeseen tai kielen puhujiin viittaaviin) ja ei-refleksiivisiin, ympäristöä klassifioiviin. Koska kuitenkin etnonyymit ovat tavallisesti läpinäkyvämmiksi leksikaalistuneita propreja, ei tällainen jako varsinkaan etymologisen lähestymistavan kannalta ole kovin relevantti, etenkin jos aineisto on niin suppea kuin tässä työssä.

Vaikka kontakti vieraskieliseen tai muuten vieraaksi koettuun väestöön saattaa olla ratkaiseva etnonyymien propriistumisen, synnyn tai sen käytön leviämisen kannalta, eivät kontaktit toiseen kieliryhmään kuuluvaksi pidettyyn väestöön silti johda väistämättä etnonyymien käyttöön tai yleistymiseen.

Turunmaan saaristossa, joka on ollut suomen- ja ruotsinkielisten vilkasta kontaktialuetta, on Ritva Liisa Pitkänen (1985: 314—315) erottanut vain kolme — tosin keskeistä — paikannimeä, joihin sisältyy kansallisuuteen viittaava *ruotsi*. Pitkänen arvelee suomalaisten antaneen Turunmaan saaristossa *Ruotsi*-nimiä sellaisille paikoille, joihin jo varhain on asettunut Ruotsista tulleita uudisasukkaita. Etnonyymipohjaisten nimien suhteellisen vähäinen määrä kielii kuitenkin siitä,

että paikannimiä annettaessa appellatiivit ja niiden pohjalta muodostetut nimet ovat olleet vanhastaan eri kielten kontaktialueillakin paljon tärkeämpiä.

Etnonyymien tutkimukseen voidaan soveltaa paikannimitutkimuksen metodeja varauksellisesti jonkin verran. Paikannimitutkimuksessa voidaan nimet jakaa leksikaalis-morfologisten tai syntaktis-semanttisten kriteerien perusteella yksitulkintaisiin, monitulkintaisiin ja läpinäkymättömiin (Kiviniemi 1990: 12—13). Etnonyymit ovat tyypillisesti propristuneita — monissa tapauksissa ne näyttävät lainautuneen jo varhain kielestä toiseenkin leksikaalistuneina propreina. Tästä syystä suurin osa niistä on luonteeltaan läpinäkymättömiä. Monitulkintaisina voidaan pitää joitakin nimityksiä, joilla on selvä appellatiivinen vastine (*maarahvas*, *rändali*). Kielihistoriallisin kriteerein tällaisia nimiä voitaisiin pitää sekundaareina etnonyymeinä, mutta niiden rakenteella ja merkityksellä on suuri arvo rekonstruoitaessa myös läpinäkymättömien nimien mahdollista appellatiivista taustaa. Toisaalta suurimmalla osalla paikannimiä ei ole appellatiivista homonyymiä vaan ne ovat uniikinimiä. Ymmärrettävää on, että appellatiivisiksi tunnistettavat nimet — muodostustavaltaan produktiivisiksi luokiteltavat — ovat tavallisimpia, jos tarkastellaan yleisimpiä nimiä (mts. 100).

Paikannimistössä on paljon merkkejä siitä, että uudesta kohteesta on alettu käyttää vanhan mallin mukaisesti vastaavanlaisesta kohteesta aiemmin tunnettua nimeä. Vastaavalla tavalla näyttää syntyneen myös kontrasti- (esim. vesistönimissä yleinen *valkoinen* — *musta*) ja variointinimiä (Kiviniemi 1971: 125—132). Antonyymisistä, suhteellista vastakohtaisuutta ilmaisevista adjektiiveista yleisimpiä ovat *pitkä*, *vanha* — *uusi* ja *musta* (Kiviniemi 1990: 151).

Selviä leksikaalis-semanttisia kategorioita, joista etnonyymit olisi muodostettu, on hyvin vaikea osoittaa. Käytännössä siihen ei ole syytä pyrkiäkään. Onhan kaiken lisäksi niin, että aineistomäärältään ylivertaisen ja rakenteellisesti siksi helpommin analysoitavan eri alueiden paikannimistönkin tarkka luokittelu samoin perustein on usein käytännössä mahdotonta; sanojen käytössä on aina monenlaista alueellista ja yksilöllistä vaihtelua (mts. 45, 56—59).

Joitakin tendenssejä näyttäisi silti olevan. Tässä työssä käsiteltävistä etnonyymeistä on syntyhistorialtaan jonkinlaiseksi antonyymiksi luokiteltavissa tekemiäni päätelmien perusteella *Igaunija* (vi. *Ugandi*). Sellaisia ovat myös liiviläisten käyttämä pari *rändali* 'liivi-

läiset' $\neq$ *sārli* 'virolaiset' tai toisaalta *rānda-kurāli* ($\sim$ *rāndali*) ('rantakuurinmaalainen') liiviläinen' $\neq$ *mā-kurāli* ('maakuurinmaalainen') latvialainen' tai vatjalaisten sisäinen jako *māčilāizeD* $\neq$ *orkolaizeD*. Myös Koillis-Virossa on erotettu toisistaan antonymisesti *maakiel* $\neq$ *rannakiel*, vaikka kysymys on kielensisäisestä eroista. Antonymisyys merkitsee melko konkreettista binaaria kontrastia. Sellaisia semanttisia kategorioita, kuten 'maa', 'ihmiset', 'kieli' jne. voidaan taas pitää hyvin neutraaleina ilmaisuina, jotka ovat luonteeltaan statiivisia, kun taas antonymiset nimet ovat klassifioivia.

Neutraalien, etnonyymejä täydentävien appellatiivien 'kansa', 'kieli', 'maa' avulla voidaan eri kielissä selventää etnonyymien tarkoitusta (*eesti rahvas* $\neq$ *eesti keel* $\neq$ *Eestimaa*) tai tehdä ero näiden käsitteiden välillä. Tällöin ne eivät kuitenkaan ole millään tavalla etnonyymejä, vaan tavallisia appellatiiveja. Etnonyymien tehtävä tällaisissa sanaliittoina pidettävissä tapauksissa on määrittävä ja selventävän appellatiivin 'kansa', 'kieli', 'maa' luokitteleva. Niitä voidaan verrata yhdysnapohjaisiin paikannimiin, joissa paikan lajia voi ilmaista vain yhdysnimen perusosa tai yhdistämättömään nimeen sisältyvä ilmaus (vrt. Kiviniemi 1990: 119—120). Palaan kysymykseen etnonyymien ja toponymien tutkimuksen suhteesta luvussa 1.4.

1.3. Itämerensuomalaisten etnonyymien tutkimus

1800-luku ja 1900-luvun alku olivat kielten ja kansojen nimitysten tutkijoiden kultakautta. Nationalismi, kansallinen herääminen monissa maissa sekä romantiikka loivat voimakkaan yhteiskunnallisen tilauksen niin historian tutkimukselle kuin muille historiallisesti suuntautuneille aloille.

Yhteen tai kahteen itämerensuomalaisen kansallisuudennimeen rajoittuvia artikkeleita on kirjoitettu suhteellisen paljon. Tutkimus on keskittynyt etupäässä pohtimaan, mistä alkuperäisestä appellatiivisesta merkityksestä kielten ja kansojen nimet ovat kehittyneet. Etnonyymien propriälähtöisyyttä ei ole oletettu. Vaikka itämerensuomalaisten kielten ja kansojen nimityksistä on kirjoitettu suhteellisen paljon, hyvin harvat tutkijat ovat käsitelleet aihetta kokonaisuutena. Erityisen runsaasti on tutkimuksia, tutkielmia tai yleisluonteisia teoksia, joissa tavalla tai

toisella viitataan niihin. Paljon huomiota itämerensuomalaisille etnonyymeille antaneet tutkijatkin ovat tarkastelleet kutakin nimeä yksittäistapauksena, omana etymologianaan.

Pääpiirteissään asetelmat ovat säilyneet muuttumattomina varhaisimmista arvailuista lähtien. Mitä pitemmälle etymologinen tutkimus on kriittistynyt ja muuttunut metodisesti jyrkemmäksi, sitä vähemmän on esitetty sattumanvaraisia sanarinnastuksia nimien selitykseksi. Sitä epäröivämmin on myös julkaistu uusia tutkimuksia, joissa on pyritty löytämään uusia argumentteja vanhojen tueksi. Omana proprikategorianaan niitä ei tietääkseni ole tarkasteltu. Varsinaisesti itämerensuomalaisiin etnonyymeihin keskittyneitä laajoja tutkimuksia, joissa olisi tarkasteltu nimien asettumista arkeologian, historian ja kielitieteen luomaan kehykseen, on ylipäättään tehty vähän.

Suhteellisen varhain alkaa esiintyä enemmän tai vähemmän sattumanvaraisia viittauksia itämerensuomalaistenkin etnonyymien taustasta. Tutkimuksissa otetaan usein myös kantaa siihen, mitä muut kirjoittajat ovat arvelleet. Varhain levisi keskieurooppalaisen traditio mieltää etnonyymejä sisältävät paikannimet nimessä esiintyvän kansan vanhoiksi asuinalueiksi ja tehdä pitkällekin meneviä päätelmiä.

Sattumanvaraisia rinnastuksia — niitä on ylivoimaisesti suurin osa itämerensuomalaisille etnonyymeillekin tarjotuista selityksistä — ja monia myöhempiä etymologioitakin systemaattisempi on Arvid Mollerin tapa tarkastella nimityksiä teoksessaan *Kort Beskrifning Öfver Est- och Lifland* (1756). Sekä *Eestin-* että *Liivinmaan* nimen historialle on uhrattu runsaasti tilaa, ja Moller referoi tarkasti varhaisissa historiallisissa lähteissä esiintyvät maininnat Tacituksesta alkaen. Lisäksi Moller esittelee kummankin nimen etymologiasta esitettyjä teorioita ja arvioi niiden todennäköisyyttä.

A. J. Sjögren pyrki Mollerin tavoin systemaattisesti ja kaiken käsiinsä saadun aineiston analysoiden käyttämään etnonyymien historiaa hyväksi muissa, Pohjois-Venäjän historiaa käsitelleissä tutkimuksissaan. Keskeiset antiikin ja Venäjän historian lähteet tunnettiin jo 1800-luvulla.

Tällä vuosisadalla itämerensuomalaisia etnonyymejä ovat laajakosti tarkastelleet lähinnä T. E. Karsten (1915, 1936b) ja Viljo Nissilä (1954). Kumpikin lähestyi ongelmaa lähinnä nimistöllisten kysymysten ja niiden etymologioinnin sarjana.

1.4. Paikannimien ja etnonymien muodostusperiaatteita

Neuvostoliitossa asuvien kansojen nimityksiä käsittelevän monografiansa yhteenvedossa Popov (1973: 159—165) on pyrkinyt ryhmittelemään kansojen nimet syntyvän mukaan. Vanhimpina etnonymeinä hän pitää totemistisia nimiä. Totemistisia, eläinten (tai kasvien) appellatiiveihin tai niiden palvontaan perustuvia nimiä esiintyy varsinkin luonnonkansoilla, Amerikan intiaaneilla sekä Australian ja eteläisen Afrikan alkuperäisväestöllä. Tällaista taustaa on toistuvasti tarjottu myös Siperian kansojen nimille (Nikonov 1970: 17—18). Näitä seuraavat maa-alueeseen ja sen kasvillisuustyyppiin (metsä tai tundra) tai elinkeinoon ((hevos)paimentolaisuus, poronhoito) liittyneet nimet (Popov mts.). Suhteellisen myöhäisinä Popov pitää nimityksiä, jotka perustuvat vain johonkin topografiseen piirteeseen.

Popovin melko pinnallista otaksumaa en ryhdy lähemmin arvioimaan. On selvää, että eri alueilla erilaiset syyt ja perinteet ovat vaikuttaneet etnonymien syntyyn eri tavoin. Itämerensuomalaisten asuinalueilla ei vahvasta totemismista ole merkkejä. Sen sijaan rakenteeltaan läpinäkyvät nimet, kuten vi. ja va. *maarahvas*, li. *rāndali* jne. viittaavat siihen, että neutraalit ja topografisetkin ilmaisut ovat voineet olla keskeisiä etnonymien synnyn kannalta. Tätä tukevat myös joillekin itämerensuomalaisille etnonymieille esitetyt etymologiat.

On myös esimerkkejä, kuten saksan *deutsch*, jota on pidetty etymologialtaan suhteellisen yksimielisesti läpinäkyvänä (vrt. goot. *thiuda* 'kansa'; ks. lähemmin 6.3.), vaikka yksityiskohtien selittäminen onkin ollut ongelmallista (Eroms 1970). Luonnolliselta näyttävää etymologiaa vaikeampaa on kysymystä pohtineille tutkijoille ollut selityksen löytäminen sille, kuinka nimi päätyi saksalaisten omaan käyttöön, mihin ryhmään sillä alkujaan viitattiin ja millä tavalla nimi voisi olla latinan sanan *vulgaris* käännös.

Itämerensuomalaisten etnonymien tutkiminen kulkee pitkälti samoja ratoja kuin etymologinen ja paikannimitutkimus yleensä. Taus-toja joudutaan hahmottelemaan historiallisten lähteiden, (sisäisen) rekonstruktion ja läheisten sukukielten keskinäisen vertailun tai lainaetymologioiden avulla. Mitä hämärämmäksi yhteys mahdolliseen alkuperäiseen appellatiiviin on käynyt, sitä vaikeampaa on osoittaa nimien alkuperä tai edes lähdekieli.

Proprien erityisasemaa kielen systeemissä selvitellessä lähde-

tään usein siitä, että proprit ovat alkuaan olleet appellatiivisia ilmauksia. Näin ovat tehneet itämerensuomalaisten etnonymienkin tutkijat. Toisaalta primaari homonymia appellatiivin ja propristuvan sanan välillä pyrkii usein kumoutumaan. Tämä voi tapahtua periaatteessa kahdella tavalla: 1) propristunut ilmaus muuttuu kielen systeemistä poikkeavasti, 2) propristunut ilmaus säilyy sellaisenaan, vaikka kielen systeemi muuttuu. Tämä karkea jako kattaa myös vieraista kielistä lainatut nimet. Kummassakin tapauksessa otaksutun homonymian kumoutuminen perustuu proprien semanttiseen erikoisasemaan kielessä. Jos propristuneen ilmauksen kuvaileva merkitys ei ole sen funktion kannalta olennainen, siinä tapahtuva säännötön äännekehitys ei häiritse kielen systeemiä. Kiviniemi katsoo tällä perusteella säännöttömienkin muutosten olevan mahdollisia, jos ne eivät haittaa proprin tunnistettavuutta. Samasta syystä proprit saattavat hyvin jäädä appellatiivisessa sanastossa tapahtuvien muutosten ulkopuolelle ilman, että kysymyksessä olisi vieras vaikutus. Niitä käytetään vain tietyn tarkoitteen yksilöivinä kielellisinä merkkeinä. (Kiviniemi 1975: 10.)

Jos homonymia jommalla kummalla tavalla kumoutuu, ero läpinäkyviin nimiin (sellaisiin propreihin, joiden appellatiiviset elementit voidaan vaivatta tunnistaa) saattaa synnyttää kansanetymologian: nimet pyritään muokkaamaan ymmärrettävämpään muotoon. Proprien tehtävänä on pelkästään identifiointi. Mahdollinen kuvaileva merkitys on tältä kannalta epäolennainen. (mts. 9—10). Erityisen selvä tämä tehtävä tuntuu olevan etnonymien osalta. Nykysuomen useimmat etnonymit ovat jo kieleen tullessaan olleet propreja, ja niiden alkuperäinen yhteys jonkin toisen kielen appellatiiviin tai propriin on täysin epäolennainen.

Kun verrataan toisiinsa propreja ja appellatiivisia ilmauksia, ei ero ole alioastaan semanttinen. Appellatiiveihin rinnastuvat paikannimet on muodostettu siten, että vain osaa niistä voidaan käyttää myös appellatiivisesti (*Niemi, Koivikko, Rantapelto*), osa eroaa appellatiivisesta hahmostaan huolimatta selvästi niistä poikkeaviksi propreiksi (*Haapajärvi, Rautavaara, Riihimäki*). Kiviniemi (mts. 11—12) korostaakin, että vaikka osalla paikannimiä olisikin selvä appellatiivinen homonymi ja vaikka tällaisten perusteella voitaisiinkin otaksua, että jotkut paikannimet ovat tavallisista appellatiivisista ilmauksista propristuneita, ei ole ehdotonta syytä väittää, että myös enimmäkseen muista nimistä olisivat samoin ensin appellatiivisina käytetyistä ilmauksista

syntyneitä. Proprien funktio on tavallisesti jo alun alkaen toinen kuin appellatiivisilla ilmauksilla.

Etnonyymien tutkimuksessa tämä näkökulma korostuu erityisesti jo edellä mainitusta syystä. Usein naapurikansasta tai muusta vieraskielisestä yhteisöstä käytettävä propristunut nimi on peräisin jostakin toisesta kielestä (esim. vi. *Eesti*, *eestlane*, samoin lukuisat vieraista maista, kansoista ja kielistä käytettävät nimet).

Toisaalta Kiviniemi (1975: 13) arvelee, että vaikka nimiksi muodostettuja ilmauksia ei tavallisesti käytetäkään appellatiivisina, niiden täytyy syntyessään olla myös kuvailevia. Mielivaltaisten ilmausten käyttö paikkoja yksilöitäessä on mahdotonta. Rudolf Šramek (1973: 72) on katsonut, että paikannimistön historiallisen kehityksen aikana ei yleensä ole syntynyt uusia nimeämisperustemalleja, vaan esiintyy vain aktuaalistuneita ja semanttisesti spesifiytyneitä variantteja. Kiviniemi on tarkastellut mallien osuutta suomalaisten paikannimien muodostuksessa teoksessaan *Väärät vedet* (1977). Keskeinen kysymys tutkimuksessa on, missä määrin nimenmuodostus perustuu nimenantajien entuudestaan tuntemaan nimistöön, nimimalleihin.

Malliteoriaa voidaan yrittää soveltaa etnonyymeihin. Nimien muodostustapa voidaan jakaa karkeasti kahteen: 1. tyyppin motivaatio löydetään omasta kielestä esim. topografisen termistön avulla (vi. (va.) *maarahvas*, va. *māčilāizeD*, li. *rāndali* jne.) tai tapakulttuuriin (*fennit*, li. *kalāmi'eD*) liittyvästi. Tällaisilla etnonyymeillä on appellatiivinen motivaatio siinä kielessä, jossa ne esiintyvät. 2. tyyppiin kuuluvat nimet, joilla ei ole varsinaista nimeämisperustetta tai sellainen on etsittävä jostakin muusta kielestä (*eesti*). Useimmat vieraista maista ja kielistä käytettävät nimet kuuluvat tähän tyyppiin.

Paul Ariste (1954: 260) on esittänyt liiviläisiä käsittelevässä artikkelissaan esimerkkejä siitä, kuinka samaa alkuperää oleva etnonyymi voi esiintyä usealla, kieleltään läheistä sukua olevalla kansalla. Ariste esittää kolme selitystä: 1) Kyseessä voi olla vanha nimitys ajoilta, jolloin tarkasteltavana olevien ryhmien voitiin jopa katsoa olevan samaa kansaa. 2) Kyseessä voi olla naapureiden tai muiden lähistöllä eläneiden käyttämä nimitys, jonka merkitys on hämärtynyt ja levinnyt tarkoittamaan kahta kansaa, koska ei ole osattu tehdä selvää eroa näiden välillä. 3) Nimitykset ovat syntyneet toisistaan riippumatta samanaikaisesti, mutta niiden motiivi on sama.

Tässä työssä tarkastellut etnonyymit poikkeavat rakenteeltaan tavallisista, kielensisäisistä paikannimistä selvästi siinä, ettei yhdysanoja juuri ole (poikkeuksena liivin *kalàmi'ed*). Yhdyssanat näyttävät ylipäättään olevan harvinaisia kielten ja kansallisuuksien nimissä. Jos esim. suomenkieliset etnonyymit ovat kaksiosaisia, näyttävät ne tavallisimmin koostuvan etnonyymisestä proprista + kohdetta luonnehtivasta perusosasta (*maa, kieli, kansa: Ranskanmaa ≠ ranskan kieli ≠ ranskan kansa*). Tällöin itse asiassa yhdyssanan perusosa luokittelee yläkäsitteen 'Ranska' lajin (*maa, kieli, kansa*). Kaiken kaikkiaan yhdyssanat, joissa yhtenä komponenttina on etnonyymi, vaikuttavat suhteellisen myöhäisiltä.

Vertailun vuoksi todettakoon, että suomalaisesta paikannimistöstä noin puolet sisältää jonkin toisen nimen tai sellaisen osan (Kiviniemi 1975: 18). Toisaalta on hyvin yleistä, että yksiosaisetkin paikannimet sisältävät vain henkilönimen, toisen paikan nimen tai jonkin muun nimen. Ne ovat rakenteeltaan osaksi selvästi elliptisiä (mts. 43). Melkoinen joukko yksiosaisia suomalaisia paikannimiä sisältää ilmauksen, jota ei tunneta appellatiivisena lainkaan, koska se perustuu proprissa tapahtuneisiin muutoksiin (esim. *kose* < *kosemäk* 'Koskenmäki', *mustio* < *Musta/joki*) (mts. 60).

Kiviniemi (mts. 22—61) on ryhmitellyt syntaktisesti yksiosaiset paikannimet niiden lähempää tarkastelua varten sen mukaan, millaisia kielen aineksia ne sisältävät. Yksiosaisessa suomalaisessa paikannimessä voivat hänen mukaansa esiintyä 1. appellatiivit ja muut ei-propriset nominit (kantasana, johdos, yhdyssana, sanaliitto), 2. appellatiivi + suffiksi (tai suffiksien kanssa samanasuinen pääteaines), 3. toinen nimi (henkilönnimi, toisen paikan nimi tai muu nimi), 4. toinen nimi + suffiksi (tai suffiksin kanssa samanasuinen pääteaines).

Yksiosaisista paikannimistä suurin osa on ollut alun perin kaksiosaisia. Muutos voi näkyä nimielementtien määrässä (ellipsi) tai laadussa (suffiksaatio) tai olla pelkästään semanttinen (siirrynnäiset, lainanimet). Yksiosainen nimi ja sitä vastaava yhdysnimi voivat nimenmuodostajalle ilmaista aivan saman asian tarkoitteestaan (mts. 57—58). Esimerkiksi elliptinen *Luoto* tai *Kose* on ilmaissut muodostajalleen saman kuin aiempi muoto (*Hailuoto*; *Kose/mäk*), mutta se ei ilmene itse nimestä (mts. 61).

Ellipsi, suffiksaatio, metaforat ja metonyymiset ilmaukset ovat keinoja, joiden avulla paikannimistössä on voitu käyttää kaksiosaisen

nimiasun asemasta yksiosaista, lyhyempää ja vakiintuneessa käyttäjäpiirissään yhtä hyvin toimivaa ilmausta. Yleisenä ehtona näyttää kielensisäisessä nimenmuodostuksessa olevan se, että nimien rakenne muutokset eivät johda ilmauksiin, jotka helposti voivat sekaantua appellatiiveihin (mts. 62). Tällainen tendenssi on omiaan tukemaan appellatiivitaustaisten *proprien* eroamista tavallisista appellatiiveista ja niiden systeemistä.

Paikannimien muodostusmekaniikkaa ei suoraan voi yleistää kielten, kansojen ja maiden nimiä kattavaksi. Jokainen kieli muodostaa nimiä oman rakenteensa pohjalta ja etnonymien synnyssä ovat vielä kielten väliset kontaktit erityisen keskeisiä. Metodisesti tyhjentävää tulosta itämerensuomalaisten kielten ja kansojen nimien tutkiminen ei anna, aineisto on siksi suppea. Nimet ja niiden etymologia valaisevat omalta osaltaan Suomenlahden seudun esihistoriaa, eri etnisten ryhmien muodostumista sekä kontakteja muihin kansoihin.

Tässä työssä tarkasteltujen nimien osalta ei käy ilmi mitään ratkaisevaa, mikä ehdottomasti edellyttäisi paikannimistä poikkeavaa käsittelytapaa. Poikkeavuus paikannimistä johtuu ensisijaisesti siitä etnonymien ominaisuudesta, että ne rajaavat kahden tai useamman etnisen ryhmän välistä eroa.

Itämerensuomalaiset etnonymit voidaan syntytapansa mukaan ryhmitellä seuraavasti: a) *propri*, kielen systeemiin *propria* tullut tai taustaltaan muuten läpinäkymätön etnonymy (eesti, latv. *igaunija*, liivi, *lyydi*, ? *inkeri*, suomi, ? *vatja*, *vepsä*), b) suppeampaan alueeseen perustuva tai paikannimipohjainen *propri* (*inkeri*, *karjala*, suomi, tässä työssä esittämäni selityksen mukaan *vatja*, *viro*), c) *propri*, jonka mahdollinen yhteys alkuperäiseen appellatiiviin on hämärtynyt tai perustuu kansanetymologiaan (*karjala*, ? *vatja*), d) appellatiiviseksi ymmärrettävä ilmaus, jolle on kehittynyt *proprinen* funktio (*maakeel*, *maarahvas*, *kalàmi'ed*, *rändali*) ja e) vain vieraan etnisen ryhmän käyttämä nimi (*eesti* (alkujaan), *finne*, *tšuudi*).

Itämerensuomalaisia etnonymejä tarkasteltaessa on otettava huomioon, että aineisto on peräisin useista eri kielistä. Ensisijainen ongelma on nimien motiivin tai mallin selvittäminen kunkin kielen omalta kannalta. Tällöin joudutaan ottamaan huomioon mm. kielten ja murteiden erilliskehitys, naapurikielet, kielikontaktien ikä, etymologian ja arkeologian asettamat yleiset ehdot sekä tieto itämerensuomalaisten asutushistoriasta.

2. *Suomi, Finland*

Varhaisimpiin Suomen historioitsijoihin lukeutuva Johannes Messenius kirjoitti 1600-luvun alkupuolella Suomen olleen aikoinaan eräiden toisten historioitsijoiden mukaan jakaantunut eri kuninkaiden kesken Karjalaan, Hämeeseen, Uuteenmaahan ja Satakuntaan. Islantilaisissa saagoissa nykyisen Suomen alue koostui osasta Finnmarkia (*Finnmørk*), joka oli pohjoisimpana sekä kolmesta eteläimmästä "maasta" *Kvenland*, *Kirjálaland* ja *Finnland* (Holmberg 1976: 173). Hämettä ei alkuperäisissä, ennen 1200-luvun jälkipuoliskoa syntyneissä saagoissa mainita. Ahvenanmaa tulee lähteisiin ensi kerran Orkney-saarten jaarlien saagassa 1160-luvulla. Uusimaa muodostuu 1200-luvulla, ja Satakunta ilmestyy historiallisiin lähteisiin 1331. *Häme* mainitaan eräässä 1000-luvun riimukivessä ja 1154 Sisiliassa ilmestyneessä arabialaisen tutkimusmatkailijan Al-Idrisin kartassa, historiallisissa asiakirjoissa 1237. Nykyisen Suomen maakunnista vanhin tieto on Kainuusta. *Kainuu*, *Kvenland* (*Quenland*, *Quenlandia*) esiintyy jo Alfred Suuren 800-luvun lopulla jKr. toimittamassa ja täydentämässä Paulus Orosiuksen (400-luvulta jKr.) historiateoksessa (Linna—Lagerstedt—Palmén 1988: 109—111).

Kuten tunnettua, *Suomi* ja sen ruotsinkielinen vastine *Finland* ovat alkujaan olleet rinnasteisia muiden Suomen maakuntanimien kanssa. Suomessa ja muissa itämerensuomalaisissa kielissä esiintyvä *Suomi* on verrattavissa maakunnanimiin myös sikäli, että se ilmestyy historiallisiin lähteisiin varmuudella vasta melko myöhään keskiajalla. Varhaisten mainintojen puuttuminen ei silti implikoi sitä, että kyseessä olisi vasta myöhään syntynyt nimi. Nimen käyttäjistä tällä perusteella voitaneen silti jotakin päätellä: heillä ei ole ollut suoraa eikä välttämättä välillistäkään kosketusta kirjalliseen kulttuuriin eikä sen tuntijoihin.

Suomen merkitys on myöhemmin laajentunut kattamaan koko kielialueen, joka on määritelty myös maantieteellisin ja poliittisin perustein. Muista maakunnista se on poikennut jo aiemmin siltä osin, että

sen ruotsinkielistä vastinetta *Finland* on käytetty kieltä ja valtakunnanrajaa erottavana nimenä. On ymmärrettävää, että nimi *Finland* tunnetaan juuri sellaiseen alueeseen (Lounais-Suomeen) viittaavana, jolla on ollut eniten kosketuksia muunkielisiin skandinaaveihin. Muista maakunnista vain Hämeellä näyttää olleen vastaavanlainen vanha nimi-pari *Häme — Tavastia*.

2.1. *Finland, fenni ja finne*

Maannimi ru. *Finland* ja sen asukkaista vanhoissa kirjoituksissa käytetyt *fenni* ja ru. *finne* poikkeavat *tšuudin* ohella muista tässä työssä tarkasteltavista nimistä siten, että itämerensuomalaiset eivät aikaisemmin eivätkä nykyään (lukuun ottamatta aivan myöhäistä, venäjän vaikutusta tapahtunutta käyttöä) ole tietävästi itse käyttäneet sitä. Nimen denotaatio liittyy termin käyttäjälle vieraaseen ja alunperin vieraskieliseen kohteeseen. Vanhimmat tiedot *finneistä* ja se, että maannimi *Finland* on läpinäkyvä yhdyssana, viittaavat siihen, että etnonymy on alkuaan kuvannut ihmisiä ja etninen nimitys ru. *finne* on primaari maannimeen *Finland* verrattuna.

Maannimi *Finland* ja samaan vartaloon pohjautuva maan asukkaiden nimitys tunnetaan nykyään laajalti eri kielissä, joihin se on levinnyt muutaman Euroopan valtakielen välityksellä: ru. *Finland, finne*, saks. *Finnland, Finne*, engl. *Finland, Finn*, ra. *Finlande, finlandais*, ven. *Finljandija, finn* jne. Koska ruotsia on pitkään puhuttu suomen välittömässä naapuruudessa ja ruotsalais-suomalaiset (skandinaavis-esisuomalaiset) kulttuuriyhteydet ulottuvat kauas esihistoriaan, käytän jatkossa ruotsinkielisiä muotoja *Finland, finne*, etenkin kun nykyruotsissa voidaan tehdä ero vielä 'suomalaisen' *finne* ja 'suomenmaalaisen' *finländare* välillä.

Historiallinen yhteensattuma itämerensuomalaisten myöhemmälle kehitykselle on, että kahdesta nykyään suurimmasta ryhmästä, suomalaisista ja virolaisista, indoeurooppalaisissa kielissä nykyään käytettävä nimitys (vrt. *Eesti* 8.4) esiintyy vanhoissa eteläeurooppalaisissa lähteissä, jo Tacituksen mainitsemina hänen Germania-teoksessaan vuodelta 98 jKr. Kuvaavaa sille, kuinka varauksellisesti vanhoissa dokumenteissa esiintyvät nimet voi samastaa nykyään tunnetuihin kansoihin, on se, että sekä Tacituksen *aesti* että *fenni* esiintyvät

selvästi eri merkityksessä kuin nykyään. Kumpikin nimi on ei-itämerensuomalaista alkuperää ja tunnettu alunperin vain indoeurooppalaisissa kielissä, vaikka *eesti* onkin myöhemmin lainautunut itämerensuomeen. Se, että etymologisesti nykyään käytettävien nimien yhteyteen kuuluva sana esiintyy jo lähes kahden tuhannen vuoden ikäisessä lähteessä kertoo siitä, että tarve tällaisen nimen keksimiselle ja Itämeren rannan asukkaille on ollut olemassa jo varhain. Aikaisin on epäilemättä tapahtunut myös nimien propriistuminen ja leksikaalistuminen nimenomaan etnonyymiksi.

Jo varhaisessa keskiaikaisessa kirjallisuudessa *Finland* esiintyy samassa merkityksessä kuin *Suomi*, tarkoittamassa Turun linnalääniä, nykyistä Varsinais-Suomea. Kaikkiin Suomen asukkaisiin, suomenmaalaisiin on alettu viitata sanalla ru. *finländsk* vasta 1800-luvulta lähtien, kun kansallisuustunne ja kansalliset pyrkimykset voimistuivat. Ruotsinkielisissä Suomen asiakirjoissa sitä käytettiin jo 1600-luvulla usein, jos kaksi valtionosaa Ruotsi ja Suomi haluttiin erottaa toisistaan. Jos Ruotsin vallan aikana haluttiin puhua suomenruotsalaisista, käytettiin sujuvasti sanaa *svenskar*, ei koskaan *finnar*. Muuttuvaa käytäntöä tuki vieraiden kielten, etenkin saksan vaikutus, ja vähitellen on vakiintunut ruotsin kielen nykyinen käytäntö: *finne* 'suomalainen', *finländsk* 'suomalainen, suomenmaalainen, Suomen asukas'. (Mustelin 1962: 66—68.)

Paljon on käyty keskustelua siitä, millä tavalla germaanis-anglosaksinen henkilönnimi *Finn* liittyy etnonyymiin *finne* vai liittyykö se ollenkaan; juontuuko se samasta juuresta kuin etnonyymi, onko se lainautunut Skandinaviasta etelämmäksi vai täysin etnonyymistä riippumaton. Myöhempi tutkimus on tavannut erottaa mahdollisesti henkilönnimeen *Finn* yhdistyvät Skandinavian paikannimet etnonyymistä *finne*. Aikaisemmin paikannimillä katsottiin olevan kiistämätön todistusarvo myös etnonyymien *finne* historiaa selvitettäessä. Esimerkiksi Karsten (1915: 230, 1918: 6) katsoi myös eräiden Skandinavian *Finn*-alkuisten paikannimien (*Finn(h)aithae* 'Finnveden Smålandissa' — Jordanes mainitsee sen 500-luvulla⁹ — *Finmarken* 'osa Ruotsia

⁹Konteksti viittaa siihen, ettei Jordanes viittaa etnisin perustein suomalaisiin tai saamelaisiin, vaan maantieteellisesti Skandinaviassa asuvaan ryhmään:

Post hos ahelmil, finnaitae, fervir, gautigoth, acre hominum genus et ad bella promptissimum, dehinc mixi, evagre, otingis. Hi omnes excisi rupibus quasi castellis inhabitant ritu beluino.

ja Suomea', *Finhult* Skånessa ja *Finholt* Norjassa) tukevan sitä, että pohjoisessa vanhimmat *finne*-nimen kantajat olivat metsästäjiä.

Koska selvää yhteyttä etnonymiin ja henkilönimen välillä ei ole osoitettavissa eikä ole syytä olettaa, että henkilönimi olisi tässä tapauksessa primaari — sitä eivät nimien yhtäläisyyden innokkaimmakaan puolestapuhujat ole tietääkseni olettaneet — kiinnitän henkilönimeen *Finn* vain marginaalista huomiota.

2.1.1. *Finne* historiallisissa lähteissä

Tacituksen (Tacituksen ja muiden antiikin kirjoittajien lähteistä ks. 1.1.) *Germania* on pitkään esitetty ensimmäisenä kirjallisena lähteenä, joka liittyy nimiin *Finland* ja *finne*, ja sitä on siteerattu vuosisatojen ajan. Sen on katsottu olevan myös vanhin historiallinen viittaus Suomeen. Toisenlaista mahdollisuutta etsi J. M. Granit (1963), joka kiinnitti huomiota siihen, että jo paria vuotta ennen Tacitusta pohjoisia alueita kuvannut Plinius nuorempi (Caius Plinius Caecilius Secundus (Minor) 62—113 jKr.), seitsemän vuotta Germaniassa Rooman armeijaa palvellut upseeri, mainitsee nimen *Aeningia*, jonka Granit tulkitsi viittaavan Suomeen:

Suunnaton Saeovuvuoristo, joka on Ripeisten harjanteiden korkuinen, muodostaa siellä Kimbrien niemimaahan saakka ulottuvan valtavan lahden, jota kutsutaan Codanukseksi ja joka on täpötäynnä saaria. Näistä kuuluisin on *Scatinavia*, jonka suuruutta ei ole saatu selville. Vain osassa siitä, sikäli kuin tiedetään, asuu 500 piirikuntaa käsittävä levionien [käsikirjoituksessa *hilleuionum*, *illeuionum*] heimo. Tämän vuoksi saarta kutsutaan toiseksi maailmaksi. Yhtä suuri kuuluu olevan *Aeningia* [käsikirj. myös *aepingia*, *aepigia*, *epigia*].¹⁰ (Käännös Pekkanen 1984b: 229.)

'...näitten jälkeen Ahelmil, Finnaithae, Fervir ja Gautigoth, urhoollinen ja sotaisa kansa; ja sitten Mixi Evagre, Hingis. Kaikki he asuvat luolakallioissa kuin linnoituksissa, eläinten lailla.' (Käännös Lindström 1985: 8).

Finnaithaen on arveltu tarkoittavan Smålannin *Finnvedenin* asukkaisita (Svensson 1918: 123). Ei liene poissuljettua, että Jordanes on kuullut *finneistä*, mutta hän ei ole osannut identifioida heitä eikä sijoittaa suomalaisten tai saamelaisien asuinsijoille.

¹⁰*Mons Saevo ibi immensus nec Riphæis iugis minor immanem ad Cimborum usque promunturium efficit sinum, qui Codanus vocatur, refertus insulis, quarum*

Scatinavian rinnalla mainitaan toinen, "yhtä suuri saari" *Aeningia*, jonka täsmällisempi asu Granitin mukaan olisi *Finingia*. Granit arveli kyseessä olevan kirjoitusvirhe, johon hän katsoi Pliniuksen itsekkin voineen syyllistyä: *F[i]* olisi tulkittu *A*:ksi. Selityksensä tueksi Granit (mts. 122—123) viittasi siihen, että useissa myöhemmissä lähteissä esiintyy variantti *Fen(n)ingia* (Granit mainitsee Zieglerin, Olaus Mag-



Kartta 6. Pohjoismaat kattava osa Jacobus Zieglerin kartasta *Scandivia* (1532) (Nordenskiöld 1973: 57).

clarissima est Scatinavia [Sca(n)dinavia] inconperta magnitudinis, portionem tantum eius, quod notum sit, Hillevionum gente quingentis incolente pagis, quae alterum orbem terrarum eam appellat; nec minor est opinione Aeningia.

nuksen ja Gananderin). Näin on tehty paljolti antiikin tietoihin tukeutuneen Jacobus Zieglerin Pohjolan kartassa 1532 *Ein-ingia*, Olaus Magnuksen Charta Marinassa 1539 *Finlandia vel — Finningia — olim regnum*. Tanskan toponymisen kartan (Daniae Regni Typus) 1570 julkaissut Abraham Ortelius sijoitti *Eningian* Gotlannille (*Gotia insula, Eningia*). Johannes Magnusta modifioiden kopioinut Johannes Messenius mainitsi 1630-luvulla toistensa synonyymeinä sekä *Finningian* että *Finlandian* (Linna—Lagerstedt—Palmén 1988: 108). Variantti esiintyy vielä myöhään uudella ajalla Christfrid Gananderin (1789: 77) *Mythologia Fennicassa* *Biskoparnes värdighet var så stor, at de hade 40 vapendragare ifrån Österlandia eller Fenningia*.

Tacitus mainitsee paria vuotta myöhemmin *aestien* nimityksen, jota ei Pliniuksella esiinny. Granitin esittämä ajatus virhetulkinnasta, että *F[i]* olisi luettu väärin *A*:ksi ei ole ongelmaton. Muun lisäksi hän ei tunnu kiinnittävän ollenkaan huomiota siihen, että pitäisi myös selittää Pliniuksella esiintyvä *-e-* (*Ae-*). Teoreettisesti voitaneen grafee-*mit F + i* tulkita *A*:ksi, mutta *-e-* jää tämän tulkinnan ulkopuolelle. Jos halutaan uskoa Granitin teoriaan, ovat selitysmahdollisuuksia: a) *-e-* on täysin epäetymologinen lisä eikä Granitin tavoin kiinnitetä siihen ollenkaan huomiota, b) kyseessä on kontaminaatio *Aesti + Fenningia = Aeningia*.

Granitin oletus ei ole saanut laajempaa kannatusta; *Finningia* lienee muunnos Plinius vanhemmalla esiintyvistä nimestä *Aeningia*, joka taas tuskin on tarkoittanut Suomea (Linna—Lagerstedt—Palmén 1988: 108). Käsitys siitä, että Pliniuksella ylipäätään esiintyy maa nimeltä *Aeningia*, perustuu itsessäänkin myöhempiin tulkintoihin ja *Fenningialle* tarjottuihin selityksiin. Linna, Lagerstedt ja Palmén pitävätkin muotoa *Aeningia* jo itsessään kyseenalaisena. Pliniuksen teoksen eri käsikirjoituksissa tavataan sen tilalla muodot *Aepingia*, *Aepigia* ja *Epigia* (mts. 154), joilla taas ei ole yhteyttä tässä työssä tarkasteltaviin nimiin ja nimityksiin.

Keskeisin argumentti Granitilla ovat uuden ajan alun kartat ja niiden maininnat. Vaikka nimi *Aeningia* esiintyy useissa kartoissa eri muodoissa, on karttojen todistusarvo olematon. Kartografit ottivat sekä hyvässä että pahassa mallia toisistaan. Uuden ajan alussa ilmestyneissä kartoissa on kopioitu paikannimiä sekä vanhoilta antiikin kirjoittajilta että muilta kartografeilta (ks. lähemmin kartoista etnonymistiikan lähteinä 1.2.).

Näin ollen ei liene tiedossa Tacituksen Germaniaa vanhempaa säilynyttä lähdettä, jossa *Finland, finne* olisi mainittu. Vaikka Tacitus käytti tiettävästi runsaasti muiden kirjoittajien tietoja hyväkseen, on Germanian 46. luku korvaamattoman arvokas välähdys Suomenkin esihistoriasta:

1. Tässä on Sveebian raja. Olen kahden vaiheilla, lukisinko peukinien, venethien ja *fennien* kansakunnat germaaneihin vai sarmaatteihin. Tosin peukinit, joita jotkut kutsuvat bastarneiksi, muistuttavat kielensä, tapojensa ja kiinteiden asumustensa puolesta germaaneja. Heille kaikille on ominaista likaisuus, päämiehille velttous. Seka-avioliittojen johdosta he ovat rumentuneet melkoisesti sarmaattien näköisiksi.

2. Venethit ovat saaneet paljon vaikutteita sarmaattien tavoista. He näet samoilevat ryöstöretkillään pitkin niitä metsiä ja vuoria, jotka kohoavat peukinien ja *fennien* välillä. Silti heidät luetaan mieluummin kuuluviksi germaaneihin, koska he rakentavat taloja, käyttävät kilpiä ja suosivat nopealiikkeistä jalkaväkeä. Kaikki tämä on toisin sarmaateilla, jotka elävät vaunuissa ja hevosen selässä.

3. *Fennit* ovat ihmeen villejä, viheliäisen köyhiä. Ei heillä ole ascita, ei hevosia, ei asuntoja. Ravintona ovat kasvit, vaatteina nahat, makuusijana maa. Ainoa varallisuus on nuolissa, joita he raudan puutteessa terästävät luilla. Metsästys elättää yhtäläisesti sekä miehiä että naisia. Nämä näet seuraavat miehiä kaikkialle ja pyytävät osan saaliista. Lapsillakaan ei ole muuta suojaa villieläimiltä ja rajuilmoilta kuin jonkinlainen oksista punottu katos. Sinne palaavat nuoret, se on vanhojen turvapaikka. Mutta tämä on heistä onnellisempaa elämää kuin pelloilla huokaileminen, vaivalloinen talojen rakentaminen sekä milloin toiveikas, milloin pelokas huolenpito omasta ja vieraasta omaisuudesta. Rauhassa jumalilta ja rauhassa ihmisiltä he ovat saavuttaneet sen vaikeimman päämäärän, ettei heidän tarvitse edes mitään toivoa.¹¹ (Käännös Pekkanen 1988: 75—77.)

¹¹1. *Hic Suebiae finis. Peucinorum Venethorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis ascribam dubito. quamquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone cultu, sede ac domiciliis ut Germani agunt, sordes omnium ac torpor procerum. conubiis mixtis nonnihil in Sarmatarum habitum foedantur.*

2. *Venethi multum ex oribus traxerunt; nam quicquid inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur latrociniis pererrant. hi tamen inter Germanos potius referuntur, quia et domos figunt et scuta gestant et peditum usu ac pernecitate gaudent: quae omnia diversa Sarmatis sunt in plaustro equoque viventibus.*

3. *Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates; victui herba, vestitui pelles, cubile humus; solae in sagittis opes, quas inopia ferri*

2.1.2. *Fennien* kansallisuus

Käytettävissä olevat lähteet sekä kieliaineisto viittaavat siihen, että nimeä *finne* on käytetty Itämeren rannan asukkaista jo varhain. Kuten *Eestin* taustaa, *finnenkin* historiaa on haluttu täsmentää mm. kansallisuuskysymystä selventävillä teorioilla.

Suomen ja *fennin* etymologiaa pohtineista tutkijoista jo ainakin Ojansuu (1899: 91) ja Karsten (1915: 229) esittivät sittemmin laajalti käytetyn ajatuksen, että nimi *finne* olisi aiemmin kuvannut Skandinavian tunnettua paleoliittista kalastaja- ja metsästäjäkulttuuria, lähinnä saamelaisia, mutta paikoin myös suomalaisia — nimitystä on käytetty kummastakin ryhmästä vielä tällä vuosisadalla. Ainoastaan asuinpaikka kuului heidän mukaansa itämerensuomalaisille.

Karstenin esittämästä ajatuksesta (mskand. *finnr* 'metsästäjä') lähtenyt Gösta Langenfelt (1958: 13) katsoi muinaisskandinaavin sanan *finnr* olleen tavallinen appellatiivi ja että sitä voitiin käyttää kenestä tahansa metsästäjästä. Eräät tutkijat (esim. Lindroth 1918: 47—50, Langenfelt 1958: 13) katsoivat etnonyymiin liittyvän epäilemättä yhteen myös germaanis-anglosaksisen henkilönimen *Finn* kanssa, jonka siten (erityisesti vanhoissa mskand. henkilönimissä) katsottiin myös viittaavan yleensä 'metsästäjään'; olihan kyseessä kunniakas ammatti. Lindroth esitti, että *Eistr*, *Eisti* ja *Eistulf* olivat kehittyneet henkilönimeksi etnonyymistä vastaavasti kuin *Finnr*, *Finni* ja *Finnulf*.

Vaikka aiemmin nostettiin esille myös kysymys, olisivatko *fennit* voineet olla germaaneja Tacituksen kirjan otsikon mukaisesti, en ole havainnut juuri kyseenalaistetun suhteellisen vakiintunutta käsitystä, että Tacituksen *fennit* viittaisivat saamelaisiin eivätkä esimerkiksi suomalaisiin. Roomalaiskirjailijan karu kuvaus fenneistä, sotaaseettomista, ratsuttomista ja asunnottomista eränkävijöistä, köyhistä rauhaarakastavista villeistä, on samastettu elintapojen ja eräiden myöhempien lähteiden¹² kuvauksien perusteella saamelaisiin. Viimeksi

ossibus asperant, idemque venatus viros pariter ac feminas alit; passim enim comitantur partemque praedae petunt. nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium quam ut in aliquo ramorum nexu contegantur: huc redeunt iuvenes, hoc senum receptaculum. sed beatius arbitrantur quam ingemere agris, illaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare: securi adversus homines, securi adversus deos rem difficillimam assecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset. (Tacitus 1988: 74—76.)

mm. Pekkanen (1988: 113—117) on selittänyt yksityiskohtaisesti Tacituksen kuvanneen nimenomaan saamelaisia. Nimityksen *fenni ~ finni* on oletettu vakiintuneen tarkoittamaan suomalaisia vasta myöhemmällä keskiajalla, latinankielisessä tekstissä ensi kertaa paavi Aleksanteri III:n bullassa vuodelta 1171—72 (Holmberg 1976: 178, Pekkanen 1984b: 230).

Vaikka Tacituksen kertomus ja sen tulkinta käyvätkin kiistatta yksiin sen kanssa, mitä tiedämme saamelaisista, on syytä painottaa eräitä muitakin näkökohtia. Ensinnäkin Tacitus kuvaa pohjoista eränkävijäyhteisöä, pyyntikulttuurin harjoittajia vakiintuneemman maanviljelysyhteiskunnan ehkä jopa kaupungistuvan roomalaismaailman vastakohtana. Toiseksi Tacitus käyttää semantiikaltaan etnistä, mutta funktioltaan myös selvästi geografista etnonymia *fennit* ennen ryhtymistään kuvaamaan heidän elämäänsä. Sillä voidaan katsoa olevan myös maantieteellinen viite: "...metsiä ja vuoria, jotka kohoavat peukinien ja *fennien* välillä." Kolmanneksi, toistaiseksi ei ole osoitettu, että tuohon aikaan, ajanlaskun taitteessa maanviljelys olisi ollut Suomessa niin vakiintunutta, että se olisi kokonaan syrjäyttänyt eränkävijän. Paikoin on tietoja maanviljelyksestä saatu, mutta aikakauteen osuvien löytöjen vähyys oli aiemmin yksi niistä syistä, joiden perusteella Suomen katsottiin olleen vailla kokonaan vakituista asutusta ajanlaskumme alussa. Lisäksi tiedetään, että ilmasto viileni ennen ajanlaskua ja muuttui siten epäsuotuisammaksi maanviljelykselle. Suomen rannikon asuinpaikoilla Keski-Uudeltamaalta Etelä-Pohjanmaalle maanviljelys lienee tuohon aikaan ollut jo tärkeässä asemassa, mutta syrjäisimmillä kulttuurialueilla, Laatokan länsi- ja eteläpuolelta keskiselle Uudellemaalle ("Elinkeinoin lienee pyynnin ohella kuulunut maataloutakin."), Luukonsaaren keramiikan alueella Oulunjärven vesistöalueelta Suomenlahdelle ("...asuinpaikat ovat tyypillisiä pyyntipaikkoja eikä löydöissä ole viitteitä kehittyneemmistä elinkeinoista.") sekä asbestikeraamista perinnettä jatkaneen arktisen ryhmän alueella pyynti näyttää olleen pääelinkeino (Huurre 1979: 118—123).

Saamelaiset ovat säilyttäneet pohjoisen eränkävijä- ja pyyntikulttuurin pisimpään Skandinaviassa, mutta todennäköisenä on pidetty, että riistan- ja kalanpyynti ovat täydentäneet aiemmin olennaisesti

¹²Paulus Diaconus (n. 720—799 jKr.) kutsuu Langobardien historiassa kuvailemiaan saamelaisia nimellä *Scritobini*, jota Prokopios (n. 550 jKr.) käytti jo häntä ennen muodossa *Skrithifinoi* 'liukuvat, hiihtävät finnit'.

myös maata viljelevien ja maanviljelykseen siirtyneiden väestöryhmien ruokavaroja. Metsästystä ja kalastusta ovat harjoittaneet myös itämerensuomalaiset — onhan maanviljelys joka tapauksessa indoeurooppalaisten tuoma kulttuuri-innovaatio. Esimerkiksi se, että raudasta valmistettuja aseita ei ollut ja raudan sijasta käytettiin mm. luisia nuolenkärkiä, sopii ylipäätään yksiin Suomen esihistorian kanssa. Rautakausi oli Tacituksen aikaan Suomessa vasta varhaisessa alussa ja maanviljelys vakiintumassa vähitellen.

Nimien kulkeutumisesta kulkijoiden ja eränkävijöiden mukana on etsitty erilaisia todisteita. Esimerkiksi Turun saaristossa sijaitsevan Houtskarin nimistöä tutkinut Kurt Zilliacus (1966: 282-283) on katsonut sikäläisen suomalaislähtöisen nimistön olevan peräisin lähinnä eränkävijöiltä esim. kausiluontoisen kalastuksen yhteydessä. Ne liittyvät läheisesti rannikkoon ja ovat saarten, karikoiden, niemien tai lahtien nimiä. Vakinaiseen asutukseen tai siihen liittyvistä elinkeinoista periytyviä nimiä ei ole osoitettavissa. Ritva Liisa Pitkänen (1985: 353) painottaa silti, että toisaalta alueen suomalaisalanimistöön sisältyy paikoin sellaisia aineksia, jotka eivät mitenkään sovi ajatukseen eränkävijä-nimenantajista.

Nähdäkseni on kysyttävä, missä määrin suomalainen kansallisromanttinen tutkimus on halunnut tietoisesti tai alitajuntaisesti hylätä ajatuksen siitä, että Tacituksen alkukantaisiksi ja köyhiksi kuvailemat *fennit* olisivat voineet olla nykysuomalaisten esi-isiä. Jollei voida osoittaa, että itämerensuomalaiset ovat (tässä tapauksessa esim. Suomessa) voineet jo ajanlaskumme alussa elättää itsensä pelkällä maanviljelyksellä eivätkä he ole missään tapauksessa metsästäneet tai kalastaneet, on pidettävä mahdollisena sitä, että kuvaus pyyntiä vakinaisia asumuksia vailla olevista fenneistä sopii myös esisuomalaisiin.

Historiallisissa lähteissä tavattava *fenni*, *finn*, *phinnoi* näyttääkin jo vanhastaan tarkoittaneen toisaalta suomalaisia, toisaalta saamelaisia (Korhonen 1981: 42). Tätä antaa ounastella Ptolemaioksenkin kertomus kahdesta *phinnoi*-kansasta, joista toinen asui Veikselin tienoilla, toinen Scandian saaren pohjoisosissa. Jo vanhoissa lähteissä on merkkejä siitä, että erotukseksi elintavoista, mahdollisesti asuinalueistakin, on alettu osasta "finnejä" käyttää nimitystä *skriithifinni*. "Hiihtävistä finneistä" *skrithefinneistä* kertovat useat varhaiset kirjoittavat hiukan eri muodossa: Prokopius, Jordanes, Paulus Diaconus, Ravenan Kosmografia, Alfred Orosius, Adam Bremeniläinen ja Saxo

Grammaticus (ks. esim. Karsten 1915: 229, E. Itkonen 1959: 276).

Saxo Grammaticus näyttää käyttäneen 1100-luvulla *Finniä* ja *Finnmarkia* maantieteellisestä lähtökohdasta. Finnmarkilla hän tarkoittaa sekä Pohjoisen Jäämeren tuntumassa olevaa Ruijaa että Itämeren äärellä olevaa Suomea. Nimeä *finni* hän käyttää sekä suomalaisista että saamelaisista (Linna—Lagerstedt—Palmén 1988: 110). Yhdessä kuvauksessa saattaa olla piirteitä, jotka soveltuvat vain saamelaisiin ja toisia piirteitä, jotka soveltuvat vain suomalaisiin:

Finnit ovat Pohjolan äärialueen asukkaita. Viljelmineen ja majoineen he ovat täyttäneet maankolkan, joka on asumiseen lähes kelpaamaton. He käyttävät tehokkaasti heittoaseitaan. Millään toisella kansalla ei ole suurempaa valmiutta ja taitoa keihäiden heittämisessä. Taistellessaan he käyttävät suuria ja leveitä nuolia. He harrastavat loitsintaa ja ovat eteviä metsästäjiä. Pysyvää kotia heillä ei ole, vaan he viettävät vaeltavaa elämää asettuen sinne, mistä kulloinkin löytävät riistaa. Liikkuen kaarevilla laudoilla he kiitävät pitkin lumipeitteisiä vuorenharjanteita. (Linna—Lagerstedt—Palmén 1988: 171)

Vanhin maininta maannimestä *Finland* sellaisessa muodossa, jossa yhdyssanan perusosa *land* on luokittelemassa paikan lajia, on vuodelta 1209 (paavi Innocentius II:n bullassa *Fialandia*), seuraava vuodelta 1232 (Gregorius IX: *Vinlandia*) (FMU I: 19, 30, Langenfelt 1958: 11, Oja 1959: 270). Nykyistä Suomen aluetta kutsuttiin 1300-luvun asiakirjoissa nimillä *Finland et partes orientales*, *partes orientales* sekä *Österland*, jota tietyvästi käytettiin viimeisen kerran 1525 (Oja 1959: 270). 1300-luvun jälkipuoliskolta lähtien nimi *Finland* alkaa esiintyä nykyisessä merkityksessä. Esimerkiksi 1600-luvulla *Finlandia* käsitti Anders Buren (1985: 63) mukaan Pohjois- ja Etelä-Suomen, Kainuun, Savon, Hämeen, Uudenmaan ja Karjalan. Varsinais-Suomi aletaan erottaa nykyisellä nimellään muusta Suomesta 1600-luvulla, ensin latinankielisessä kirjallisuudessa (Wexionius: *Fenningia specialiter dicta*; *Fenningia presse dicta* 1650), josta se sitten levisi ruotsin- (*Egentliga Finland*) ja suomenkieliseenkin käyttöön (mts., Nissilä 1965: 260—261).

2.1.3. *Finnen* etymologia

Kuten varhaisista esiintymistä historiallisissa kirjoituksissa voi päätellä, on *finne* propristunut etnonymiksi huomattavan varhain. Mahdollisen appellatiivisen menneisyyden selitykseksi on tarjottu teorioita, joihin on suhtauduttu eri syistä epäillen. Ruotsin kielen etymologisessa sanakirjassa (Hellquist 1948: 211) hakusanasta todetaan, että sen alkuperä on kiistelty.

Kuten yleensä muillekin itämerensuomalaisille etnonymeille, myös sanalle *finne* tarjottiin ensin sattumanvaraisiin rinnastuksiin perustuvia selityksiä. Anders Bure (1626) kirjoitti, että jotkut selittävät nimen *Finland* johtuvan maan kauneudesta (Bure 1985: 61)¹³. Sanan etuosa merkitsisi täten samaa kuin ru. *fin* 'kaunis': "He esittävät perusteluksi sen, että maa on muka joka puolelta ihanampi kuin Ruotsi ja tuottaa parempia hedelmiä eikä ole yhtä vuorinen ja soinen." Bure esitti heti perään oman käsityksensä asiasta: "Tämän nimiselityksen on nähtävästi keksinyt joku, joka ei ole koskaan matkustanut kummassakaan maassa tai niissä molemmissa." Toisten mukaan maa olisi saanut nimensä vihollisuudesta, joka vallitsi suomalaisten ja heidän naapureidensa välillä. *Finland* merkitsisi siis samaa kuin *Fiendeland*. Tämän rinnastukseen Bure esitti parempana selityksenä: "Vanhat ruotsalaiset, joita suomalaiset siihen aikaan, kun heillä oli omat kuninkaansa, varsin usein ahdistelivat, antoivat maalle vihollisuuden takia nimen *Fiendeland*, joka käytännössä myöhemmin lyheni muotoon *Finland*." (Bure 1985: 61.) Ruotsalainen tutkija ja runoilija Georg Stiernhielm (1598—1672) arveli niinikään 1600-luvulla maannimen selittyvän parhaiten sanan *fen* 'suo' avulla (Setälä 1892: 223). Unkarissa taas verrattiin nimeä *Finland* sanaan *fény* 'valo' (Ojansuu 1899: 82).

Useimmat *finnen* historiaa pohtineet tutkijat ovat kallistuneet

¹³Pekkasen (1985: 84—85) arvion mukaan Bure viittaa ensisijaisesti Sebastian Münsterin kannanottoon. Oletus nimen motivaatiosta palautuu ainakin Skandinavian ensimmäisiin kartografeihin lukeutuneeseen Jacob Ziegleriin, joka julkaisi v. 1532 ilmestyneessä teoksessaan otsikon Schondia alla kuvauksen Pohjoismaista ja siihen liittyvän kartan (mts. 6). Ziegler kirjoitti: *Finlandia dicta est pulchra terra vel ut significantius dicam fina terra, quomodo finum aurum et argentum vulgo dicunt.* ('Finland tarkoittaa kaunista maata tai sanoakseni selvemmin hienoa maata, kuten puhutaan yleisesti hienosta kullasta ja hopeasta.') Pekkasen (mts. 84) mukaan ajatus lienee peräisin entiseltä Ruotsin piispalta Johannes Magnukselta.

sille kannalle, että se kuuluu yhteen laajalevikkisen germaanisen sanueen kanssa, johon kuuluvat mm. ru. *finna* ja mys. *fendo* 'jalan-kulkija'. Sen kehittymisestä etnonymiksi on esitetty erilaisia käsityksiä. Eräiden tutkijoiden mukaan *fiðr*, *finnr* olisi merkinnyt 'kekseliästä miestä, keksijää', J. J. Mikkolan (1942: 8—9) lanseeraaman ajatuksen mukaan *finnen* merkitys olisi taas ollut alkunaan 'tietäjä, šamaani'. Ensimmäisenä ruotsin *finna*-verbiin jne. *finnen* rinnastanut O. Hultman lähti merkityksestä '(spår)jägare'.

Aivan varauksetonta kannatusta tämäkään tulkinta ei ole saanut, ja esim. Jan de Vries (1961: 120—121) pitää muinaisnorjan etymologisessa sanakirjassa nimelle esitettyjä selityksiä epävarmoina ja merkitykseen 'kulkija' perustuvaa teoriaa "huomattavan modernina". De Vriesin mainitsema "toisten tutkijoiden" rinnastuskohde, vuorennimi *Finne*, jota on verrattu kelttiläisten kielten sanoihin, on kuitenkin niin kaukaa haettu, ettei sen olettaminen etnonymien kantasanaksi ole realistista. Käsitys, jonka mukaan *finne* ja maannimi *Finland* pohjautuisivat samaan sanueeseen kuin verbi ru. *finna* tuntuu tähänastisista selitysyrityksistä kestävimältä, ja sitä voidaan pitää ainoana varteenotettavana selityksenä.

2.1.3.1. *finne* 'suo'

Viime vuosisadalle asti useimpien kirjoittajien kannatuksen saivat yritykset selittää *fenni* ja *finne* merkityksestä 'suo'. Useat varhaiset tutkijat (Moller 1756: 38—39, Adelung 1796 2: 109, Schafarik 1843: 313, Rietz 1862—67: 135) katsoivat maannimen *Finnland* ja sen asukkaiden nimityksen juontuvan merkityksestä 'suo', josta *Suomen* arveltiin tuolloin yleisen käsityksen mukaan selittyvän. Selityksen taustalta löytyy germaaninen sanue: alasaksasta tunnetaan sanan *das fenn* tai *die fenne* merkitys 'soinen maapala', Brandenburgissa 'mutainen niitty'. Yläsaksan murren sanakirjan tekijä Johann Christoph Adelung (1796: 109) viittasi siihen, että sama merkitys esiintyy myös muualla: ru. *Fen*, isl., ags. *Fenn* 'suo'. Kyseessä on germaanisissa kielissä suhteellisen laajalti tunnettu sana: goot. *fani* 'Schlamm', mnorj. *fen* 'träsk, kärr, moras', isl., norj., ta., engl. *fen* 'kärr, moras, sump', saks. *Fenn* 'Sumpfland', mys. *fenni*, *fennī* 'sumpf', kas. *věn(ne)*, holl. *veen* (Kluge 1989: 209, de Vries 1977: 117).

Tämän teorian esitti kaiketi ensimmäisenä Stiernhelm (Setälä 1892: 223, Hultman 1896: 82). Hänen arvionsa kuului, että *Finland* oli muodostettu *Suomen* mallin tavoin merkityksestä 'suo'. Hultman (mts.) kritisoi tätä näkemystä mm. siitä syystä, että äännehistorian valossa ei nimelle *Finland* voida olettaa esimuotoa *Fenland*. Pohja putoaa tältä hypoteesilta pois, jos *Suomeakaan* ei voida selittää merkityksestä 'suo' ja kompositiosta 'suomaa' syntyneeksi.

2.1.3.2. *finne* 'evä'

Jo ennen kuin voimakkaimmat perustelut 'kiila' (tai 'evä') -merkityksisten itämerensuomalaisia tarkoittainien nimitysten puolesta esitettiin, ehdotettiin, että *finne* tulisi rinnastaa toiseen indoeurooppalaiseen sanueeseen, ags. *finn*, saks. *finne*, ru. *fena* ja lat. *pinna* 'suomus; sulka, siipi'. *Finne*-nimityksen alkuperäinen merkitys olisi selityksen mukaan "siivelliset tai linnut ja tarkoittaisi sitä nopeutta, mikä esi-suomalaisille hiihtäjinä oli ominaista". (ks. Ojansuu 1899: 98 ja siinä mainittu kirjallisuus.)

Teoria olisi kaiketi jäänyt arvaukseksi muiden arvausten joukkoon, ellei eräiden muiden itämerensuomalaisten etnonymien synnyssä olisi voimakkaasti tukeuduttu *vatjan* kielihistorialliseen homonymiaan *vaajan* kanssa ja myöhemmin oletettu useiden etnonymien juontuvan perimmiltään merkityksestä 'kiila'. Niinpä Suomen kielen etymologinen sanakirja toteaa (SKES 1703) s.v. *vepsä* vanhan selityksen olevan mahdollinen olettamalla, että germaaninen nimitys olisi alkujaan käänös kansallisuudennimestä *vepsä*, joka alkujaan SKES:n mukaan saattaisi palautua merkitykseen 'evä' (ks. 4.3.2.).

Teorian kestävyys on liittynyt läheisesti muiden 'kiila'-teorioiden elinvoimaisuuteen. Niistä riippumatta voidaan esittää joitakin ehtoja selityksen äänteelliselle luontevuudelle. Jos Tacituksen kirjaama muoto *fenni* edustaa nimen vanhempaa kantaa, ei rinnastaminen 'evää' merkitsevään saks. *finne*, ru. *fena*-sanaan jne. toimi äänteellisistä syistä. Tacituksella esiintyvä *e* olisi tällöin vanhaa perua, kun taas saks. *finne*, ru. *fena*-sanat ensitavun vokaali palautuisi **i*:hin: < **finōn*-. Toisaalta latinassa tunnetaan sanat *penna* 'Flügel, Feder' ja *pinna* 'Flügel, Feder; Flosse', joiden on katsottu olevan al-

kujaan samaa alkuperää; *pinna* olisi ensin mainitun murrevariantti < ieur. **pet-* 'fliegen jne.' Teoreettisesti myös germ. **finn-* 'Flosse' saattaisi palautua muotoon **fenn-* < **petn-*. Käsitettä 'evä' olisi ilmaistu tämän mukaan etupäässä merkitysten 'siipi', 'sulka' avulla. Muutoin Tacituksen käyttämän muodon *fenni* ensi tavun *e* on tulkittava virheelliseksi, mikä sinänsä on aivan mahdollista.

Tämä Jorma Koivulehdon (1985: 92, 1993: 401) teoretisoima hypoteettinen takaportti toimisi äänteellisesti. Koivulehto viittaa itse siihen ongelmaan, että *finne* 'suomalainen' tulisi kuitenkin täten erotettua lähimmästä kielestä ja ru. *fena*-sanasta. Yhdistäminen siihen edellyttäisi siis, että Tacituksen kirjaama *fenni* on sekundaari ja ensi tavun alkuperäinen vokaali olisi *i*.

Olen tässä työssä arvostellut voimakkaasti 'kiila'-merkitykseen perustuneita itämerensuomalaisten etnonyymien selityksiä. Niitä voidaan pitää joko virheellisinä tai niiden sijasta voidaan usein esittää luontevampi selitys. Analogian vaikutukseen — niitä 'kiila'-teorioista on suurin osa — perustuvat selitykset menettävät tärkeimmän niiden puolesta esitetyn kriteerin, jos *vatjankin* rinnastusta 'kiilaan' voidaan pitää vain sekundaarina homonymiana (ks. 5.3., 5.4.). Katson myös rinnastuksen *finne* ~ 'evä' kuuluvan hylättäviin etymologioihin.

2.1.3.3. *finne* 'kulkija'

Adelungin ja Stiernhelmin käsitystä *finnen* juontumisesta merkityksestä 'suo' *Suomen* mallin mukaisesti pidettiin vallitsevana siihen asti, kunnes Carl Säve ehdotti, että *finne* (*finnr*) olisikin verbin *finna* 'löytää' johdos (< *finþan* > *finþr*) ja etnonyymiä edeltänyt merkitys 'en fintlig man, en finnare' (Hultman 1896: 82).

Tacituksen mainitsemaa muotoa *Fenni* olisi tuolloin puhutussa kantagermaanissa vastannut **fennoz*, jota vastaa odotuksenmukaisesti muinaisnorjan ja islannin yks. *finnr*, mon. *finnar*. *e* muuttui *i*:ksi *nn*:n edellä vasta kantagermaania myöhemmin. Tätä kehitystä kuvasti Hultmanin (1896) mukaan hiukan Tacituksen jälkeen, toisella vuosisadalla jKr. eläneen Ptolemaioksen *finnoi*: "Pienempiä heimoja Sarmatiassa asuvista ovat Veikselin varrella venedien alapuolella gythoni, sitten finnit (*phínnoi*), sitten sulonit; näiden alapuolella frugundionit, sitten avarinit Veikselin latvoilla; näiden alla ombronit, sitten

anartofraktit..." (Pekkanen 1984b: 233.) Etnonyymi **fennoz* (oikeastaan 'kulkija') olisi ollut substantiivijohdos siitä. Ptolemaioksen mukaan fennit asuivat Veikselin tienoolla.

Mm. Karsten (1915: 229) painotti, ettei Tacituksen kuvaus fenneistä sovi tähän alueeseen, vaan paljon pohjoisemmaksi. Koska käytävissä olevat tiedot ensimmäisistä vuosisadoista jKr. ovat vähäisiä, jää kaksi tulkintavaihtoehtoa: a) Ptolemaios ei tuntenut pohjoisia alueita tarpeeksi ja sijoitti *finnet* tuntemansa Pohjolan äärirajoille, Veikselin seudulle, b) sanaa *finne* käytettiin paljon väljemmässä merkityksessä yleensä tarkoittamaan tuntemattoman pohjoisen asukkaita.

Hultmanin teoriaa kannattivat ja modifioivat mm. Ojansuu (1899: 89—91), A. Noreen (1903: 147—150), T. E. Karsten (1915: 230) ja Miklós Zsirai (1937: 280—282). *Finne* ja *fenni* kuuluivat heidän mukaansa samaan sanueeseen kuin mys. *fendo*, kys. *vende* 'Fussgänger' (**fanþian-*), mys. *fandōn*, ags. *fandian* 'untersuchen, prüfen', kys. *vanden* 'besuchen', goot. *finþan*, mys. *finthan* jne. 'finden, wahrnehmen, erfahren' jne. Perusmuoto olisi kuulunut **fenþan-* ~ **fenþn-*. Ensimmäisestä kehittyi sittemmin johdos *findo* 'Finder', jälkimmäisestä kansan- ja henkilönnimet *Finne*, *Finnr*.

Ajatus, että *finne* palautuisi alkujaan 'kulkemista' merkitsevään sanaan poikkeaa jonkin verran muiden itämerensuomalaisten etnonymien selityksistä. Taustalta ei ole löydettävissä paikannimeä eikä topografista käsitettä, vaan pikemmin elintapoja kuvaava sana. Selitykseen sopii hyvin se, että *fennit* eivät tiettävästi ole missään vaiheessa itse käyttäneet itsestään tätä nimitystä, vaan heidän ja nimen käyttäjien välillä on ollut selvä kieliraja ja mahdollisesti kulttuurirajakin. Oletus, että nimi viittaisi alkujaan kansan elintapoihin, sopii yhteen senkin kanssa, mitä esim. Tacitus kirjoittaa fenneistä. Tacituksen kuvaamia fennejä, joilla ei ole vakinaisia asuinsijoja, voi hyvin kutsua "kulkijoiksi". Metsästyksestä ja kalastuksesta toimeentulonsa saavat joutuvat liikkumaan säännöllisesti pitkiä matkoja riistansa perässä.

Tämän selityksen mukaan ru. *finne*, *Finland* ja niiden muunkieliset vastineet palautuisivat appellatiiviseen merkitykseen, joka on samalla tavalla kuvaileva kuin esimerkiksi liiviläisten itsestään käyttämä *kalàmi'ed*. Koska ihmisiä luonnehtiva *finne* on primaari maanimeen *Finland* nähden, on mahdollista, että sen taustalla on juuri tällä tavalla ihmisten elintapoja kuvaileva appellatiivi. Etnonyymille *finne*, *Finland* esitetystä selityksestä se on perustelluin.

2.2. *Suomi*

Itämerensuomalaisista etnonyymeistä määrällisesti eniten lienee pohdittu *Suomi*-nimen alkuperää. Tällaista pohdintaa käy jo Anders Bure¹⁴, jonka Pohjoismaiden kuvauksessa v. 1626 esittämistä toteamuksista voi päätellä, että saman kysymyksen parissa olivat ehtineet askarrella jo muutkin kirjoittajat.

Paitsi suomessa nimi *Suomi* tunnetaan myös useimmissa muissa itämerensuomalaisissa kielissä, minkä voi katsoa tukevan oletusta sen vanhasta iästä: ka. *š Suomi*, *suomi* 'Suomi, suomen kieli', *š uomelaini*, *suomelañe*, *suomelañi* 'luterilainen, suomenkielinen' ~ ly. *suom(i)* 'Suomi; suomen kieli', *suomelaiñe* 'suomalainen' ~ va. *sōmi* 'Suomi; suomen kieli', *sōmalain(e)*, *sōm(e)lain* 'suomalainen' ~ vi. *Soome* 'Suomi', *soomlane* 'suomalainen' ~ li. *sūom* 'Suomi, Suomen asukas, suomalainen', *sūomli* 'suomalainen'. SKES (IV 1114—1115) esittää varauksetta Nissilän (1959: 297—98) ounasteleman ajatuksen, että karjala-aunuksen ja lyydin sanat ovat myöhäisiä lainoja suomesta. Tämä tuntuu ilmeiseltä, kun muistetaan, että *Suomea* käytettiin aiemmin suppeammassa, Lounais-Suomeen viittaavassa merkityksessä, ja että karjalaiset ja lyydiläiset ovat aiemmin joutuneet tekemisiin "suomalaisten" kanssa kai lähinnä savolaisten, kainuulaisten ja hämäläisten välityksellä.

Varhaisimpina todisteina siitä, että *Suomi* ja sen skandinaavis-peräinen vastine *Finland* ovat alkuaan viitanneet nykyiseen Varsinais-Suomeen, ovat paavin kirjeissä esiintyviä maininnat: vuonna 1172 puhutaan *phinni*-nimisen kansan alueesta, ja yksiselitteisesti 1209, jolloin samanlaisessa kirjeessä kerrotaan *Fialanda*-nimisestä maakunnasta. Vanhimmissa Ruotsi-Suomen asiakirjoissa *Suomi-Finland* muodosti jo varhain Ruotsin vallan voimistuessa kruunun hallintoalueen, jonka keskuspaikka oli Turun linna. Omana tunnuksena oli maakunnansinetti, *Sigillum terrae Finlandie*. (Oja 1956: 8—9.)

Nykyisen laajuista *Suomea* on alettu kutsua yhteisellä nimellä vasta suhteellisen myöhään historiallisella ajalla, kun hallinnolliset rajat

¹⁴Jostakin syystä tämä ei ole ollut nimistöntutkimuksen erikoistuntijan ja etnonyymeistakin paljon kirjoittaneen Viljo Nissilän tiedossa. Artikkelissaan *Suomesta* Nissilä (1959: 292) arveli Georg Stiernhelmin olleen 1600-luvun puolivälissä olleen (teoksessa *Miscella etymologica*) ensimmäinen *Suomi*-ongelman esille nostanut kirjoittaja.

alkoivat vakiintua ja Ruotsin valtiolliset intressit alkoivat ulottua Suomen lähintä lounaiskolkkaa kauemmaksi. Vanhin tunnettu maakuntaa suurempaan hallinnolliseen yksikköön viittaava ilmaisu on *Finlandia et partes orientales* 'Suomi ja itäiset alueet', joka esiintyy ensimmäistä kertaa kuningas Birgerin veljiensä kanssa v. 1308 tekemässä sopimuksessa¹⁵. Pian tämän jälkeen käyttöön ilmaantuu myös lyhyempi muoto *partes orientales* 'itäiset alueet', johon myös varsinainen Suomen maakunta lukeutui. Tämä 1300-luvun alun käytäntö muuttui kuitenkin jo saman vuosisadan kuluessa siten, että nimeä alettiin käyttää ruotsiksi käännettynä (*Österland* 1344, *Österlandia* 1347). Nimeä *Österland* käytettiin koko 1400-luvun rinnan *Finland*-nimen kanssa, vuosisadan lopulla yhä harvemmin ja harvemmin. (Oja 1956: 9–10.)

Hallinnollisen keskuksen korottaminen tärkeimmäksi maakunnaksi johti siihen, että nimeä *Finland* alettiin käyttää koko maasta. Suomen käskynhaltijakuntaan ja Suomen herttuakuntaan kuului jo 1200-luvun lopulta lähtien Suomen maakunnan lisäksi suuri osa muistakin maakunnista. Tietävästi jo 1374 annettiin Upsalan ja Turun hiippakuntien välistä pohjoisrajaa koskeva todistus, jossa rajaa kutsuttiin rajaksi "helsinglantilaisten ja suomalaisten välillä" (Oja 1956: 10). Tämän mallin mukaisesti myös *Suomi* siirtyi analogisesti merkitsemään koko maata¹⁶.

¹⁵*Sub eodem nostro sacramento resignamus ex nunc castra omnia Finlandiæ et partium orientalium, videlicet Aaboo et Tauestahus et Wiborgh cum terris adiacentibus eisdem; et quam cito transitus patuerit ad Finlandiam et partes illas orientales...* (FMU 100.)

¹⁶Alkuperäistä *Suomea*, Varsinais-Suomea varten alettiin tällöin tarvita uutta nimeä. Tällaisia olivat milloin Turun lääni, milloin Etelä- ja Pohjois-Suomi (Oja 1956: 10). Nimeä *Varsinais-Suomi* lienee käyttänyt ensimmäisenä Turun yliopiston professori Michael Wexionius, joka v. 1650 ilmestyneessä teoksessaan *Epitome Descriptionis Sueciae, Gothiae, Fenningiae et subjectarum provinciarum* käytti 1. kirjan 22. ja 24. (otsikossa) luvussa maakunnasta nimityksiä *Fenningiae specialitèr dictæ* ja *Fenningia pressè dicta*. Wexioniuksenkin sanamuoto viittaa kuitenkin siihen, etteivät termit ole hänen omia luomuksiaan.

2.2.1. *Suomi* historiallisissa lähteissä

Varhaisin kirjoittaja, jonka on joskus oletettu viittaavan *Suomen* nimeen, on kreikkalainen Strabon (n. 63 eKr. — n. 20 jKr.). Hänen mainitsemansa *Zūmoi*-nimisen kansan asuinalueiden on katsottu saatavan sopia yhteen ensi kertaa v. 98 jKr. (ks. 2.1.2.) kirjallisuudessa mainittavien *fennien* asuinalueiden kanssa.

Strabon 'kierosilmä' oli kreikkalainen maantieteilijä ja historioitsija. Hän matkusteli itse Vähä-Aasiassa, Kreikassa, Italiassa ja Egyptissä ja kuvasi teoksessaan *Geographika* (17 kirjaa, joista enemmistö on säilynyt) kaikkia tuohon aikaan tunnettuja Euroopan, Aasian ja Afrikan maita etupäässä kirjallisten lähteiden perusteella (Eratosthenes, Efeson Artemidoros, Polybios sekä erityisesti Poseidonios). Strabonin teos on yksi harvoja kokonaisuudessaan säilynyt korografista maantiedettä edustava antiikin teos. (AL 533.)

Koska *Suomi* alkaa esiintyä historiallisissa lähteissä säännöllisesti vasta paljon myöhemmin eikä muissa antiikin lähteissä esiinny mitään siihen viittaavaa, on Strabonin mainitseman nimen ja *Suomen* suhde jäänyt hypoteettiseksi. Koska tuon ajan tiedot Pohjois-Euroopasta olivat niukkoja, ei voida varmuudella osoittaa, kuinka hyvin *Zūmoi*-kansan alue vastaa Tacituksen fennien asuinalueita, vaikka selviä, hypoteesia kiistäviäkin todisteita ei voida osoittaa. Erkki Itkonen (1959: 277) piti rinnastusta ensin teoreettisesti mahdollisena, mutta asettui sitten (SKES 1115) epäilevälle kannalle: "Aivan epäselvää on, mitä kansaa Strabonin mainitsema *zūmoi* tarkoittaa, tuskin ainakaan (itämeren)suomalaisia." Useimmat *Suomi*-nimen tutkijat eivät edes viittaa Straboniin.

Muodollisesti ja kaiketi asiallisesti *Suomen* yhteyteen sopii Frankkien valtakunnan vuosikirjoissa vuoden 811 kohdalla esiintyvä henkilönimi *Suomi*. Tämänniminen ylhäinen mainitaan käsikirjoituksissa yhtenä tanskalaisten edustajista, joiden tehtävä oli mainittuna vuonna vahvistaa Tanskan kuninkaan Hemmingin ja Kaarle Suuren edellisenä vuonna sopima rauha:

He vanhoivat toisilleen asianmukaisin menoin tavalliseen tapaansa valan, ja rauha vahvistettiin lopullisesti. Frankkien puolelta olivat seuraavat ylimykset: kreivi Walach Bernhardin poika, kreivi Burchard, kreivi Unroch, kreivi Uodo, kreivi Meginhard, kreivi Bernhard, kreivi Egbert, kreivi Theotheri,

kreivi Abo, kreivi Osdag ja kreivi Wigman. Tanskalaisten puolelta taas olivat ennen kaikkea Hemmingin veljet Hancwin ja Angandeo, sitten muita omiensa keskuudessa arvossa pidettyjä miehiä Osfrid lisänimeltään Turdimulo, Warstein, Suomi, Urm, toinen Osfrid Heiligenin poika, Osfrid Skånesta, Hebbi ja Aowin.¹⁷ (Käännös Pekkanen 1963: 267.)

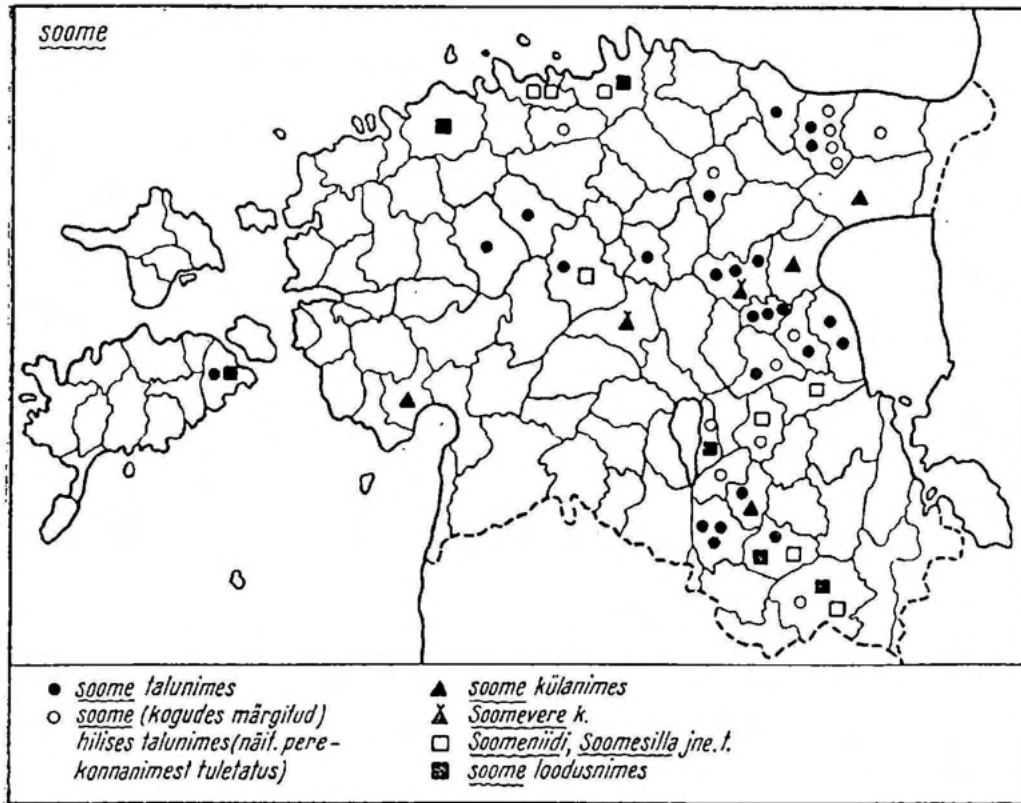
Vuosikirjojen syntyhistoriasta ei ole päästy täyteen yksimielisyyteen. Muinaistanskalaisena erisnimenä *Suomi* on muuten tuntematon, minkä takia on oletettu, että kyseessä on kirjoitusvirhe ja oikea muoto *Gluomi*. Maantieteellisesti ja muihin historiallisiin mainintoihin verrattuna varhaista mainintaa henkilöstä *Suomi* voidaan varauksellisesti pitää vanhimpana *Suomi*-nimen mainintana. (Pekkanen 1963.)

Muihin itämerensuomalaisiin etnonyymeihin verrattuna *Suomi* vakiintuu viittaamaan maahan ja kansallisuuteen historiallisissa lähteissä melko myöhään. Syy tähän on ilmeinen: sen tarkoittama alue, Varsinais-Suomi, vastasi muita itämerensuomalaisia maakuntia eikä se ollut vielä laajalti tunnettu. Lisäksi (suomen kielen kannalta) lähin kulttuuriltaan ja kieleltään vieras etninen ryhmä ruotsalaiset ja Ruotsin asukkaat (sekä ahvenanmaalaiset) kutsuivat tätä aluetta omalla kielellään toisella nimellä *Finland* (ks. 2.1.) ja sen asukkaita *finne*. Ensimmäinen kiistaton maininta maannimestä *Suomi* on vasta vuodelta 1240, jolloin venäläiset kronikat mainitsevat Turun seudun alueen *Sum'* (Oja 1959: 27, E. Itkonen 1959: 277, Nissilä 1965: 261). Ennen sitä *Suomi* esiintyy jo Henrik Lätiläisen Liivinmaan kronikassa, joka mainitsee vuoden 1212 tapahtumien yhteydessä virolaisen paikannimen *Somelinde*:

Ja he menivät Tarton kihlakuntaan ja ylittäessään Emajoen tulivat murros-esteelle, jonka kristityt olivat aikaisemmin särkeet, ja kun ristiretkeläiset siellä lepäsivät, liikkuivat liiviläiset ja latvialaiset, jotka olivat sotajoukkoja nopeampia, edelleen Vaigaan ja ryöstäen koko maakunnan kokoontuivat *Somelinden* linnoituksen luona.¹⁸

¹⁷...*dati vicissim secundum ritum ac morem suum sacramentis pax confirmatur. Primores autem de parte Francorum hii fuere: Walach comes filius Bernhardi, Burchardus comes, Unroculus comes, Uodo comes, Meginhardus comes, Egbertus comes, Theotheri comes, Abo comes, Osdag comes, Wigman comes; de parte vero Danorum inprimis fratres Hemmingi, Hancwin et Angandeo, deinde ceteri honorabiles inter suos viri, Sofrid cognomento Turdimulo et Warstein et Suomi et Urm et alius Osfrid filius Heiligen et Osfrid de Sconnaowe et Hebbi et Aowin.*

Kuten usein etnonyymien aikaisia esiintymiä, haluttiin aiemmin myös tätä pitää todisteena siitä, että kyseessä olisi vanha suomalaisten asuin-sija, josta suomalaiset olisivat vasta myöhemmin siirtyneet varsinaisille asuinsijoilleen (Ojansuu 1913: 86, 1919: 142—145, E. Itkonen 1959: 272, Nissilä 1959: 297—298). Virossa esiintyy ylipäätään kohtalaisen paljon paikannimiä, joihin etnonyymi *Suomi* näyttää liittyvän tavalla tai toisella. *Soome*-komponentin sisältäviä tilannimiä on eniten Tartonmaalla ja pohjoisrannikolla. 1600-luvun henkilöluetteloiden mukaan Tartonmaalla oli runsaasti suomalaisia. Määräteosan *Soome* sisältävät nimet ovat mitä ilmeisimmin suhteellisen uusia siirtynnäisiä, kuten tämäntyyppiset nimet yleensäkin.



Kartta 7. Viron *Soome*-alkuisten paikannimien levikki (Pall 1977: 197).

¹⁸*Et ibant in provinciam Tharbitensem et transeuntes Matrem Aquarum venerunt ad indaginem, quam ante christiani destruxerant, et quiescentibus ibi peregrinis Lyvones et Letti et qui erant velociores de exercitu processerunt in Waigam et despoliantes totam provinciam apud castellum Somelinde se congregaverunt. (HLK 128—129.)*

2.2.2. Suomen etymologia

Koska *suomea* on historiallisena aikana puhuttu laajemmalla alueella kuin muita itämerensuomalaisia kieliä ja *suomen* kieleen tukeutunut kansallinen herääminen johti oman valtion syntymiseen, on ymmärrettävää, että myös nimen *Suomi* taustaa on aktiivisesti yritetty selvittää. Nimen menneisyys on suomalaisen onomastiikan vanhimpia ongelmia. Kolmen ja puolen sadan vuoden kuluessa on *Suomen* selitykseksi keksitty ainakin toistakymmentä erilaista etymologiaa, joista tarkastelen seuraavassa eniten ja pisimmälle perusteltua kannatusta saaneita. Erilaisia selitysyriytyksiä ja satunnaisia sanarinnastuksia (*Suomi* ~ *Småland*, *Suomi* ~ *sumeri*) ovat koonneet ja siteeranneet Ojansuu (1899 jne.), Kettunen (1954), Hakulinen (1958) sekä Nissilä (1959). Heikki Ojansuun (1906: 32) artikkelinsa täydennykseksi myöhemmin esittämä kommentti kuvaa hyvin sitä, kuinka epävarmalta pohjalta monet tutkijat ovat katsoneet *Suomen* etymologioiden lähtevän: "*Suomi*-nimen etymologiasta oli v:n 1899:n Virittäjässä esitys, jossa tehtiin selvää niistä eri selityksistä, mitä tästä nimestä on annettu (*suomaa*, *suomu*, *suomus*, *suoda* sanoista j. n. e.). Näihin selityksiin, joiden tieteellinen arvo on $\pm 0...$ " Myös SKES:n (1114—1115) ottama kanta antaa hyvän kuvan siitä, kuinka ympäröivä kysymys on ollut ja kuinka epävarmasti tutkijat ovat ottaneet siihen kantaa: "Tähänastisista selitysyriytyksistä tuntuu luontevimmalta ajatus, että *Suomi* (kuten myös mm. *Viro*) on ollut ksm. henkilönnimi (mahd. verbistä *suoda*, siis "onnen *suoma*" tjs.)."

2.2.2.1. *Suomi* < 'suoda'

Suomen juontumista samannäköisestä verbivartalosta *suo-* on kaiketi esittänyt ensimmäisenä Erik Cajanus. Ajan käytännön mukaisesti *suomen* kielen aatelista alkuperää todistelleessa väitöskirjassaan *Linguarum Hebrææ et Finnicæ convenientia* v. 1697 Cajanus arveli — merkitykset 'suomu' ja 'suomaa' huomioon ottaen — että *Suomen* nimi tulee sanasta *suominen*, koska maan asukkaat ovat "hyväntahtoisia ja ystävällisiä sekä vieraanvaraisia — varsinkin matkustajille ja muille, joiden näkevät elävän tukalissa oloissa". Cajanuksen teoriaa tuki yksi

ajan näkyvimmistä auktoriteeteista, Daniel Juslenius (Ojansuu 1899: 82—83). Ajan hengen mukaisesti selitys löysi helposti tien myös sanakirjoihin, ja esim. Nils Idman (1774: 75) esittää yhdessä nipussa sanat *Suomi*, *Suomen maa* 'Finland', *Suoma*, *Suomuus* 'wälwilja, wälönskan'.

Saman ajatuksen kannalle asettui runsaat sata vuotta myöhemmin K. A. Gottlund, joskaan ei ole tiedossa, tunsiko Gottlund Cajanuksen käsitystä. Gottlundkaan ei mielipidettään syvemmin perustellut, vaan hänen ajatuksensa on peräisin päiväkirjamerkinnästä: "Suomenmaa on yhten väjty [vedetty] sanoista *suo* [merkityksessä 'varjella'], *mejjen* ja *maa*, tahika *Suome maa*." Ojansuun (1899: 84—85) kirjoittaa Gottlundin lähtevän siitä, että nimen takana piilee jumalille osoitettu pyyntö.

Tämä selitys kelpasi myös Lönnrotille, jonka kansallisromanttiseen näkemykseen teoria suomiesten maasta ei sopinut. Mehiläisessä 1836 (tammik.) esittämäänsä runokatkelmää (...*Ollet suotu onneksi / Arvattu asuakseni, Niin sun Suomeksi nimitän...*) hän täydensi vielä toteamalla, että "luulisi sanasta *suoda* tulevan *Suomi*, samate kun sanoista *luoda*, *syödä*, *myödä* tulevat *luomi*, *myömi*, *syömi*". (mts.)

Teoriaa modifioi itselleen sopivaksi Lauri Kettunen (1954). Muita yhdistelmiä pohdittuaan hän kallistui epävarmasti sille kannalle, että (onnen) *Suoma* olisi ollut vanha kantasuomalainen henkilönnimi. Henkilönnimestä käyttö olisi sitten laajentunut kokonaiseen ihmisryhmään viittaavaksi. Samalle kannalle — ilmeisesti saman tuloksettoman kierroksen jälkeen — pysähtyi myös SKES (1114—1115), joka ei muita teorioita edes esittele.

2.2.2.2. *Suomi* 'suomaa'

Heikki Ojansuu pohti kolmessa kirjoituksessaan nimen *Suomi* taustaa (Ojansuu 1899, 1913, 1919). Viimeisimmässä tutkielmassaan Ojansuukin asettui lopulta tukemaan teoriaa, että *Suomi* oli lähtöisin *suomaasta*. Teoria on yksi vanhimmista *Suomelle* esitetyistä, ja sen mainitsee jo Anders Bure vuonna 1626 (Bure 1985: 63). Se on saanut kannatusta vielä aivan hiljattain (Katz—Koch 1987: 103) — tosin virheellisin perustein (ks. esim. Rédei: 1991).

Oletus *Suomen* ja sanan *suo* yhteydestä, käytännössä yhdys-

sanassa *suomaa*, sai 1800-luvulle asti eniten kannatusta. Semanttisesti se oli muita, äänteellisesti ehkä hyväksyttävämpiä rinnastuksia, loogisempi. Voitiinhan *suomaan* selitykseksi aina viitata soiden yleisyyteen Suomessa. Ongelmana ei pidetty edes sitä, että "soisimpaan" Suomeen nimi oli levinnyt vasta myöhään. Nuorgrammaattisten metodien vakiintuminen osoitti teorian äänteelliset ongelmat eikä se sopinut kovin hyvin kansallisen heräämisenkään kanssa yhteen. *Suomen* nimen tutkijat ovat viitanneet säännöllisesti 1900-luvunkin puolella tähän vanhaan rinnastukseen, mutta perusteltua yritystä sen elvyttämiseksi ei ole tehty.

2.2.2.3. *Suomi* 'suomu'

Nimen *Suomi* rinnastusta (kalan)suomuun pidettiin jo varhain huonona arvauksena, mutta viimeistään Anders Buren vuonna 1626 (Bure 1985: 61) kirjaama ajatus on saanut tälläkin vuosisadalla arvovaltaista tukea, kun Lauri Hakulinen (1958: 74—83) pohtiessaan vaihtoehtoja *Suomen* taustaksi katsoi, että se olisi alkuaan merkinnyt suomusta tai kalannahkaa. Buren rinnastus oli hyvin yksioikoinen: "Suomalaiset itse kutsuvat maataan Suomeksi (*Somi*) — mikä nimi johtuu suomuksista, joita heidän taloissaan alituisen kalanpyynnin takia on kaikkialla — tai Suomaaksi (*Sooma*) soiden mukaan." (Bure 1985: 63.)

Suomen kalansuomuteoria on esitetty myös tuntemattoman tekijän Suomen kronikassa 1670-luvulla: "Kansamme omakielinen nimi, *suomalaiset*, on aivan toinen kuin se, jota vierailta on yleisesti tapana siitä käyttää. Nimi johtuu kalan suomua tarkoittavasta sanasta *suomi* — seutuhan on hyvin kalaista." (Suomen kronikka 1988: 135.)

Hakulinen esitti teoriansa tueksi *suomu*-sanän saamenkielisen¹⁹ vastineen *saaN čuobmâ*, jonka toisen tavun vartalovokaali -ä- sopii äänteellisesti paremmin *Suomen* -e-:n kuin -u-:n vastineeksi.

¹⁹Sanalla *suomu* on muissa uralilaisissa kielissä laaja, obinugriin, mahdollisesti samojediin asti ulottuva etymologia: sm. *suomu(s)* ~ ink. *sōmuz* ~ ka. *šuo-mu(s)*, *suomus* ~ ly. *suomuz* ~ ve. *somuz*, *sonuz* ~ va. *sōmuz* ~ vi. *soomus* ~ li. *sùqñGəz* id. ~ *saaN čuobmâ* 'kalannahka' (tunnetaan koko saamelaisella kielialueella) ~ md. *šav* 'raha (salasanana)' jne. Etäsukukielinen vastine sanalla on vielä marissa, udmurtissa, komissa, mansissa ja hantissa sekä epävarma nenetsissä (SKES 1115—1116, UEW 1988: 476).

Hänen pääargumenttinsa teorian puolesta olivat: 1) *Suomi* on vanha *e*-vartaloinen²⁰ sana eikä sitä voida siitä syystä rinnastaa muihin edes vähän samannäköisiin, mutta taivutustyyppiltään erilaisiin sanoihin, 2) sanaa vastaa äänteellisesti tarkalleen saamen *N čuobmâ* 'kalannahka', joka tulee liittää yhteen *Suomen* kanssa, 3) saamen perusteella voidaan olettaa, että suomessakin on aiemmin esiintynyt *e*-vartaloinen appellatiivi **suomi* 'kalannahka; suomu' ja 4) *suomu(s)* on vasta suhteellisen myöhään syrjäyttänyt merkitykseltään etnonyymiksi leksi-kaalistuneen *suomen* merkityksestä 'suomu'.

Äänteellisesti toimivaa teoriaa Hakulinen tuki semanttisesti hyvin arveluttavilla yleistyksillä. Keskeisenä ovat *suomu*-teorian tukijat pitäneet sitä, että nimen saanut ihmisryhmä tai suku olisi joskus syystä tai toisesta käyttänyt kalannahkasta tehtyjä pukimia. Hakulinen (1958: 83) painotti, että 'suomusta' olisi päästy 'Suomeen' "jonkin meille ainakin toistaiseksi tuntemattoman totemistisen tai muun primitiivisen ajattelutavan pohjalta". Hän viittasi vielä kalannahan käyttöön vaatteiden valmistuksessa: "Historiallinen tosiasia on, että esim. lappalaiset ja samojedit samoin kuin monet muut arktiset kansat ovat pitäneet mm. lohennahkaisia kesäpukuja tai lohennahkaisia päähineitä." (mts. 82).

Hakulisen kirjoituksen ilmestyttyä Suomalaisessa Suomessa 1953 mm. Lauri Kettunen pyrki aktiivisesti osoittamaan teorian vääräksi ja piti (1954: 104) aiemman käsityksensä mukaisesti *Suomea* todennäköisesti vanhana henkilönimenä, kuten myös *Viroa*. Muutkin tutkijat, myös Hakulinen, katsoivat nimen olleen käytössä ensin henkilönimenä.

Suomu-etymologiaan ei pitkään aikaan suhtauduttu vakavasti, vaan sanojen samankaltaisuutta pidettiin satunnaisena homonymiana. Hakulisen selitys sopi äännehistoriaan. Semanttisesti sille esitetty perustelu on hyvin hatara. Hakulisen ajatus siitä, että *-us*-vartalo olisi syrjäyttänyt aiemman *-e*-vartaloisen 'suomu'-merkityksisen sanan **suomi* on mahdollinen, ja jos sanalle halutaan esittää suomalais-ugrilaiseen kantakieleen palautuva muoto, on toiseen tavuun rekonstruoitava ei-väljä vokaali. Se, että *-us*-vartalo esiintyy laajalti itämeren-

²⁰Tällaisia sanoja on n. 120. Balttilaiset lainat taipuvat kyseisen tyyppin mukaan, mutta germaanisista lainoista *e*-vartaloisia on suhteellisesti huomattavasti vähemmän, esim.: *arki* : *arjen*, *arpi* : *arven*, *rupi* : *ruven*. Sellaisten sanojen kuin *tiili* ja *peitsi* taipuminen *e*-vartaloisten mukaan on tulkittu analogiaksi. (Nissilä 1959: 294—295).

suomalaisissa kielissä todistaa kuitenkin siitä, että myös *suomus* edustaa vanhaa, ainakin myöhäiskantasuomeen palautuvaa taivutustyyppiä. Myös Jorma Koivulehdon (ks. 2.2.2.5) *suomelle* esittämään teoriaan sopii ajatus, että leksikaalistunut *e*-vartaloinen etnonyymi on pakottanut vanhempaa perua olevan *suomun* (varhaiskantasuomessa homonymisesti **suomi*) mukautumaan toiseen taivutustyyppiin.

Jos nimen *Suomi* ja *suomun* välillä on vallinnut homonymia (oletetaan, että *suomu(s)* on aiemmin taipunut *suome-*), voidaan arvella juuri sen aiheuttaneen viime mainitun siirtymisen toiseen taivutustyyppiin (sm. *suomu* : *suomun* tai *suomus* : *suomuksen*). On kuitenkin huomattava, että *Suomen* ja *suomun* mahdollinen kantasuomalaisen rekonstruktiotason homonymia perustuu lähinnä siihen, mitä suomen kielen perusteella voidaan olettaa. Tällöin olisi selitettävä se, miksi myös muissa ims. kielissä *suomu* taipuu *u*-vartaloisena.

Olisi myös hämmästyttävää, että kalannahkojen käyttö olisi ollut niin luonteenomaista jollekin itämerensuomalaiselle ryhmälle, että he olisivat itse alkaneet kutsua itseään sen mukaan — eihän kalastukseen ole noussut kuin pienen osan pääelinkeinoksi. Lisäksi Itämereltä pyydetävät kalat ovat keskimäärin kooltaan niin pieniä, ettei useimpien kalojen nahka ole ajateltavissa kuin korkeintaan muun vaatekappaleen koristeeksi. Siitä taas, että nimen ja merkityksen 'suomu, kalannahka' takana olisi jokin naapurikansa, ei kielihistoriallisistakaan syistä voida lähteä.

Koska *Suomelle* on osoitettavissa myös perustellumpi selitys ei tässä yhteydessä ole syytä pitemmälti tarkastella 'suomu'-merkityksen puolesta ja vastaan esitettyjä argumentteja. Teoria *Suomen* ja *suomun* yhteisestä alkuperästä on perimmältään kestävä.

2.2.2.4. *Suomi* 'hop, församling'

Huolimatta siitä, että lähes kaikki kirjoittajat muistavat mainita *Suomen* tarkoittaneen alkujaan maan lounaisinta osaa²¹, sille on vain harvoin esitetty laina-alkuperää. Selityksistä, joiden tueksi haettiin esimerkkejä Skandinaviasta, on mainittava Viljo Nissilän (1959) teoria.

²¹Nissilä (1959: 302) arveli eri puolille Suomea kulkeutuneiden sukunimien ja niistä syntyneiden paikannimien *Suomi(nen)*, *Suoma(la)*, *Suomalainen*, *Suomela* jne. tarkoittaneen alkujaan ainakin suureksi osaksi varsinaissuomalaisia siirtolaisia.

Elof Hellquist mainitsee ruotsin kielen etymologisessa sanakirjassa (1980: 1028) itägotanmaalaisen järvennimen *Sommen*, jota jo pari sataa vuotta aiemmin eräät tutkijat olivat ehdottaneet selitykseksi *Suomen* sekä *Smoolannin* synnylle. Nimi esiintyy vanhoissa lähteissä: fraan *Sooma* 1447, *Somen* 1604 jne., *Sommen* 1774 sekä muissa paikannimissä *Sommenäs* (*Somanaes* 1405), *Somevik* l. *Somvik* (*Somawik* 1402) jne. Nämä perustuvat muotoon **Sōme* (obliikvimuoto **soma* ~ **sōma*, appellat. *sōme* 'massa', johon vrt. mru. *sam(p)na*, sa. *sammeln*, ru. *tillsamman* jne.). Perusmerkityksiä ovat 'hop, församling', järvennimenä 'vattensamling'. Muualla Ruotsin murteissa sana ei tiettävästi esiinny, mutta Norjassa Hardangerin murteessa kylläkin: *some* 'masse' sekä paikannimistössä, esim. Stavangerin Høilandin kunnan talonnimi *Soma* (mainintoja jo 1298 ja 1300) (Nissilä 1959: 194).

Viljo Nissilä katsoi edellä esitellyn muinaisruotsalaisen appellatiivin *sōme* 'hop, församling' soveltuvan äänteellisesti tietyin ehdoin *Suomen* lähtökohdaksi: sen olisi kuuluttava iältään samaan kerrostumaan kuin sm. *puomi* (< mru. *bom*), *tuoli* (< mru. *stol*) ja *luoti* (< mru. *lodh*). Sanan olisi myös täytynyt liittyä vartalotyypiltään vanhaa perua oleviin *e*-vartaloisiin nomineihin.

Merkityksen osalta teoriaa voidaan verrata *Karjalan* taustaan. Myös Nissilä katsoi sen perustuvan appellatiiviin *karja* ja pohjimmiltaan merkitykseen 'joukko, sotajoukko'. Lisäparalleelina hän esitti gootin sanan *þiuda* ~ *tiuda* 'das Volk'. Vastaavasti kuin ihmisryhmän, joukon (suvun, heimon tai kansan) appellatiivinen nimitys oli voinut kehittyä ryhmän asuinalueen nimeksi (esim. *Baier*, *Sachsen*), oli myös *Suomi* Nissilän (1959: 295—296) mukaan siirtynyt ensin ilmaisemaan joukkoon kuuluvaa yksilöä ja sen jälkeen merkitsemään aluetta.

Kielellisesti Nissilän teoriaa voidaan arvostella kahdesta syystä: *Suomen* *e*-vartalaisuus puhuu voimakkaasti nimen myöhäistä lainautumista vastaan, vaikka Nissilä (mts. 294—295) tarjoaakin analogiaa selitykseksi ja sen tueksi sanoja (*peitsi*, *tiili*), joiden on arveltu mukautuneen epäproduktiiviseksi muuttuneeseen taivutustyyppiin analogian vaikutuksesta. *e*-vartaloisten nominien kategoria on ollut kuitenkin niin suljettu, että skandinaavisen proprin mukautuminen siihen ei ole uskottavaa. Germaanisista lainoista vain eräät vanhimpaan kerrostumaan kuuluvat ovat *e*-vartaloisia. Toiseksi olisi merkillistä, että

Suomi perustuisi henkilönimeen, etenkin kun kaikki siihen liittyvät henkilönimet mitä ilmeisimmin ovat sekundaareja ja perustuvat paikannimeen *Suomi*. On vaikea nähdä syytä, miksi suhteellisen marginaalinen ruotsalainen *propri* olisi tunkeutunut toiselle puolelle Pohjanlahtea.

Nissilän selitystä voidaan arvostella vielä siitä, että se perustuu vanhaan asutushistoriakäsitykseen (mts. 297—298): "...lisäksi olisi outoa, jos nimi olisi yht'äkkiä putkahtanut esiin syrjäisen maamme kolkassa ja sieltä kulkeutunut takaisin Itä-Baltiaan, josta siirtolaiset olivat tulleet." Myös Nissilä lähti siitä, että Viron vanhat *Soome*-alkuiset nimet sekä Saarenmaan latviankielinen nimi *Sāmu sala*, *Sāmu zeme* olivat perua muinoin ko. alueilla asuneilta suomalaisten esisiltä. Ajallisesti hän arveli itägöötalaismurteiden *sōme*-termin tulleen merkitsemään "jotakin Itä-Baltian väestöryhmää" keskisellä rautakaudella (400—800 jKr.) tai viikinkiajalla, jolloin Uplannin ja Itä-Göötanmaan rannikolta, Roslagenista ulottui voimakas ekspansio Baltiaan. Ruotsista ja ruotsalaisista sekä monissa kielissä Venäjässä ja venäläisistä (ven. *Rossija*, *russskij*) käytettävän nimen alkukehdon on katsottu olleen Roslagenissa (SKES 875—876).

2.2.2.5. *Suomi* 'maa'

Suomalaisen historian- ja kielentutkimuksen uranuurtaja H. G. Porthan (1873: 37—38) ja häntä ennen jo August Schlözer (1771: 301) arvelivat saamelaisten itsestään ja maastaan käyttämän etnonymien *N sabme* 'saamelainen, saamen kieli', *sabmēlâš* 'saamelainen' olevan alkujaan samaa juurta kuin *suomi* ja *suomalainen*. Nimen synnyn Porthan selitti siten, että joko "slaavilaiset" olivat saaneet sanan suomalaisilta tai päinvastoin tai sitten se oli ollut molemmilla alusta pitäen". Molemmat olivat hänen käsittääkseen sitä käyttäneet ja se oli alkuaan merkinnyt 'maata'. Vertaukseksi Porthan esitti joukon sanoja: latv. *zeme* (mpr. *semmie*), ven. *zemlja* sekä pu. *ziemia*. Hiukan ennen Porthania J. Thunmann (1772) oli esittänyt listan suomen kielen sanoista, joilla oli yhteys liettuan ja latvian sanoihin. Vaikka ajatusten kopioiminen ilman lähdeviitettä oli tavallista, katsoo Setälä (1892: 315—316) Porthanin tehneen havaintonsa muista tutkijoista riippumatta. Kyseisen rinnastuksen Porthan on merkinnyt irralliselle paperille.

Porthanin esittämiä vertauksia on *Suomi*-nimen tutkimushistoriassa totuttu pitämään äänteellisistä syistä hylättävinä. Yksityiskohtaisesti samasta taustasta lähtenyt ajatus on kehitelty aivan hiljattain Jorma Koivulehto (1993). Koivulehdon keskeinen ajatus on, että sama balttilainen sana (vrt. latv. *zeme*, liett. *žeme*), josta *Hämeen* nimi ja sen saamelainen vastine (saaN *sabme*) ovat lainautuneet, on lainautunut takaisin balttiin ja vielä kerran itämerensuomeen (balt. > vksm. > balt. > ksm.). Koivulehto päättelee, ettei ajatusta ole aiemmin esitetty varsinkaan kahdesta syystä: ei ole osattu erottaa yksiselitteisesti kantabaltin *ā:ta ja *ō:ta eikä saamelaisten ja balttien välille ole aiemmin oletettu suoria kosketuksia.

Koivulehdon päättelyketjussa olennainen sija on kantabaltin *ā:n edustuksella nykyisissä kielissä sekä teorian sovittaminen latvian *sāms*-sanan 'suomalainen; saarenmaalainen' ja *Suomen* välille. *Sāmi*, *sāms* on yleisesti tulkittu itämerensuomalaiseksi lainaksi latviasa, joko nimestä *Suomi* (**sōmi*-), mitä ainakin jo Vilhelm Thomsen (1890: 277–278) on ehdottanut, tai harvemmin nimestä vi. *Saaremaa*, li. *Saarmaa* (Karulis 1992 2: 152). Kbalt. ā-foneemia edustaa vanhimmissa lainoissa itämerensuomessa *a*, mutta entuudestaan on tunnettu myös sanoja, joissa sen vastine itämerensuomessa on *ō. Nimeä ei ole tavattu Saarenmaalta, vaan ainoastaan Saarenmaasta ja saarelaisista käytettynä.

Toistuvasti esitetty, joskaan ei aivan kiistattomana pidetty (vrt. SSA 1 1992: 207) on ajatus, että *Häme*, *hämäläinen* ja sen vastine, saamelaisten itsestään ja kielestään käyttämä *sabme* 'saamelainen, saamen kieli' ovat balttilaista perua (vksm. **šāmā* < balt., vrt. latv. *zeme*²², liett. *žemė*, mpr. *same*, *semme* 'maa' jne.).

²²Samaan vartaloon (latv. *žeme*, liett. *žemė*) ja merkitykseen 'maa' perustuneita nimiä on ollut käytössä balttilaisissakin kielissä. Ainakin jo 1400-luvun lähteissä mainitaan muoto, jonka Būga (1961: 85–86) on tulkinut liettuan sanaa *žemaičiai* vastaavaksi. Vytautasin kirjeessä kuningas Zigmantille kirjoitetaan Liettuaan kuuluvasta, liettualaisten asuttamasta ja Liettuaan kuuluvasta sisemmästä osasta *terra Samaytarum*:

Sed quod terra Samaytarum est terra inferior ad terram Lythwanie, ideo Szomoyth vocatur, quod in lythwanico terra inferior interpretatur. Samoyte vero Lythwaniem appellant Auxstote [Būga: = ž(emaičiai) augstātee, aukštaitėi = r. k. augštaičiai], quod est terra superior respecta terre Samaytarum. Samagitte quoque homines se Lythwanos ab antiquis temporibus et

Koivulehto olettaa varhaiskantasuomen *šāmā-muodon saaneen varhain rinnalleen kantasaamelaisen variantin *sāmā ja viittaa siihen, ettei esisaamelaisella alueella ole alkujaan esiintynyt sananalkuista suhusibilanttia š-. Nykysaamen š- on vasta myöhäinen tulokas kantasaamen loppuvaiheista — suomalais-ugrilaisen kantakielen *š on kantasaamessa langennut yhteen *s:n kanssa (Korhonen 1981: 130). Kantasaamelainen muoto tai sen myöhempi variantti (*sāmē) on Koivulehdon hypoteesin mukaan lainautunut takaisin balttiin, jossa siitä on tullut *sāmas (vartalo *sāma-). Tällä tavalla on mahdollista yhdistää *Hāme* ja *saame* latvian sanaan *sāms* 'suomalainen; saarenmaalainen' jne. (< *sāmas).

Suomen ja latv. sanan *sāms*²³ 'finne; ösulaner, bewohner der insel Ösel' yhteisestä alkuperästä vakuuttunut Eino Nieminen (1934: 59—61) katsoi, että latvian sana oli itämerensuomalaista perua ja se oli rekonstuoitava *sōmas. Sanan hän (samoin SKES 1114—1115) arveli kulkeutuneen latviaan Kuurinmaalla aiemmin puhutun balttilaisen kielen, kuurin, kautta. Sana esiintyy myös kuurinmaalaisissa paikannimissä (esim. *Sāmeiši*, jossa latvian -ie-:n sijasta esiintyy -ei-). Samasta vartalosta *sām-* on muodostettu johdos latv. *sāmenis*, liett. (Klaipeda) *sāminis* 'nordwestwind, nord-nordwestwind, nordwind'. 1500-luvun lopulta säilyneissä maininnoissa nimityksellä *samit* tarkoitetaan sekä Kuurin- että Liivinmaan liiviläisiä (Siikrõg, Piitrõg, Matsalu, Koiva). Nieminen päätteli tällä perusteella, että nimellä on viitattu yleensä kieleltään itämerensuomalaisiin.

Niemisen rekonstruktiosta on äänteellisesti lyhyt askel *Suomeen*. Koivulehto rekonstruoi kielellisen kehityksen seuraavasti: 1. Indoeurooppalaiset baltit tai jo vasarakirveskulttuurin edustajat esibaltit

nunquam Samaytas appellant, et propter talem ydemptitatem in titulo nostro nos de Samagicia non scribimus, quia totum unum est, terra uns et homines uni.

Sama nimi esiintyy myös muissa lähteissä. Olaus Magnuksen Carta Marinassa Liivin- ja Kuurinmaan eteläpuolelle, Liettuan (*Litvanie pars*) länsipuolelle on merkitty *Samogethia, olim regnum* 'Samogethia, kerran kuningaskunta/hallitsija'. Nimi itsessään esiintyy jo varhaisemmissa lähteissä, vuoden 1250 tienoilta alkaen.

²³Endzelin esitti latv. *sāms*-sanalle toista selitystä, latv. *sām-* < li. *Sārmā* 'Ösel' (Karulis 1992 2: 152). Sanansisäinen -r- olisi sen mukaan kadonnut pitkän vokaalin jäljessä, mitä esiintyy usein joissakin latvian murteissa. Nieminen (1934: 61—62) hylkäsi kuitenkin tämän selityksen sillä perusteella, ettei -r- ole säilynyt edes sellaisissa murteissa, joissa sen kuuluisi esiintyä pitkänkin vokaalin edellä.

tutustuivat varhaiskantasuomen puhujiin [kaiketi Suomenlahden pohjoispuolella] ja alkoivat nimittää heidän asuinalueitaan oman kielensä '(alavaa) maata' merkitsevällä appellatiivilla (kbalt. **žemē* > latv. *zeme*, liett. *žėmė*; merkityksestä 'maa' etnonyymeissä vrt. 8.1.) 2. Alueen asukkaat ottivat vastaavan nimen (vksm. **šāmā*) käyttöön. 3. Saamen kielen erilliskehityksen aikana (viimeistään n. 1 000 eKr.) nimi muuttui asuun ksaa. **sāmā* (> **sāmē* > saa*N* *sáme-*, *sábme-*). 4. Balttilaiset olivat kosketuksissa myös suoraan saamelaisiin ja lainasivat saman propristuneen ja alkuperäisestä asustaan etääntyneen nimen (kbalt. **sāmas*) takaisin kieleensä (ehkä 800—600 eKr.). 5. Samat balttilaiset käyttivät samaa nimeä myös eräästä itämerensuomalaisesta ryhmästä (joitakin vuosisatoja ennen ajanlaskun taitetta). 6. Propristuneena nimenä sana (> **sōmi*) lainautui myös tälle itämerensuomalaiselle ryhmälle. Kantabaltin **ā* korvataan vksm. **ō*:lla, kuten eräissä muissa lainoissa (*huone*, *tuohi*, *vuohi*, *vuota*).

Ensimmäisten kontaktien ajoittaminen vasarakirveskulttuurin saapumiseen ja Lounais-Suomen otaksuminen kontaktien ydinalueeksi sopii siihen, että vasarakirveskulttuurin muinaisjäännökset keskittyvät Suomessa karkeasti ottaen maan lounaisosaan, alueelle, jonka koillisraja kulkee suunnilleen Viipurinlahdelta Tampereen kautta Kokkolaan (Huurre 1979: 72—74). Koivulehdon taitavasti sommittelema selitys toimii äännehistoriaa ajatellen kauniisti. Alkuperältään vanhoja lainoja olevista itämerensuomalaisista sanoista monet ovat *e*-vartaloisia, varsinkin, jos ensi tavu ei ole lyhyt. Suhteen *suomi* : *suomalainen* analogiaksi voidaan selittää paljon myöhemmät sanat *ruotsi* : *ruotsalainen*, *lappi* : *lappalainen* (Koivulehto 1993: 405). Hypoteesiin sisältyy ajatus nimen varhaisesta propristumisesta, vaikkei Koivulehto eksplisiittisesti sitä toteakaan.

Koivulehdon teorian ongelmat liittyvät kielikontaktien sovittamiseen yhteen maantieteen kanssa ja siihen kuinka varhaiskanta(itämeren)suomen tai (varhais)kantsaamen katsotaan vaikuttaneen kantabaltiin. Teoriaa arvioitaessa olennaisia ovat nähdäkseni ainakin seuraavat kysymykset, joihin yritän vastata.

1. Kuinka todennäköistä on, että sama sana on kiertänyt Suomenlahden seudulla niin paljon kuin Koivulehto olettaa? Kulkureitti olisi hänen mukaansa ollut kbalt. > vksm. (>> sm. *Häme*) > vksaa. (> saa. *N* *sabme-*) > kbalt. (> latv. *sāms*) > (v)ksm. (> *Suomi*)?

Ajatus saman sanan moninkertaisesta lainautumisesta tuntuu mutkikkaalta. On tosin appellatiivejakin, kulkusanoja, joiden on oletettu levinneen hyvin laajalle alueelle ilman, että levikki johtuisi geneettisestä kielisukulaisuudesta (esim. sm. *vaski* SKES 1666). Koska *Suomi* on propri ja etnonyymi, joka on alkujaan ollut maantieteellinen, eivät kaikki appellatiiveja koskevat rajoitukset päde. Itämeren piirissäkin joudutaan eräiden nimien osalta edellyttämään pitkiä kulku-
reittejä ja useita välittäjäkieliä (vrt. esim. *tšuudi* luvussa 6. ja *Ruotsi* (SKES 875—876)). Myös *eestin* ja *finnen* monimerkitysisyys ja variointi eri aikoina kertovat etnonymien (ja niiden kaltaisten yläkäsitteiden) vapaasta liikkumisesta. Koska *Suomen* balttilaisalkuperään perustuva lainaetymologia ja sen nykyrakenne edellyttävät geografisen viitesuhteen primaariutta, on perusteltua olettaa, että nimi on kaikissa vaiheissa ollut denotaatioltaan maantieteellinen. Ihmisryhmään se on viitannut vain välillisesti.

2. Onko todisteita (varhais)kantasaamesta kantabalttiin tulleista lainoista tai millä perustein sellaisia voidaan ylipäätään olettaa? Onko oletettava, että kbalt. **sāmās* on (varhais)kantasaamelainen laina baltissa vai voidaanko se tulkita yleensä (varhais)kantasuomalaiseksi?

Ongelmallisimpia osia Koivulehdon teoriassa on äännehistoriallisista syistä tehty ekskursio kantasaameen. Kantasaame on sopinut selityksen ratkaisuksi siitä syystä, että on tapauksia (joskaan eivät tyypiltään yleisimpiä), jolloin kantasaamessa ensi tavun **a* ja **ā* ovat langenneet yhteen. Tähän sisältyy ehto, että toisessa tavussa on ollut väljä vokaali (**ā* tai **o*) (Korhonen 1981: 88—91). Toisen tavun **a:n* ja **ā:n* väliltä foneemiero on kantasaamessa kadonnut ehdoitta (Korhonen 1981: 98—101). Kantasaamen kautta tapahtunutta lainautumista Koivulehto olettaa myös siksi, että näin voidaan selittää balttilaisella taholla tapahtunut muutos etuvokaalista (*e*) takavokaaliksi (*a*).

Myös sibilantin suhuttomuuden vuoksi Koivulehto katsoo, että äännehistoriallisesti luontevinta on olettaa kysymyksessä olleen kantasaame. Koska vanhimmissa itämerensuomen germaanisissa lainoissa **h* on substituoitu **k*:lla (esim. sm. *kana* < germ. **hanan-*, SSA 1992: 297), voitaisiin kysyä, voiko **sāmās* olla kantasuomen *š > h*-muutosta varhaisempi kantasuomalainen laina. Itämerensuomen myöhemmän äännekehityksen (*š > h*) takia ei kuitenkaan voida olettaa, että kantasuomessa foneemioppositio *š ≠ s* on alkanut häilyä niin, että balttilaiselle taholle sanan alkuun onkin lainautunut *s-*, joka sitten

olisi lainautunut takaisin kantasuomeen. Näin jouduttaisiin oletamaan, että latviassa myöhemmin tapahtunut substituuutio *š > s olisi voinut tapahtua jo kantasuomen aikana, mikä taas ei balttilaisen tahon kannalta ole mahdollista.

Lainautuminen aikaisesta kantsaamesta on silti arveluttava siksikin, koska varhaiskanta(itämeren)suomen ja varhaiskantsaamen raja on hyvin vaikeasti määritettävissä eikä toistaiseksi ole voitu osoittaa muita kantsaamesta kantabalttiin tai edes kanta(itämeren)suomeen tulleita lainoja. Äännehistoriallisista syistä joudutaan oletamaan välilenkiksi (varhais)kantsaamea aikana, jolloin sen erottaminen itämerensuomesta on hypoteettista ja käytettävissä olevin metodein vaikeasti jäljitettävissä.

3. Onko riittävästi perusteita oletukselle, että (kanta)balttilaiset olisivat oppineet tuntemaan joitakin sanoja/nimiä Suomenlahden pohjoispuolella ja kuljettaneet ne mukanaan etelämmäs?

Myös tämä kysymys on hypoteettinen. Ei ole esitettävissä sen puolesta, muttei toisaalta ehdottomasti selvästi sitä vastaankaan todistavia perusteita.

4. Kuinka vanhaa perua olevana nimeä *Sāmi*, *Sāmu sala* voidaan latvian kielessä pitää? Latvialaiset ovat itse vasta suhteellisen myöhään levittäytyneet Itämeren rannalle.

Kysymykseen vastasi jo Eino Nieminen, ja sitä on hyödyntänyt myös Koivulehto. Teoria edellyttää sitä, ettei latvian *sāmi* jne. voi olla peräisin *Saarenmaan* nimestä. Koska latvialaiset ovat tulleet Itämeren ja Riianlahden rannalle vasta historiallisena aikana, on selityksen takaporttina käytettävä Kuurinmaata ja siellä asunutta väestöä. Sikäikäinen nimistö ei tällöin voisi olla myöhäisinä siirrynnäisinä syntynyttä vaan vanhaa perua.

5. Todistaako *e*-vartaloisuus jotakin *Suomen* iästä? Koivulehdon teoriaa puoltavana voidaan pitää *Suomen e*-vartaloisuutta, seikkaa, mihin lukuisat *Suomen* nimen tutkijat ovat kiinnittäneet huomiota ja jolla on ollut keskeinen todistusarvo määritettäessä *Suomen* ikää. Lähinnä itämerensuomalaisten kielten vanhoissa omaperäisissä ja lainasanoissa tavattavien vartalovokaalien perusteella on suomalais-ugrilaisen kantakielen toisessa tavussa arveltu vallinneen kolmipaikkainen vokaalijärjestelmä (*a—e/i—ä*). Riippumatta äännejärjestelmän tulkinnasta tai jopa kyseenalaistamisesta on kiistatonta, että nykysuomen *i*-loppuiset ja *e*-vartalaiset kaksitavuiset (*käsi*-, *lumi*-tyyppiset)

nominit ovat kauttaaltaan vanhaa perua — omaperäisiä levikiltään vähintään itämerensuomalaisia sanoja tai ikivanhoja lainoja. Vaikka nykysuomen *peitsen* ja *tiilen* on oletettu analogisesti tunkeutuneen tähän taivutustyyppiin, on pääsääntöisesti tähän taivutustyyppiin kuuluvien sanojen täytynyt tulla kieleen taivutustyyppin ollessa produktiivinen ja olla olemassa silloin, kun jälkitavun *e* on fonologisoitunut ja kantasuomen jälkitavujen foneemioppositiot muutenkin vakiintuneet (varhaiskantasuomalaisen rekonstruktiotason jälkeen).

Teorian semanttiseen puoleen, *Suomen* rinnastamiseen merkitykseen 'maa' ei liity ristiriitoja, vaan se pikemminkin tukee etymologiaa. *Maa*-komponentin sisältävät paikannimet ovat suomalaisessa paikannimistössäkin tuiki tavallisia. Kyseessä tosin ovat lähes aina yhdysnimet, joissa *maa* esiintyy tavallisimmin perusosana. Vertailun vuoksi todettakoon, että Ritva Liisa Pitkänen (1985: 80—81) on löytänyt Turunmaan saaristosta, etupäässä alueen länsiosista ainakin 39 *maa*-sanat sisältävää nimeä. Sanalle *maa* on kirjattu eri puolilta merenrannikkookin myös merkitys 'suuri tai suurehko saari'.

On kuitenkin mahdollista, ettei jouduta oletamaan kantasaamelaisista lainalähdettä. Kalevi Wiik (1996) on asettunut tukemaan Koivulehdon teoriaa pääkohdiltaan, mutta on modifioinut sitä etenkin siltä osin kuin se koskettaa lainautumista takaisin balttilaiselle taholle. Wiik luopuu olettamasta kantasaamea lainalähteeksi ja katsoo, että varhaiskantasuomen **šāmā* (< **šāmā* < kbalt. **žeme*) olisi vokaalin väljyyden, painollisuuden ja puolipituuden takia voinut saada balttilaisella taholla kantabaltin ainoan väljän pitkän vokaalin **ā*. Kantabaltin *šāmā* olisi sitten lainautunut muinaiskuurin (**šāma*) kautta labiaalistuneessa muodossa takaisin ims. taholle, nyt myöhäiskantasuomeen. Tällöin on lähdettävä siitä, että vokaalien väljyysaste on ollut ratkaisevampi kuin etisyyden ja takaisuuden erottaminen, joka on tyypillistä ims. kielten vokaalisoinnulle. Balttilaisissa kielissä ei vokaalisointua tunneta, millä voidaan perustella väljyysasteeseen perustuvaa substituutiota **šāmā* > **šama*.

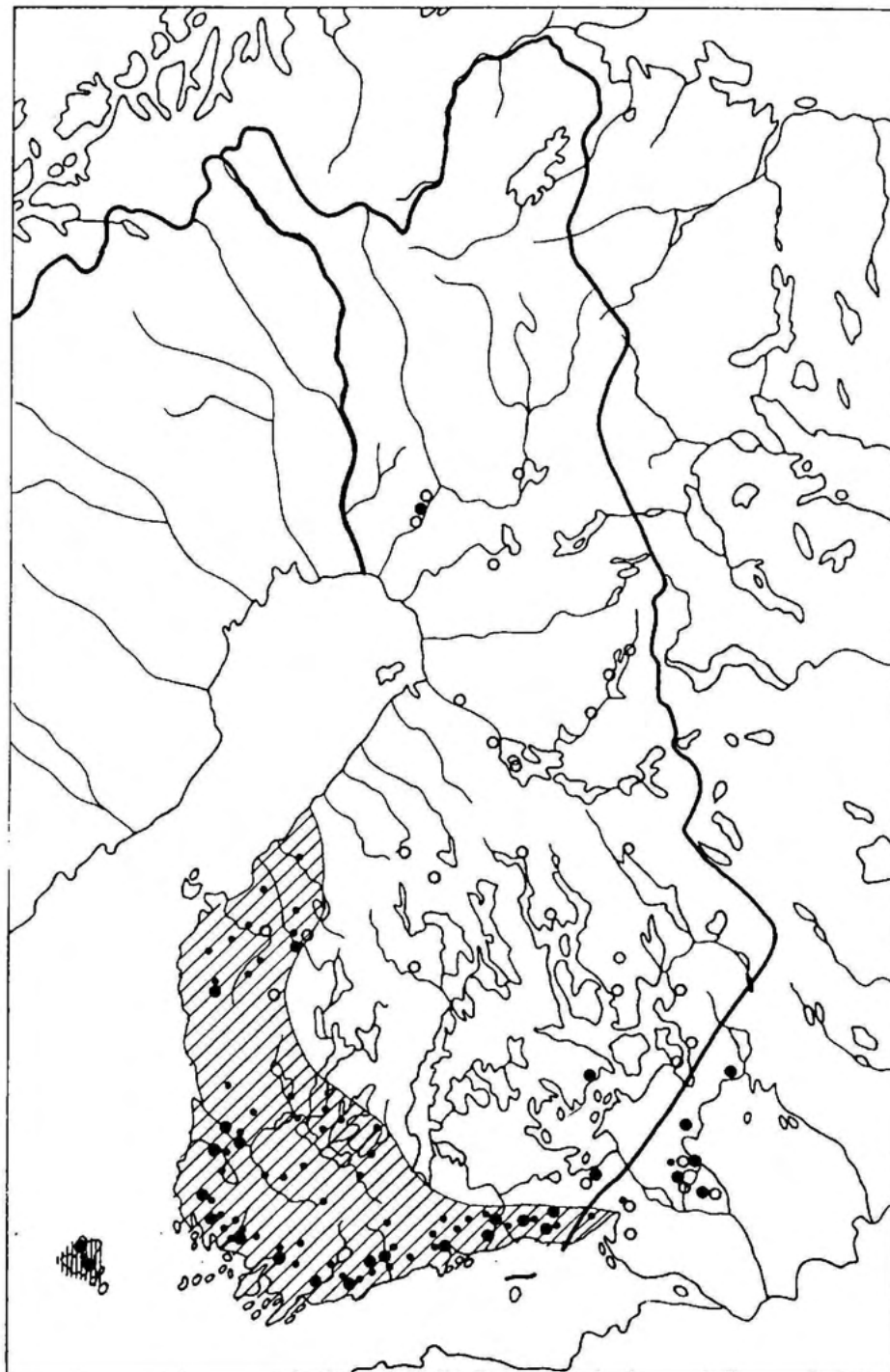
Selitystä voidaan nähdäkseni täydentää sananalkuisen sibilantin sekä pitkän ensi tavun vokaalin muutoksen kbalt. **ā* > ksm. **ō* osalta niin, että *Suomi*-nimen etymologia sopii luontevasti Suomen esihistoriaan. Tällöin on hyväksyttävä Wiikin ajatus, että vksm. **ā* on substituoitu kantabaltissa pitkällä vokaalilla (**ā*) vokaalin painollisuuden ja puolipituuden takia.

Sibilanttiedustus voidaan selittää lähtemällä siitä, että balttilaisella taholla on pitkään ollut *š* ja vksm. **šämä* on lainautunut (varhais)kantasuomesta takaisin kantabalttiin *š*:llisenä. Balttilaisella taholla *š* on muuttunut *s*:ksi vasta myöhemmin: nimessä latv. *Sāmu sala* sibilantin suhuttomuuden voidaan katsoa johtuvan latvian erityiskehityksestä. Tällöin joudutaan olettamaan, että nimi (*Suomi*) on lainautunut takaisin itämerensuomeen vasta, kun *h* on vakiinnuttanut asemansa foneemiparadigmassa ja *š* on voinut saada substituution *s* tai sitten muutos on tapahtunut jo lainanantajakielessä. Jo eräissä suhteellisen vanhoissa germaanisissa lainoissa, kuten *hipiä* ja *hurskas* germ. *h* on säilynyt ims. tahollakin *h*:na. Koska *š* ei ole kuulunut kantagermaanin eikä kantaskandinaavin foneemiparadigmaan (ks. esim. LÄGLOS 1 1991: XI) ei ole esimerkkejä siitä, kuinka *š* on itämerensuomessa korvattu tuonaikaisissa sanoissa. Jos *Suomea* pidetään näiden kanssa kutakuinkin samanikäisenä lainana, voitaisiin silti olettaa, että balttilainen *š* on itämerensuomessa korvattu *s*:llä, kuten esimerkiksi myöhemmin slaavilaislainoissa on tehty. Tällä tavalla joudutaan olettamaan, että balttilainen väljä vokaali (**ā*) on itämerensuomessa voitu korvata puoliväljällä (**ō*) vielä suhteellisen myöhään. Myös Koivulehdon selitysmalli sallii ajatuksen, että kyseessä olisi suhteellisen myöhäinen laina.

Kaksi tärkeintä estettä *Suomen* ja *saamen* (*Hämeen*) rinnastamiselle, suhaisuuden katoaminen sibilantista (**š > s*) ja **ā*:n muuttuminen (**ā*:ksi) **ō*:ksi eivät pakota olettamaan kantasaamea välimuodoksi. Molemmat ovat itse asiassa kantagermaanille luonteenomaisia ilmiöitä.

Koivulehdon rehabilitoima etymologia on nähdäkseni hyväksyttävissä riittävin perustein, jos lähdetään siitä, että *Suomi* on ikivanha alueennimi ja viitannut jo esihistoriallisena aikana samaan alueeseen, Varsinais-Suomeen, ja varsinkin sen rannikkoseutuun. Nimen asussa ensimmäisen lainautumisen (kbalt. **žeme-* > vksm. **šämä*) jälkeenkin tapahtuneet äänteelliset muutokset voidaan suhteuttaa alueen esihistoriallisiin arkeologian jaksottamiin kausiin ja niiden mukana tulleisiin kulttuurimuutoksiin seuraavasti.

1. Kuten Koivulehto (1993) esittää, vasarakirveskulttuurin aikana kbaltt. **žeme-* 'maa' lainautui varhaiskantasuomeen > **šämä*. Se propriistui ja vakiintui merkitsemään Lounais-Suomea, arkeologisten



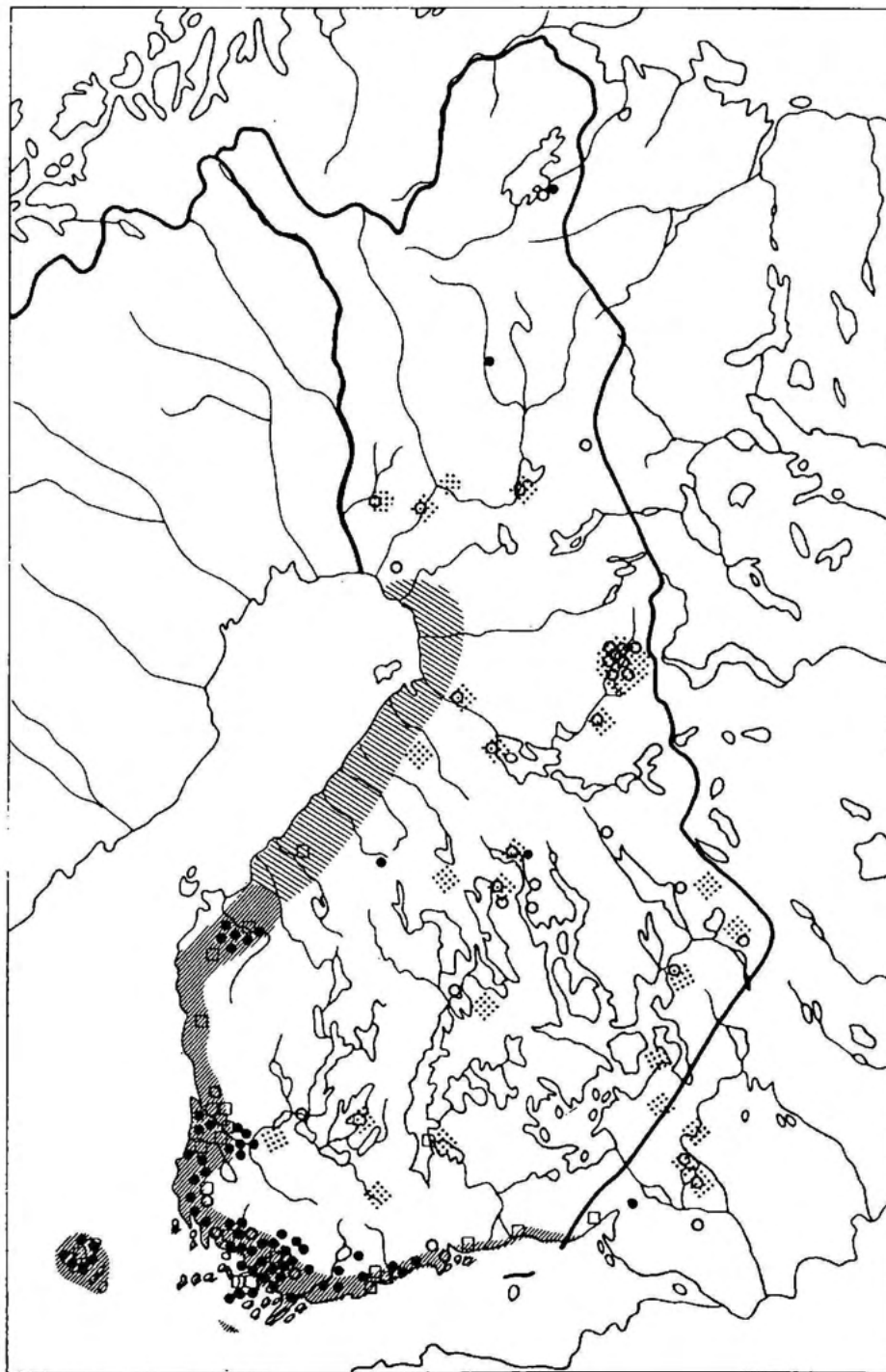
X. Suomi vasarakeraveskulttuurin aikana

- Nuorakeramiikkaa
- Myöhäiskampakeramiikkaa
- Pöljän tyyppin asbestikeramiikkaa

||||| Skandinaavista kuoppakeramiikkaa (Ahvenanmaa)

//// Raja, jonka lounaispuolelta on valtaosa vasarakerveistä

Kartta 8. Suomi vasarakeraveskulttuurin aikana (Huurre 1979: 75).



XII Kiukaisten kulttuuri n. 2000 – 1500 eKr. ja pronssikausi Suomessa n. 1500 – 500 eKr.

□ Kiukaisten keramiikka	● Lantinen pronssiesine
▨ Hiidenkiukaisten alue	◆ Itäisen pronssikulttuurin asuinpaikka
▧ Epavarmoja hiidenkiukaita	○ Itäinen pronssiesine tai valinmuotti

Kartta 9. Kiukaisten kulttuuri ja pronssikausi Suomessa (Huurre 1979: 97).

löytöjen perusteella yleistäen esim. vasarakirveskulttuurin levikkialuetta Suomessa (ks. kartta 8), Varsinais-Suomea ja Hämettä.

2. Propristunut nimi lainautuu takaisin vasarakirveskulttuurin loppuvaiheissa tai Kiukaisten kulttuurin aikana kantabalttiin (*vksm. *šāmā > kbalt. *šāma) sillä tavalla kuin Wiik (1996) esittää. Nimi jakautuu tällöin kahtia Kiukaisten kulttuurin alueen (ks. kartta 9; kbalt. *šāma) ja sen ulkopuolelle jäävän sisämaan vasarakirveskulttuurin alueen nimeksi (vksm. *šāmā). Viime mainitusta kehittyvät sitten saamelainen etnonymyksi saa. N *sabme*, *sabmēlâš* ja (itämeren)suomalainen maakunnannimi *Häme* (> *hämäläinen*).

3. Pronssikaudella (ks. kartta 9) (kanta)germaaninen vaikutus levisi Kiukaisten kulttuurin alueelle. Nimi kbalt. *šāma lainautui tällöin (kanta)germaanin vaikutuksen alaiseen kantasuomeen (> *sōme-) tai suorastaan kantagermaaniin (*sōma-), jolloin kbalt. *š substituoitiin kgerm. (ksm.) *s:llä. Jos vertailukohtana pidetään klassista kantasuomalaisista muutosta vksm. *š > mksm. *h, kyseessä on kaikei ollut kielimuoto, jonka foneemiparadigmaan *h* on jo kuulunut: š ei ole enää saanut samanlaista substituutiota kuin varhaiskantasuomeen tulleissa kbalt. tai (esi)germ. lainoissa. Vastaavasti myös kbalt. *ā substituoitiin kgerm. (ksm.) *ō:lla. š-foneemia kantagermaanissa ei esiintynyt, ja myös *ā > *ō on kantagermaanille tyypillinen äänteenmuutos. *Suomen* e-vartaloisuuden takia on luontevaa olettaa, että nimi on vakiintunut joka tapauksessa melko varhain kantasuomessakin.

Tässä selitysmallissa ei jouduta oletamaan *Suomen* sukku-loimista Suomenlahden pohjoispuolelta eteläpuolelle ja taas takaisin. Siirrynnäisnimenä se on tullut ainoastaan Kuurinmaan asukkaiden kieleen, josta se on siirtynyt edelleen latviaan.

3. *Karjala*

Nykysuomen sanakirja (NS I 217) mainitsee viisi yhdyssanaa, joiden jälkikomponentti perustuu *Karjalaan*: *etelä*-, *itä*-, *pohjois*-, *venäjän*- ja *vienankarjalainen*. Karjalan kielen puhujista ovat itseään nimittäneet karjalaisiksi niin vienan- ja eteläkarjalaiset kuin Tverinkin karjalaiset (KKS II 72, SKJaTG 88—89). Samalla tavalla ovat viitanneet itseensä myös Karjalan Kannaksella asuneet suomenkieliset sekä Inkerinmaan inkeroiset (IS 137). Nimen tverinkarjalainen muoto *kariela* (myös *karjala*), josta ei muualla karjala-aunuksessa ole jälkiä, on mitä ilmeisimmin myöhäsyntyinen (1600-lukua myöhempi) paikallinen kehitymä, johon nimen venäläinen ääntämisasu on vaikuttanut (Nissilä 1962b: 350).

Nimen levikin perusteella on haluttu arvioida sen ikää. Myöhemmän aikarajan muodostaa 1600-luvulla tapahtunut ortodoksikarjalaisten, nykyisten Tverin karjalaisten muutto Sisä-Venäjälle. Myös sen on katsottu todistavan *Karjalan* nimen iästä, että tätä nimeä ovat käyttäneet Suomenlahden eteläpuolelle 1000-luvun alussa muuttaneet inkerikot (Laanest 1986: 4). Aunuksenkarjalaiset ja lyydiläiset eivät ole käyttäneet itsestään *Karjalaan* pohjautuvaa nimitystä.

Sitä, että Soikkolan inkerikot ovat kutsuneet kieltään karjalaksi ja itseään karjalaisiksi (*karjala*, *karjalain* IS 1971: 137), on toistuvasti pidetty lisäargumenttina inkeroisurteiden karjalaislähtöisyyden puolesta. Myös vatjalaiset tuntevat samat etnonymit Soikkolan inkeroisalueelta. *Karjala* on vatjassa esiintynyt myös alueennimenä: *karjala* '(Soikkolan) inkerikkojen asuinalue; inkeroinen (kieli)' — *pajattā karjalassi/karjalaizōssi*). Etnisesti kuvailevat *karjalainō*, *karjakko* ovat merkinneet 'inkerikkoa', edellinen myös 'karjalaista' (VaKS 2: 94).

Pohjoissaamessa 'karjalaista' tarkoittavalle sanalle saaN *gár-jil(laš)* on vakiintunut kaksi merkitystä 'karjalainen, vainolainen' (Sammallahti 1989: 90, 158; vrt. saaN *čutte ~ čudde* 'tšuudi, vainolainen', ks. 5. luku). *Karjalalla* on voitu tarkoittaa useita eri alueita

Lapissa (T. I. Itkonen 1942: 42—). Kuolansaamessa sanalla *kär'jelâš* on tarkoitettu myös 'karkuria (tavallisesti Venäjältä tullutta)', *kär'jil* on voinut olla myös 'paikka Venäjällä, jonne karkurit viedään' (Nissilä 1962b: 348). Valkovenäjässä mahdollisena ims. lainana pidetyn *karé-lyi*-sanana merkitys on 'julma, likainen, iljettävä; metsärosvo' (Vasmer 1986—87 II: 198).

Karjala-nimi poikkeaa mm. *Hämeestä* ja *Suomesta* -la-johtimensa vuoksi, minkä perusteella se on katsottu niitä nuoremmaksi (Mikkola 1928: 187, Nissilä 1962b: 345—365, Valonen 1980: 26). Rakenteeltaan se poikkeaa samalla tavalla muista itämerensuomalaisten alueiden nimistä. Suffiksiaines -la on sikäli poikkeava suomen kielen johdin, että sitä on käytetty lähes yksinomaan nimenmuodostuksessa. Tämän johdinaineksen sisältävät nimet ovat pääosin läntisiä. Sen produktiivutta kuvaa se, että -la-, -lä-nimet ovat johtimellisten suomalaisten paikannimien suurin ryhmä. Ne näyttävät olleen tyypillisesti henkilönnimikantaisia (Nissilä 1962a: 91—92, Kiviniemi 1990: 87, 144—145). la-, lä-johtimiset talonnimet ovat usein siirtyneet kylännimiksi ja pitäjännimiksikin, mutta niitä esiintyy myös viljelys- ja jopa luontoniminä. Yhdysnimeä -la-, -lä-johdokset eivät sisällä juuri koskaan (Kiviniemi 1975: 56—57). Myös Virossa -la-loppuiset paikan nimet ovat tuiki tavallisia. Tiheimmin niitä esiintyy Pohjois-Virossa ja Saarenmaalla. Osassa niistä suffiksi on peräisin lyhentyneestä jälki-komponentista -valla, -küla, -jala jne. (Pall 1977: 195-196).

Paikannimenä *Karjalaan* rinnastettuja nimiä tunnetaan eri tahoilta Länsi- ja Pohjois-Suomea sekä Virosta. Suomen Karjalassa *Karjala*-nimet sijaitsevat rautakautisten keskusten reunoilla, osaksi keskuksissakin (Hiitola ja Kurkijoki tärkeimmät) (Valonen 1980: 74—75). Ne kehystävät Laatokan rannikkoalueita siten, että Ydin-Karjalan voi sillä perusteella olettaa sijainneen Käkisalmen ja Sortavalan seu-
duilla. Tämän alueen nimenä sen synnyn on oletettu ajoittuvan myöhäiseen rautakauteen (Tallgren 1931: 141, 191—207, Jaakkola 1935: 232—296, Bubrih 1947: 3—7, Valonen 1980: 74—75, Kirkinen 1981: 11—23, Pöllä 1992: 435—441).

Idässä *Karjalan* nimi on tavattu Vologdan läänistä (Kalima 1942: 271), Tverin alueelta sinne muuttaneiden karjalaisten parista sekä Pihkovan läänistä asti (Nissilä 1962b: 360). Sen sijaan monet kaukaisemmat siirrynnäisnimet, kuten Smolenskin *Karely*, *Karelova*, Aleksandrovin *Korely* ja Suzdalin *Korel'skaja Sloboda* ovat vain

jälkiä historiallisena aikana tapahtuneista karjalaisten hajamuutoista, ehkäpä sotavankien asettumisista kyseisille paikoille (Vasmer 1953—1958: 8, 20).

Karjalan kielessä nimitystä *lappalañe* tai *lappalaiñe* on käytetty viittaamaan sekä 'karjalaisiin' että 'saamelaisiin'. Karjalan kielen sanakirja (KKS 1983: 23—24) antaa lappalaiselle (*lappalaine*) merkityksen 'etelämpänä asuvien käyttämä nimitys Aunuksen pohjoisosan ja Vienan karjalaisista; lappalainen'. Toinen *lappalaine*-sanalle annettu merkitys on Uhtualta, jossa se on merkinnyt myös 'erillistä tilkkua kintaan peukalohangassa'. Aunukselta ja Vienasta etelämmässä asuvat ovat käyttäneet vastaavasti nimitystä *lappi* tai *lappientšura*.

Lyydissä Lappi (*lap̄*) on merkinnyt entisen Poventsan kihlakunnan karjalaisaluetta, joka sijaitsi lyydiläisasutuksen pohjois- ja länsipuolella. Haukkumanimeä *lap̄in vaza* ('Lapin vasikka') on käytetty henkilöstä, joka ei ole osannut hyvin lyydiä eikä venäjää (LS 192). Vastaavasti lyydiläisalueilla nimitettiin Suomea, suomalaista tai yleensä luterilaista miestä "Ruotsiksi ja ruotsalaiseksi" (*ruot's̄*). Suomalais- tai luterilaisnainen on ollut *ruot's̄ak̄* (mts. 369). Samanlaisessa merkityksessä "ruotsalaista" on käytetty myös Aunuksessa: *Muun muagalazii sie Salmis sanottihe ruotšakoikse*.

3.1. Lyydi ja livvi

Lyydiläisillä ei vanhoissa lähteissä ole itsenäistä asemaa, mikä on ymmärrettävää, kun otetaan huomioon lyydiläismurteiden läheinen sukulaisuus karjalaan ja toisaalta vepsään nähden. Tieteessä lyydiläisistä nykyään käytettävällä nimityksellä ovat kutsuneet itseään paitsi lyydiläiset, myös jotkut karjalaiset ja vepsäläiset. J. J. Mikkola (1902a: 273, 1942: 25—26) katsoi vanhaan asutushistoriakäsitykseen tukeutuen, että karjalaisilla oli ollut toinen alkuperäisempi nimi, mistä mahdollisena todisteena olisivat *lyydi* ja siihen liittyvät nimitykset.

Jo vepsän ja lyydin tiedemaailman tietoisuuteen tuonut A. J. Sjögren kiinnitti huomiota siihen, että eri karjalaisryhmät nimittivät itseään eri tavoin, ja nykyisin äänisvepsäläisinä ja lyydiläisinä tunnetut ryhmät kutsuivat itseään samalla tavalla. Sjögrenin lyydiä ja vepsää koskevista muistiinpanoista voi päätellä, että hän piti lyydiä pikemminkin eräänä vepsän murteena (Branch 1973: 81—82).

Sjögrenin hapuilu ei osu kovin kauas karjalais-vepsäläisten murteiden suhdetta koskevista uudemmissa tulkinnoista. Terho Itkonen (1971: 176) pitää lyydiläismurteita eräin varauksin esimerkkinä kahden läheisen kielimuodon — karjalan ja vepsän — törmäyksestä syntyneestä uudesta kielimuodosta. Pelkästä vepsäläisestä substraatista ei lyydissä Itkosen mukaan ole kysymys, vaan pikemminkin kahden kielimuodon verraten tasasuhtaisesta sekoittumisesta. Itkonen arvelee vepsäläisten asuinalueiden ulottuneen aikanaan halki koko Aunuksen kannaksen eli sen alueen, jonka erikieliset asukkaat käyttävät kielestään yhteistä *lyydin* kanssa samaa perua olevaa nimitystä.

Omalla kielellään lyydiläiset ovat käyttäneet itsestään ja kielestään nimityksiä *l'ūd'i* (transl. *l'üdikš, l'üdikše*), *l'ūd'iköi, l'üdi-koi, l'üudikoi*: *mina maataq l'üd'ikš pagišta* 'minä osaan puhua lyydiä' (LS 221). Lyydiläisten tavoin äänisvepsäläiset käyttävät itsestään nimitystä *l'üud'ik'el'ed* ja sanovat puhuvansa "lyydiksi", *l'üd'ikš*. Myös eräät keskivepsäläiset ovat käyttäneet itsestään nimitystä *l'üd'i-ńik* ja sanoneet puhuvansa lyydiksi *pagišta l'üd'ikš* (Turunen 1977: 238—239, Zaitseva & Mullonen 1972: 303—304).

Livvi- tai *lyydi-*nimitys (*livviköi* Säämäjärvi, Vieljärvi, Nekkula Riipuškala, *liügiläne* Tulemajäri, Vitele, Nekkula, Riipuškala) on tunnettu myös suurimmassa osassa karjalan kielen aunukselaismurteita lukuun ottamatta Aunuksen pitäjän keskusta (Virtaranta 1972: 26—27). Karjalan kielen sanakirja (KKS III 130) antaa *Livvi*-sanalle (*livvinkieli*) merkitykset 'aunus, aunuksen murre; aunukselainen' tai 'lyydiläismurre; lyydiläinen'. Merkitystä 'vepsäläinen' ei mainita. Vitelestä on merkitty kaiketi kahden leksikaalistuneen muodon kontaminaatioon perustuva mon. *lidvid*.

Eri kansallisuuksista käytettävien nimitysten limittäisyyttä kielellisen ja etnisen eroavuuden kanssa sekä merkitysten muuttumisherkyyttä kuvastaa Säämäjärveltä tallennettu tieto *i lappalaizet pajistah livvikse* 'myös lappalaiset puhuvat livviä'. "Lappalaisilla" on täällä tarkoitettu pohjoisempaa asuneita karjalaisia. Vaikka *lappalaizet* on tällaisessa käytössä selvästi etninen etnonymy, on se semantiikaltaan samalla maantieteellisesti viitteellinen — 'pohjoisemmat livvin puhujat'. Koska heidän kielensä on ollut ymmärrettävää, on sitä kutsuttu samalla tavalla kuin omaa. *Livvi*-nimitystä käyttävät ryhmät eivät ole silti katsoneet kaikkien muiden samaa nimitystä käyttävien kuuluvan

samaan kansaan. Myös aunuksenkarjalaisista (*anuksilaine*) ja muista karjalaisista (*kard'alaine*, mon. *kard'alaižed*) on lyydiläismurteissa käytetty eri nimityksiä (LS 10, 109).

Muista tässä työssä käsiteltävistä etnonymyistä *lyydi* poikkeaa *vepsän* ohella siten, että se ei esiinny ollenkaan maan- tai alueenimenä tai sen osana. Tosin esim. August Ahlqvist käytti myös maan-nimeä Lyydinmaa omana sepitteenään tarkoittamassa vepsäläisten asuinalueita (Turunen 1977: 239).

Aunuslaisten, lyydiläisten sekä äänisvepsäläisten itsestään käyttämien nimitysten on yleensä katsottu kuuluvan samaan pesyeseen. Kaksi äärimuotoa *l'üd'i* (lyydiläisten ja äänisvepsäläisten käyttämä muoto) sekä *livvi* (aunuslaisten käyttämä muoto) poikkeavat selvästi toisistaan, mutta ainakin Lönnrotista (1853: 1) alkaen on yleensä katsottu, että tämän nimityksen taustalla on nähtävä venäjän sana *ljudi* 'ihmiset' ja nimenomaan monikollinen muoto (Bubrih 1947: 30, Ariste 1956: 124, Virtaranta 1972: 27). Itämerensuomalaisella puolella huomiota herättää se, että *lyydi* ja *livvi* eivät aunuslaisten, lyydiläisten tai vepsäläisten kansankielessä esiinny ollenkaan nominatiivissa (Turunen 1977: 238—239). Venäjän *d'* pysyy muuttumattomana koko paradigman yksinäisklusiilin osalta astevaihteluttomissa vepsässä (*l'üüd'ik'el'ed*; transl. *l'üüd'iks*) ja lyydissä (*l'üüd'i : l'üüd'in*). Aunuksessa taas sana on mukautunut astevaihteluun muiden vokaalienvälisten klusiilien mallin mukaan. Heikko aste kuuluu odotuksenmukaisesti *livvi- : livvin*, transl. *livvikse* (mts.). Sanasta esiintyvä johdos *livviköi* ja vahvan asteen puuttuminen paradigmasta on tulkittava siten, että astevaihtelu on ollut myös aunuksessa rajoittunutta (vrt. Terho Itkonen 1971) ja että heikko aste on yleistynyt kaikkiin muotoihin. Tätä on varmaankin tukenut se, ettei sanaa ole käytetty ollenkaan nominatiivissa, yleisimmässä sijoista, jossa vahva aste esiintyy (Turusen havainto).

David Bubrih (1947: 39—40) tarkasteli myös lähemmin Karjalassa käytettyjen etnonymien kirjavuutta ja niiden vaihtelevaa käyttöä. Kaikilla ryhmillä on vakiintuneet nimitykset naapureille ja naapurialueille, mutta omasta alueesta ja itsestä käytetyt nimitykset näyttävät voineen vaihtua helposti. Bubrih yritti selittää kyseisen kirjavuuden olettamalla karjalaisten, lyydiläisten ja vepsäläisten esihistorian noudattaneen nimitysten viitoittamaa rajaa: *Kun vepsäläiset asuttivat Aunuksen kannaksen, asui etelässä olevalla alueella samoin vepsäläisiä, mutta*

*pohjoispuolella saamelaisia. Eteläisiä naapureita kutsuttiin vepsäläisiksi, pohjoisia lappalaisiksi. Ajat muuttuivat ja pohjoiseen saapui ensimmäinen karjalaisvirta, mutta terminologia säilyi kuitenkin ennallaan. Etelässä olevaa aluetta kutsuttiin entiseen tapaan vepsäksi, pohjoisia seutuja Lapiksi. Bubrih (mts.) oletti tilanteen säilyneen tällaisena myös silloin, kun vepsäläisten parissa alkoi levitä nimitys *ljudi*. Myöhemmin hänen mukaansa seurasi toinen karjalaisaalto. Ensimmäisenä tulleet karjalaiset alkoivat kutsua itseään nimellä *ljudi*. Pohjoiseen muuttaneiden karjalaisten hän oletti alkaneen nimittää itseään lappalaisiksi samalla tavalla kuin he nimittivät eteläisiä naapureitaan.*

Bubrihin selitys on tyyppiesimerkki liian pitkälle menevästä yleistyksestä, joka perustuu etnonyymeihin. Esimerkiksi nimityksen *lappalainen* perusteita ei tarvitse hakea kaukaa esihistoriasta; lappalaisiksi kutsuminen näyttää edellyttäneen karjalassa yksinkertaisesti sitä, että ko. väestöryhmä on asunut pohjoisessa — lappalaiset ovat pohjoisen asukkaita. Kuten paikannimet, myös etnonyymit näyttävät siirtyvän hyvin helposti ihmisten mukana. Tällaisissa tapauksissa nimet kertovat enemmän sen käyttäjästä kuin varsinaisesta tarkoitteesta.

3.2. Karjala historiallisissa lähteissä

Skandinaaviset saagat kertovat viikinkien jo 600-luvun lopulla käyneen idässä "Karjalanpohjassa". Koska saagat on kirjoitettu vasta toisen vuosituhannen alkupuolella, niiden kertomukset vanhimmista tapahtumista ovat historiallisesti epävarmoja ja sisältävät myöhäisempiä yleistyksiä. Kirkinen (1983: 23) katsoo silti, että viikinkiajalla skandinaavit ovat joka tapauksessa tunteneet "Karjalanpohjan" omana yksikkönään.

Vanhimmat venäläiset merkinnät Karjalasta ja karjalaisista löytyvät ensimmäisestä Novgorodin kronikasta: *Hodišča Korěla na Em'* (1143), *Hodišča Novgorod'ci [v lojvah] s Koreloju na Em'* (1191), *n teh Korela* (1228), *s Novgorodsi i s Ladožany i s Koreloju i s Ižerjany* (1241), *vsja volost' Novgorod'skaja, Pl'skoviči, Ladožane, Korela, Ižera, Vožane, i idoša v Golino ot mala i do velika* (1270), *na Korelu* (1291), *Korela* (1316), *pro Kobylitškuju Korily* (1338) jne. (Akiander 1848: 31—, FMU 10, 16, 26, 35, 54, 75, 108, 175). Karjalaiset mainitaan näin ensi kerran vuoden 1143 kohdalla, jolloin he osallistuivat novgorodilaisten sotaretkeen Hämettä vastaan. Siitä

lähtien karjalaiset mainitaan toistuvasti ensin Novgorodin liittolaisina, ja 1200-luvulta lähtien maannimi *Korela* yhtenä Novgorodin hallintoalueista (Kirkinen 1981: 12). Eerikin kronikan kuvauksessa ruotsalaisten Karjalaan tekemästä sotaretkestä sekä Viipurin linnan perustamisesta on mainittu myös karjalaiset: *aff Karelom – – The foro aff haffuit oc vp i Mäle – – thet gledde Karela ok Rytza land* (1187) (FMU 15). Karjalan nimi tavataan myös venäläisissä bylinoissa (tav. *Korěly*) (Nissilä 1962b: 346–347).

Karjalan ja karjalaisten nimi esiintyy 1200-luvulta alkaen myös Novgorodin kauppasopimuksessa Gotlannin, Lyypekin ja hansaliiton kanssa (v *Korelu*, 1262) sekä skandinaavisissa saagoissa. Kirjoitusasu vaihtelee huomattavastikin: *Karialabotn*²⁴, *Karjálabotn(a)*, *Kirjálabotna*, *-botnum*, *Kærjálánd*, *Kirjale*, *Kirjálánd*, *Kirialaland*. Nimi mainitaan myös muodossa *Kirialar*, *Kirialer*, *Ke(re)lear*, *Kereliar* (1271), *Kareliar* (1279) (ks. Nissilä 1962b: 345–346 ja siinä mainittua kirjallisuutta). Ajallisesti varhaisin maininta on 600-luvun loppupuolella eläneen kuningas Ivar Vidfamnen tarinassa: *Kong Ivar var da meget gammel. Og da han kom Flaaden øster i Karialabotna*. Karjala on mainittu myös muiden kuninkaiden ja jaarlien retkien yhteydessä: *Grimr heitir maðr, er ræðr fyrir austr i Kirjálabotnum; Sviða hinn sókndjarfa sendu peir austr i Kirjálabotna; Var hann komenn [Svæinn jarl] austr i Kærjálánd fór par upp i Garðaríki, lagði undir sik Finnland ok Kirjale, Eystland ok Cúrlánd...*

Saagojen lisäksi Karjala esiintyy myös vanhoissa skandinaavisissa kronikoissa. Tanskan kuninkaan Lothene Knutin, Erik Barnin pojan kerrotaan alistaneen 800-luvun lopulla valtaansa karjalaisten maan (*totam Pruciam, Semigalliam & terram Carelorum, aliasque quam plures terras subjugaverunt sibi*). Nissilä (mts. 346) on esittänyt alaviitteessä epäilyn, että nimellä olisi saatettu tarkoittaa tässä mahdollisesti Kuurinmaata. Edellä mainitut Preussi ja Semgallia ainakin näyttäisivät viittaavan siihen, että kirjoittaja on tarkoittanut Itämeren kaakkoisosia ja sotkenut keskenään *Kuurinmaan* sekä *Karjalan*.

Novgorodista katsoen karjalaiset luettiin ilmeisesti aluksi laajaan tšuudien heimoryhmään kuuluviksi, sillä tämä nimitys kattoi slaaveille vierasperäisen suomensukuisen asutuksen itäisestä Virosta Vol-

²⁴Islantilaisten saagojen mukaan Itämerestä (*Eystrasalt*) itään aukesi lahti *Kirjálabotnar*. Sen lähellä sijaitsi *Kirjálaland*, jonka asukkaita kutsuttiin *kirjálár* (Holmberg 1976: 172).

gan tšuudien maille ja Vienen rannikolle (tšuudeista ks. 6. luku). Kirkinen (1983: 20—21) katsoo, että sitä mukaa kuin Laatokan Karjalan voima, vauraus, omaleimaisuus ja aktiivisuus kasvoivat, se alkoi kiinnittää naapurikansojen huomiota omana yksikkönään. Hän olettaa, että viimeistään 1100-luvun alkupuolella *Karjala* tunnettiin Novgorodissa omalla nimellään.

Melko varhain *Karjala* esiintyy myös latinankielisissä teksteissä. Aikaisimmat maininnat ovat peräisin paavien kirjeistä: *ad terras inter Estoniam jam conversam et Rutiam, in terris videlicet Watlande, Nouve, Ingriae et Carelae* (1241), *cum pagani Wathlandiae, Ingriae et Careliae* (1255), *qui Cariali vulgariter appellantur* (n. 1256) (FMU 34, 44, 46 sekä edelleen s. 53, 54, 56, 57, 75, 108, 175). Ensimmäisten mainintojen jälkeen nimi toistuu suhteellisen säännöllisesti. Skandinaviasta ja muualta Itämeren rannoilta itään suuntautuneen kaupan kannalta on merkittävä kuningas Birgerin kirje (1295), jossa hän myönsi Itämeren kaupungeille vapaan kaupankäyntioikeuden Novgorodin kanssa. Tässä kirjeessä mainitaan myös karjalaiset: *paganos, dictos Karelos* (Nissilä 1962b: 346).

Suomeksi *Karjala* mainitaan ensimmäisen kerran Mikael Agricolan Uuden testamentin alkupuheessa muodossa *Cariala* (Kirkinen 1983: 23). Myös kaunokirjallisuudessa ja tieteessä *Karjala* on laajalti ja varhain tunnettu (Nissilä 1962b: 347 ja siinä mainittu kirjallisuus).

3.3. *Karjalan* etymologia

Karjalan nimen syntyä on pohdittu melko paljon, mutta sen etymologia ei ole aivan yksitulkintainen. Levinnein ja kaiketi uskottavin on käsitys, että nimen tausta selittyisi *karja*-sanana pohjalta. *Karjalle* on esitetty suomalais-ugrilainen, germaaninen, balttilainen, vieläpä kelttiläinen etymologia. Ongelmallisempaa kuin appellatiivisen taustan löytäminen onkin ollut sopivan kontekstin rekonstruoiminen.

Karjalan nimi kytkeytyy myös karjalan kielen ja karjalaisryhmien syntyhistoriaan. Sitä en kuitenkaan tässä yhteydessä käsittele. Yleensä on lähdetty siitä, että *Karjalan* ja *karjalaisten* nimi liittyy nimenomaan Karjalan alueeseen ja on siellä syntynyt. Karjalaisten esiisinä on pidetty Laatokan luoteisrannalla sijainneen, arkeologian osoit-

taman keskuksen väestöä. Niinpä esimerkiksi muuttunut käsitys asutushistoriasta ei vaikuta sanottavammin tärkeimpiin *karja-* ja *Karjala-*sanoille esitettyihin etymologioihin.

Vanhentuneista käsityksistä mainittakoon esim. Tunkelon (1951: 14—15) paikannimiin perustunut arvelu, että "karjalaisheimo on saanut alkunsa erämiehistä, kaupankävijöistä ja siirtolaisista jotka ovat olleet kotoisin Saarenmaalta". Vahvemmallalla pohjalla on Lauri Kettusen ajatus, jonka mukaan Länsi-Suomesta siirtyi 8. ja 9. vuosisadalla asukkaita Laatokan kauppapientien varrelle. Kettunen (1940: 142) oletti karjalan, vepsän ja vatjan kielellisten yhtäläisyyksien perusteella, että myös vepsäläiset ja Inkerin vatjalaiset kasvattivat tätä siirtokuntaa.

Selittäessään *Hämeen* ja *Karjalan* taustaa Bubrih (1947: 17) kehitti monimutkaisen teorian. Muinaiset baltit erottivat hänen mukaansa toisistaan "alamaan" ja "ylämaan" tai "vuorisen" ja "metsäisen maan" (siis samalla tavalla topografisin perustein kuin esimerkiksi niitty- ja vuorimarit). "Alamaata" olisi kutsuttu nimellä **Žema-* tai **Žemės* (> *Häme*). Yksi termeistä, jolla kutsuttiin "ylämaata" olisi ollut *girja* tai *garja* 'vuori, metsä'. Rinnakkaismerkityksen 'vuori, metsä' Bubrih selitti vertaamalla toisiinsa venäjän *gora* 'vuori' ja serbin *gora* 'metsä' -sanoja. Bubrihin oletusta, että *Karjalan* ja pohjoismaisten saagojen mainitseman *Kirjåla-landin* takana olisi takamaata tai ylämaata tarkoittavat balttilainen *girja-* tai *garja-*vartalo on pitänyt uskottavana viimeksi Kirkinen (1984: 273).

Pieniä ongelmia tälle etymologialle asettaa jo se, että esim. liett. *giria* merkitsee vain 'metsää' (Kurschat 599). Latvialaiset sanakirjat (mm. ME) eivät tunne Bubrihin balttilaisiksi luokittelemia sanoja. Ajatuksen perustana oleva 'vuori'-merkitys on saatu analogisesti kaukaa eteläslaavilaisista kielistä. Variantin **garja* Bubrih lienee konstruoinut kirjallisisissa lähteissä esiintyvien rinnakkaismuotojen pohjalta. Selitys ei myöskään sovi yhteen sen ajatuksen kanssa, että *Karjalan* nimi olisi vasta rautakaudella syntynyt. Balttilais-itämerensuomalaisia kosketuksia on pidettävä huomattavasti, satoja tai tuhansiakin vuosia vanhempina kuin ensimmäisiä *Karjalan* mainintoja kirjallisissa lähteissä (vrt. Korhonen 1981: 28—34). Niin nuoria balttilaiskontakteja, jotka olisivat johtaneet vain 1000 vuotta sitten *Karjalan* nimen syntymiseen, ei kyseeseen tulevalla alueella, Suomenlahden itärannalla voida olettaa. Jotta *Karjala* olisi balttilaista perua, pitäisi sen olla huomattavan vanha ja syntynyt mieluiten jo ennen rautakautta. Bubrihin

balttilaiseksi vastineeksi esittämä sana ja sen merkitys ovat niin hypoteettisia, etteivät ne tule kysymykseen, vaan vaihtoehtona on tällöin *karja*-sanan mahdollinen balttilaislähtöisyys (ks. 3.3.3.)

3.3.1. Karjalan muodostuminen

Kettusen oletusta, että *Karjalan* nimi on länsisuomalainen siirrynnäinen, tukevat arkeologiset tiedot länsisuomalaisen väestön ekspansiosta Laatokan rantamalle. Kalmistoja Laatokan länsirannalle alkaa syntyä 700—800 -luvun vaihteessa, ja monet niistä ovat länsisuomalaistyyppisiä kenttäkalmistoja (Huurre 1984: 307). Jo ensimmäiset varsinaiset merovingiajan lopun (600—800 jKr.) kalmistot kertovat länsisuomalaisen asutusvirtauksen saapumisesta Laatokalle. Viikinkiajalla tällaiset kalmistot lisääntyvät ja esineistö on valtaosaltaan yleislänsisuomalaista (Huurre 1979: 169—170, Saksa 1992: 471; Karjalan muodostumisesta ks. myös Pöllä 1992: 416—422).

Vaikka Kettusen teoria sai monia vastustajia (Nissilä 1962b: 264), on puhtaasti kielellisin perustein vaikea löytää ehdottomia perusteluita *karja*-etymologiaa vastaan. Suurin osa tutkijoista katsookin karjalaisen heimon syntyneen nuoremmalla rautakaudella, tarkemmin viikinkiaikana (Huurre 1984: 311, Pöllä 1992: 435—441) mikä antaa hyvät perusteet olettaa myös *Karjalan* nimen syntyneen silloin. Ydinkysymys on se, kuinka maantieteellisen *Karjalan*, etnisen etnonyymin *karjalainen* ja niiden taustalla olevan appellatiivin synty ajoitetaan ja liitetään toisiinsa.

Länsisuomalaisten siirtyminen Laatokan seuduille sai eräät nimen motivaatiota alkuperäisestä appellatiivisesta merkityksestä etsineet tutkijat oletamaan Kettusen antaman mallin mukaan, että itäisillä alueilla nimenomaan *karja* sen suomenkielisessä nykymerkityksessä olisi herättänyt huomiota, ja että läntiset siirtolaiset siksi alkoivat kutsua aluetta tällä nimellä *Karjalaksi*. Kuten edellä on todettu, suffiksi *-la* on tyypillinen nimenomaan länsisuomalaiselle nimistölle. Sittemmin *Karjalaan* liittyvä nimistö olisi samoin kuin lännessä levinnyt itään ja pohjoiseen (Nissilä 1962b: 359—360).

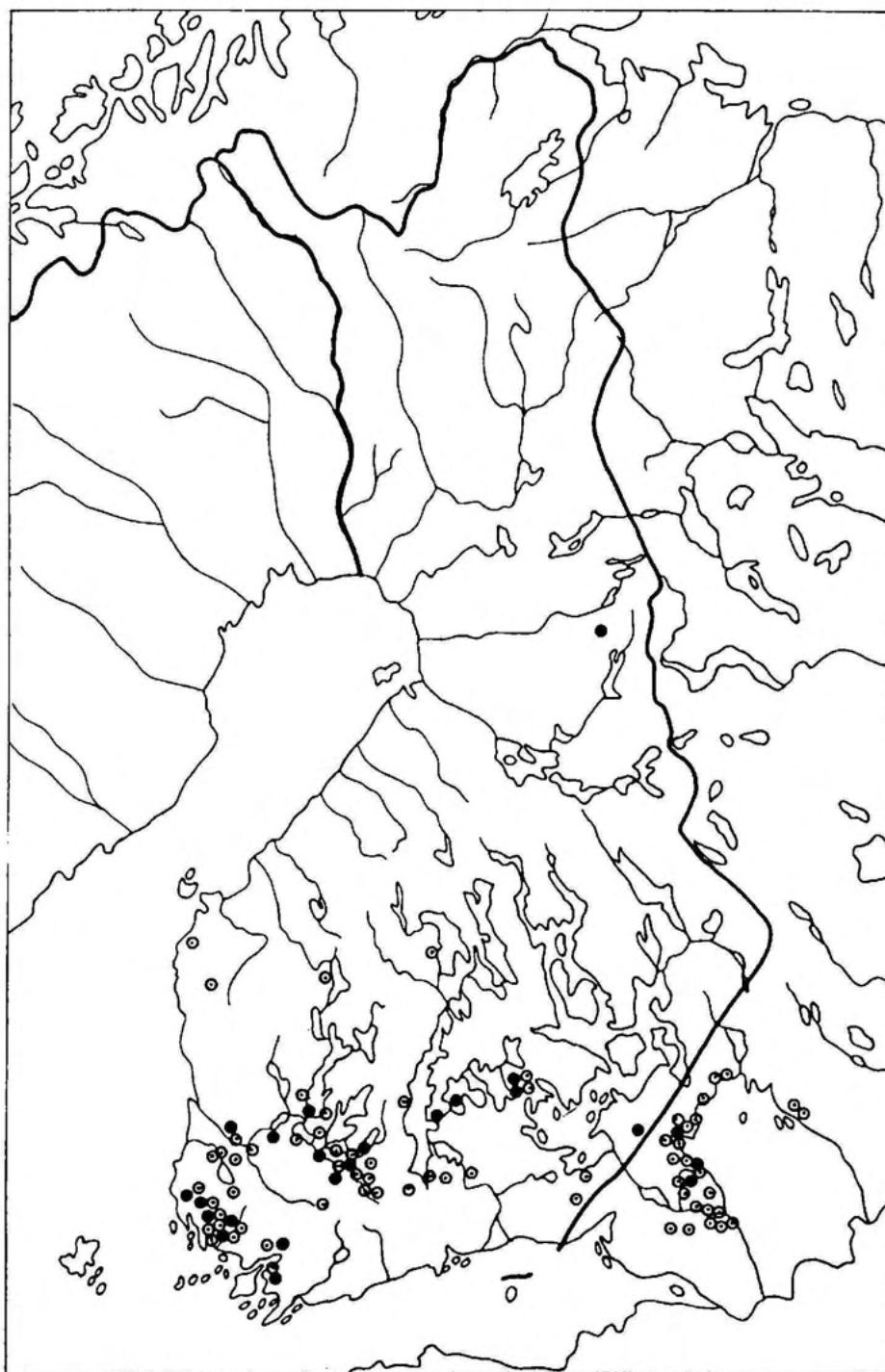
Nissilä (mts. 363) esitti ajatuksen, että 200—300 vuotta kestänyt varjagiekspansio olisi työntänyt syrjään vanhan Laatokan alueen kantaväestöä. Kantaväestö olisi tämän vaikutuksen tuloksena saattanut

liikkua Aunuksen eteläosiin, Soikkolan niemelle ja Kannakselle, mikä selittäisi *karjalainen* -nimityksen käytön myös näillä seuduilla ja inkerismurteiden taustan. Nissilä (mts. 360) arveli, että varsin varhain, viimeistään 1200-luvulla, Laatokan karjalaiset saavuttivat myös Vienanmeren (Valkeanmeren) rannan, jonka länsiosasta käytettiin 1400-luvun lähteissä nimitystä *Korel'skij bereg* 'Karjalan ranta'.

Heikki Kirkinen (1981: 12, 1983: 20) arvelee, että *Karjala* (*Korela*) olisi alkuaan viitannut Laatokan rantojen tärkeimpään asutuskeskukseen *Käkisalmeen*²⁵. Laatokan ympäristön asukkaat olisivat hänen mukaansa olleet eräänlaista esikarjalaista väestöä, joka sai oman nimen vasta, kun sille oli syntynyt tietoisuus yhteenkuuluvuudesta. Vaikka Käkisalmea Karjalan keskuksena voidaan pitää myös myöhäisenä vertauksena, Kirkisen sentralistista ajatusta tukevat käsitykset Laatokan luoteisrannalla sijainneesta muinaiskarjalaisesta keskuksesta. Kun tiedetään esimerkiksi *Suomen* ja *Eestin* levinneen vasta myöhään nykyiseen merkitykseensä, voidaan vastaavasti olettaa, että eri karjalaisryhmät ovat alkaneet käyttää *Karjalaa*, kun oli syntynyt tietoisuus alueesta ja sen asukkaiden yhteenkuuluvuudesta.

Kirkinen (1983: 23) olettaa, että Karjala erottui lännestä katsoen selvemmin kuin Novgorodista, sillä esikarjalaisten asutusalue Laatokan eteläpuolella oli kuulunut tšuudilaisena alueena Novgorodin valtioon. Vuoksen suuseudun asutus oli väestöltään tihein ja heimon ydinalue. Kirkisen mukaan *Karjalan* nimi olisi tarkoittanut alkuaan juuri sitä. Lisäperusteluna Kirkinen esittää, että Laatokan länsi- ja luoteisrannikko olivat viikinkien idäntien tukikohta (näin myös Huurre 1979: 170), johon skandinaavien Karjala-nimitys "Karjalanpohja" näyttäisi viittaavan. Siksi olisi ymmärrettävää, että novgorodilaisten käyttämä nimi *Korela* olisi tarkoittanut juuri sitä. Karjalan ydinalueesta nimi laajeni heimon asutuksen eränautinnan mukana käsittämään koko laajan Karjalan. Novgorodilaiset alkoivat kutsua Karjalaa sen keskuspaikan mukaisesti nimellä *Korela*, mikä tarkoitti myöhempää Käkisalmen seutua.

²⁵ Anders Bure (1985: 67) tiesi kertoa v. 1626, että venäläiset kutsuvat Käkisalmea *Karelogorodiksi*, Karjalan linnaksi.



xviii Ristiretkiajan kalmistot n. 1050—1150/1300 jKr.

- Polttohautoja
- Ruumishautoja

Kartta 9. Ristiretkiajan kalmistot n. 1050—1150/1300 jKr. (Huurre 1979: 135).

3.3.2. Karjalan vanhat vieraskieliset nimet

Karjalan nimen vieraskielisten vastineiden toisen tavun *e* lienee luultavimmin välittynyt eri kieliin alkujaan novgorodilaisten käyttämästä nimimuodosta *Korēla* (Nissilä 1962b: 350). Tätä tukee se, ettei *e* esiinny vanhimmissa skandinaavisissa saagoissa tavattavissa muodoissa. Mitä ensi tavun äännesuhteeseen *a ~ o* tulee, on pohjoisvenäläisissä murteissa muutos *a > o* tavallinen (vastaavasti esimerkiksi *vatja > vod'*; *lappi > lop'* jo vanhoissa kronikoissa).

Ongelmallisia ovat olleet myös nimen variantit *kyrjálir*, *Kyrjálaland*, *kirjálir*, *Kirjálaland* skandinaavisissa saagoissa. J. J. Mikkola (1934: 109) oletti, että kyseisten nimien alkutavu on ollut ensin *kur-*, josta sitten *j:n* vaikutuksesta on kehittynyt *kyr-*. Myöhemmin hän (Mikkola 1942: 21, 25—26) esitti kuitenkin, että muinaisnorjan *Kyrjálabotn* liittyy venäjän *Korēla*-nimeen. Pohjoisvenäläisissä murteissa on tapahtunut myös kehitystä (painoton) *o > u*, josta sittemmin *y* on voinut syntyä seuraavan tavun *j:n* vaikutuksesta. Kuten Nissilä (1962b: 350) on huomauttanut, *Kurjala ~ Kurjela* -asua ei kuitenkaan esiinny novgorodilaisissa lähteissä. Tätä taustaa vasten ensi tavussa oletettu vokaalin kehitys *a > o > u > i* on monimutkainen.

Tunkelo (1951: 8—16) liitti saagoissa esiintyvään sanapesyeseen aunukselaisen kylännimen *kürjäl ~ kürjälänkülä*. Hän arveli, että kyseiset nimet ovat lähtöisin *kyrjäl*-vartalosta, joka edellyttäisi aikaisempaa **kurjal-* < **kurajal* -asua. Hän yhdisti kantasanan *kura* Kuurinmaan nimen vanhoihin muotoihin ja katsoi varhaisskandinaavien Kuurinmaan länsiosista käyttämän itämerensuomalaisen nimen olleen **kurajala*. Nimi olisi säilynyt Kuurinmaan nimissä (vi. *Kuramaa*, li. *Kuramō*). Myös tämä selitys on äänteellisesti monimutkainen. Vanhentuneeseen asutushistoriakäsitykseen perustuu Tunkelon oletus, että nimi olisi peräisin Baltiasta. Myöskään se, että Kuurinmaa ja Karjala olisi voitu sekoittaa toisiinsa, ei kelpaa selitykseksi, koska ne yleensä on osattu erottaa toisistaan. Skandinaavien voi olettaa oppineen tuntemaan nimen maantieteellisestä Karjalasta tai sen lähetyviltä. Mahdollista onkin, että *kyrjä*-asu on vain kansanomaisen variantti, johon on vaikuttanut henkilönimi *Kyrillos* (ven. *Kjuril*, *Kjur*) (Nissilä 1962b 350—351 ja siinä mainittu kirjallisuus). Kyseessä olisi siis kansan-etymologia.

Karjala ja saagojen *Kyrjála* (*Kirjála*) -nimet lienevät kuitenkin samaa perua, mutta pätevää selitystä äänteellisille tai ehkä vain ortografisille eroille ei ole annettu.

3.3.3. *Karja*

Karjalan nimen syntyä pohdittaessa ovat tutkijoiden ensimmäisiä assosiaatioita olleet appellatiivi (sm. ka. va.) *karja* (aun. *karju*, ly. *kard'*, vi. *kari*, li. *kṓra*; SKES 162) ja sen johdokset. Karjalaiset saivat perinteisen selityksen mukaan alkujaan nimensä siitä, että he olivat karjanhoitajaheimoa, minkä takia heidän asuma-alueitaan olisi alettu kutsua *Karjalaksi*. Koska karjanhoitajaselitys asettaa suhteellisen paljon ehtoja etymologialle, on *karja*-motivaatiota selitetty myös usealla muulla tavalla. Sitä, että geografinen *Karjala*-nimi ja *karja*-vartalo liittyvät kansankielessä läheisesti yhteen, kuvastaa se, että vatjassa *karjakko*-sanalla on voitu ilmaista sekä 'karjanhoitajaa' että 'inkerikkoa tai inkeroisen kieltä' (VaKS 2: 94).

Karjala on yhdistetty *karja*-appellatiiviin jo 1600-luvulla, ensimmäisen kerran Anders Buren vuonna 1626 Wittenbergissä julkaiseman kartan (*Orbis Arctoi imprimisque Regni Sueciae descriptio* 'Pohjolan, etenkin Ruotsin valtakunnan kuvaus') reunaan painetussa kommentaarissa (Pekkanen 1984c: 191). *Karjalan* nimeä luonnehditaan näin:

Alueen nimi näyttää viittaavan siihen, että sen asukkaat saivat muinoin elantonsa kotieläimistä. Suomen sana *karja* tarkoittaa näet kotieläimiä tai karjalaumoja, ja siitä johtuu heimonnimi *karjalainen* 'runsaskarjaisessa maassa syntynyt' tai 'karjasta elävä'.²⁶(Käännös Pekkanen 1985: 65.)

Etymologia on todennäköisesti Buren itsensä keksimä, koska hän osasi ainakin jonkin verran suomea. Bure oli ollut mukana neuvottelemassa Stolbovan rauhan rajasta v. 1617—1621 ja oli myös Käkisalmen tilaa tutkimaan lähetetyn valtuuskunnan jäsen. Tällä perusteella hänen tietojaan Suomesta voidaan pitää suhteellisen luotettavina. Buren

²⁶*Regionis denominatio innuere videtur eius incolis olim a pecoribus vel armentis victum supeditatum. Caria enim Finnonice pecudes cel armenta significant, unde Carialaine, gentile, in terra pecoribus abundante natus vel pecoribus victitans.* (Bure 1985: 69.)

esittämä etymologia oli Turun akatemian piirissä yleisesti tunnettu, ja se esiintyy myös Michael Wexionuksen teoksessa *Epitome descriptionis Gothiae* jne. (1650): I, s. 48 *Carelia... a Karja i.e. pecudibus, queis terrae geniu favet, dicta putatur*. 'Karjalan arvellaan saaneen nimensä karjasta, jolle maa luonteeltaan on sopiva.' (Pekkanen 1984c: 192)

Vanhan *karja*-selityksen antoi nimelle myös Chr. Ganander (1789: 32). Etymologia on sittemmin mainittu toistuvasti Karjalan nimen selityksenä, ja se on saanut paljon tukijoita (ks. Nissilä 1962b: 352—353 ja SSA 1 1992: 313—314).

E. N. Setälä (1926: 185) arveli karjalaisten nimen merkinneen nomadia, ja hänen käsitystään karjalaisten liikkuvasta elämäntavasta on tällä vuosisadalla täydennetty mielikuvilla muinaisen Laatokan rantoja kierteleivistä paimentolaisista. Myös Y. H. Toivonen (SKES 163) piti mahdollisena, että *Karjala* ja *Korjala* ovat alkujaan tarkoittaneet seutua, missä on huomattavan runsaasti voitu pitää karjaa. Toivonen katsoi kansanrunoissa esiintyvän muodon *Karjanmaa* ja appellatiivin *karjalainen* 'paimen' tukevan tätä oletusta. Popov (1973: 83—84) arveli karjanhoitajilla tarkoitettua lähinnä poronhoitajia ja viittasi siihen, että vastaavanlaiset nimitykset ovat olleet hyvin levinneitä Siperiassa. Useiden siperialaiskansojen (esim. orokit ja korjakit) itsestään käyttämät nimitykset perustuvat karjanhoitoon liittyvään appellatiiviseen merkitykseen. Popov oletti analogisesti tämän perusteella, että *Karjalan* nimi olisi sangen vanha ja se palautuisi todennäköisesti aikaan, jolloin poronhoito tunnettiin laajalti karjalaisten esi-isien keskuudessa.

3.3.3.1. Indoeurooppalainen "karja", germaaninen **harja*

Suomen kielen etymologiset sanakirjat (SKES 162, SSA 1 1992: 313—314) esittävät hiukan eri painotuksin *karja*-sanalle kaksi mahdollista, keskenään läheistä lainalähdettä, germaanisen (< **harjis*, vrt. mnorj. *herr* 'joukko, sotajoukko') ja balttilaisen (< vrt. mpr. *karja* 'sotajoukko').

Germaanista etymologiaa tarjosivat *karja*-sanalle sanakirjoissaan jo F. C. A. Fick sekä Elias Lönnrot. Osa tutkijoista on suhtautunut tähän epäillen, kun taas toiset ovat hyväksyneet tämän selityk-

sen varauksetta (vrt. Nissilä 1962b: 357 ja siinä mainittu kirjallisuus). Setälän esittämän epäilyn jälkeen E. Öhmann (1924: 117) ehdotti germaanisen etymologian sijaan lähtökohdaksi muinaispreussin appellatiivia *karjis* 'Heer'. Kuriositeettina mainittakoon, että sanalle on tarjottu myös kelttiläistä etymologiaa (A. A. Šahmatov 1911: 803).

Voimakkaimmin Karjalan nimen germaanista alkuperää on kannattanut ja useassa kohdassa puolustanut T. E. Karsten, joka esitti karjan lainälähteeksi kantagermaanin **χarja*-vartaloa (erityisesti msk. **χaria*-, goot. *harjis*, isl. *herr*, mru. *haer* 'joukko, kansanjoukko', msk. *harja-raido*, nru. *häräd*). Karstenin mukaan karjalaiset olivat tällaisen "harjan", joukon, asukkaita ja karjalaisista oli käytetty kollektiivista nimitystä *karja* (< *harja*). Henrikin Liivinmaan kronikassa mainitaan Virossa ja Liivinmaalla olleen vastaava yhteiskuntalaitos, joka vastasi Karstenin mukaan esihistoriallisen ajan ruotsalaista *bygde-häradia* (Karsten 1915: 141, 190, 1935: 12—14, 1936a: 469, 1943: 167.)

Karstenin teoria ei poikkea kovinkaan jyrkästi *karja* ~ 'karja(nhoitaja)' -selityksestä. Olennaista on yritys selittää *Karjala* appellatiivin *karja* välityksellä germaaniseksi lainaksi sekä sen primaarimerkitykseksi 'kansa, kansanjoukko'. Karstenin esittämää selitystä kallisui tukemaan Viljo Nissilä (1954: 254, 1962b: 363). Sen puolesta puhuu voimakas varjagivaikutus Laatokan rannikon kulttuuriin. Myös tämän selityksen mukaan *Karjalan* nimi olisi syntynyt nimenomaan Karjalassa.

Karjalaisen heimon syntyhistorian kannalta **χarja* 'joukko'-sanaan perustuva teoria sisältää pieniä ongelmia. Karsten ja Nissilä yhdistävät lainautumisen samaan aikakauteen 1. vuosituhannen lopulla jKr., jolloin muinaiskarjalaa on katsottu puhutun. Tähän ajankohtaan on päädytty arkeologian tuolta ajalta Laatokan rannalla osoittaman keskuksen takia. Kielellisesti *karjan* lainautuminen germaanista on pakko viedä kauemmas menneisyyteen. Germaaninen *h* on itämerensuomessa substituoitu *k*:lla vain vanhimmissa germaanisissa lainoissa (esim. *kana*, SKES 154—155, SSA 1 1992: 297). Nuoremmissa ja skandinaavisissa lainoissa (esim. *hattu*, vrt. SSA 1 1992: 146) *h*:ta vastaa *h*. Ei ole perusteita olettaa, että germaanisen *h*:n substitutio olisi ollut itämerensuomessa *k* vielä tuhat vuotta sitten, jolloin karjalaisiksi kutsutun väestöryhmän on katsottu alkavan muodostua. Vaikka sana *karja* voidaan selittää germaaniseksi lainaksi, voidaan

Karjala selittää tätä taustaa vasten vain välillisesti, jos lähdetään siitä, että etnonyymit *Karjala* ja *karjalainen* ovat syntyneet samaan aikaan ensimmäisellä vuosituhannella, jolloin esihistoriallinen Muinais-Karjala on alkanut muodostua. Niiden välitöntä motivaatiota on tällöin etsittävä itämerensuomalaisista kielistä.

3.3.3.2. Suomalaiset kansanrunot

Y. H. Toivonen (SKES 162—163) katsoi, että koska suomalaisissa kansanrunoissa tavataan toisinaan muoto *Karjanmaa*, ja koska *karjalainen* merkitsee myös 'paimenta' (esim. *Kiesus paimenna pajussa*, *Karjalaissa kaskimaissa*), on mahdollista, että *Karjalan* kantasana on ollut *karja*. *Karjala* olisi appellatiivin konkreettisen merkityksen mukaisesti alun perin tarkoittanut seutua, missä on huomattavan runsaasti voitu pitää karjaa, *karjalainen* karjan hoitoa ja paimennusta harjoittavaa tämän seudun asukasta ja lopulta koko heimoa.

Matti Kuusi (1983) on tarkastellut *Karjalan* nimeä yksityiskohtaisesti kansanrunouden tarjoamien tietojen valossa. Ainoa kertova muinaisruno, joka seikkaperäisesti kuvaa karjanhoitoa, on Kalevanpojan kosto. Siinä mainitaan tapahtumapaikkana Karjala. Kuusi tuo vastaavanlaisia esimerkkejä, jotka ovat peräisin Vienan Karjalasta etelämmäksi Pohjois-Aunukseen, Karjalan kannakselle ja Inkerinmaalle ulottuvalta alueelta. Gananderilla ja Sakari Topelius vanhemmalla on ollut käytössään pohjalainen teksti samasta aiheesta.

Kuusi (mts. 237—238) olettaa, että runossa on jo alun perin laulettu Karjalasta, vaikka näkökulman vaihtuessa yhteys on hämärtenyt. Päähenkilö kaupataan Karjalaan, Suomen suunnalta katsoen vieralle maalle. Karjalassa laulettuna runo etsii vieraan maan Pohjolasta eli Lapista tai sitten idästä Venäjältä. Päähenkilö on tällöin Karjalassa kasvaneen Kalervon poika. Läntistä näkökulmaa on pidetty alkupe räisenä. Karjala on runoilijalle ollut etäinen ja pelottava seutu. Kuusi ei pidä täysin mahdottomana oletusta, että itäsuomalainen runoniekka on vasta uuden ajan alussa sommitellut tuntemistaan runo- ja taruaineksista Kalevanpojan runon, joka sitten on parissa vuosisadassa levinnyt Inkeriin, Karjalaan ja Pohjois-Pohjanmaalle. Todennäköisempää on kuitenkin, että runon "juuret ovat kaukana 1200-luvun tuolla puolella".

Maanviljelyksen katsottiin aiemmin tulleen Suomeen suhteelli-

sen myöhään, mutta aikarajaa on siirretty viime aikoina aikaisemmaksi ja aikaisemmaksi. Siitepölyanalyysin perusteella on Hauholla todettu olleen kivikautisten asuinpaikkojen lähellä n. 2600—1500 eKr. sellaisia katajan ja heinäkasvillisuuden määriä, jotka voisivat viitata jo silloin harjoitettuun alkukantaiseen laiduntamiseen. Pronssikaudella karjanhoidosta on jo enemmän viitteitä (ks. esim. Kuusi 1983: 238—239 ja siinä mainittu kirjallisuus). Karjalaisten heimon syntyalueille Karjalan Kannakselle maanviljelyksen on otaksuttu tulleen merovingiaikana länssisuomalaisen muuttajien mukana. Maanviljelystä saattoi sitten tulla myös alueen pyyntiväestön uusi elinkeino (Saksa 1992: 471).

Kansanrunoudesta *karjaan* ja *Karjalaan* löytämänsä viitteen perusteella myös Kuusi (1983: 240) asettuu kannattamaan 'karja(nhoitaja)' -teoriaa. Kun ensimmäisen vuosituhannen lopulla Laatokan luoteisrannalle tuli uusia asukkaita lännestä käsin, olivat entiset asukkaat yhdessä suhteessa tulokkaita rikkaampia: heillä oli karjaa, enemmän ja erilaista kuin mihin Vuoksen ja Saimaan takaa saapuneet hämäläiset olivat tottuneet. Tämä selittäisi sen, miksi selvästi värittyneellä appellaatiivilla olisi alettu kutsua Karjalaa ja sen asukkaita

3.3.4. *Karjala* ja 'kiila'

Vatjalaisten nimen (*vatja*) ja sen rinnakkaismuodon *vaaja* merkitys 'kiila' on poikanut runsaasti samalta semanttiselta pohjalta lähteviä analogisia selityksiä (vrt. 4.3.2., 5.3.5., 6.3.). Myös *Karjalalle* on esitetty merkitykseen 'kiila' perustuvaa selitystä (Pekkanen 1984c: 192). Pekkasen lähtökohtia on, että Karjalan nimen alkuperää pohdittassa ei ole kiinnitetty riittävää huomiota siihen, että vanhimmissa lähteissä karjalaiset tunnetaan kauppiaina ja saamelaisen verottajina, ei karjanhoitajina. Samaa kritisoivat myös Jaakkola (1935: 242) ja Kirkinen (1984: 273). Karjalaiset toimivat pitkät ajat veronkantajina vielä senkin jälkeen, kun heidän muinaiset verotusoikeutensa olivat joutuneet Novgorodin haltuun (T. I. Itkonen 1942: 40—).

Pekkanen (1984c: 192—193) olettaa, että karjalaisten nimi olisi osoitettavissa *lapp*, *vatja* ja *vuowjoš* -etnonymien synonyymiksi (vrt. 5. luku). Nimen vartalon *karja*- hän selittää saamen välityksellä saaduksi kantaskandinaaviseksi lainaksi < **gaiRa*- (vrt. mnorj. *geirr*

'keihäs', *geiri* 'kiila, kolmikulmainen kaista', *gair*, *gäir* 'kiila, (takin, paidan) kaista', mas. *gêr*, anglos. *gár* 'heittokeihäs'). Samasta vartalosta on itämerensuomeen lainautunut metateesitön muoto *kaira* 'kiila, kaista, tilkku jne.' (SKES 143, SSA 1 1992: 278).

Pekkasen (1984c: 193) mukaan kantaskandinaavin **gaiRa*-sanasta saamen välityksellä lainautuneet *kaira* ja *karja* olisivat aluksi olleet synonyymisiä rinnakkaismuotoja merkityksessä 'kiila, kiilatilkku, kaira', mutta. Sen jälkeen, kun metateesin läpi käynyt *karja* olisi vakiintunut järjestötunnusta, järjestöä ja lopulta heimoa tarkoittavaksi nimitykseksi, alkuperäisessä merkityksessä olisi ollut mahdollista käyttää vain metateesitonta *kaira*-muotoa. Pekkanen katsoo tämän selittävän sen, että saamesta eikä muualtakaan ole osoitettavissa *karja*-vartaloa merkityksessä 'kaira'.

Ongelmia Pekkasen selitykselle asettaa *Karjalan* levikki. Hänen selityksensä edellyttää, että laina olisi kulkeutunut saamesta karjalan kautta suomeen. Tällä tavalla kulkeutuneita sanoja ei juuri voida jäljittää, vaikka saamalla on kiistämättä ollut suoria kosketuksia suomen murteisiin. Se, että saamessa ei esiinny *karja*-sanana vanhaa vastinetta, vaan saa. N *gar'je* '(maatalon) karja' (joka on nuori suomalainen laina) ei tue Pekkasen hypoteesia. On vaikea olettaa, että sana *kaira* olisi lainautunut saamen välityksellä kahdessa merkityksessä. Lisäksi saamen N *gar'jel(laš)* on melko läpinäkyvä laina suomesta. Jos **karja* olisi kantaskandinaavin laina, se edellyttäisi saamessa ensi tavussa muiden skandinaavisten lainojen tavoin *uo*-vokaalia (saa. *duobmo* 'Urteil, Gerichtsbeschluss' < sk. *dómr*, saa. *duor'go* 'Angelschnur' < mnorj., no. *dorg* id.; Erkki Itkonen 1960: 101—102).

Karjala-sanana kronologiaa pohdittaessa tärkeä on kysymys, mikä todistusarvo sanan edustuksella saamessa katsotaan olevan. *Karjalalla* on vastineita itäisten murteiden inarin-, koltta- ja turjansaamen lisäksi myös pohjois- sekä piitimen- ja luulajansaamessa. Piitimensaamessa sanan *kard'iel* merkitys on 'jättiläinen', luulajansaamessa sana *kar'jēl* taas merkitsee 'venäläistä' (T. I. Itkonen 1942: 53). Tästä syystä T. I. Itkonen katsoi kolttasaamen *karjal* ja turjansaamen *kārjil*-sanana olevan laina karjalasta. *Karjala*-sanana arvellaankin lainautuneen saameen suomesta (SSA 1 1992: 313) tai karjalasta (SKES 162—163). Korhonen (1981) olettaa kantasaamen hajonneen viimeistään 800 jKr. Todennäköisenä lienee pidettävä sitä, että sana on kulkeutunut saamen läntisiin murteisiin — joissa alkuperäinen mer-

kitys on kaiken lisäksi hämärtynyt — muiden murteiden välityksellä. Suunta on siis ollut päinvastainen kuin Pekkanen olettaa (Vrt. *čudde* ja sen esiintyminen saamen murteissa 6.3.)

3.3.5. Muita etymologioita

Useat *karja*-teorian vastustajat ovat painottaneet, etteivät karjalaiset tulleet tunnetuksi karjanhoitajina eivätkä edes asuneet karjanhoidon kannalta parhailla alueilla. Ensimmäisiä *karja*-teorian kritisoijia oli J. L. von Parrot (1828: 129, 134). Selostettuaan ensin *karja*-etymologian hän väitti, että nimi on peräisin venäjänkielisestä, 'Vuoksea' merkitsevästä sanasta *Corela*. Itse nimi oli hänen mukaansa yhdistettävä viron substantiiviin *karro* 'Bär' (~ sm. *karhu*) ja adjektiiviin *jelle* 'greulich, abscheulich', joista olisi kehittynyt *Karrojelle* > *karjelle* 'greuliches Bär'.

Parrot'n hataran rinnastuksen tyrmäsivät sittemmin Heikki Ojansuu, Karsten ja Jaakkola. Ojansuun (1920: 108—109) mielestä myös *Karjala* ja näennäinen yhteys *karjaan* oli kansanetymologinen muunnos. Tverin karjalaismurteen muoto *karielane*, jota edellä olen pitänyt sekundaarina, edellytti Ojansuun arvion mukaan lähtömuotoja **Kariala*, **karialainen*. Nämä hän yhdisti adjektiiviin *karea*, *karia*, *karie*. Karjalaisten nimen hän katsoi merkinneen samaa kuin "muinaissuomalainen henkilönnimi" *Karo* 'jäykkä, kova, rohkea'.

Karja on *Karjalan* nimen selittämiseksi yhdistetty vielä eräisiin muihinkin yleisnimiin. Nämä rinnastukset on kuitenkin osoitettu vääriksi, tai sitten ne ovat perustuneet niin periferisiin olettamuksiin, etteivät ne ole saaneet paljonkaan huomiota. 1800-luvun tutkijoista esim. Frans von Knorring (1833: 54—55) esitti arvelun, että karjalaisten nimi — sen hän sekoitti kuurilaisiin — on yhdistettävissä *karjaan* tai vaihtoehtoisesti appellatiiviin *kari*, josta olisi lähtöisin *karilainen* eli *karia-karjalanen* 'klippbergsboer'. Kolmantena vaihtoehtona hän esitti erisnimen *Kari* 'en gudomlighet i vattenfall och bergsklippor'.

Laajahkon historiallisen lähdeaineiston valossa *Karjalan* kysymystä käsitteli Jalmari Jaakkola (1935: 240—242). Jaakkola esitti omana selityksenään jo Knorringin mainitseman ajatuksen, että *Karjala* on yhdistettävä maaston laatua ja muotoa merkitsevään appellatiiviin *kari*. Selvitellessään nimen äänneasua Jaakkola lähti nelitavuisesta

primaarimuodosta *Kariala*, jonka rinnakkaismuoto olisi ollut *Karela* samaan tapaan kuin länsisuomalaisissa nimissä *Uskiala ~ Uskela*, *Ruskiala ~ Ruskela*. Jaakkola (1935: 242) katsoi esittämiensä nimien osoittavan, ettei kyseessä ole kulttuuri-, ranta- tai saaristonimi, vaan vertailukohteet (*Karijoki*, Mynämäen *Karjala*, Tarvasjoen *Karinainen* ja *Karjaa*) liittyvät laajoihin ja "karuihin, kariperäisiin, sisämaa- ja uudisasutusalueisiin". Jaakkola oletti hämäläisten kiinnittäneen "säteittäin haarautuvilla teillään rantamaita kohti" erityistä huomiota ylittämiinsä tai seuraamiinsa karisiin ja someroisiin harjuihin ja selänteisiin. Vaikka Martti Airilan (1942: 90—91) Jaakkolan hypoteesin tueksi esittämä äänteellinen kehitys *karia* > *karja* on teoreettisesti mahdollinen (vrt. *soria ~ sorja*, *noria ~ norja*), on kuitenkin uskottavampaa, että vanhojen asiakirjojen *Karia(la)*-muodot ovat vain ortografisia (Kettunen 1940: 142, Nissilä 1962b: 349).

Jaakkolan luettelemien sanojen yhdistämistä toisiinsa on vaikea perustella muulla kuin halulla liittää ne alun perin Karjalaan ja karikkoisuuteen liittyväksi. *Kari* on suhteellisen myöhäinen skandinaavinen laina (SKES 162, SSA 1 1992: 312) ja *i*-vartaloinen sana, jonka kollektiivijohdokseksi olettaisi *Karila* eikä *Kari-a-la*.

3.4. *Karjalan* ja *karjan* iästä ja alkuperästä

Jos Karjala halutaan yhdistää *karja*-appellatiiviin, ei se pakota oletamaan Matti Kuusen (1983: 241) tavoin, että kyseessä olisi nimenomaan nautakarja. Varsinaiseen karjanhoitoon tottumattomassa yhteiskunnassa karjana voitiin varmasti pitää muutakin kotieläinlaumaa, olivat kyseessä sitten hevoset, lampaat, vuohet tms. Jos yhdistetään sana *karja* roomalaiseen rautakauteen, aletaan lähestyä myös vanhojen germaanisten lainojen aikaa.

Homogeenisesta kantakieliajattelusta lähtenyt Viljo Nissilä (1962b: 363) piti ongelmana sitä, että *Karjalan* nimi ei voi olla kantasuomalainen, koska siitä ei ole merkkejä virossa, liivissä eikä vepsässä ja vain vatjalaiset käyttävät naapureistaan nimitystä *karjalainen*. Vatjalaisten käyttämän nimityksen todistusvoima on kyseenalainen, sillä se voidaan selittää itseään karjalaisiksi kutsuvilta inkerikoilta lainatuksi. Nissilä on itsekin lähtenyt siitä, että *Karjalan* nimi on johdos. Levikki on luotettavimpia kriteereitä kantasuomalaisen taustan tueksi, mutta

esimerkiksi pelkkä suppea levikki ei aina riitä todistamaan päinvastaita. Onhan esitetty myös hyvin suppealevikkisiä sanoja, jotka kuitenkin ovat todistettavasti vanhoja germaanisista tai balttilaisista lainoja. *Karjalan* nuoren iän puolesta puhuu se seikka, että ennen sen syntyä on täytynyt syntyä tarve nimen luomiseksi tietylle etniselle ryhmälle. Suhteellisen vanhana itämerensuomalaisena sanana voidaan sen sijaan pitää kantasanaa *karja*. *Karjalan* ja *karjan* välinen suhde on tyypillinen esimerkki siitä, kuinka etnonymien synty on haluttu liittää sen taustalla olevan appellatiivin sanahistoriaan.

Karjalan on katsottu ensin olleen suhteellisen suppeaan alueeseen viittaava nimi. Myöhemmin *Karjalan* ja *karjalaisen* on oletettu laajentuneen maakunnan ja heimon nimiksi. Semanttisesti luonteva olisi Nissilän (mts. 365) esittämä selitys, jonka mukaan esim. varjagien käyttämän *karja* -termin 'joukko, ihmisjoukko' olisi laventunut koko heimon nimeksi. Kyseinen merkitys sisältyy sanalle tarjottuun germaaniseen tai balttilaiseen originaaliin, mistä on rudimentteja sekä suomen murteissa että kansanrunoudessa. Merkitys '(ihmis)joukko' voidaan tässä tapauksessa kaiketi rinnastaa sellaisiin neutraaleihin etnonymisiin aineksiin kuin 'kansa, väestö' (vrt. 6.3.) tai 'ihminen, mies' (vrt. 3.1., 8.1., 8.2.3.). Sekä balttilaisen että germaanisesta originaalin välitöntä rinnastamista *Karjalaan* on pidettävä epävarmana, mutta kuitenkin mahdollisena. Onhan Laatokan luoteisrannalla ollut asutusta jo paljon ennen rautakautta (vrt. kartta 8). Rautakauden varhaisjaksoille ajoittuvien löytöjen niukkuus puhuu kuitenkin sitä vastaan, että Laatokan luoteisrannalla olisi ollut jatkuvasti asutusta esiroomalaiselta rautakaudelta merovingiajan loppupuolelle asti (Huurre 1984: 304–306, Pöllä 1992: 420–421).

Karjan rinnalle on oletettu varhain syntyneen tyypillinen *-lainen*-johtaminen nimitys *karjalainen*, josta Nissilä olettaa *Karjalan* voineen lohjeta myöhemmin. Kyseessä olisi siis takaperoisjohdos. Suomen sanojen alkuperä (SSA 1 1992: 313–314) asettuu varovasti tälle kannalle. Nissilä (1962a: 92) on toisessa yhteydessä kirjoittanut *la-* ja *lä-*nimien olevan tyypillisiä aukeille viljelysalueille ja jokilaaksoille, joissa muuten on niukalti paikan laatuun liittyviä, silmiinpistäviä nimeämismotiiveja tarjolla. Missä on ollut jo olemassa eränkävynnin synnyttämää luontonimistöä, ei ole ollut tarvettakaan *la-*nimistöä.

Takaperoisuuden avulla saadaan selitettyä *karjan*, *Karjalan* ja

karjalaisen muoto-opillinen suhde, mutta ajatuksellisesti se on mutkikas. Tämän takia on nähdäkseni pidettävä avoimena myös mahdollisuutta selittää *Karjala* suoraan *karjan* johdokseksi. Merkityksessä 'karja' appellatiivi *karja* on tunnettu kaikissa suomen kielen murteissa (Nissilä 1962b: 355—356). Yleinen se on myös merkityksessä 'lauma, parvi, joukko'. Paikoin se esiintyy myös merkityksessä 'joukko, ihmisjoukko' ja on sellaisenaakin sen verran yleinen, ettei esim. Nissilä katso kaikkia ilmauksia voitavan pitää sekundaarisina. Ilmeisen länsisuomalaisen yhteyden vuoksi *Karjalan* appellatiivisen motivaation yhdistäminen *karjan* germaanis- tai balttilaislähtöisyyteen on vaikeaa; nimen rinnastus tuhannen vuoden takaisiin arkeologisiin keskuksiin ajoittuu eri aikaan kuin lainautuminen ehdotetulta germaaniselta tai jopa balttilaiselta taholta edellyttäisi. Nimen *Karjala* perustana ollut *karja* on todennäköisimmin ollut jo leksikaalistunut germaaninen (tai balttilainen) laina, jolla on säilynyt vanha merkitys, 'joukko, ihmisryhmä'.

Jos pohditaan *karja*-sanan etymologiaa *Karjalasta* riippumatta, on myös otettava huomioon, että kyseessä saattaa olla myös kaksi eri kerrostumiin sijoittuvaa sanaa. Toisen taustalla olisi germaaninen 'ihmis- tai sotajoukkoa' merkinnyt *karja*, toisen taustalla merkitys 'karja'. Homonymia ja suhteellisen läheinen merkitys ovat sittemmin voineet helposti peittää alleen sanojen eri-ikäisen taustan. Täysin eri alkuperää oleviksi merkityksiltään näin lähellä toisiaan olevia sanoja ei sovi olettaa. Luonnollisempi vaihtoehto on silti se, että oletetaan jommankumman merkityksen, joko 'karja' tai '(ihmis)joukko' olleen primaari. Merkitys on sitten sekundaaristi saanut lisävivahteita.

Yleensä on katsottu, että asutuksen mukana siirtyneet nimet ilmaisevat paikasta jotakin vain primaarin tarkoitteensa kautta; paikalla on vanhastaan tuttu nimi siksi, että se rinnastuu jonkin nimenantajalle tutun nimen tarkoitteeseen eikä siksi, että nimen sisältö vastaa myös uuden paikan entiteettiä (Kiviniemi 1975: 51-52). Mikäli *Karjala* olisi tällainen analoginen siirrynnäinen Länsi-Suomesta, on *Karjalan* ja *karjan* suhdetta selvitetessä otettava jatkossa huomioon myös länsisuomalainen konteksti.

Karjalasta ja *karjalaisista* eri lähteissä ja eri kielissä nykyään tavattavat muodot eivät paljasta, onko kyseessä alkujaan etninen vai geografinen etnonymy. *Karjalainen* voi olla yhtä hyvin johdos *Karjalasta* kuin *karja*-vartalosta. Koska ensimmäiset kirjalliset tiedot ovat vasta myöhäiseltä ajalta, ei ole luotettavia keinoja todeta nimien ikää.

Nähdäkseni on riittävästi perusteita oletukselle, että *Karjala* on perimmiltään samaa alkupää kuin appellatiivi *karja*. Etnisyyden tai geografisuuden priorisoinnista riippuu, kumpaa kahdesta vaihtoehdosta pidetään parempana. Niitä ovat:

1. *Karjala* on primaari ja *karjalainen* siitä johdettu. Nimen synty voi tällöin ajoittua myöhäiseen rautakauteen ja Muinais-Karjalan muodostumiseen. Koska appellatiivin *karja* lainautuminen skandinaavisista kielistä ei näin myöhään enää tule kyseeseen, on välitön semanttinen motivaatio löydettävä itämerensuomalaiselta taholta. Kielelliseltä kannalta voisi olla myös mahdollista, joskaan ei kovin todennäköistä, että *Karjalan* nimen synty ajoittuu jo vasarakiirveskulttuurin ja pronssikauden aikaan, jolloin Laatokan luoteisrannalla on merkkejä vakituisesta asutuksesta.

2 Kyseessä on etninen etnonyymi ja *karjalainen* on johdettu suoraan *karja*-appellatiivista (samoin kuin *vatja* : *vatjalainen*, *vepsä* : *vepsäläinen* jne.). Maannimi *Karjala* voisi tällöinkin perustua samaan *karja*-vartaloon kuin edellä on esitetty ja ajoittua myöhäiseen rautakauteen, mutta merkitykseltään se olisi ymmärrettävä 'karjalaisten asuinalueeksi'. *Karjalainen* olisi siis kirjaimellisesti analysoitava merkitykseltään jotenkin siihen tapaan kuin 'ihmisjoukkoon kuuluva'. *Karjalan* -la-johdinta voidaan funktioltaan verrata yhdysperäisissä maannimissä tavalliseen jälkikomponenttiin *-maa* (esim. Virossa *Eestimaa* ja *-maa* eri maakunnannimien perusosana), jonka tehtävänä on selventää varsinaisen proprin tarkoitetta. Syynä on voinut olla esimerkiksi homonymia appellatiivin *karja* kanssa. Nimitys *karjalainen* voisi tässä tapauksessa olla yhtä vanhaa perua kuin *karja*-appellatiivi ja palautua germaani- tai balttilaislainten aikaan. Semantiikaltaan *karja* 'joukko, kansanjoukko, sotajoukko' voidaan tässä tapauksessa rinnastaa neutraaliin merkitykseen 'ihminen', joka esiintyy useissa etnonymeissä.

4. Vepsä

Samoin kuin *aesteista* (ks. *eesti* 8.4.) myös vepsäläisiin rinnastetusta *ves'*-kansasta on historiallisissa lähteissä erilaisia tietoja, ja useat lähteet mainitsevat sen. Koska *vepsä(läinen)* viittaa vain kieleen ja sen puhujiin, poikkeaa se tässä työssä tarkasteltavista nimistä *lyydin* ohella eniten paikannimistöstä. Sillä on viite alueeseen vain kielen puhujien kautta. Toisaalta näyttää myös siltä, että vepsäläisillä ei ole vakiintunut kovin ehdotonta tapaa määritellä etnonymien avulla itseään tai läheisiä kansoja. Vepsäläisten asuinalueet ovat pitkään voineet olla melko rauhassa ulkopuolisilta eikä tarvetta tällaiseen luokitteluun ole syntynyt.

Vepsäläisten asuinalueiden on myös mm. venäläistyneen paikannimistön perusteella katsottu ulottuneen selvästi tältä vuosisadalta tunnettuja alueita kauemmas, ainakin etelässä, lännessä ja koillisessa (Joalaid 1989). Historialliset lähteet mainitsevat vepsäläisinä pidetyn *ves'*-kansan useimmin nykyisin Vologdan lääniin kuuluvan Valkeajärven tienoilta (Pimenov 1965: 22—). Pimenov on pitänyt myös muiden ryhmien olemassaoloa mahdollisena. Heidän asuinalueensa olisivat olleet rinnakkaisia krivitši- ja merjalaisalueiden kanssa.

Hyvän esimerkin karjalan (aunuksen ja lyydin) sekä vepsän välisen kielirajan asteittaisuudesta muodostavat vepsäläisistä käytetyt nimitykset. Siihen, että äänis- eli pohjoisvepsäläiset, lyydiläiset ja aunuksenkarjalaiset ovat käyttäneet itsestään samaa nimitystä (ks. *lyydi* 3.1.), on viitattu usein (esim. Setälä 1917: 505, Posti 1965b: 1202, Popov 1973: 84—85). Toisaalta lyydiläisalueen pohjoisrajoilla asuneet karjalaiset ovat nimittäneet Petroskoista pohjoiseen asuneita lyydiläisnaapureitaan vepsäläisiksi (Turunen 1946: 2, 1950: 264, Virtaranta 1972: 26). Lyydiläismurteiden sanakirja (LS) taas ei mainitse ollenkaan 'vepsäläistä' merkitsevää sanaa.

Vepsäläisistä eniten poikkeavat naapurit, venäläiset, ovat käyttäneet etelävepsäläisistä ja Kuujärven lyydiläisistä nimeä *kaivaanit* (Turunen 1950: 265). Vepsäläisten keskuudessa nimityksen uskotaan

laajalti perustuvan vepsänkieliseen verbimuotoon *kaivan* 'kaivan' (Pimenov — Strogalštšikova 1989: 7)²⁷. Pimenovin (1965: 7) mukaan tällä nimityksellä oli ylenkatsova ja väheksyvä sävy. Nimityksen tiedetään varmuudella viittaneen vain osaan kieliryhmästä ja sen lisäksi toiseen, joskin läheiseen kielimuotoon. Käytöltään se on silti selvästi etnonyyminen eikä vain heimonnimi ja rinnastuu esim. *tšuudiin*. Mainintoja tästä nimityksestä on kirjallisuudessa vähän. Myös tässä työssä jätän sen sivuun.

Vepsäläisten syrjäalueiden eristäytyneisyyteen sopii hyvin se, etteivät vepsäläiset kaikilla alueilla olisi käyttäneet itsestään mitään erityistä nimitystä. Näin lienee ollut ainakin Ojatista itään sijaitsevilla alueilla, joilla Setälän (1919: 941—942) mukaan, "sanotaan vain *t'õu k'elū pagižeb* 'tällä kielellä puhuu' tai *meid'e kartte pagižeb* 'meidän tapaan puhuu'." Eräin paikoin vepsäläiset ovat käyttäneet itsestään myös yksinkertaisesti nimitystä *tähine*, *tägalaine* 'täkäläinen' (Palmeos 1974: 14).

Nimitystä *vepsä*, *vepsäläinen* (*vepsl'äine*, *-lāne*, *bepsläine*, *-lāine*, *-lāne*; *vepsań kel'*, *bepsan kel'*) ovat käyttäneet kielestään ja itsestään etelävepsäläiset sekä osa keskivepsäläisistä. Äänisvepsäläiset ja läntiset keskivepsäläiset ovat aunuksien ja lyydiläisten tavoin kutsuneet itseään "lyydiläisiksi" (*lüdinik*, *l'üd'ińik*, *lüdilaine*) ja sanoneet puhuvansa "lyydiksi" (*pagišta lüdikš*) (Turunen 1946: 2, Virtaranta 1972: 26, Palmeos 1974: 14, Zaitseva — Mullonen 1972: 43, 303—304, 624, SKES 1702). Pimenovin (1965: 7) mukaan nimitys on esiintynyt etelävepsän ulkopuolella vain harvoin Suojärven ja Ojatin vepsäläisillä. Ainoa Zaitsevan ja Mullosen (1972: 624) keskivepsän alueelta merkitsemä vepsä-vartalo perustuva itsestä käytetty nimitys on peräisin sen itäkolkasta, Pondalista. Nimen pääaluetta on nykyisen levikin takia katsottu olleen entiseen Novgorodin lääniin kuulunut osa vepsäläistä kielialuetta, etelävepsän alue ja keskivepsän lounaisosa: Ojatin latvoilta etelään päin, vepsäläisten asuttamalta alueelta Kapša- ja Pašajokien latvavesistä itään, kaakkoon ja etelään laajeneva alue (Tun-

²⁷Eräs tyypillinen legenda kertoo nimen synnystä seuraavasti. Kun Pietariin rakennettiin erästä siltaa ja vepsäläiset olivat kaivamassa kanavaa, tokaisi ohi kulkeva Pietari I: *Jumala kanssanne*. Vepsäläiset eivät ymmärtäneet tervehdystä ja vastasivat: *Kaivame!* 'kaivamme'. Pietari toisti vielä kahdesti *Jumala kanssanne*, mutta sai aina vastauksen *Kaivame!* Lopulta Pietari harmissaan sanoi vepsäläisille: *Olkaa kaivaaneita koko ikänne!* (Pimenov — Strogalštšikova 1989: 7).

kelo 1946: 491—492, Posti 1965: 1202).

Vepsäläisten kielisukulaisista *vepsän* ovat tunteneet suomalaiset ja karjalaiset (niin eteläkarjalaiset, tverinkarjalaiset (*vepšä*), kuin aunuslaisetkin (*vepsu*: gen. *vepsan*)). Suomen kielen etymologisen sanakirjan (SKES 1702) mukaan myös lyydiläiset olisivat 1940-luvulla, mahdollisesti suomen kielen vaikutuksesta, käyttäneet sitä (*veps* : gen. *vepsan*).

Venäläiset ovat nimittäneet vepsäläisiä hyvin pitkään *tšuudeiksi*, entisessä Novgorodin läänissä *tšuhareiksi* (ks. 6. luku). Keskiajan venäläisissä kronikoissa mainittu *ves'*-heimo otti turkistavaroiltaan osaa Luoteis-Euroopan kauppaan, joka mm. Olhavan laaksoa ja Volgan vesistöä pitkin — samaan suuntaan kuin tšuudi-nimet ovat levinneet — (bolgaarien välityksellä) kulki Kaakkois-Eurooppaan ja sieltä itään. Pimenovin (1965: 7) mukaan venäläiset käyttivät vepsäläisistä nimityksiä *čud'*, *čuhar'*, *kajvan* lokakuun vallankumoukseen asti. Myös vepsäläiset tiedemaailman tietoisuuteen tuonut A. J. Sjögren oppi matkustaessaan Tihvinän ja Lotinapellon seudulla tuntemaan vepsäläiset tšuudeina (Branch 1973: 83).

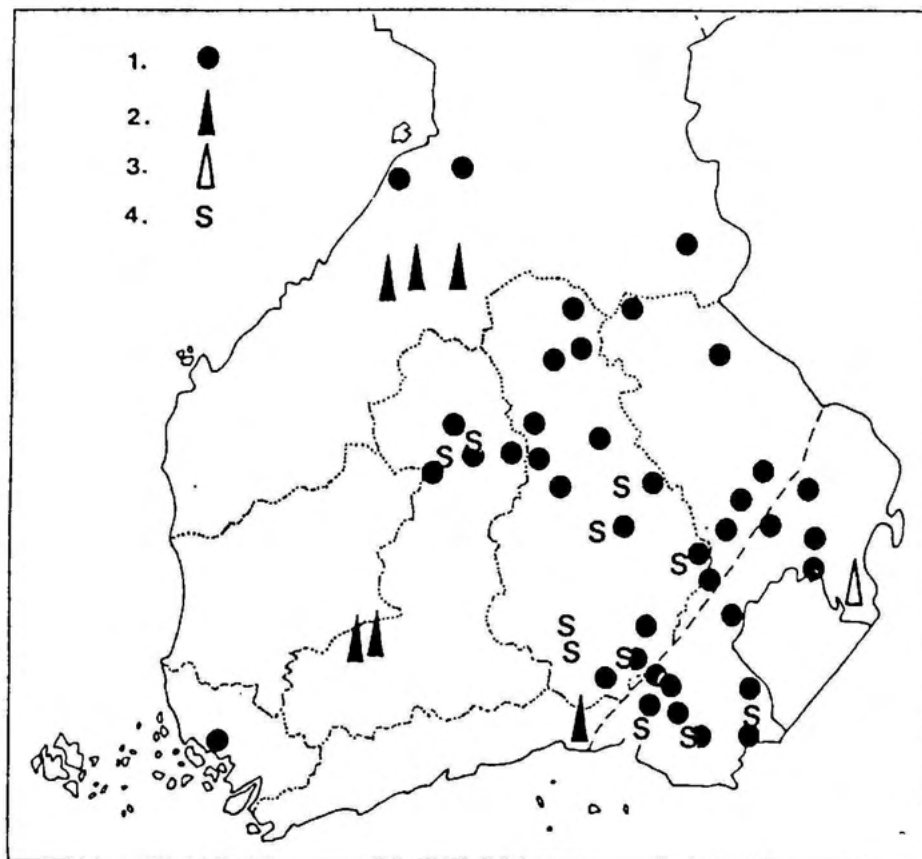
4.1. Vepsä paikannimissä

Olhavanjoen ja Laatokan itäpuolella tavataan paljon paikannimiä, joiden on katsottu viittaavan vepsäläisiin. Huomattavan usein esiintyy nimi *ves'*, joka jo vanhimmissa venäläisissä kronikoissa merkitsee vepsäläisiä, usein vepsäläisten tunnettuihin asuinseutuihin viitaten ja sieltä itään päin vievien jokien varrella. Kuten usein etnonymien komponentin sisältävien paikannimien myös näiden nimien on haluttu uskoa kertovan kansan aiemmista asuinalueista, tässä tapauksessa muinaisen vepsäläisalueen ulottumisesta Olhavanjoelta, Laatokasta ja Äänisjärvestä kauas itään ja kaakkoon. Paikannimien on katsottu todistavan, että, että vanhoissa kronikoissa mainittava *ves'* viittaa nimen omaan vepsäläisiin (Jaakkola 1935: 73, Pimenov 1965: 44).

Viittaamaan toisessa yhteydessä (ks. 8.2.2.) siihen, että etnonymien liittyvä paikannimistö lienee tavallisesti suhteellisen myöhäsyntyistä, mallien pohjalta muodostettua. Jaakkola viittaa itsekin siihen, että idempänä *ves'*-nimen levikkialueella arkeologiset löydöt poikkeavat huomattavasti Valkeajärven vepsäläisalueilta. Luonnolli-

semmalta vaikuttaakin, että kun slaavilaiset ovat oppineet tuntemaan vepsäläisalueen asukkaat nimellä *ves'*, on sillä voitu viitata vepsäläisalueisiin liittyviin etäisempiinkin seutuihin (vrt. Suomen rannikon *Eesti-* ja *Viro-*nimet) tai käyttää kuten *tšuudia* merkitsemään ei-slaavilaista väestöä, esimerkiksi eri itämerensuomalaisia heimoja, joita ei välttämättä ole osattu erottaa toisistaan. Näin jos edellytetään, että vepsäläisten nimitys on vepsäläistä alkuperää eikä slaavilaista.

Vepsä esiintyy myös suomalaisessa paikannimistössä. Kuten jo Nissilä (1954: 264) totesi, esimerkkejä löytyy lähinnä Itä-Suomesta: *Vepsa* (Rautu), *Vepsälä* (Impilahti), *Vepsanjärvi* (Ilomantsi), *Vepsälä* (talonnimenä Liperissä ja Tohmajärvellä) jne. Myös suomalaisena



Kuva 31. 1. *Vepsä-*, *Vepsa*-alkuinen, 2. *Vepsu*-alkuinen, 3. *Vepso*-alkuinen paikannimi, 4. itäisimmät *Suomen*-alkuiset paikannimet.

Kartta 11. *Vepsä-*, *Vepsa-*, *Vepsu-* ja *Vepso*-alkuisten suomalaisten paikannimien levikki (Valonen 1980: 73).

sukunimenä *vepsä(läinen)* on tunnettu lähinnä Itä-Suomessa (SSNK 1985: 847). Sen esiintymistä suomalaisessa nimistössä on viimeksi tarkastellut lähemmin Niilo Valonen (1980). Nimien levikki ulottuu kauas pohjoiseen (Valonen 1980: 72). Lounaassa yhtenäinen alue päättyy siellä, missä alkavat *Suomen*-alkuiset paikannimet. Myös Valonen oletti nimien todistavan vepsäläisestä siirtoasutuksesta ja olettaa niiden merkitsevän huomattavaa väestönlisää (mts. 74).

Vepsä-, *Vepsa*-alkuiset paikannimet eivät ole levinneet ainoastaan Karjalan sydänseuduille ja pohjoiseen keskiaikaisille ja nuoremmille uudisasutusalueille, vaan niitä on eräin paikoin myös lännessä (mts. 75). Varsinais-Suomessa on Turun lähellä Kaksikerrassa *Vepsänsaari*, Etelä-Hämeessä, Lempäälässä vuodelta 1540 talonnimi *Vepso*, Hauholla saaren kärki *Vepsu*, Virolahdella *Vepsunsaari* sekä *Vepsunluoto*, Pohjois-Pohjanmaalla Sievin ja Raution välinen kangas *Vepsu*, Nivalassa samanniminen niittyalue, Kärämäessä *Vepsunpelto*, Pattijoella rämeen nimi *Vepsalo*. Kaikki ovat siis topografisia nimiä, suurin osa vesistöön liittyviä. Yhteistä näille on se, että ne viittaavat jonkinlaiseen maamerkkiin, siirtymäalueeseen vesialueella toisen saariryhmän piiriin, kuivalla maalla esim. metsiköstä toiseen. Etelä-Hämeen rautakauden keskuksissa esiintyvien *Vepsu*- ja *Vepso*-nimien Valonen (mts. 76) katsoo heijastavan vanhoja itäisiä kosketuksia. Pohjanmaan *Vepsu*-nimien sekä Virolahden *Vepsun(saaren)* Valonen olettaa olevan hämäläisten antamia.

Maantieteellisen läheisyyden vuoksi ei Karjalassa voida ehdottomasti sulkea pois vepsäläisen siirtoasutuksen mahdollisuutta, vaikka sellaisen todistaminen kielitieteellisin ja kaiketi arkeologiankin keinoin on mahdotonta. Länsi-Suomessa tällaisen oletaminen tuntuu jo liian rohkealta. Kaiken lisäksi esim. *u*-loppuinen muoto viittaa pikemminkin siihen, että nimellä olisi aunuksenkarjalainen tausta. Ovathan aunuksessa toisen tavun väljät vokaalit (*a*, *ä*) muuttuneet kaksitavuisten nominien nominatiivissa suppeiksi labiaalivokaaleiksi (*u*, *ü*), jos ensi tavu on pitkä (*päivü*). Tosin variantissa *Vepsu* toisessa tavussa on *u* eikä *ü*, mitä voitaisiin vokaalisoinnun puuttumisen takia pitää vepsäänkin viittaavana piirteenä. Nämä nimet viittanevat silti ensi sijassa aunukselaisten kanssa olleisiin kontakteihin ja vain välillisesti vepsäläisiin. Nimet paljastavat asunsa takia jotakin myös käyttäjänsä kielestä; tällaiset nimet kertonevat enemmän antajastaan kuin näennäisestä tarkoitteestaan.

Kuten edellä on käynyt ilmi, vepsäläisten ja vepsäläisiksi oletettujen asuinalueiden paikannimistöä tutkittaessa on toistuvasti viitattu *ves'*-komponentin sisältäviin venäläisiin nimiin, joiden on katsottu olevan *ves'*-kansan peruja. Osa tällaisista nimistä näyttää kuitenkin olevan selvästi erilähtöisiä ja voidaan johtaa venäjän 'kylää' merkitsevästä sanasta *ves'* tai itämerensuomen sanasta *vesi*. Ainakin jo keskiaikana *ves'*-komponentin sisältäviä paikannimiä on esiintynyt yleisesti suhteellisen laajalla Laatokan, Äänisen ja Valkeajärven välisellä alueella. (Pimenov 1965: 35, 37.)

Ves'-loppuiset paikannimet sijoittuvat osin samoille alueille kuin nimet, joissa esiintyy sana *tšuudi*. Nimiä, joiden on katsottu viittaavan muinaisiin vepsäläisiin, ovat esimerkiksi *Čerepoves'*, *Arbuževes'*, *Madoves'*, *Lukoves'* jne. Väestön venäläistyessä myös jälki-komponentti *ves'* on muuttunut usein venäläiseksi johtimeksi *-vec* (*Čerepovec*, *Madovec* jne.). Popov (1973: 80) katsoo tällaisten paikannimien olevan nimenomaan todisteita vepsäläisistä, sillä samantlaisissa nimissä, joissa toisena komponenttina on venäjän sana *ves'*, 'kylä', ei vastaavaa muutosta ole tapahtunut. Myös osa karjalaisissa lähteissä esiintyvistä *ves'*-sanoista on venäjää ja merkitsee yleensä kylää tai jotain tiettyä kylää. Popov (mts. 81—82) katsoo, että esimerkiksi Vatjan viidenneksen kronikassa v. 1500 mainitut nimet viittaavat siihen, että kirjoittaja sai tietonsa venäläisten sijaan karjalaisilta, jotka tunsivat hyvin termin *vepsä*. Tästä syystä paikannimet *Tervozimskaja ves'*, *Soral'skaja ves'*, *Meglinskaja ves'*, kylännimi *Kumola Novaja ves'* ja muut vastaavat eivät viittaa etnonymiin *ves'*, vaan venäjänkieliseen appellatiiviin *ves'* 'kylä'.

Myös muinaisten vepsäläisten oletetuista asuinalueista itään sijaitsevan Vesjegonskin kaupungin nimen yhteydessä on pohdittu mahdollista vepsäläisyhteyttä. Kaupungin nimeen kiinnitti huomiota jo Sjögren, joka kirjoitti asukkaiden oletettujen sukulaisten, Valkeajärven tšuudien kutsuvan kaupunkia hyvin harvoin koko nimellä *Vesjegonsk*, ainoastaan *Vesj* (*Ves' lidn*) (Branch 1973: 92). Nimen aikaisempi variantti *Ves' Jogonskaja* voidaan ymmärtää kahdella tavalla. Joko se tarkoittaisi *Egne*-joen varrella sijaitsevaa kylää tai alkuosa *ves'* viittaa aikaisempaan joen varrella asuneeseen vepsäläisväestöön (Popov 1973: 82—83). Jälkimmäisen hypoteesin vasta-argumentiksi Popov esittää sen, ettei suomalais-ugrilaisissa kielissä attribuutti voi

seurata pääsanaa, vaan on ennen sitä. Attribuutista ei missään tapauksessa voisi olla kysymys, vaan vanhasta yhdyssanasta, jos nimi selitetään itämerensuomalaiselta pohjalta. Tällöin olisi kuitenkin outoa, että jälkiosa olisi lohjennut ja saanut adjektiivipäätteen. Se ei olisi voinut olla perusosa, vaan määriteosa ja perusosa olisi ollut *ves'* 'kylä', mikä on taas ristiriidassa edellä esitetyn kanssa. Yleensä nimeä on silti pidetty yhdyssanana, joka olisi muodostunut vepsäläisiä tarkoittaneesta *ves'*-sanasta, yleisitämerensuomalaisesta *joki*-sanasta sekä siihen liittyneestä venäjän paikannimisuffiksista *-sk* (Kukk 1989: 8). Sjögrenin mainitsemaa valkeajärveläistä muotoa *Vesj* voitaneen pitää ellipsin kautta syntyneenä, mutta sen perusteella on vielä mahdotonta sanoa, onko määrite- vai perusosa kadonnut — esimerkiksi suomalaisessa paikannimistössä ellipsi on voinut koskea sekä määrite- että perusosaa, vaikka määriteosan ellipsi onkin suhteellisen harvinainen (Kiviniemi 1975: 23).

4.2. Vepsä vanhoissa lähteissä

Vaikka useat tutkijat ovat katsoneet vanhoissa venäläisissä kronikoissa esiintyvän *ves'*-kansan viittaavan vepsäläisiin, ei siitä ole oltu varauksettoman varmoja. *Ves'* ei esiinny lähteissä kovin pitkään, vaan häviää suhteellisen varhain, minkä perusteella on yritetty päästä myös kadonneen kansan jäljille (Pimenov 1965: 10).

Ensimmäinen mahdollinen *ves'*-etnonymien maininta on peräisin 500-luvulta jKr., jolloin Jordaneksen luettelemien, goottilaishenkien Hermanarikin valloittamien kansojen joukossa (ks. s. 18) mainitaan *Vasina*, ja *ves'*-nimitykseen on yhdistetty sekvenssi *Vas* tai *Vasina*. Tavallisesti on katsottu, että Jordanesilla esiintyvä sana *Vasinabroncas* on jaettava sekvensseihin *Vasina* ja *Broncas*. Useat tutkijat ovat oletaneet, että *Vasina* (*Vas*) kuuluu yhteen Adam Bremeniläisen esittämän sanan *Witzi* ja venäläisissä kronikoissa tavattavan sanan *ves'* kanssa. Jo tämän nimen on katsottu viittaavan vepsäläisiin. Jordanes oli liittänyt luettelonsa kaikki kansat, jotka aikaisemmat historioitsijat olivat maininneet (Pimenov 1965: 20, Korkkanen 1975: 36—38). Siitä, missä Jordaneksen tšuidien (*thiudos i broncas*), merjalaisten (*merens*) ja mordvalaisten (*mordens*) rinnalla mainitsema *Vasina*-kansa asui, ei kuitenkaan ole tarkkaa tie-

toa. Tästä syystä onkin esitetty arveluja, että *Vasinabroncas* ei liityisikään ollenkaan vepsäläisiin, vaan aivan muiden aluiden asukaisiin (Pöllä 1992: 428).

On kiinnitetty huomiota myös siihen, että *ves'*-kansa mainitaan volgalaisten kansojen joukossa (esim. Bubrih 1947: 24—25). Tämän perusteella Jordanesin maininnan on oletettu viittaavan siihen, että vepsäläisillä on ollut aikaisemmin keskeinen asema idän ja lännen välissä. Toistuvasti on viitattu siihen, että *ves'*-kansa asui Valkeajärvellä. Tähän viittaavat monet myöhemmätkin kirjalliset tiedot (Lytkin 1970: 467). Muutamaa vuosisataa myöhemmin kirjoitettu Nestorin kronikka kertoo vuoden 862 kohdalla heidän olevan Valkeajärven alkuperäisiä asukkaita²⁸:

Tšuudit, slaavit, krivitšit ja vepsäläiset sanoivat russeille: 'Maamme on suuri ja rikas, mutta siitä puuttuu järjestys. Tulkaa ruhtinaaksemme, tulkaa hallitsemaan meitä.'

Väki valitsi kolme veljeä sukuineen, ja he ottivat mukaansa kaikki russit ja tulivat. Vanhin veljeksistä, Rurik, asettui asumaan Novgorodiin, toinen, Sineus, Belozeroon ja kolmas, Truvor, Izborskiin. — Näissä kaupungeissa varjagit ovat kuitenkin uudisasukkaita, sillä alkuperäiset asukkaat ovat Novgorodissa slaaveja, Polotskissa krivitšejä, Rostovissa merjalaista, Beloozerossa vepsäläisiä ja Muromissa muromalaisia, ja näitä kaikkia hallitsi nyt Rurik. (Nestorin kronikka 1994: 17—18.)

Tiedoissa on arveltu kerrottavan Valkeajärven vepsäläisistä. Kuten, Bubrih (1947: 24—25) on todennut, Valkeajärven *ves'*-väestön asemaa ei arvioitu kielellisin perustein, vaan he kuuluivat sekä novgorodilaisten että muiden volgalaisten kansojen kannalta maantieteellisesti volgalaiseen ryhmään. Kronikoissa *ves'*-niminen kansa mainitaan tämän takia aina Volgan etnisten ryhmien joukossa merjalaisten jälkeen. Lienee selvää, että *ves'*-heimoon kuuluneita asui myös Valkeajärvellä länteen nykyisillä vepsäläisalueilla, jossa *tšuudin* on katsottu samaten viittaavan vepsäläisiin (vrt. 6. luku). Pimenov (1965: 22) pitää mahdollisena, että vepsäläisten asuinalueet olisivat ulottuneet huomattavasti kauemmas, etenkin länteen, mutta myös pohjoiseen ja itään. Hän katsoo kielellisen ja arkeologisen aineiston sekä paikannimistön

²⁸Valkeajärven seudut olivat vuoden 1238 jälkeen jonkin aikaa itsenäinen, sekaväestöinen ruhtinaskunta, joka 1485 liitettiin Moskovon suuriruhtinaskuntaan (Posti 1965b: 1202—1203).

tukevan tätä.

1000-luvulta lähtien *ves'*-kansa esiintyy venäläisissä kronikoissa muutaman kerran. Mainintojen perusteella on arveltu, että vepsäläisten asuinalueet sijaitsivat edelleen pääasiassa Valkeajärven seudulla. On myös esitetty ajatuksia, että osa heistä olisi levittäytynyt kauas koilliseen (Lytkin 1970: 467). Terho Itkonen (1971: 180) on olettanut, että kronikoiden maininnat Valkeajärven vepsäläisistä merkitsevät lähinnä sitä, että sinne muuttaneet siirtokunnat nousivat kanta-alueitaan suurempaan kukoistukseen mm. vesiteitse Volgan bolgaarien kanssa käydyn kaupan ansiosta.

Vaikka vepsäläisalueiden etnisestä historiasta on vain fragmentaarisia tietoja, on vepsäläisillä oletettu olleen varsin huomattavakin vaikutus Pohjois-Venäjän (Luoteis-Venäjän) menneisyyteen. Laatokan kaakkoisrannalle, Olhavan ja Syvärin haarautumaan muodostui itämerensuomalainen väestökeskus, joka oli koostumukseltaan samanlainen kuin Karjalassa, vaikkakin lounaiset piirteet olivat huomattavasti voimakkaampia. 800-luvulla kyseinen väestö oli kehittynyt jo suhteellisen merkittäväksi. Bubrih (1947: 16—17) arveli, että kyseessä olivat vepsäläiset. Alue oli Laatokan ja Volgan välisen vesireitin varrella, ja on arveltu, että tätä reittiä alettiin käyttää aikaisemmin kuin yhteyttä Ilmajärvelle etelään. Laatokan rannalla asuneen väestön Bubrih oletti alkaneen jo varhain harjoittaa kaupankäyntiä Äänisen lisäksi myös Valkeajärven suuntaan, joka kuului jo Volgan altaaseen. Venäjän valtakunnan syntymisen aikoihin Valkeajärven merkitys vepsäläisten kaupankäynnin alueena alkoi saada suurempaa merkitystä kuin heidän kanta-alueensa. Valkeajärveltä vepsäläiset joutuivat myös kauppayhteyteen Kaman ja Volgan haarautumaan 1. vuosituhannen lopulla jKr. syntyneen Volgan bolgaarien valtakunnan kanssa.

Bubrih (mts. 29—30) oletti myös, että menettäessään asemansa Volgan alueella vepsäläiset vahvistivat Aunuksen kannaksella Laatokan ja Äänisen välissä ollutta siirtokuntaansa. Vepsäläiset muodostivat tämän alueen kantaväestön, myöhempien aunuksien sekä lyydiläisten perustan. Aunuksen kannaksella olisi Bubrihin mukaan ollut enemmän vepsäläisiä kuin millään muulla alueella. Bubrih oletti *vepsä*-nimityksen syrjäytyneen tällöin käytöstä, minkä takia ainoastaan eteläisimmät vepsäläiset ovat käyttäneet itsestään siihen perustuva nimitystä.

Ves'-kansa mainitaan myös länsieurooppalaisissa ja arabialai-

sisä lähteissä. 1100—1200-luvulla elänyt tanskalainen historiantkirjoittaja Saxo Grammaticus mainitsee 1000-luvulla vepsäläiset aivan lyhyesti nimellä *Visinnus*. Häntä ennen Adam Bremeniläinen esitteli 1000-luvulla *Wizzi*-nimistä kansaa, jonka on arveltu saattavan tarkoittaa vepsäläisiä. Hän kirjoittaa Venäjällä asuvan myös alaaneja eli albaaneja, joita kutsutaan omalla kielellä: *Ibi (in Ruzzia) sunt etiam qui dicuntur Alani vel Albani, qui lingua eorum Wizzi dicuntur...* (Manninen 1932: 71). Myöhemmin Adam lisää, että tämä kansa eroaa hiukan olemukseltaan ja tavoiltaan — he ovat harmaahiuksisia, ja heidän maassaan on paljon koiria, jotka suojelevat myös hyökkäyksiltä. Tietoihin on suhtauduttava varauksella (Pöllä 1992: 428), mutta on silti mahdollista, että *Wizzi* viittaa vepsäläisiin tai samaan *ves'*-kansaan, joka mainitaan venäläisissä lähteissä. Nimen on oletettu kulkeutuneen Adamin tietoon viikinkien välityksellä (Pimenov 1965: 27—28).

Ves'-kansan on oletettu toimineen varjagiaikana turkisten hankkijana ja tulleen siten tunnetuksi kaukana idässä (Valonen 1980: 76). Idässä heillä oli 900-luvulta jKr. peräisin olevien arabialaisten tietojen mukaan kauppasuhteita Volgan bolgaareihin. Volgan vesireitin varrelle sijoittuvien kontaktien takia vepsäläiset mainitaan myös arabialaisissa teksteissä. Ensimmäisen kerran *visu* (Räsänen (1962: 133) mukaan *wīsō*) mainitaan Ahmed Ibn-Fadlānin tunnetussa teoksessa (v. 922), joka kertoo hänen matkoistaan Volgalla vuosina 921—922. Ibn-Fadlān kirjoittaa kolmessa eri yhteydessä *visu*-kansasta (Pimenov 1965: 29). Hänen tietojensa mukaan *Visu*-maa sijaitsee jossain pohjoisessa, jossa kesäyö on vain yhden tunnin mittainen, ja jossa on paljon soopeleita ja mustia kettuja. Maan kerrotaan ulottuvan mereen asti. Bolgaarien luota sinne on Volgan kautta kolmen kuun matka.

Kuten usein muulloinkin, historiallisen lähteen maininnan mekaaninen yhdistäminen nykyiseen kieliryhmään, tässä tapauksessa vepsäläisiin, on ongelmallinen. Tuohon aikaan pidettiin Kamaa Volgan (*Itili*) yläjuoksuna. 1100—1200 luvulla elänyt arabialainen kirjoittaja Jakut kertoo *Itilin* virtaavan bulgaarien, venäläisten ja kasaarien maan läpi ja laskevan Kaspian mereen. Kauppiaat käyttivät myös hänen mukaansa jokea kulkureittinään *Visu*-maalle hakiessaan majavan-, soopelin ja näädannahkoja. Räsänen (1962: 131) on kiinnittänyt huomiota siihen, että Ibn-Fadlānin mukaan bolgaarien kuningas oli ollut kirjeenvaihdossa mainitun kansan kanssa ja kysyy, mistä vepsäläiset olisivat saaneet niin aikaisin kirjoitustaidon.

Vaikka vanhimpiin suomalais-ugrilaisiin kirjakieliin kuuluva Tapani Pyhän 1300-luvulla kehittämä komin kirjakielikin ajoittuu huomattavasti Ibn-Fadlānin matkoja myöhemmäksi, tuntuu uskottavalta Lytkinin (1970: 467) väite, että tässä on kyse huomattavasti itäisemmistä alueista. Tiedot viittaavat "Kaukaiseen Pohjolaan" eivätkä Valkeajärven seutuun, joka sijaitsee ainoastaan 2—3 pituusastetta bolgaarien alueilta pohjoiseen ja jossa yön ja päivän pituus eivät eroa kovinkaan paljon. Ei myöskään ole tietoja, että Valkeajärvellä olisi voinut olla 800—900 -luvulla niin runsain mitoin soopeleita ja mustia kettuja. Lytkin määrittelee *visu*-kansan eläneen bolgaareista pohjoiseen, Vytšegdaa, Suhonaa ja Pohjois-Dvinaa pitkin ehkä Jäämereen asti, samalla alueella, jonne venäläiset kronikat sijoittavat Volgan tšuudit.

Tällaiset kertomukset todistavat osaltaan *ves'*-kansan yhteyksistä itään Volgaa pitkin. Nimen leviämistä itään päin on pidetty osoituksena vepsäläisten omista kontakteista, mutta kyseessä saattaa olla myös viikinkien kauppakumppaneilleen välittämä tieto. Tietojen epätasällisyys viittaa siihen, että ne eivät ole silminnäkijöiden havaintoja. Toisaalta Valkeajärven vepsäläisten luonnollinen kulkusuunta ja yhteydet ovat saattaneet suuntautua nimenomaan itään. Näyttääkin siltä, että arabialaisten lähteiden tuntema nimi *visu* (ven. *ves'*) on paikoin voinut levitä Pohjois-Venäjällä samalla tavalla kuin esim. *tšuudi*.

Ibn-Fadlānin jälkeen *visu* esiintyy toistuvasti arabialaisissa lähteissä, useimmiten muodossa *visu*, joskus myös *isu*, jota on pidetty edellisen muunnoksena, sekä *vesu*, joka on lähempänä muinaisvenäläistä transkriptiota *ves'* (Pimenov 1965: 30).

Historiallisissa lähteissä kerrotaan selvästi, että *ves'*-kansa puhui omaa erikoista kieltään. Adam Bremeniläinen painottaa tätä ja samaa todistavat myös venäläiset kronikat. Sen sijaan siitä, mitä kieltä he täsmälleen puhuivat, ei ole tarkkaa tietoa: yhtään sanaa tästä kielestä ei lähteissä ole säilynyt. (mts. 41—42.)

Vepsäläisten ja *ves'*-kansan samuutta on myös epäilty muun muassa nimen itämerensuomalaisessa variantissa esiintyvän, epäetymologiselta näyttävän *-p-*:n takia. Esimerkiksi E. N. Setälä (1917: 505) piti kovin epävarmana sitä, tarkoittiko Nestori Valkeajärven luona asuneella *ves'*-heimolla ollenkaan vepsäläisiä. Kantaansa hän perusteli sillä, että hän arveli sen olevan "perin ahdasalainen" nimi tälle heimolle. Hänen mukaansa Jordaneksen *thiudos* saattoi pikemmin merkitä vepsäläisiä tšuudeja, joiksi venäläiset ovat vepsäläisiä kutsuneet

myöhemminkin. Setälän väite voi osin (Jordaneksen *thiudos*-kansan suhteen ks. 6. luku) pitää paikkansa, mutta ei riitä kumoamaan käsitystä, että *ves'* olisi voinut viitata vepsäläisiin. Käsitys, että venäläisissä kronikoissa mainittava *ves'* (= skand. *Vísinn*; SKES 1703) ja arabien mainitsema *visu* ovat tarkoittaneet samaa kansaa, onkin saanut jatkuvasti kannatusta. Vepsäläisten polveutumista nimenomaan kronikoiden *ves'*-kansasta on perusteellisesti todistellut Pimenov (1965).

4.3. *Vepsän* etymologia

Koska itämerensuomalaisista kielistä ei löydy suoraan *vepsään* rinnastettavaa tai sen alkuperää paljastavaa appellatiivia, on *vepsälle* ehdotettu hyvin vähän etymologioita eikä yhtään hyväksyttävää. Vaikka tämän vuosisadan vepsässä *b*-alkuiset muodot *beps'*- jne. ovat olleet tavallisempia, edustavat *v*-alkuiset tiedot vanhempaa kantaa. Jos *v*-alkuisen sanan 1. tavu on päättynyt bilabiaaliseen konsonanttiin (*p*, **β*, *b*) tai toinen tavu alkanut sellaisella, on sananalkuinen *v*-muutunut *b*:ksi lähes koko kielialueella (Tunkelo 1946: 491).

Selvää sen sijaan ei ole, onko primaarina pidettävä venäläistä *p*:töntä vai itämerensuomalaista *p*:llistä varianttia. Suomalais-ugrilaisien kielten tutkijat ovat tavallisesti katsoneet lainasuunnan olevan itämerensuomesta venäjään (Mikkola 1902b: 75, Lytkin 1970: 467, SKES 1703). Sanansisäisen *p*:n puuttuminen *ves'*-sanassa (*ves'* < **veps'*) heijastaisi tässä tapauksessa vanhaa yleisslaavilaista ilmiötä, klusiilin katoa. Lytkin (1970: 467) päätteli siksi tämän kansallisuudenimityksen tulleen muinaisvenäjään jo hyvin varhain. Venäjästä nimitys on lainautunut sekä idässä että lännessä asuville kansoille. Jos silti lähdetään siitä, että jo Jordaneksen mainitsema etnonymy *Vasina* liittyy vepsäläisten nimitykseen, jouduttaneen *p*:töntä varianttia sittenkin pitämään alkuperäisenä. On hyvin epätodennäköistä, että Jordanes olisi saanut tietonsa slaavilaisilta, mistä jo Mikkola huomautti.

Päinvastaiselta kannalta asiaa painotti N. I. Bogdanov (1958: 63—), jonka mukaan sekundaarinen *p*-äänne on venäjässä aivan tavallinen ilmiö. Tämä selittäisi hänen mukaansa *vepsä*-sanin sanansisäisen *p*:n. Kronikoiden *ves'*-variantti on tämän selityksen mukaan primaari ja vepsäläisten omassa kielessä esiintyvä *p* pitäisi voida

selittää venäjän kielihistorian pohjalta. Pimenov (1965: 50) on Bogdanovin mallin mukaan katsonut muutoksen *ves'* > *vepsä* tapahtuneen Venäjän valtakunnan aikana.

Vepsässä ja muissa itämerensuomalaisissa kielissä *vepsä*-kantasten nimitysten pitäisi tällöin olla (muinais)venäläisiä lainoja. Myös *vepsä*-komponentin sisältävä paikannimistö olisi siten melko myöhäistä. Epäselvää on, mihin muinaisvenäläiseen tai slaavilaiseen appellatiiviin *vepsä* voisi tässä tapauksessa perustua. Esimerkiksi 'kylää' merkitsevä *ves'* tuskin voisi tulla kyseeseen edes semantiikaltaan, koska se on merkitykseltään lokaalinen, mutta itämerensuomalaisella taholla *vepsä* tunnetaan nimenomaan etnisenä, ihmistä ja heidän kieltään määrittävänä etnonyminä.

4.3.1. *Ves'* ja saamen N *vâšulaš*

Varhaisista vepsän tutkijoista Sjögren rinnasti kronikoiden variantin *ves'* ensin suomen *vesi*-sanaan. Tämän hän katsoi viittaavan entiseen suomalaisasutukseen alueella, jolta Nestor oli tallentanut sanan *ves'*. He olivat joko nimittäneet itse itseään järven (Belozero < **vesjärvi*) mukaan tai Nestor oli käyttänyt järven nimeä viitatakseen sen lähistöllä asuvaan kansaan. Sjögren arveli, että he olisivat kutsuneet itseään nimellä **vesiläiset*, jonka hän rinnasti saamen sanaan N *vašulaš*. (Branch 1973: 55—56.)

Sjögren (1830: 272—) arveli hämäläisten (jäämien) asuneen alkujaan Laatokan ympäristössä ja katsoi vepsän olevan hämäläismurteiden lähimpiä sukulaisia ja vepsäläisten "jäämien" jälkeläisiä. Hämäläismurteilla Sjögren lienee tarkoittanut suomen lounaismurteita, joista voidaan esim. loppuheiton vuoksi löytää enemmän kielellisiä yhtäläisyyksiä vepsän kanssa kuin varsinaisista hämäläismurteista. Ei ole kovin todennäköistä, että Sjögren harjaantuneena kielentutkijana olisi nykyisin hämäläisiksi luokiteltujen murteiden pohjalta lähtenyt teorioimaan vepsäläisten ja varsinaisten hämäläismurteiden yhteydestä.

Sjögrenin jälkeen myös Pimenov (1965: 48, 156) on rinnastanut nimen *ves'* saamen 'vihollista' merkitsevään appellatiiviin N *vâšulaš* (Nielsen 1979: 747), nykyortografian mukaan *vašolaš* (Sammallahti 1989: 459), kolttasaamessa harvoin *vāžž^alqž* (T. I. Itkonen 1958: 725)).

Rinnastus on äänteellisistä syistä monella tavalla virheellinen. Mikäli kronikoiden variantti *ves'* olisi *vepsään* nähden primaari, olisi selitettävä vepsän epäetymologisen *p:n* synty itämerensuomalaisella taholla. Jos *vepsää* pidetään primaarina, jo sanansisäinen konsonantisto todistaa eri alkuperää. Rinnastus on väärä myös ilman tätä ehtoa saamen sibilanttiedustuksen takia. Sanassa saa*N* *vâšulaš* näyttäisi esiintyvän vanhaa alkuperää oleva *s*. Kantasaamessa suhusibilantti *š on kuitenkin sulautunut yhteen *s:n kanssa, ja sanaa *vâšulaš* on pidetty ikivanhana itämerensuomalaisena lainana siihen semanttisesti ja äänteellisesti luontevasti rinnastettavasta sanasta sm. *viha*, *vihollinen* jne. (SKES 1735, Korhonen 1981: 161—163). Suhuttoman *s:n vastineeksi saamen sibilanttiedustus ei käy, ei myöskään liudentuneen.

4.3.2. *Vepsä* ja 'kiila'

Vakavampi, mutta samoin hylättävä selitysyritys *vepsän* etymologiaksi on SKES:ssa (1702—1703) esitetty rinnastus, joka on perustunut välillä paljonkin kannatusta saaneeseen ajatukseen, että useat itämerensuomalaiset etnonymit olisivat perimmiltään syntyneet appellatiivisesta 'kiila'-merkityksestä. Sanalla *vepsä* on äänteellisesti tarkka saamessa. Pohjoissaamessa ja sitä itäisemmissä murteissa tavattavan sanan (saa*N* *væk'se* (-ks- < -ps-), I *vepsi*, Ko., Pa. *viěvšv^E*, Kld. *viepš^E*, T *viešve*) merkitys 'evä' edellyttää melko vapaatulkintaisia selityksiä merkityksensiirtymille, jos etnonymien *vepsä* ja saamen 'evä' merkitsevän sanan oletetaan olevan samaa perua. SKES:n mukaan alkuperäinen merkitys 'evä' olisi voinut muuttua vepsässä nykyiseen merkitykseensä esimerkiksi siten, että eräiden itämerensuomalaisten ja saamelaisten heimojen "ilmeisesti tuntemasta kolmion muotoisesta järjestömerkistä (se oli ehkä piirrettynä kauppatavaroihin), jonka nimenä on paikoin ollut **vakja* 'kiila', on toisaalla ehkä käytetty nimitystä *vepsä* 'evä'". SKES asettuu sille kannalle, että *vepsä* olisi kehittynyt ko. kauppajärjestöön kuuluneen heimon nimeksi samalla tavoin kuin **vakja* (> vatj. *vad'ja* 'vatja(lainen), vatjan kieli' ja saa. *vuowjoš* 'lappalainen'; vrt. 3.3.4., 5.3.5., 6.3.).

Vepsä-nimityksen saaman 'evä'-selityksen avulla on haluttu tulkita myös nimityksen *finne* 'suomalainen' tai 'saamelainen' tausta. Sanalle on esitetty muiden etymologioiden lisäksi selitys, jonka mu-

kaan se tulisi liittää germaanisen sanueen ru. *fena*, norj. *finne*, saks. *Finne*, anglos. *finn*, engl. *fin*, lat. *pinna* 'evä' yhteyteen (ks. 2.1.3.2.). Ajatus, että nimitys olisi alkujaan juuri *vepsän* käännös, ei silti ole saanut varauksetonta kannatusta (SKES 1703).

Vepsä-sanana osalta selityksen tekee arveluttavaksi nimenomaan semanttinen puoli ja analogia, jolla sanan alkuperä on yritetty selittää. Suoraa vastausta ei ole tarjolla kysymykseen, onko primaari-merkitykseksi edellytettävä 'evä' vai onko *vepsän* ja saamen *N væk'se*-sanana taustalla jokin kolmas merkitys (esimerkiksi 'kiila'), josta molemmat selittyisivät suhteellisen luontevasti. 'Evä'-merkityksisen sanan käyttöönottoa merkityksessä 'kiila' voidaan perustella vain, jos oletetaan, että sillä on ollut esimerkiksi jonkinlainen salaava funktio. Voidaan myös kysyä, miksi vepsäläiset eivät olisi ottaneet samaa 'kiilaa' merkitsevää **vakja*-sanaa käyttöön kuin esimerkiksi vatjalaiset, jos motiivi ja sen syntymiseen vaikuttaneet kontaktit muihin väestöryhmiin ovat olleet niin voimakkaat kuin hypoteesi edellyttää. Voitaisiin tietenkin olettaa, että koska yhtä kauppajärjestön ryhmää on jo kutsuttu **vakja*-sanalla, on toisesta ryhmästä alettu käyttää käännöstä *vepsä*. Itämerensuomalaisten kielten keskinäisten suhteiden kannalta *vepsä* on ilmiselvästi primaaristi vepsäläinen sana ja kulkeutunut vepsästä käsin sen läntisempiin sukukieliin. Näissä läheisissä sukukielissä se tunnetaan ainoastaan leksikaalistuneena etnonymina ilman muita vivahteita.

Edellä esitetty etymologia on kokonaisuudessaan hyvin vapaatulkintainen. Voisihan semanttisia suhteita vapaasti soveltaen selittää *vepsän* taustan yhtä hyvin siten, että se on merkinnyt kyljessä, sivussa sijaitsevaa samalla tavalla kuin saamen *væk'se*.

SKES:n etymologiaan on antanut ratkaisevan mallin muidenkin itämerensuomalaisten etnonymien syntyyn sovellettu kiila-teoria, jonka mukaan eräät itämerensuomalaisista käytetyt nimitykset olisivat Itämeren piirissä sekä osin Lapissakin vaikuttaneen kauppajärjestön peruja. Olen kritisoinut tässä työssä voimakkaasti näitä selityksiä eri yhteyksissä.

Myös se, että venäjän sanassa *ves'* liudennus, kirjakielen "pehmeä merkki" (venäjän nykykirjakielen Ъ) vastaa aikaisempaa vieraskielistä *i*:tä eikä *e*:tä (Bubrih 1947: 18), aiheuttaa ongelmia. Bubrih katsoi, että tässä tapauksessa on ehkä oletettava skandinaavien vaikutusta venäjään, sillä skandinaavisissa kielissä tämä muutos on tun-

nettu.

Vepsän etymologiasta voidaan kaiken kaikkiaan sanoa vähän. Sen nykyinen käyttö ja vanhojen lähteiden maininnat puhuvat sen puolesta, että etnonyymi on alkujaankin viitannut ihmisiin. Koska etnonymymisen aineksen sisältävä paikannimistö on usein nuorta, ei voida pitää mahdottomana, että *vepsä* olisi lainautunut venäjältä ja levinnyt suhteellisen myöhään laajalla alueelle. Mutta niin kauan kuin ei selkeää etymologiaa ole osoitettavissa, on pidettävä mahdollisena myös vanhempaa, itämerensuomalaista alkuperää. Nimitys on ollut jo venäläisten kronikoiden tapahtumien aikaan propriistunut, mikä viittaa siihen, että se on vanhempaa ja ei-slaavilaista perua kuten muutkin Nestorin kronikassa mainittavat Itämeren piirin etnonymit.

5. *Vatja*

Vatjalaisista tieteellisessä kirjallisuudessa ja useilla kielillä nykyään käytettävä nimitys perustuu vatjankielisiin sanoihin *vad'd'alaine*, *vad'd'alain(e)*, mon. *vad'd'alaižōD*; *vad'd'ā čieli* (*vaissi*, v. *tšēli*); *tämä pajatab / pajattā vaissi / vad'd'assi* 'hän puhuu vatjaa' (Setälä 1964: 89, Posti 1965a: 1091). Myös vatjalaisten lähimmät naapurit, inkerikot, ovat käyttäneet vatjalaisista näiden itse käyttämää nimitystä (*vaDjalaine* ~ *vad'd'alaine* ~ *vaDelain* ~ *vaDikkain*; IS 1971: 629). Venäläiset ovat nimittäneet vatjalaisia sanalla *čud'* tai *vod'*, *vožan(e)*, *voty*.

Etelävirossa Võrun murteessa ja setukaisalueella samaa alkupe-
rä olevalla, vatjalaisiin (*vadilased*) viittaavalla sanalla on ollut pejo-
ratiivinen vivahde. Viron murren sanasto (VMS 2 1989: 625) luokittelee
sen jopa kirosanaksi. Saaresten (1952: 10) mukaan sillä on tarkoitettu
myös 'kuokkavieraita'. Varianttia *vadilanō* on käytetty haukkumasa-
nana myös Kraasnan kielisaarekkeella (Kallas 1903: 95).

Vatjalaiset eivät ole tehneet yhtä selvää eroa itsensä ja lännem-
pänä asuvien inkerikkojen välillä kuin Soikkolan niemen inkerikkoihin
nähdessä. Luuditsan ja Liivtsülän vatjalaiskylissä iäkkäämmät ihmiset
ovat vielä tällä vuosisadalla kertoneet, että joka puolella Laukaan var-
rella puhuttiin vatjaa. Tämän on oletettu todistavan osaltaan, että vatjan
puhuma-alue on ulottunut lännessä viron kielirajaan asti. Läntisem-
mästä vatjalaisasutuksesta on myös kirjallisia tietoja (Ariste 1961: 543,
1967: 77).

Vatjalaiset ovat käyttäneet tälle vuosisadalle asti nimityksen
vad'd'ā tšēli rinnalla virolaisten tavoin nimitystä *mā tšēli* 'maan kieli'
(ks. lähemmin 8.1.). Omalla kielellään puhumista he kuvaavat kahdella
tavalla: *pajatan vad'd'assi* ja *pajatan maissi*. Myös sellaisilla alueilla,
kuten Laukaa-joen seuduilla ja Narvan lahden rannalla, jossa vatjalaiset
olivat assimiloituneet inkerikkoihin, säilyi pitkään tapa nimittää omaa
kieltä "maan kieleksi" (= *mākēli*; *läkkān māksi* 'puhun inkeroiseksi')

(Ariste 1956b: 117—118). Virolaiset tutkijat ovat olettaneet vatjan olevan pohjimmiltaan viron kielen murre ja että myös vatjalaisten kielestään käyttämä nimitys *mā tšēli* ja sitä viron kielessä vastaavat *maarahvas* ja *maakeel* viittaavat tähän ja ovat genealogisesti samaa perua. Viron kielen on katsottu alkaneen ensimmäisellä vuosituhannella jakautua neljäksi murteeksi. Ensimmäisenä olisi eriytynyt "Vaajan murre", josta myöhemmin kehittyivät vatjan kieli ja muinaisessa Vaigan maakunnassa puhuttu viron itämurre (Ariste 1956a: 18, 1965a: 98, Rätsep 1989: 1508—1510).

Vatjalaiset ovat itse jakaneet alueensa viiteen osaan, jotka he ovat määrittäneet sanan *pōli* 'Hälfte, Gegend, Seite' avulla. Näistä suurin on ollut *mā-selčā*, *mā-pōli*, *mā* tai myös *māči* 'Landrücken, Landseite, Binnenland' tai 'Berg'. Tämän alueen asukkaita ovat olleet *mālaizeD*, *mā-meheD* tai *māčilāizeD*. *Vai pōli* tai *vad'd'ā pōli* eli vatjalaisten omassa kielessä varsinainen "vatjalaisalue" on sijainnut Laukaanmutkan rannoilla, jossa vieläkin sijaitsevat vatjalaiskylät *jegeperā* (Krakolje), *līvčülā*, *liwčülā* (Peski) ja *lūtsa*, *lūdittsa*. (Ariste 1967: 77—78.)

Erillään muista vatjalaisista eli vielä 1800-luvun alussa pieni kreevinien nimellä tunnettu ryhmä vatjalaisia Kuurinmaalla nykyisen Latvian alueella lähellä Bauskan kaupunkia. Tämän saarekkeena latvialaisväestön keskellä asuneen ryhmän alkuperästä esitettiin monenlaisia arveluja, kunnes F. J. Wiedemann 1871 osoitti, että kreevinit olivat vatjalaisia (Wiedemann 1871, Alvre 1989: 13).

Saksalaiset kalparitarit tunkeutuivat v. 1240 syvälle Länsi-Inkerinmaahan ja perustivat sinne Kaprion linnan, jonka venäläiset valloittivat jo seuraavana vuonna ja muuttivat sotilaalliseksi tukikohdaksi. Vuosina 1444—47 saksalainen ritarikunta kehitti pitkäaikaista sotilaallista toimintaa Inkerissä. Ritarikunnan mestari Vinke von Overberg toi tuolloin eräältä sotaretkeltä mukanaan vatjalaisia vankeja, jotka vietiin Kuurinmaalle ja pakotettiin asumaan hiukan aikaisemmin perustetun Bauskan kaupungin ympäristössä. Ränkin mukaan näin syntyneen kreevinisiirtokunnan naapureita eivät kuitenkaan olleet ainoastaan latvialaiset, vaan yhtä lähellä olisi ollut virolaisia, jotka luultavasti 1700-luvun alussa tuotiin sinne Saarenmaalta. (Posti 1958: 5—6, Ränk 1960: 16.)

Kreevinien nimi kuvastaa latvialaisten käsitystä vatjalaisten maantieteellisestä alkuperästä — Venäjänmaalta tuotuna heitä pidettiin

venäläisinä. Nimitys on peräisin latvian kielen sanasta *krievs* 'venäläinen' (*krievs*: *krievi*). Latvian *krievs* lienee lainattu varhain idässä liettualaisten ja latvialaisten naapureina olleen slaavilaisen heimon, *krivitsien* nimestä (ME II 284—285, Kalima 1936: 48). Epätodennäköinen on Karulisin (1992 I 427—28) oletus, että nimi palautuisi perimmiltään appellatiiviin *krievs* 'vasen'. Oletus, etteivät vankeja ottaneet saksalaiset tai latvialaiset osanneet erottaa samassa armeijassa taistelleita vatjalaisia ja venäläisiä toisistaan, sopii selitykseksi sille, miksi vatjalaisista alettiin täällä käyttää samaa nimeä kuin venäläisistä.

Vuonna 1846 kreevinien luona käynyt A. J. Sjögren tapasi vain muutamia ihmisiä, jotka vielä osasivat kreevinien kieltä. Kun Wiedemann 1870 matkusti samoille seuduille, ei enää löytynyt yhtään kielen taitajaa. Ne muistiinpanot, jotka kreevinien kielestä ovat säilyneet ja jotka Wiedemann 1871 on julkaissut, todistavat kyseessä olleen vatjalaisryhmä ja valaisevat osaltaan vatjan kielen ja vatjalaisten historiaa.

5.1. *Vatja* ja paikannimet

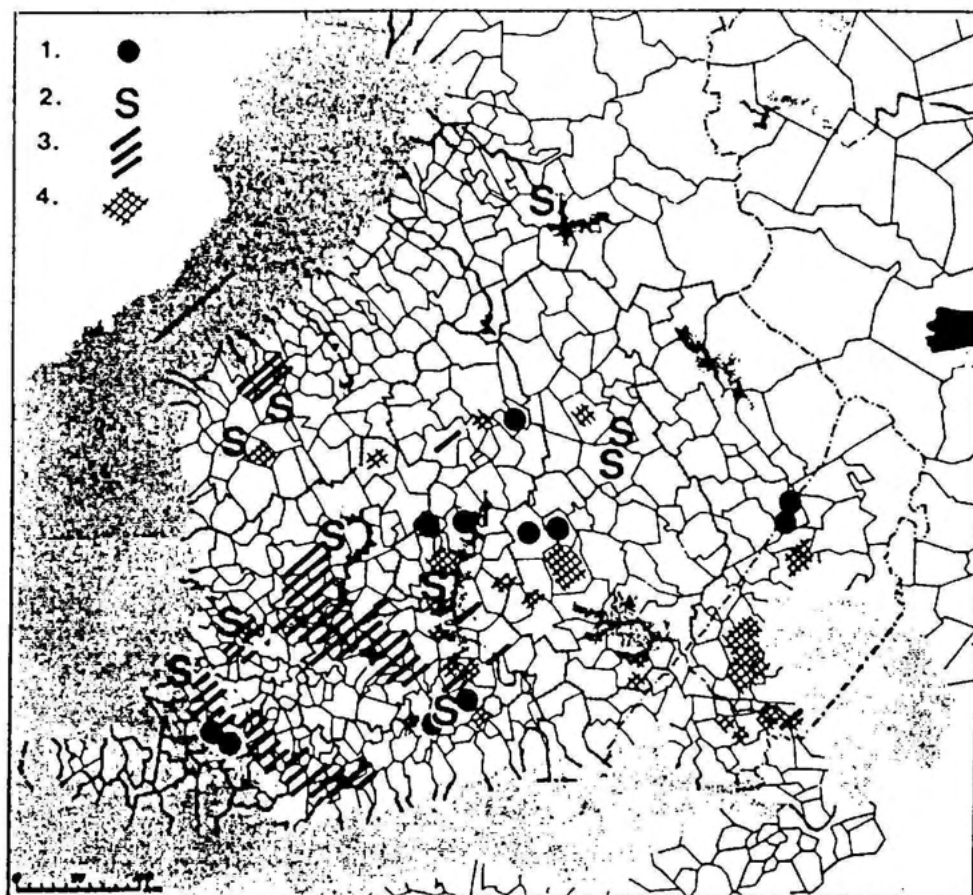
5.1.1. *Vatja* ja suomalaiset paikannimet

Myös suomalaisessa nimistössä on haluttu nähdä viitteitä vatjalaisiin, mm. kangasalalaisessa kylännimessä *Vatjala*, sukunimessä *Vatiai-nen* sekä haapajärveläisessä talonnimessä *Vatjus* (SKES 1674). Niilo Valonen (1980: 46—47) on äskettäin tarkastellut *Vuoja-*, *Vuoja-* paikannimien levikkiä Suomessa ja verrannut niitä paikannimiin, joissa esiintyy komponentti *Saama* sekä kiinteään rautakautiseen asutukseen 100-1300 jKr.

Valonen oletti komponentin *Vuoja* sisältävien paikannimien viitoittavan saamelaisten ja hämäläisten kosketusvyöhykkeitä. Valosen esittämällä kartalla kaksi nimeä asettuu keskisen rautakauden kiinteään asutuksen alueen kaakkoisreunalle (Orimattila, Mäntsälä) ja loput hämäläisten vielä keskiajalta tunnetuille pohjoisille erämaille (Koskenpää, Muurame, Vesanto) sekä niiden lähiseuduille Länsi-Savoon (Kangasniemi, Haukivuori).

Suomessa esiintyvät *Vatia-* ja *Vatjus-* nimet Valonen (1980: 52) jakaa kolmeen ryhmään: 1) Kangasalan, 2) Pohjois-Pohjanmaan ja 3) Etelä-Karjalan Pyhäjärven ryhmään. Kaksi ensin mainittua on ety-

mologisesti yhdistetty vatjalaisten nimitykseen *vad'ja* 'vatjan kieli (~kiila)', *vad'jakko*, *vad'jalain* 'vatjalainen' (E. Itkonen 1961: 105—108, SKES 1674). Eräillä hämäläismurteiden kanta-alueilla, missä **r*:n heikkoasteisena vastineena esiintyy *l* tai missä on tavattu *l*-reliktejä, esiintyy *Valja*-alkuisia paikannimiä. Nämä nimet ryhmittyvät Valosen mukaan paljolti *Vuoja*-nimen läheisyyteen. Samantyyppisiä nimiä esiintyy myös Etelä-Savossa, jossa on tuntuva hämäläisvaikutus. Pohjois-Hämeessä ja Karjalassa *Vuoja*-, *Vuoja*- paikannimet sijaitsevat usein *-lj*-listen nimien pohjoispuolella. (Valonen 1980: 54—57.)



Kuva 19. 1. *Vuoja*-, *Vuoja* -paikannimi, 2. *Saama*-paikannimi, 3. rautakauden kiinteä asutus n. 100—800 j.Kr., 4. sama n. 800—1300 j.Kr.

Kartta 12. *Vuoja*-, *Vuoja*- ja *Saama*-alkuiset paikannimet sekä rautakauden kiinteitä asutuskeskuksia (Valonen 1980: 47).

Vatjaan rinnastettuja tai *vaajaan* mahdollisesti etymologisesti liittyviä sanoja esiintyy siis suhteellisen laajalti suomalaisessa paikannimistössä. Liioiteltua on kuitenkin väittää, että ne todistaisivat vatjalaisten tai saamelaisten asuneen aikaisemmin seuduilla, jossa paikannimiä esiintyy. Samalla tavalla kuin *Karjalaan* tai *vepsään* yhdistetyt suomalaiset paikannimet, myös *vatjaan* yhdistetyt paikannimet viittaavat korkeintaan vain alueisiin, joilla on tunnettu vatjalaiset tai oltu kosketuksissa vatjalaisalueisiin, mikäli niillä on ylipäätään yhteyttä *vatjaan*. Kansan perimätiedossa etnonymymisen aineksen sisältävät nimet ovat voineet viitata myös johonkin tuntemattomampaan väestöön, mutta usein ne ovat tyypillisiä analogisia, malleihin perustuvia siirrynnäisiä. (Erkki Itkosen oletuksesta, että *vatjan* vastineeksi tarjotut sanat voisivat viitata saamelaisiin ks. 5.3.2.)

Valonen (1980: 59) oletti, että paikannimien *-lj*-edustus (*Valja*-tyyppiset nimet) sekä *Vatjala*, *Vatijainen* ja *Vatjus* perustuisivat lainaukseen. Hän arveli nimien syntyneen samalla kun eräänlaista 'vaajaa, kiilaa' tms. tunnusmerkinään pitänyt järjestö olisi levittäytynyt Suomen alueelle. *Valja*-nimien synnyn ja hämäläisen *l:n* **r:n* heikon asteen vastineena hän sijoitti Savon ja Karjalan asutushistorian perusteella viikinkiaikaan (n. 800-1050 jKr).

"Vuojoalaisiin" viittaavia tietoja on katsottu löytyvän laajemminkin Itämeren piiristä. Setälä (1931) oletti *Vuojonmaan* (sm. **Vuojo*, **Vuoja*) merkinneen alkujaan 'Öölantia' ja *vuojoalaisen* 'gotlantilaista'. Hän katsoi nimen perimmiltään olevan balttilaista perua, mutta viittaavan germaanisiin heimoihin. Virossa Gotlanti tunnetaan vieläkin nimellä *Ojamaa* (tai *Ojumaa*), joka oli Setälän mukaan selitettävissä kansanetymologiseksi rinnastukseksi sanaan *oja* 'puro' (mts. 404). *Vuojonmaan*, *Ojamaan* ja edelliseen rinnastettujen suomalaisten paikannimien Setälä katsoi olevan palautettavissa kbaltt. muotoon, josta ovat peräisin liett. *Vókia*, latv. *Vāca* 'Saksa': sm. **Vuojo* ja **Vuoja* < balt. **vōkīō*, **vōkīa*. Teorian hyväksyi myös Nieminen (1934: 62—63), joka kuitenkin arveli, että *a*-vartaloinen *vuoja*-tyyppi oli syntynyt vasta itämerensuomessa. *Vuojon* esiintyminen ainoastaan yhdysnimen alkukomponentissa saattoi hänen mukaansa olla selitettävissä siten, että sen perustana olisi ollut alkujaan vastaava balttilainen sanaliitto **vōkjon žemē* (liett. *vokių žėme*, latv. *vācu zeme* 'Saksa'),

jossa proprinen aines on attribuuttina.

Alkujaan Mikkolalta (1909: 11) peräisin oleva selitys on teoreettisesti mahdollinen, joskin siihen liittyy ainakin pari ehtoa: itämerensuomalaisella taholla vokaalikombinaation *ō—o/a* on täytynyt voida syntyä jo balttilaislainojen aikaan. Koska ensi tavun pitkien vokaaleiden on kuitenkin oletettu voineen kombinoitua vain toisen tavun eiväljään vokaaliin (perinteisen merkintätavan mukaan **e*), edellyttää tämä jatkoehdoksi sitä, että nimi on propristunut hyvin varhain tai lainautunut jo proprina. Muussa tapauksessa on oletettava, että tämän tyyppisiä lainoja on voinut tulla paljon ensimmäisiä balttilaiskosketuksia myöhemmin, ja kyseessä olisi lähinnä (esi)latviasta viroon saatu laina.

5.1.2. *Vatja* ja virolaiset paikannimet

Vatjan problematiikassa ja sen Peipsijärven ympäristöön liittyvässä menneisyydessä keskeisellä sijalla ovat muinaisvirolainen maakunta *Vaiga* sekä koillis- ja itävirolaiset paikan- ja henkilönnimet, jotka etymologisesti kytkeytyvät sm. *vaajaan* ja *vatjaan* jne. Nimet esiintyvät alueella, jonka katsotaan saksalaisten Baltian-valloituksen alun tietämillä 1200-luvun alkaessa muodostaneen Henrikin Liivinmaan kronikassa mainittavan muinaisvirolaisen maakunnan *Vaiga*.

Valdek Pall (1969: 261—263) jakaa *Vatjaan* potentiaalisesti liittyvät virolaiset paikannimet kolmeen päätyyppiin:

1) *Vadi*, 1599 *Wadey*, 1624 *Waddikill*, 1758 ja 1811 *Waddi*, josta on muodostettu myös voimasanana käytetty *vadilanõ*. Henkilönnimissä se esiintyy 1500-luvulla mm. muodoissa *Andres Wadtelain*, *Isack Wattilane* jne., *Waddi Michel* (1758).

2) *Vaia*. Tämän esimuotona Pall (mts. 262) pitää sm. *vaajan* jne. rekonstruktiota **vakja* sekä Henrikin Liivinmaan kronikassa esiintyvää nimeä *Vaiga* (ks. 5.3.) Myöhemmissä lähteissä esiintyvät mm. seuraavat tiedot: 1697 *Waja Andrese*, 1699 *Waja Reino Michel*, 1758 *Waya und Taska Thotz*.

3) *Vaiatu*, 1402 *Wakgytu*, 1406 *Waggeta*, 1599 *Waiath*, 1601 *Woyatt*, 1624 *Wayatt*. Variantti *Vaiatu* tunnetaan myös län-nempää Kadrinasta: *Wæghættæ*, 1306 *Vagithæ* ~ *Wayguthe*, 1311 *Waggete*, 1495 *Woyth*, 1539 *Wayat*. Lauri Kettunen (1955: 250)

selitti homonymian konvergenssiksi — *Vaiatu* < *vajattu* < *vajatama* 'bedürfen' (Tormassa *Vaiatu* < **Vakja*), minkä takia myös Pall suhtautuu varovasti sen kuulumiseen edellisten yhteyteen. Myös Ariste (1965b: 95) on arvellut, että kaikkia *vai*-vartaloisia paikannimiä ei voida yhdistää etnonyymiin *vatja* jne., vaan osan lähtökohtana on ollut *vaajan* nykyvirolainen vastine, appellatiivi *vai* 'post'.

Kolmas tyyppi eroaa toisesta vain johtimen *-tu* osalta. Kettunen katsoi olevan mahdollista tulkita se kahdella tavalla: karitiivi-johtimeksi tai passiivin partisiipin (*-ttu*) tunnuksiksi, jonka avulla on muodostettu mm. virolaisia henkilönnimiä (Pall 1969: 263). Jos *Vaiatu* rinnastetaan *vatjan* etymologiseksi alkuperäksi oletettuun 'kiila'-appellatiiviin *vai* (: *-a*), sitä lienee pidettävä denominaalisena johdoksena. Semanttisesti tämä kehitys tuntuu luontevammalta kuin se, että nimi olisi kehittynyt verbistä. Tällöin olettaisi, että kyseessä on alkujaan yhdysnimen määriteosa, joka on ellipsin kautta kehittynyt yksiosaiseksi propriksi. Toisaalta Pall pitää nimen *Vaiatu* yhdistämistä myös karitiiviseen johdinainekseen ongelmallisena, koska karitiivijohdinten paikannimien taivutuksessa esiintyy usein genetiivisen vartalon päätte *-ma* (gen. **Vaiatuma*).

Nimet ovat äänteellisen rakenteensa perusteella jaettavissa kahden päätyyppiin, *vai*- ja *vadi*-. Kahta vatjalaislähtöistä kerrostumaa olettavien Aristen (1965b) ja Pallin (1977: 228—230) mukaan *Vai*-alkuiset nimet (*Waiga*, *Wagia* jne.) edustavat vanhempaa vatjalaista muotoa, ajalta ennen ääntenmuutosta *jj* > *d'j*, *Vadi*-alkuiset myöhempää, ääntenmuutoksen jälkeistä aikaa. Ne ovat siten syntyneet vasta suhteellisen myöhään (Ariste 1965b: 99—103).

Useat tutkijat ovat sekä arkeologisin että kielellisin perustein olettaneet, että vatjaa olisi aikaisemmin puhuttu myös Koillis- ja Itä-Virossa (Mägiste 1952: 311—312, Ariste 1965a: 109—110, 1965b: 92, Pall 1977: 16, 228—230 ja siinä mainittu kirjallisuus). Myös Pall (mts.) päätyy siihen, että Itä-Viroon on muuttanut vatjalaisia tai se on liittynyt kiinteästi varsinaiseen vatjalaisten alueeseen, millä hän selittää *vatjaan* etymologisesti tavalla tai toisella mahdollisesti liittyvien paikannimien synnyn.

Arkeologit ovat olettaneet etenkin hautastapojen perusteella vatjalaisvaikutusta itäisessä Virossa. Narvajoen länsipuolella Jõugassa on suurimmassa kumpukalmistossa noin 280 1100—1400-luvulla tehtyä kurgaanihautaa, joita on pidetty merkinä vatjalaisesta tai slaa-

vilais-vatjalaisesta uudisasutuksesta. Esineistössä on silmiinpistävää ohimorenkaiden ja erilaisten riipusten runsaus. Vatjalaiskalmistona on pidetty myös Kaakkois-Virossa Peipsijärven länsipuolella esiintyviä kivikatteisia ruumiskalmistoja 1200-1400 -luvulta. (Uino 1991: 28.)

Maakunnannimen *Vaiga* ja sen taustalla olevan appellatiivin *vai* jne. etymologinen yhteys *vatjaan* on yksi keskeisistä syistä, min-kä takia viron itämurteella on katsottu olevan läheinen yhteys vatjan kieleen. Myös arkeologiasta on etsitty tukea oletukselle viron itämurteiden vatjalaisperäisyydestä. Ensimmäisen vuosituhannen puolivälin tietämissä myöhemmän Kodaveren pitäjän alueelle Peipsijärven länsirannalle ilmaantuvat uudenlaiset kumpuhaudat, joiden on katsottu kertovan vatjalaisista tulokkaista. Vastaavanlaisia kumpuja esiintyy myös Kaakkois-Virossa, jonka esihistoriassa ne on kuitenkin liitetty slaavilaisiin krivitšeihin (Pall 1977: 9).

Ne kielelliset piirteet, jotka yhdistävät viron itämurretta ja vatjaa, esiintyvät kuitenkin tavallisesti myös viron ranta- tai etelämurteessa. Vain yksittäiset tapaukset (tyypillisin Kodaveren murteen äänteenmuutos *st* > *ss*, esim. *muš* : *mušsà*, *veDeš*) yhdistävät lähinnä itämurretta ja vatjaa. Viron itämurteella onkin runsaasti yhteisiä piirteitä erityisesti rantamurteen itäosan kanssa, ja nämä piirteet ulottuvat usein vatjaan asti (Pall 1982: 248—250).

Pall (mts. 251) onkin päätenyt siihen, että maakunnannimi *Vaiga* (*Waiga*, *Waigele*) olisi sekundaari etnonymyihin *vatja* nähden. Se olisi alkuaan viitannut koillisvirolaiseen alueeseen, joka oli yhteydessä vatjalaisten alueeseen. Nimi olisi syntynyt niin, että vatjalaiset alkoivat itsestään käyttämällä nimityksellä kutsua myös tätä aluetta.

Uudestaan Pohjoiselle Tartonmaalle on oletettu tulleen uudisasukkaita idästä 1100—1200-luvulla, jolloin novgorodilais-vatjalaisytyyppejä kumpuja ilmaantuu aiemmin asuttamattomalle seudulle Maarja-Magdaleenan pitäjässä. Myös näiden hautojen on oletettu kertovan siitä, että alueelle muutti vatjalaisia, jotka tosin olisivat jo melkoisesti ehtineet sekoittua slaavilaisten kanssa (Pall 1977: 10—11 ja siinä mainittu kirjallisuus). Ariste (1965b: 92) olettaa etenkin jälkimmäisen aallon tuoneen voimakkaan superstraatin itävirolaisiin murteisiin. Pall (mts. 196) katsoo, että vaikka Pohjois-Tartonmaalla ei voitaisikaan olettaa tapahtuneen laajaa vatjalaisten invaasiota, olisivat Pohjois-Tartonmaan *Vai*-alkuiset paikannimet selitettävissä nimenomaan vatja-

laisten mahdollisella muutolla alueelle.

On kuitenkin esitetty myös epäilyjä sen suhteen, ettei kumpuhautojen ilmestyminen välttämättä merkitsisi vatjalaisten muuttoa alueelle. Viime aikoina on ylipäättään kyseenalaistettu, missä määrin voidaan puhua vatjalaisista siirtolaisista Peipsin länsipuolella. Koillis- ja Itä-Viron vatjalaisina pidettyjen kulttuuripiirteiden on arveltu johtuvan pikemmin vatjalaisten sekä itä- ja koillisvirolaisten yhteisestä alkupeirästä. Vatjalaisten suoranaista immigraatiota voidaan puhua lähinnä Alutagusen kunnan alueella (Pall 1982: 249—250, Ligi 1986, 1989).

Kun uudella ajalla, 1500-luvun lopulla, asukkaista aletaan kerätä tietoja, voidaan seurata myös Venäjältä tapahtuvaa muuttoa Peipsin länsirannalle. Kuten Pall (1977: 12—13) huomauttaa, asiakirjoissa esiintyvät tiedot alueen "venäläisistä" eivät merkitse välttämättä etnistä identiteettiä, vaan ne ovat luonteeltaan maantieteellisiä viitteitä. Myöskään talonpojan venäläinen nimi ei todista etnisestä venäläisyydestä; onhan Venäjällä tavattu antaa ortodoksiseen uskoon kastetuille venäläinen nimi, vaikka henkilö ei olisikaan ollut venäläinen.

5.2. *Vatja* historiallisissa lähteissä

Vatjalaisten nimityksen on yleensä katsottu esiintyvän ensimmäistä kertaa vasta tällä vuosituhannella; antiikin lähteiden mainintoja ei vatjalaisten yhteydessä ole käsitelty. Erityisesti tätä olisi odottanut Jordaneksen (550 jKr.) mainitseman *Vagi fluvius* -joen yhteydessä. Jordanes kertoo pohjoisista alueista mm. seuraavaa:

Tämän saaren [Skandian] näet mainitsee erinomainen maantieteilijä Claudius Ptolemaios teoksensa toisessa kirjassa näin sanoen: Arktisen valtameren ulapalla sijaitsee suuri Skandia-niminen saari, jolla sitruunan lehden tapaan on polveilevat reunat ja pitkulainen muoto. Tästä kertoo myös Pomponius Mela, että se sijaitsee Codanuksen meren lahdessa; sen rantoja huuhtoo valtameri. Se sijaitsee vastapäätä Vistulajokea, joka saa alkunsa Sarmatian vuorilta ja laskee kolmihaaraisena Skandian edessä pohjoiseen valtamereseen erottaen Germanian ja Skythian toisistaan. Sen itäpuolella on maanpiirin helmassa suunnattoman suuri järvi, josta *Vagi*-joki ikään kuin jonkinlaisessa kohdussa syntyneenä vyöryy aaltoillen valtamereseen. Lännessä näet sitä ympäröi mittaamattoman suuri meri. Pohjoisessakin sen rajana on sama suunnaton

valtameri, jota myöten on mahdotonta purjehtia. (Käännös Pekkanen 1984a: 124.)

Järvi, josta Jordaneksen mainitsema joki *Vagi fluvius* alkoi, on haluttu selittää eri tavoin ja sille on ehdotettu Itämeren lähialueilta useitakin rinnastuskohteita. Järveksi on ehdotettu Vänerniä, Vätterniä, Mälarenia, Saimaata tai Laatokkaa joeksi Göta- tai Motalajokea, Norrströmiä, Vuoksea tai Nevaa (Pekkanen 1969: 406).

Pekkanen arvelee (1969: 406, 1984a: 123—124), että *Vagi fluvius* olisi tarkoittanut Vienanjoen sivujokea, Vagaa. Myös varhaiset kartografit (esim. Mercator 1500-luvulla) ovat käyttäneet tätä nimitystä Vienajoesta. Pekkanen kielellisiä pääargumentteja on se, että nimiosa *Vagi* on tulkittava nominatiiviksi eikä genetiiviksi.

Pekkanen (1984b: 238) on lähtenyt yllättävän varauksettomasti siitä, että kuvausten antamat mittasuhteet vastaavat todellisuutta ja oletanut, että "suunnattoman suuri järvi" (*vastissimus lacus*) olisi Kaspienmeri. Vesireitti Kaspienmeri—Volga—Kama—Vienajoki saattaa olla kuvaukseen sopiva, muttei vakuuta muita enempää: varhaisten antiikin ja ensimmäisen vuosituhannen lähteiden maininnat ja niihin liittyvä perimätieto voidaan yrittää suhteuttaa toisiinsa ja kytkeä ehdollisesti myöhempään keskiaikaan ja 1000-luvulta alkaen esiintyviin, vähitellen säännöllistyviin mainintoihin. Suora rinnastus nykyistä maailmankuvaa vastaavaan todellisuuteen on epäilyttävää.

Havainnollistavan esimerkin siitä, kuinka epävarma käsitys vielä keskiaikaisilla kirjoittajilla on Itämeren alueesta, antaa Adam Bremeniläinen. Adam ei tunne Pohjanlahtea, ja Itämeri on hänelle "pitkä juova", joka "työntyy Kreikkaan asti" (Pekkanen 1984b: 242).

Kiinnostava Jordanesin maininta *Vagi fluvius* on siksi, että se näyttäisi äänteellisesti olevan yhdistettävissä sanaan **vakja* sekä maakunnannimeen **Vagia*, minkä myös Pekkanen (1984b) toteaa. Pekkanen nimelle *Vagi* esittämä etymologia — kyseessä olisi nimen *Viena* (SKES 1724: *Viena* mahd. ~ *vieno*) synonyymi ja sivujoen *Vaga* nimi yhdistettävä sm. sanaan *vaka*, *vakaa* 'tyyni, hiljainen' — nojaa vanhoissa lähteissä esiintyvään käytäntöön, jonka mukaan vieraskielisiä nimiä käännettiin kirjoitettavan tekstin kielelle. Teoria ei ole silti ongelmaton eikä yksin sen perusteella ole syytä sulkea pois mahdollisuutta, että *Vagi fluvius* saattaisi liittyä yhteen vatjalaisten tai ehkä paremminkin Vatjanmaan nimen (*Vaiga*) kanssa.

Koska nimitys *vatja* puuttuu Nestorin kronikasta ja monenlaisista sopimuksista, joita Novgorod myöhemmin solmi ruhtinaiden kanssa, on arveltu, että vatjalaiset ja heidän asumisalueensa ovat kuuluneet jo Venäjän valtakunnan perustamisen aikoihin suoraan Novgorodin valtion yhteyteen eivätkä niiden syrjäisten maakuntien tai kansojen joukkoon, jotka olivat yhteydessä Novgorodiin vain verovelvollisuuden kautta (Ränk 1960: 12—13).

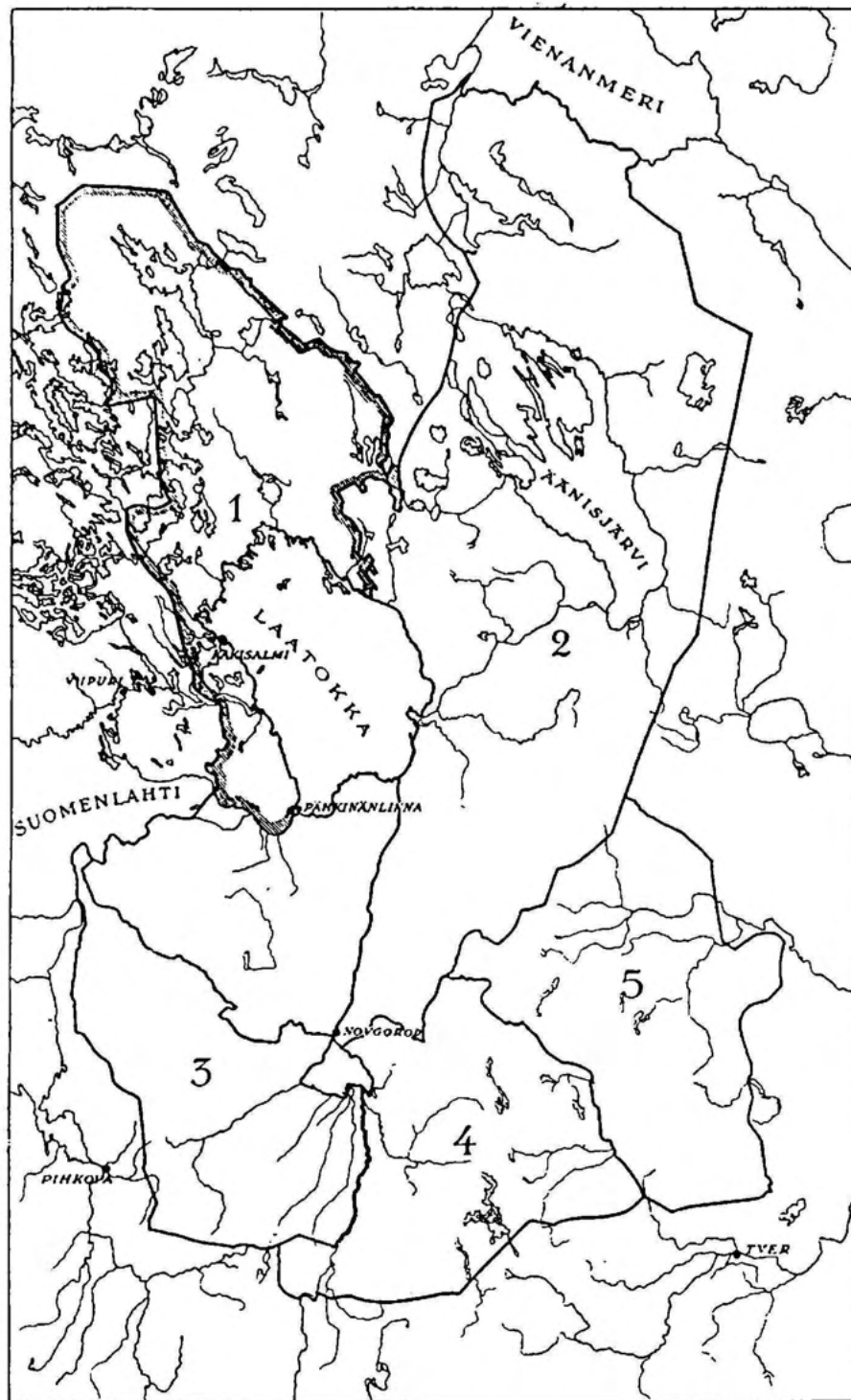
Vanhin tieto vatjalaisten nimityksestä (attribuuttina *vočbskaa*, NPL 1950: 507) on määräyksistä, jotka tuolloin sotnioihin jakautuneen Novgorodin maineikas ruhtinas Jaroslav (1019—1054) antoi teiden ja siltöjen kunnossa pitämisestä. Ensimmäinen ajallisesti tarkka tieto on vuodelta 1069 (monikon datiivissa *vožanomž*, myöh. *vožanž*) ns. Nikonin kronikassa (PSRL 9: 96; 12: 125). Melko varhain puhutaan myös Vatjanmaasta (*po Votckoj zemle*) (PSRL 12: 62). 1100-luvulta on jo kiistaton tieto yksitulkintaisesti sanansisäiseen dentaaliklusiiliin (vrt. va. *vad'ja*) viittaavasta muodosta *vod'* (1149, kronikoiden ajankaskussa v. 6657:

Samana talvena jäämit saapuivat vatjalaisia vastaan noin tuhannen miehen sotajoukolla. Saatuaan kuulla siitä novgorodilaiset, luvultaan ehkä 500, menivät vatjalaisten kanssa heitä vastaan eivätkä päästäneet karkuun yhtään miestä²⁹. (Käännös SVL 1989: 122.)

Kun Novgorodin valtio joutui 1400-luvun lopulla Moskovan alaisuuteen ja jaettiin viidenneksiin (ven. *pjatina*), Vatjanmaa vakiintui Novgorodin ruhtinaskunnan osaksi. Pohjoinen osa sai nimekseen Vatjan viidennes (ven. *votskaja pjatina*). Tämä viidesosa ulottui suurena kolmiona Novgorodista pohjoiseen. Viidennekseen kuului pohjoisess' Karjalan kannas ja osa Aunuksen Karjalaa. Narvan- ja Laukaa-joen välinen alue, läntisimpien vatjalaisten asuttama alue, ei kuulunut Vatjan, vaan Šelonin viidennekseen (Nasonov 1951: 121, Ränk 1960: 13—14).

Jo ennen Vatjan viidenneksen muodostumista vatjalaisten asuinalla mainitaan "volostina" (ven. *volost'* 'kunta') Novgorodin kronikoissa esim. vuosina 1270 ja 1316. Vielä aiemmin Vatjanmaan

²⁹ *На ту же зиму придоша Ем на Водь ратью не в тысящи; и услышавше Новгородци любо в 500 с Водью идоша по них и не упустиша ни муж. (FMU 10.)*



Novgorodin viidennekset. 1 Vatjan (Nevan pohjoispuolinen osa varjostettu), 2 Äänisen, 3 Še-lonskaja, 4 Derevskaja, 5 Bježitskaja pjatina.

Kartta 13. Novgorodin viidennekset (Jaakkola 1935: 144).

käsite esiintyy *Watland* tai *Watlandia* -muodossa roomalaiskatolisen maailman asiakirjoissa, esimerkiksi paavin (Aleksanteri III; Gregorius IX) bullissa. Vatjanmaa, *Votskaja zemlja* toistuu myös venäläisissä lähteissä, esimerkiksi Novgorodin ja Puolan kuninkaan Kasimirin välillä v. 1470—1471 tehdyssä sopimuksessa (Ränk 1960: 14).

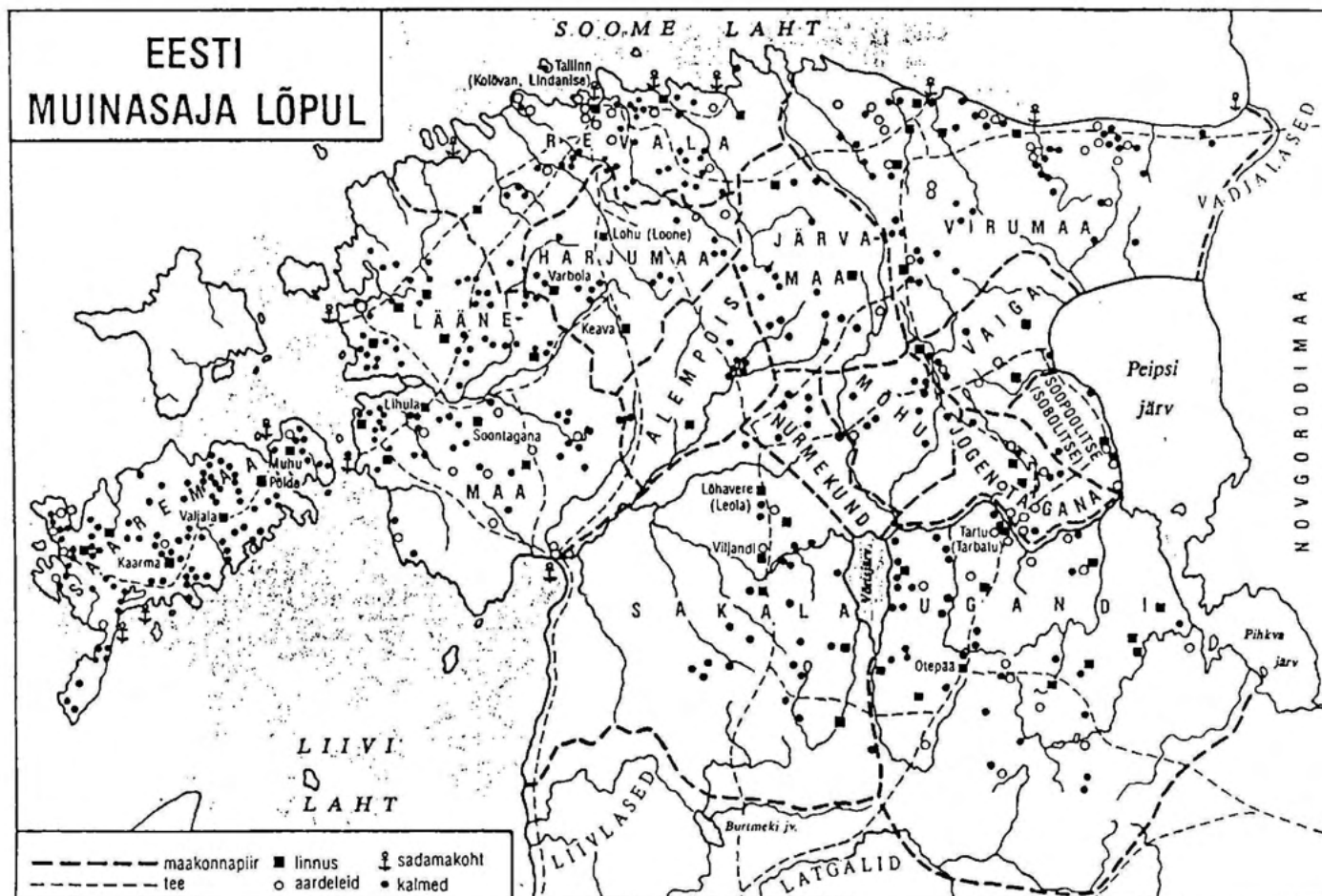
Venäläisissä kronikoissa mainitaan omana väestöryhmänään *čud' v Klinu*, 'Vaajan tšuudit' ikään kuin vatjalaisten nimen taustalla olisi primaari paikannimi *Vaaja* (vrt. Viron *vai*-alkuiset paikannimet). Tähän kiinnitti huomiota jo Sjögren (1861: 500—502), joka havaitsi myös, että *klin* on venäjänkielinen vastine sm. *vaajalle*. Kuten jo Sjögren arveli, *Klin* lienee tuonaikaisen tavan mukainen käännös vi-ron sanasta *vai* tai maakunnannimestä *Vaiga*. Sjögrenin jälkeen tämä rinnastus on tehty toistuvasti (vrt. Popov 1973: 91). Se, että itämerensuomalaisperäisestä nimestä on voitu käyttää käännöstä, kuvastaa sitä, että novgorodilaisilla on ollut suhteellisen tarkkaakin tietoa alueesta — mahdollisesti itämerensuomalaisten välittämänä. Koska Jaroslavin tiemääräyksessä on viitattu erityiseen vatjalaissotniaan, on Ränk (1960: 13) tehnyt johtopäätöksen, että jokin osa Novgorodin kaupungista ylläpiti yhteyttä erityisesti sen alueen kanssa, joka tuona aikana tunnettiin *Vatjanmaan* nimellä. Ränkin mukaan hansanaikaisessa Novgorodissa oli myös Tšuudilaiskatu, ja sieltä pois johti Vatjan tie.

Henrikin Liivinmaan kronikassa Vatjanmaan edeltäjänä pidettävä maakunnannimi *Vaiga* esiintyy useita kertoja. Se viittaa suhteellisen laajaan alueeseen, ei ainoastaan yhteen kylään. Yleensä *Vaigan* (Tarvelin 1982: 129 mukaan täsmällisemmin *Vaia*, *Vaiamaa*) on katsottu olleen useita pitäjiä kattava maakunta ("ülekihelkonnaline maakond"). Käypänä käännösvastineena Tarvel pitää latinan *provincia*-sanalle *maakond*-termin lisäksi sanaa *kihelkond*.

15. luvussa Henrik kommentoi venäläisten sotaretkeä:

Nyt Novgorodin suurmestari Mysteslawe, kuullessaan saksalaisten sotaväen olevan Eestinmaalla, nousi myös itse viidentoistatuhannen miehen kanssa ja lähti *Vaigaan* ja liikkui *Vaigasta* edelleen Järvamaalle ja löytämättä saksalaisia meni edelleen Harjumaalle...³⁰

³⁰*Audiens itaque rex magnus Nogardie, mysteslawe, exercitum Theutonicorum in Estonia, surrexit et ipse cum quindecim milibus virorum et abiit in Waygam et de Wayga processit in Gerwam et non inventis Theutonicis progressus est in*



Kartta 14. Viron muinaiset maakunnat (Vahtre 1994: 241).

Jo ennen venäläisten ryöstöretkeä Henrik kertoo liiviläisten ja latvia-laisten liikkuneen saksalaisen sotaväen edelle, tunkeutuneen Vaigaan:

...ja leväten kolme päivää ryöstivät koko maan kauttaaltaan, ja talot ja kylät he sytyttivät, ja ottaen monet kiinni, tappaen paljon, saivat paljon saalista.³¹

Harien... (HLK 128—129.)

³¹...et quiescentes tribus diebus totam terram in circuitu despoliaverunt et domos

24. luvun alussa Henrik kuvaa saapumista *Vaigaan* seuraavasti:

Ja sen jälkeen kiertäen myös toisissa kylissä tekivät he samoin. Ja he tulivat *Vaigaan* ja opettaen tämän maan ihmisille pyhiä mysteerieita ristivät he kaikki ja kutsuttuaan lopuksi ihmiset Rioleen, joka oli heidän etäisin linnituksensa, jakoivat heille evankeliumien pyhää opetusta. Ja ristittyään sielillä viisisataa ihmistä kummastakin suvusta liikkuivat he edelleen Virumaalle.³²

Henrikin tarkoittama alue on sijainnut Peipsijärven länsipuolella, mutta on rinnastettavissa välillisesti Novogorodin Vatjan viidennekseen ja myöhemmissä kartoissa esiintyvään Vatjanmaahan. Maininnat todistavat *Vatjanmaan* käytöstä tuohon aikaan vielä hallinnollisesti epämääräisen alueen nimenä. Suomenlahden kummaltakin puolelta on osoitettavissa runsaasti esimerkkejä siitä, kuinka nimillä (*Eesti(nmaa)*, *Liiwinmaa*, *Inkeri*, *Suomi*, *Karjala*) on tarkoitettu eri aikoina hyvin vaihtelevia alueita. *Vatjanmaalla* (~ *Vaiga*) on tarkoitettu ainakin kolmea aluetta: 1) osaa nykyistä Viroa Peipsin länsipuolella, 2) Novogorodin viidenneksestä ja 3) osaa Inkerinmaata, vatjalaisten viimeksi tunnettua asuinalueita.

Vatjalaiset ovat vanhastaan olleet Inkerinmaan asukkaita, mutta heidän asuinalueensa laajuudesta on esitetty erilaisia näkemyksiä. Harri Moora (1956: 90) otaksui heidän asuneen jo viimeisellä vuosituhannella eKr. pohjoisvirolaisten sekä Laatokan ja Äänisjärven karjalaisten heimojen välissä. A. M. Tallgrenin (1939: 53) mukaan vatjalaisalueen itärajana Sisä-Inkerissä olisi n. v. 1000 jKr. ollut Krasnoje selo—Hatsina -linja suunnilleen Suomenlahden pohjukan kohdalla. Novgorodin vallan aikaisen Vatjan viidenneksen itärajana oli Olhavanjoki ja Laatokka — siis huomattavasti idempänä kuin vatjalaisten varsinaiset asuinalueet. Vaikka mitkään arkeologiset ja kielelliset seikat eivät tue vatjalaisten olettamista näin kaukana idässä, on myös vatja-

et villas flammis tradiderunt et multos capientes, multos interficientes spolia multa tulerunt. (HLK 128—129.)

³²*Et post hec ad alias villas circumeuntes similiter faciebant. Et venerunt in Waigam et homines illius terre sacris mysteriis imbuentes, baptizaverunt omnes et tandem in Riola, quod erat extremum castellum eorum, convocatis hominibus doctrinam eis ewangelicam tradiderunt. Et baptizatis ibidem promiscui sexus quingentis in Vironiam processerunt.* (HLK 210—211.)

laisten aiempaan itäisempään levinneisyyteen vedottu kirjallisuudessa (vrt. E. Itkonen 1961: 105.)

5.3. *Vatjan* etymologia

5.3.1. *Vaaja*

Jo pitkään tutkijoiden suhteellisen yksimielisen käsityksen mukaan vatjalaisten heimonnimen (va. *vad'ja*; *vadjā tšēli* 'vatjan kieli', *vad'jassi* 'vatjaksi', *vad'jaļain* 'vatjalainen') on otaksuttu olevan identtinen *vaaja* (vatj. *vad'ja*, *vad'd'a*) -appellatiivin kanssa (vrt. Sjögren 1861: 561, Thomsen 1890: 235, Wichmann 1928: 112, Kalima 1936: 174, Tunkelo 1938: 90, Erkki Itkonen 1961: 105, Posti 1965a: 1091, SKES 1674—1675, Häkkinen 1996: 247).

Suomen *vaaja*-sanalla on vastine karjala-aunuksessa (*voakie*, *-ua-*, *voagie*, *vuagie* 'liekapuu, rysän tms. tukipuu, puomipylväs'), vatjassa (*vad'ja*, *vad'd'a*), virossa³³ (*vai*; murt. *vaias*, *vağa*, *vağ-ja*, *vaği* 'vaaja, paalu, kiila'), liivissä (*vaġgā* 'kiila, paalu') sekä saamelaismurteissa (saaEt. *wŕōwjie*, U vyöy'jee 'vaatteen levennyspala' sekä metateettisesti R *wuoiwe*, Pi. *vøivê*, *vūivê*, L *vuoi've*, (Tys.) *vŕojevie* id.; (L myös) 'puupinnan levennyskappale'. Sana pesyettä pidetään balttilaisena lainana (vrt. liett. *vāgis* (< **vagja-*), latv. *vadzis* 'kiila; (lieka)paalu') (SKES 1571—1572).

Sana on vanhaa indoeurooppalaista perua. Tosin esim. Kluge (1989: 780) pitää mahdollisena, että se olisi myös balttilaisella taholla lainaperua. Hellquist (1980: 1341) ja Jóhannesson (1956: 170) eivät tällaista esitä vaan vertaavat germaanisten kielten sanoja balttilaisiin. Toisaalta Hofstra (1985: 188—189) huomauttaa, että sm. *vaaja* jne. (< **vakja*) voisi olla myös germaanista perua (< **wagja*-z 'Keil'; vrt. misl. *veggr*, mengl. *weck*, mys. *weggi/wecki* jne.).

Kaisa Häkkinen on äskettäin esittänyt uudenlaisia kulttuuriyhteyksiä ja näkökulmia *vaajan* etymologiaan ja on arvioinut uudelleen aikaa (vasarakirveskulttuurin ekspansiota), jolloin lainautuminen olisi tapahtunut. Puhtaasti äänteellisin kriteerein *vaajaa* voidaankin pitää

³³Wiedemannilla (1973: 1289) *wai*, *wağja*, *wagi*, *waias*. Väike murdesõnastik (VMS 2 1989: 627) esittää valitettavasti yhdessä hakusanan *vagja* alla toisistaan selvästi poikkeavat etelävirolaiset muodot *vaga*, *vadi*, *vaja*.

esi- tai kantagermaanisenä, esi- tai kantabalttilaisena lainana (Häkkinen 1996: 244). Jos *vaajan* katsotaan lainautuneen vasarakirveskulttuurin aikana varhaiskantasuomeen, ei germaaninen lainalähde tule kysymykseen.

Etnonyymiin *vatja(lainen)* saattaisi toisaalta yhdistyä myös balttilaisissa kielissä Saksasta käytettävä nimi, liett. *Vókia*, latv. *Vācija* (liett. *vókietis*, latv. *vācietis* 'saksalainen' < kbaltt. **vōkīō*, *vōkīa*), sama propri, jota Setälä ehdotti sm. *vuojolaisen* alkuperäksi (ks. 5.1.1.). Olen esittänyt tämän ajatuksen, jota Erkki Itkonen (1941: 93) piti näennäisenä yhtäläisyytenä, pro gradu -työssäni 1990 (Grünthal 1990: 54—55). Samaa mahdollisuuteen on omia teitään päätenyt myös Jorma Koivulehto (1993: 401), joka on pitänyt 'vaaja'-motivaatiota varhaisena homonymiaan perustuvana kansanetymologiana. Koivulehto arvelee merkityksen saattaneen siirtyä käännöslainana paitsi venäjään (*klin*) myös saameen (*vuowjoš*).

Latvian *vācietis* ja liettuan *vókietis* -etnonyymien taustasta on esitetty myös useita arvioita. Ne ovat balttilaisissa kielissä ilmeisen vanhaa perua, koska vastaavan johtimen avulla ei enää aikoihin ole muodostettu maannimiä (Setälä 1931: 404). Karulis (1992 2: 463—464) pitää uskottavimpana Būgan ja Endzelīnin esittämää selitystä. He arvelivat maannimen liett. *Vókia*, latv. *Vāca* olevan primaarinen ja esittivät hypoteesin, että se olisi joskus merkinnyt jotakin aluetta Ruotsissa. Nimi olisi tämän käsityksen mukaan liitettävä Jordaneksen kronikassa esiintyvään Kaakkois-Ruotsin heimonnimeen *Vagoth*, joka olisi sanaliiton **vākia* + *-goth* lyhentymä. Vastaavasti kuin sm. *Vuojolan* ja *vuojolaisen* on katsottu viittaneen Gotlantiin (Setälä 1931, ks. s. 109), on siis arveltu myös maannimen latv. *Vāczeme* (< *Vācas zeme*) viittaneen johonkin Ruotsin alueeseen. Ruotsalainen nimistö ei kuitenkaan tue tätä käsitystä millään tavalla. Karulis esittää ajatuksen, että liett. *Vókia*, latv. *Vāca* saattaisi perimmiltään liittyä merkitykseen 'puhua' ja ieur. sanaan **uekʷ-* (> mpr. *wackis* 'huuto', kr. *épos* (< **uēpos*) 'sana, puhe, laulu', lat. *vōx* 'ääni, sana, puhe' jne. (Fraenkel 1272, Karulis 1992 2: 463—464).

Erkki Itkonen (1941: 80—81) katsoi saamen *vuow'je*-sanan olleen appellatiivin kanssa homonyyminen ja etymologisesti identtinen etnonyymi. Todisteena etnonyymisyydestä on pidetty johdosta *vuowjoš* 'saamelainen', joka esiintyy tässä asussa (*wuđwiđsh*) vain yhden kerran, Henrik Gananderin *Grammatica Lapponicassa* 1743 (**vuow-*

još on muodostettu possessiivijohtimen avulla sanasta **vuow'je*: saaEt. *wǔōwjiε*, U *vyöy'jee* 'vaatteen levennyspala', L *vuoi've* 'keilförmiges stück in kleidern, zeltdecken u. dgl.', R *wuoiwe* 'pannus, qui vesti adsuendus est; kil eller klut at sätta på en klädning'). Itkonen (1961: 106) oletti kysymyksessä olevan ikivanha heimonnimi, joka kuvastaisi itämerensuomalaisten, nimenomaan vatjalaisten, sekä saamelaisten kesken vallinneita läheisiä suhteita.

5.3.2. Saamen *vuowjoš*

Kuten edellä on käynyt ilmi, Erkki Itkonen (1941: 79—82, 1961: 105—108) on oletanut, että tornionsaamesta tallennettu *vuowjoš* 'saamelainen' (< *vuow'je* 'kiilanmuotoinen kangastilkku, kaista, joka ommellaan vaatteeseen, puupintaan pidennyskappaleena liitettävä puupala') olisi laina vatjalaisten itsestään käyttämästä nimityksestä (*vad'-ja*, *vad'jalain*, *vad'jakko*). Sen, miksi saamelaisilla ja vatjalaisilla olisi ollut sama nimi, Itkonen selitti olettamalla vatjalaisten ja saamelaisten eläneen aikaisemmin jonkinlaisessa symbioosissa ja että saamelaiset olivat alkaneet tämän seurauksena käyttää itsestään samaa nimitystä kuin vatjalaisista.

Asuma-alueisiin ja murteiden puhuma-alueisiin perustuvia eri heimojen nimiä on saamessa useitakin, mutta eteläsaamelaisia murteita (missä *Λ̨hpε* on myöhäinen laina ruotsista) lukuun ottamatta missään ei tavata muuta saamelaisen yleisnimitystä kuin *sabme* (E. Itkonen 1941: 79—80). Itkonen katsoo kuitenkin, että Henrik Gananderin v. 1743 ilmestyneessä saamen kieliohjeissaan esittämä sana *wuđwiđsh*, gen. *wuđwiđha* 'Lappo, Lapponis' (*vuowjoš*, gen. *vuow'johâ*) on ollut tällainen, sittemmin hävinnyt kollektiivinimitys. Myös Gananderin tuntemassa vanhassa tornionsaamelaisessa murteessa tavallisena saamelaisesta käytettynä nimenä on ollut *sabme*: *Saameladz* 'Lappo'.

Paikannimet ja muu niihin verrattava erikoissanasto eivät valaise enempää *vuowjoš*-sanankuperää. Itkonen (E. Itkonen 1941: 82, 1961: 106) lähti Jaakkolan (1935: 71—) ja eräiden venäläisten tutkijoiden käsityksestä, jonka mukaan vatjalaisten entinen asuma-alue olisi ulottunut idässä Olhavanjoelle ja siitä idemmäskin. Jaakkolan käsitysten pohjalta hän (E. Itkonen 1941: 89) esitti hypoteesin, että saamelaiset olisivat entisaikoina *čudde*-nimityksellä tarkoittaneet vatja-

laisia ja olisivat lainanneet *vuow'još*-nimen heiltä itselleen. *čudde* olisi hänen mukaansa saattanut olla vatjalaisista käytetty pejoratiivis-vivahteinen sivunimitys, kuten suomessa *ryssä* ja saamessa *lad'dělâš* ovat nimitysten *venäläinen* ja *suobmelâš* pejoratiivisia synonyymeja. On kuitenkin huomattava, että *čudde*-nimitys ei ole niinkään halventava vaan pelonsekainen, vihollisesta käytetty.

Eräissä vanhoissa asiakirjoissa Lappi ja Vatjanmaa mainitaan vierekkäin, minkä Itkonen (E. Itkonen 1941: 82) katsoi tukevan myös *vuowjoš* ~ *vatja* -rinnastusta. Kahdessa 9.1.1274 päivätyssä kirjeessä, jotka paavi Gregorius X lähetti Upsalan ja Linköpingin piispoille, kehoitetaan heitä estämään aseiden kuljetus pakanoille: – – *crudelium paganorum, carelie, ingrie, lappie & watlandie* – –. Rinnakkain heidät mainitaan myös Aleksanteri Nevskin isän, Jaroslavin 1200-luvulla laatimassa laissa, samoin Novgorodin ja Puolan kuninkaan v. 1471 tekemässä sopimuksessa.

Kirjeessä tehdään silti selvä ero Lapin ja Vatjanmaan välillä. Rinnakkaisuus johtunee pikemminkin kirjoittajien käsityksestä "Vatjanmaan" suhteellisen pohjoisesta sijainnista; myöhempi Novgorodin vatjan viidennesskin ulottui melko kauas pohjoiseen. Hallinnolliset rajat ovat ylipäättään alkaneet vastata kansallisuuksien rajoja vasta hyvin myöhään. Varsinaiseksi tavoitteeksi kansallisvaltiot tulivat Pohjois-Euroopassa vasta 1800-luvulla nationalististen aatteiden vaikutuksesta.

Toisaalta saamelaisten on oletettu asuneen esihistoriallisella ajalla huomattavasti nykyisiä asuinsijojaan etelämpänä, mutta silloinkin voidaan kysyä, olisivatko he liikkuneet niin etelässä (idässä) tai vatjalaiset sen verran pohjoisessa, että heillä olisi ollut säännöllinen kontakti ja vastaava yhteenkuuluvuuden tunne, jota yhteinen nimitys edellyttää. *Vatja* ~ *vuowjoš* -rinnastus ei yksinään riitä tällaisten kontaktien todistusaineistoksi. On myös huomattava, että Jaakkola perusti käsityksensä vatjalaisten ja tšuudien yhtäläisyyteen ja katsoi venäläisissä lähteissä mainittujen tšuudien olleen nimenomaan vatjalaisia. (*Tšuudin* ja vatjalaisten suhteesta ks. lähemmin 6.2.3.2.1.)

Erkki Itkonen (E. Itkonen 1941: 90) painotti myös ruotsalaisten varjagien merkitystä, joiden 800-luvulla virinnyt vilkas kaupparetkeily suuntautui itään päin Laatokan seuduille ja Olhavanjoen laakson kautta Mustallemerelle asti. Hän piti luultavana, että he olisivat vatjalaismailla liikkueensa tulleet nähneeksi myös saamelaisia ja olisi varsin luon-

nollista, että skandinaavit käänsivät nimen sanalla *lapp*, jonka varsinainen merkitys ruotsin nykymurteissa on 'liten bit af tyg eller skinn'. Saamelaisten *vuowjoš*-nimityksen saantipaikaksi Itkonen (E. Itkonen 1961: 106) otaksui Suomenlahden eteläpuolta vanhan asutushistoriakäsityksen tukemana: "Kansallisuusnimien *vad'ja* ja **vuow'je*, *vuowjoš* yhtäläisyys ei siis ilmeisestikään voi olla sattumaa. Mikään ei estä ajattelemasta, että lappalaiset ovat olleet Suomenlahden eteläpuolella yhteydessä sekä hämäläisiin että vatjalaisiin ja eräänlaisessa klienttiasemassa ollen omaksuneet itselleen näiden heimojen nimiä." Suomen esihistoriaa koskevien käsitysten muututtua ja ns. maahanmuutto-teorian hylkäämisen jälkeen (vrt. SVEJ) Itkonen esittämä arvelu ei tule kyseeseen. Tätä näkemystä vastaan on se käsitys itämerensuomalaisten kielten synnystä, joka on hahmottunut 1970- ja 1980-luvulla.

5.3.3. *Lappi*

Vuowjoš- ja *vatja*-nimien etymologioihin liittyy myös oletus, että nimi olisi käännetty skandinaaviin kieliin, joista on peräisin saamelaisista käytetty ru. *lapp*, sm. *lappalainen*. Tarkastelen myös *Lappi*-nimen syntyyn liittyviä kysymyksiä siltä osin kuin sen on ehdotettu liittyvän *vatjaan* ja *vuowjoš*-nimeen.

Nimi *Lappi*, *lappalainen* (ru. *lapp*, mru. *lapper*, misl. *lappir*, ven. *lop'*, *lopar'*) ilmestyy kirjallisuuteen paljon myöhemmin kuin mahdollisesti saamelaisia tarkoittava Tacituksen *fenni* (v. 98 jKr; vrt. 2.1.2.). *Lapin* mainitsevat jokseenkin yhtäaikaan 1100-luvun lopulla Fundinn Noregr ja Saxo Grammaticus (Erkki Itkonen 1941: 78).

Lapin on aiemmin arveltu olevan suomessa ruotsinkielinen lainasana ja liittyvän perimmiltään 'kiila'-merkityksiseen *vatjaan* (Erkki Itkonen 1941, 1946: 401—412, Vilkuna 1957: 117, 125, SKES 277). Nimitystä *lappalainen* on pidetty analogisesti muodostettuna mallin *Suomi* : *suomalainen* pohjalta. Ruotsin *lapp*-nimitystä Itkonen piti käännöksenä saamen sanasta *vuowjoš* 'saamelainen' (< *vuow'je* 'kiila, tilkku') ja otaksui, että ruotsalaiset olisivat omaksuneet *lapp*-nimityksen keskimmaisella rautakaudella Etelä-Pohjanmaalla tai varjagi aikana Olhavanjoen suunnalla (Erkki Itkonen 1941: 85, 90, 1946: 401—402, 1961: 111).

Lapp ja *Lappi* -nimen Itkonen katsoi syntyneen siten, että vat-

jalaisten kanssa kauppaa käyneet viikingit olivat tunteneet vatjalaisten lisäksi myös saamelaiset ja kääntäneet näiden itsestään käyttämän nimen *vuowjoš* omalle kielelleen sanalla *lapp*. Käännös olisi perustunut siihen, että saamelaiset olisivat kertoneet nimensä merkitsevän 'paikkaa, tilkkua' ja viikingit olisivat sitten ottaneet kielessään vanhaan 'tilkkua' merkinneen sanan *lapp* saamelaisten nimeksi. Ruotsalaiset, jotka sopisivat parhaiten *Lapp*, *Lappi*-nimen antajiksi, ovat kuitenkin omaan maahansa rajoittuvilla alueilla joutuneet saamelaisten kanssa kosketuksiin vasta noin vuoden 1320 tienoilla eli toistasataa vuotta myöhemmin kuin sana *lapp* oli alkanut esiintyä kirjallisuudessa (Erkki Itkonen 1941: 89—90). Itkonen olettaa tämän perusteella nimen saattaneen levitä ruotsin kieleen Etelä-Pohjanmaalla vuoden 750 vaiheille asuneiden, jatkuvasti emämaahansa yhteydessä olleiden ruotsalaisten välityksellä.

Itkosen muotoilema käsitys ((sm. *lappalainen* <) ru. *lapp* < saa. *vuowjoš*) sisältää kaksi pitkälle menevää oletusta. Jos ajatellaan jonkinlaista saamelaisten ja vatjalaisten symbioosia, joudutaan nykyisen esihistoriakäsityksen valossa lähtemään siitä, että nimitys olisi kulkeutunut suhteellisen eteläisiltä seuduilta, Suomenlahden etelä- tai kaakkoisrannalta pohjoiseen ja lainautunut vasta tämän vaelluksen jälkeen suomeen. Toiseksi tulisi otaksua, että *vuowjoš*-sanan merkitys 'kiila, tilkku, paikka' olisi säilynyt produktiivisena pitkään saamelaisilla. Kumpikin kynnys tekee rinnastuksen *vatja* ~ *vuowjoš* ~ *lappi* hyvin epäilyttäväksi, ei vähiten siksi, että saamen *vuowjoš*-sanasta on vain yksi sanakirjahavainto.

Lappi on samalla tavalla *i*-vartaloinen kuin useat muut nuoret lainat, mikä todistaa nykyisen Suomen maakunnannimen lainautuneen skandinaavisista kielistä suomeen tai sen olevan muuten sekundaari muodoste. Nimen alkuperästä on esitetty silti muitakin teorioita. Jo K. B. Wiklund (1911: 194) piti *Lapp*, *Lappi*-nimen suomalaisperäisyyttä ilmeisenä — mm. paikannimiin vedoten — ja arveli *Lapin* aluksi tarkoittaneen ainoastaan syrjäistä seutua. Wiklundin mielestä skandinaavinen lainalähde ei voinut tulla kysymykseen siitä syystä, ettei norja alun perin tuntenut tätä sanaa.

Toistuvasti käytetty selitys saamelaisiin yhdistettyjen nimien levinneisyyteen on se, että entisajan saamelaiset olivat paikasta toiseen liikkuvia vaeltajia. Erkki Itkonen (1941: 83) katsoi mahdolliseksi päätellä tämän perusteella Wiklundin tavoin, että nykyisestä Lapista eril-

linen "Lapinmaa" olisi sijainnut Karjalan, Inkerin ja Vatjanmaan läheisyydessä Laatokan seudulla (vrt. myös Sjögren 1861: 342—345).

Karjalan kielen sanakirjan (KKS 1983: 23) mukaan *lappalainen* on etelämpänä asuvien käyttämä nimitys Aunuksen pohjoisosan ja Vienen karjalaisista, mutta on merkinnyt myös saamelaista. Toinen *lappalainen*-sanalle annettu merkitys on Uhtualta, jossa se on merkinnyt myös 'erillistä tilkkua kintaan peukalohangassa'. Tämä näyttäisi sopivan ajatukseen, että *Lappi* olisi käännöslaina nimityksestä *vuowjoš* < *vuow'*je 'kangastilkku, kiila' mutta sen voi myös tulkita kansanetymologiseksi rinnastukseksi *lappu* ~ *lappi* ~ *lappalainen*.

1300—1500 -luvun venäläisissä lähteissä kerrotaan toistuvasti Aunuksessa asuvista "lappalaisista". Jo Setälä (1926: 186) on kuitenkin huomauttanut, ettei ole mitenkään todistettua, että lähteissä mainitut *lappalaiset* tarkoittaisivat todella saamelaisia. Vastaavalla nimellä on viitattu Aunuksen ja sen lähiseutujen asukkaisiin tälle vuosisadalle asti. Karjalan *Lappi*-nimet eivät varmaankaan todista saamelaisten asuin-sijoista, vaan ainoastaan itse nimen käytöstä. Ne lienevät tyypillisiä analogisia siirrynnäisnimiä. Lappalaiseksi on Karjalassa kutsuttu yksinkertaisesti pohjoisen asukkaita ilman että olisi viitattu heidän puhumaansa kieleen. Nykysuomessa käytetään samalla tavalla Lapin asukkaista kollektiivista nimitystä *lappilaiset*, vaikka toistuvasti myös sana *lappalainen* esiintyy merkityksessä 'Lapin suomalaiset että saamelaiset'. Suurempi todistusrarvo olisi Etelä-Suomessa ja Karjalassa esiintyvillä saamelaisilla lainasanoilla ja äänteellisin perustein saamelaisperäisiksi todettavilla paikannimillä.

Etelä-Pohjanmaalla *lappalainen* oli vielä 1500-luvulla tavalinen pahanlaatuinen herjasana, jonka käyttämisestä saattoi saada sakkoja (Erkki Itkonen 1941: 91—92). Itkonen esitti tältä pohjalta varovaisen otaksunnan, että sillä olisi alkuaankin ollut vahvasti pejoratiivinen nimitys, joka olisi sellaisena omaksuttu halukkaasti käyttöön. Saamelaiset ovat itse vieroksuneet tätä naapurikansojen heille antamaa nimeä ja pitäneet sitä halventavana, mistä ovat huomauttaneet jo useat 1800-luvun tutkijat. Toisaalta voidaan olettaa *Lappi*, *lappalainen* -sanan käytön herjaavana tai merkityksessä 'sivussa, kaukana asuva' olevan myöhäsyntyistä. *Lappi* on Karjalassakin merkinnyt nimenomaan pohjoista tai syrjäistä aluetta; pohjoisemmassa asuvia on alettu kutsua kollektiivisesti lappalaisiksi, vaikka he eivät kieleltään olisikaan saamelaisia.

Lapin etymologiaa pohdittaessa onkin esitetty arveluja, että nimen primaarimerkitys olisi ollut syrjäseutu (Wiklund 1911: 194, Jämsä 1988: 57, SSA 1995 2: 48). Suomen sanojen alkuperä suhtautuu hyvin varauksellisesti ajatukseen, että *Lappi* olisi ruotsalaisperäinen. Se esittää mahdollisuuden, että nimi perimmiltään kytkeytyisi sm. *lappeaan* ja sen lähisukukielisiin vastineisiin. Vanha appellatiivinen merkitys olisi ollut 'syrjäseutu'.

Appellatiivinen tausta ja merkitys 'syrjäseutu' sopivat luontevasti *Lapin* pohjoiseen ja syrjäiseen sijaintiin. Tähän mahdollisuuteen viittaa jo Saxo Grammaticus, joka kirjoittaa itse sanan *lapp* levinneen suomalaisilta ruotsalaisille. Suomessa *Lappi* tarkoitti hänen mukaansa yleensä "pohjoisessa sijaitsevaa, tilapäisten asukkaiden asuttamaa maata" (Mezger 1922: 226). Sen yhteydessä on silti otettava huomioon se, että *Lapin* mieltäminen syrjäseuduksi ja sanan *lappalainen* käyttäminen tämän merkityksen pohjalta saattavat olla myöhemmän kehityksen tulosta. Tämän varauksen huomioon ottaen on silti epätodennäköistä, että *Lappi* liittyisi mitenkään *vatjaan*. *Lappiin* liittyvät erimerkityksiset etnonymiset ilmaukset voidaan suhteuttaa toisiinsa seuraavassa kronologisessa järjestyksessä: 1. *lapp(e)a* tms. 'syrjä', 2. *lappalainen* 'syrjäisen (tai pohjoisen) alueen asukas', 3. *lappalainen* 'saamelainen', 4. *lappalainen* > *Lappi*, *Lapp*, *Lapland* 'saamelaisten asuinalue, Skandinavian pohjoisosa' (ehkä myös ru. *Lapp* > sm. *Lappi*), 5. *lappalainen* > karj. *lappalainen* 'karjalainen (= pohjoisen asukas)'.

5.3.4. Skandinaavien *Kylfingar*

Useat tutkijat (E. Itkonen 1941: 87—88, 1955: 43, 1961: 128—130, Jóhannesson 1956: 368—369, Vilkuna 1957: 131—132, J. de Vries 1977: 340, Pekkanen 1984a: 141) ovat esittäneet, että skandinaavissa kirjallisuudessa esiintyvä nimi *kylfingar* voidaan yhdistää norjan sanaan *kolfr* 'suora ja pyöreä kapula t. keppi; vasama t. tylppä nuoli; seurallinen yhdessäolo, kilta, seura, yhdistys jne.' Skandinaavisista kielistä nimityksen *kylfingar* on katsottu lainautuneen myös (muinais-itä)slaaviin **kǫlbęg*- > **kǫlbęǵ*- > mven. *kǫlbagъ*, *kolbagъ* jne., joista ven. *kolbjagi*-muoto on peräisin (Menges 1981: 88, Vasmer 1986—87 2: 287). Koska *kylfingar* liittyy Venäjän historiaan ja itä-

siin alueisiin, sitä on pidetty käännöslainana nimityksestä *vatja(lainen)*. Vastaavasti on muinaisvirolaisen maakunnan tai vatjalaisalueen *Waiga*-nimi varhaisen perinteen mukaan käännetty venäjäksi > ven. *Klin'*; *klin'* 'kiila' (Sjögren 1861: 51—52, E. Itkonen 1941: 88, 1961: 111—112).

Islantilaisessa Egilin saagassa kerrotaan (v. 872—873 yhteydessä), kuinka idästä saapuneet kylfingit (*kylfingar*) käyivät kauppaa lappalaisten kanssa ja ryöstivät heitä. Slaavilaisessa nimiasussa kolbjagit mainitaan Kiovan suuriruhtinas Jaroslavin (k. 1054) aikana lakikokoelmassa Russkaja Pravda etuoikeutettuna ryhmänä. (Pekkanen 1984a: 145.)

Skandinaavisissa saagoissa Pohjois-Venäjän tiedoissa esiintyvän, ensimmäisen vuosituhannen lopulle ajoittuvan etnonyymin *kylfingar* ja 'kapulaa, keppiä' yms. merkitsevän skand. *kolfr*-sanana ja etnonyymin *kylfingar* yhteyttä edellä mainittuihin slaavilaisiin sanoihin ei juuri ole epäilty. Rinnastukselle on silti olemassa vaihtoehto. Karl H. Menges (1981) on esittänyt teorian, että kyseessä olisi kyllä vanha Volgan seudun kulttuurisana, mutta aivan toiselta suunnalta, idästä, kulkeutunut. Menges katsoo, että skandinaavisten lähteiden *kolfr* ja *kylfingar* ovat samaa perua kuin arabilaisissa lähteissä mainittava sana *qatva* 'Pfeil mit runder Holzspitze'. Tämä sana kytkeytyy vuorostaan mongoli-, tunguusi- ja turkkilaiskielissä laajalti tavattavaan verbivartaloon *qatya* 'sich erheben, in die Höhe steigen, gehen, hervorstehen, herausragen' jne. Mengesin mukaan appellatiiveihin *kolfr* ja *qatva* läheisesti liittyvä etnonyymin saattoi Volgan seudulla lainautua yhtä hyvin turkkilaiselta taholta skandinaaviin kieliin kuin toisin päin. Perimmiltään Mengeskin arvelee etnonyymin palautuvan appellatiiviseen 'Keule'-merkitykseen ('nuija, kurikka; petkel' jne.), mutta *vatjaan* se ei hänen selityksensä mukaan voisi liittyä.

5.3.5. *Vatja* ja 'kiila'

Koska *vatja* ja *vaaja* 'kiila' -sanojen etymologinen yhteys on näyttänyt ilmeiseltä, on *vatja* pyritty poikkeuksetta selittämään *vaajan* appellatiivisesta merkityksestä. Analogista etymologiaa on tarjottu myös useille muille itämerensuomalaisista käytetyille etnonyymille. Tällä ta-

valla on yritetty selittää niin *Karjalan* (ks. 3.3.4.), *vepsän* (ks. 4.3.2.), *Lapin* (ks. 5.3.3.) kuin *tšuudin* (ks. 6.3.) historia.

Etnonyymien *vatjalainen* periytyminen 'kiilaa' merkinneestä appellatiivista on yritetty perustella erilaisilla vaikeasti todistettavilla mielikuvitusrakennelmilla. Erkki Itkonen todisteli useaan otteeseen (1941, 1946, 1961, SKES 1674) nimityksen *vatja(lainen)* voivan johtua siitä, että heimon tunnusmerkkinä olisi ollut jokin kiilamainen esine tai kolmionmuotoinen järjestömerkki. Samalta pohjalta (vrt. esim. SKES 1674—1675) hän selitti myös skand. sanan *lapp* 'kangaskaistale', johon suomen ja useiden muiden kielten Lapista ja saamelaisista käyttämät nimitykset perustuvat, ja piti sitä käännöslainana saamen *vuowjoš*-nimityksestä (ks. lähemmin 5.3.3.).

Hannes Pukki (1947: 270—279) arveli, että *vatja* oli pakanuuden aikainen, vaajan muotoinen uskonnon tunnusmerkki puvussa. Aliise Moora (1964: 40) katsoi sen olleen jonkinlainen kulttipatsas. Martti Haavio (1965: 52) ei pitänyt välttämättömänä määritellä sitä nimenomaan kulttipatsaaksi mutta katsoi sen silti olleen jonkinlaisen kulttillisen arvon symboli, ukon vaaja, joka oli tiettyä uskontoa tunnustavan sosiaalisen ryhmän nimi.

Kustaa Vilkuna (1957: 118—124) yhdisti *vatjan* 'kiila'-taustan vivahteikkaaseen selitykseen nuijasta ja sen aikaisemmasta yhteiskunnallisesta funktiosta. Vilkuna päätyi värikkäiden oletusten jälkeen siihen, että oli ollut miesten kokouksia, joissa päätettiin "kaikista yhteisistä asioista, juhlista, uusien alueiden valtauksista, kaukoretkistä jne". Johtomiehellä olisi ollut valtikka, joka symbolisoi koko yhteenliittymää ja johtajan valtaa. Milloin oli syytä kokoontua, johtomies "pani kapulan kiertämään" ja kutsui siten miehet kokoon.

Niilo Valonen (1980: 80—82) katsoi, että merkintäpuu-vaaja (*vuow'je*, *vatja*, *valja*) oli länsisuomalais-virolaisen *pulkan* ja levinnältään pääasiassa itäsuomalaisen *pirkkapuun* vastine. Sopimuspulkka-selitykseen antoi hänen mukaansa erityisesti aihetta havainto, että *Vuoja*-paikkanimet sijoittuvat rautakauden kiinteästi asutun hämäläisalueen tuntumaan. Merkintäpulkka-teorian mukaan sm. *vuojalainen*, *vuoj*, saa. *vuowjoš* olisi saattanut tarkoittaa myös *pulkan* toisen puolen haltijaa, hämäläistä lapinkävijää, joka olisi ollut heidän omalla kielellään *vatjalainen*, *valjavaltaine*, *valjoi*. Oletetun *Vatja* (*valja*, *varja*) -nimisen sopimus- ja valtajärjestelmän Valonen ajoitti rautakauden vanhempaan jaksoon.

Valonen (mts. 84) arveli, että itse asiassa kolme muinaisvenäjän sanaa (*vod'*, *čud'* ja *kolbjag*) olisivat merkinneet samaa järjestöä, mutta ne olisivat viitanneet eri kansallisuuksiin ja osaksi eri aikakausiin: *vod'* Olhavanjoen länsipuolisiin vatjalaisiin, *čud'* saamelaisiin ja Olhavanjoen itäpuolisiin vepsäläisiin ja *kolbjag* skandinaavisiin varjageihin. Ei kuitenkaan ole mitään tietoa siitä, että saamelaisia olisi nimitetty tšuudeiksi tai että he olisivat kutsuneet itseään tällä sanalla. Saamelaisten kansanperimässä heidän suhteensa tšuudeihin on päinvastoin hyvin alisteinen.

Paremmat perusteet *vatjan* ja *vaajan* etymologiseksi yhteenkuuluvuudeksi on esittänyt Kaisa Häkkinen (1996). Häkkisen argumentoinnin kulmakivi on se, että appellatiivin *vaaja* ja sen mukana etnonyymien *vatja* appellatiivinen motivaatio liittyisivät konkreettiseen kulttuurilliseen muutokseen Suomenlahden ympäristön esihistoriassa, vasarakirveskulttuurin leviämiseen. Kielellinen laina ja uuden esineen/asian tuntemaan oppiminen liittyisivät siis kiinteästi toisiinsa, mistä on paljon myöhempiä esimerkkejä, ei vähiten nyky-yhteiskunnassa. Häkkinen (mts. 242) katsoo, että kulttuurin tunnusomaista esineellistä piirrettä, vasara- eli venekirvestä, olisi kutsuttu *vaajaksi*. Koska vasarakirveskulttuuri levisi Suomeen Baltian kautta, Häkkinen päättelee myös *vaaja*-sanueen kulkeutuneen varhaiskantasuomeen tätä kautta jostakin (esi)balttilaisesta kielimuodosta.

5.4. Vatjalaisten nimitys

Vatjan ja *vaajan* mahdollisen kielihistoriallisen homonymian lisäksi myös saamessa esiintyvien, äänteellisesti sopivien vastineiden perusteella on *vatjan* oletettu olevan suhteellisen vanha etnonyymi. 'Kiila'-teorian puolesta argumentoineet tutkijat eivät ole kuitenkaan pitäneet nimeä itämerensuomen ja saamen yhteiseen kantakieleen (vksm.) palautuvana, vaan ovat oletaneet sen kertovan saamelaisten ja vatjalaisten myöhemmistä yhteyksistä.

Vaikka tällaisista kontakteista ei muuta näyttöä ole, ei *vatjan* (va. *vad'ja*) ja saa. *vuowjoš* -sanojen ole uskottu voivan olla konvergeettisia. Päinvastoin, oletukset yhteyksistä ovat perustuneet juuri etnonymien samankaltaisuuteen. Erkki Itkonen (1941: 88) arveli, että

pyrkimys pois vatjalaisten ikeestä olisi voinut osaltaan edistää saamelaiden siirtymistä pohjoiseen. Toisaalta hän oletti, että vatjalaiset eivät mielellään tahtoneet laskea saamelaisia pois valtapiiristään, vaan tekivät heidän uusille asuinpaikoilleenkin ryöstöretkiä, joista Torolv Kvedulvinpoika tiesi kertoa. Itkonen (mts. 81) katsoi *sabme* ~ *hämä*³⁴ ja *vuowjoš* ~ *vatja* -nimien juurtumisen saamelaisten keskuuteen antavan aiheen otaksua, että muinainen saamelaisalue olisi sijainnut siten, että kosketukset molempiin itämerensuomalaisiin heimoihin kävivät päinsä. Hämäläisten vaikutuspiiriin kuuluneet saamelaiset omaksuivat hänen mukaansa näiltä **šämä* (> *sabme*) -nimensä vatjalaisia lähinnä asuneen saamelaisväestön kutsuessa itseään samalla **vakja* nimellä kuin heidän naapurinsakin. Vatjalaisella taholla heimon yksityisen jäsenen nimitys (*vad'jalain*) on muodostettu kantasana *-lainen*, *-laise-* (~ saa. *-láš*, *-lâžžă-*) -johtimella. Itkonen katsoo tämän lisäksi myös toisen kollektiivisen, heimonnimijohtimeksi luokittelemansa suffiksin *-us* : *-ukse-* (*rinnus*, *tulus*, vi. *karjus*) olleen produktiivinen samaan aikaan. Näin olisi voitu johtaa **vakjus*, jonka äänteelliseksi jatkajaksi ja **vakja*-kansaan kuuluvan henkilön nimitykseksi saamen *vuowjoš* sopii.

Saamen *sabme* ja *vuowjoš* -sanojen ikää arvioidessaan Erkki Itkonen (1941: 81—82) toteaa, että jos lähdetään *sabme* ~ *hämä* -rinnastuksesta, on sen täytynyt tulla saameen jo ennen itämerensuomalaista *š* > *h* -muutosta. *Vuowjoš*-sanon kronologiassa tarjoaa jonkinlaisen kiinnekohdan ensi tavun *a* > *uo* -muutos, jota ei Itkosen mukaan ole todettu saameen kantasaamelaisen ajan jälkeen lainautuneissa sanoissa. Ajallisesti tämä asettaa siis sellaiset kehykset, että *sabme* ~ *hämä* -lainautumisen olisi täytynyt tapahtua jo ns. varhaiskantasuomalaista rekonstruktio- tai vastaavaan aikaan. *Vuowjoš*-johdoksen taas ei välttämättä jouduta olettamaan syntyneen edes ennen kantasaamelaisen kauden päättymistä (n. 700 jKr., Korhonen 1981: 27), vaan johdin on voinut olla produktiivinen vielä myöhemminkin. Itkonen toteaa kuitenkin, että hänen esittämänsä hypoteesi ei ehdottomasti edellytäkään saamelais-hämäläisten ja saamelais-vatjalaisten kosketusten sekä *sabme* ja **vuowjoš* -etnonymien samanikäisyyttä.

Jos Itkosen perusteita yritetään sovittaa yhteen sen kanssa, miten kielihistoriaa on äskettäin yhdistetty arkeologiaan (SVEJ 1984),

³⁴*Hämeen* nimi tunnetaan melko laajalti. Paitsi Suomessa se tunnetaan Vienassa ja Aunuksessa asti. (Nissilä 1954: 252.)

tuntuvat kronologiaan liittyvät ongelmat suuremmilta. *Sabme* ja *Häme* -sanojen rinnastus edellyttää varhaiskantasuomalaiseen (1500-500 eKr., vrt. Korhonen 1981: 27) tasoon palautuvaa rekonstruktiota eikä *vatja* ~ **vakja* ~ *vuowjoš* -rinnastus voisi olla iältään paljon sitä nuorempi, vaikka Itkonen asettaakin sen takarajaksi saamen **a* > *uo* -muutoksen perusteella vasta ns. kantasaamelaisen kauden päättymisen. Jos saamen *vuowjoš* halutaan selittää samaa semanttista taustaa vasten kuin *vatja* ja *vaaja* (vastaavasti kuin *saame* ja *Häme*), olisi luonnollista olettaa sen palautuvan niiden kanssa samaan (varhaiskantasuomalaiseen) aikaan. Muussa tapauksessa nimiä on jo pidettävä erillään, vaikka mm. Itkonen, Vilkuna ja Valonen ovatkin pyrkineet ohittamaan tämän ongelman olettamalla alueella vallinneen jonkinlaisen "kiila- tai nuijajärjestön". Varhaiskantasuomalaisen vaiheen katsotaan päättyneen viimeistään 500 eKr. (mts.), siis paljon ennen niitä esihistoriallisia löytöjä ja historiallisia tapahtumia, joihin esimerkiksi Itkonen ja Vilkuna ovat "vatja-instituution" rinnastaneet, tai keskistä rautakautta, johon Valonen "kiila-instituution" ajoittaa.

Se mahdollisuus, että suomen *vatja* ja siihen verratut paikanimet Hämeessä olisivat lainoja vatjan sanasta *vad'ja* (< *vakja*), edellyttäisi Itkonen (1961: 107) mukaan hyvin varhaisia kosketuksia hämäläismurteisiin, joissa *tj*:n rudimentti olisi voitu korvata *ti*:llä. Valonen toteaa, että mikäli kyseessä olisi laina, selittyisi luontevasti myös se, ettei länsimurteiden alueella esiinny *Vaaja*-paikannimiä. Tällaisessa tapauksessa olettaisi hämäläismurteista löytyvän muitakin vatjalaisiksi tunnistettavia lainoja, joita kukaan ei liene esittänyt³⁵. Lainautumisen epätodennäköisyyden lisäksi puhuu tätä hypoteesia vastaan muuttunut käsitys Suomen asutushistoriasta. Enää (vrt. Terho Itkonen 1984: 347—363) ei lähdetä siitä mm. E. N. Setälän (esim. 1926: 162—165) esittämästä käsityksestä, jonka mukaan eri itämerensuomalaiset heimot olisivat asuneet esihistoriallisella ajalla naapureina Suomenlahden eteläpuolella, josta eri väestöryhmät olisivat levittäytyneet tällä vuosisadalla tunnetuille asuinsijoilleen.

Asutuksen jatkuvuudesta lähtevän teorian valossa täytyisi olettaa, että vatjalaisten nimi olisi siis kulkeutunut idästä hämäläisille asti. Ratkaisuksi voitaisiin esittää nimen kulkeutumista mahdollisten muiden

³⁵Tosin esimerkiksi Ariste (1965a: 107) on katsonut, että Koillis-Viron murreryhmällä — siihen hän laskee vatjankin alkuaan kuuluneen — on paljon vanhoja yhteisiä piirteitä hämäläismurteiden kanssa.

pohjoiseen suuntautuneiden vatjalaisekspansioiden yhteyteen, mistä ei kuitenkaan ole mitään todisteita. Kyseessä voisi olla siis lähinnä kul-kusana, joka sittemmin olisi saanut erilaisia asuja suomen murteissa ja suomalaisessa paikannimistössä. Tämä asettaa kyseenalaiseksi sen, ovatko Valosen (1980) luettelemat paikannimet yhdistettävissä tähän kansallisuudennimeen. Perustellummalta tuntuu asettua jo Viljo Nissilän (1954: 264) edustamalle kannalle ja pitää suomalaisten paikannimien rinnastamista *vatjaan* epävarmana, ainakin hyvin kyseenalaisena, jos ei suorastaan virheellisenä.

Saamelaista tarkoittava, saamelaisten itsensä käyttämä nimi *vuowjoš* voidaan selittää sekundaariksi ja *vatjasta* riippumattomaksi. Erkki Itkonen perusteet sen yhdistämiseksi *vatja*-sanaan löytyvät vanhasta asutushistoriakäsityksestä (vrt. E. Itkonen 1961: 106) ja Jaakkolan arvelusta, että ympäri Venäjää levinnyt *tšuuudi*-traditio olisi saanut alkunsa vatjalaisista. Jos *lappi*-sanana kangaspalaetymologia on mahdollinen, voi vain yhdestä lähteestä löytyvä mutta runsaasti huomiota saanut *vuowjoš* olla tulkittavissa myös saamelaiseksi käännöslainaksi tästä tai muuten sekundaarisesti syntyneeksi. Kuten Jämsä (1988: 51) on huomauttanut, ei ole todennäköistä, että kansan itsestään käyttämä nimitys häviäisi näin jäljettömiin.

Myös Erkki Itkonen (1941: 91–92) kirjoittaa joutuneensa harkitsemaan mahdollisuutta, että *lapp(i) ~ vuowjoš* -suhde selittyisi päinvastaiseen suuntaan tapahtuneen lainauksen kautta. *Vuowjoš* olisi siis samanlainen ruotsalaisen saamelaisnimen etymologiointiin perustuva, ilmaus kuin eteläsaamen *ru-õn̄es̄e* 'Lappe (als Übersetzung des schw. Wortes *lapp* "Flicker")' (saamenkielisen substantiivin tavall. merkitys on 'paikka; tilkku'). Saamenkielisen nimityksen säilymisen yhden tiedon varassa ja sen aiheuttamat ongelmat Itkonen sivuutti vetoamalla Gananderin tutkiman murteen arkaistisuuteen: "Enontekiön oppinut kappalainen on onnistunut tallettamaan suppeahkoon kielioppiinsa runsaasti nykyisin harvinaista tai kokonaan kadonnutta ainesta."

Vasta-argumenttina Itkonen esitti, että ruotsin *lapp* ja saamen *vuow'je* ovat synonyymejä, mutta edellinen on merkitykseltään väljempi kuin jälkimmäinen. Tästä syystä saamenkielinen sana olisi voitu kääntää ruotsiksi sanalla *lapp*, mutta epätodennäköisempää olisi, että viimeksi mainittua saamennettaessa olisi valittu ahdasmerkityksinen *vuow'je* (= ru. *kil*, *skarv*, *våd*). Lähempänä tätä sanaa olisi Itkonen mukaan ollut esimerkiksi *duogñâs* 'lapp, flik (av tõi, skinn el. jern)'

(= Tännäs *rù-ð̥ɛsɛ*) tai Gananderin tuntema *Nialotas* 'assumentum, en lapp, som kläder lappas med'. Itkonen kysyy myös, miksi *vuow'je*-vartaloon olisi liitetty harvinaisenpuoleinen ja funktioltaan monivivahteinen -oš-suffiksi, joka olisi hänen mukaansa vain haitannut nimen pohjana olevan sukkeluuden tajuamista.

Riippumatta siitä, kumpaan suuntaan etnonyymi on saatu lainaamalla, joudutaan lähtemään siitä, että appellatiivista on saatu etnonyymi liittämällä siihen suffiksi. Syynä tähän voisi olla eron tekeminen primaarin appellatiivin ja sekundaarin etnonyymien välillä. Primaari merkitys on saattanut sittemmin hävitä uuden, kansaan viittanneen nimityksen käyttöön oton myötä. Mitä tulee *vuow'je*-sanana suppeamerkityksisyyteen, liittyy sama ongelma myös oletukseen päinvastaisesta lainautumissuunnasta, saamesta ruotsiin. *Vatjan* 'kiila'-merkitykseen perustuvan teorian kannalta olennainen on ajatus, että kyseessä olleessa, ruotsin kielen kanssa kosketuksiin joutuneessa saamelaismurteessa nimityksellä *vuowjoš* olisi säilynyt verrattain voimakkaana merkitysyhteys 'kiilaa' tarkoittavaan sanaan *vuow'je*.

Viimeisenä vasta-argumenttinaan ruotsista saameen lainautumista vastaan Erkki Itkonen (1941: 92) vetoaa siihen, että tällainen käännöslaina olisi voinut tulla käyttöön vain siellä, missä ruotsia ymmärretään hyvin. "Jos siis Enontekiön-Kaaresuvannon tienoilla ei vielä osata ruotsin kieltä, niin ainakin kaksisataa vuotta takaperin sikäläiset lappalaiset olivat ruotsin suhteen täysin ummikoita; eihän heillä ollut minkäänlaisia kosketuksiakaan ruotsalaisen väestön kanssa. *Vuowjoš* nimeä on niin ollen mahdoton selittää ruotsalaisperäiseksi käännöslainaksi." Toisaalta hän viittaa siihen, että skandinaavit ja venäläiset ovat käyttäneet runsaasti käännöslainoja vieraskielisistä erisnimistä. Koska kyseessä olevasta sanasta on vain yksi merkintä, voidaan arvella, ettei se voisi olla aivan mahdotonta saamessakaan. Vaikka Itkonen vetoaakin saamelaisten yksikielisyyteen, todistavat kanta-saameen ulottuvat ja sen jälkeen saameen tulleet skandinaaviset lainat jatkuvista kontakteista saamelaisten ja skandinaavien kesken. Appellatiivi *vuow'je* palautuu myös kantasaameen ja varhaiskantasuomalaiseen rekonstruktiosoon asti, mutta sen käyttö kansallisuudennimityksenä on vailla todisteita oleva hypoteesi. Jos etnonyymien *vuowjoš* katsotaan olevan siitä johdettu myöhempi skand. käännös, joudutaan olettamaan vain etnonyymien samanikäisyyttä Gananderin tutkimasta murteesta löytyvien muiden skandinaavisten lainojen kanssa. Kysy-

mys lainautumissuunnasta ei kaiken kaikkiaan ole ehdottoman yksiselitteinen, koska absoluuttisia kriteereitä toisen vaihtoehdon rajaamiseksi pois ei ole. Muiden *vatja*- ja *vuowjoš*-nimityksiin liittyvien näkökohtien takia oletan *vuowjoš*-nimityksen olevan saamassa myöhäinen johdos ja etnonyminä sekundaari.

Jos *vaaja* 'kiila' ja *vatja* halutaan yhdistää toisiinsa, on ainoa vaihtoehto olettaa Kaisa Häkkisen (1996) tavoin, että *vatjan* appellatiivinen motivaatio palautuu vähintään vasarakirveskulttuurin ekspansioon asti. Tällöin joudutaan olettamaan, että nimitys on propristunut varhain, mutta säilyttänyt etnisesti rajaavan primaarin funktion. Tämä taas edellyttäisi sitä, että itämerensuomalaisten keskinäiset kulttuuri- tai kielirajat ovat alkaneet hahmottua jo tuolloin. Nimityksen nykyiset haltijat vatjalaiset ja heidän esi-isänsä tuskin kuitenkaan tulevat kyseeseen, koska vatjan ja viron murteiden suhde on esimerkiksi Aristen mukaan geneettisesti ja sitä myöten myös ajallisesti paljon läheisempi. Kahden varmuudella ajanlaskun taitteeseen palautuvan etnisen etnonymyminkin, *eestin* ja *finnen*, merkitys on täsmentynyt nykyiselleen vasta selvästi myöhemmin. Etnisesti klassifioivan etnonymymien palautuminen niin kauas esihistoriaan kuin pronssikauteen tuntuu epätodennäköiseltä.

Vatjalaisten nimitykselle voidaan nähdäkseni osoittaa myöhempiin aikakauteen liittyvä selitys, joka erottaa sen myös 'kiila'-merkityksestä. Kuten edellä on käynyt ilmi, *vatjaan* rinnastettava sana on merkinnyt keskiaikana Pohjois-Tartonmaalla, Peipsin luoteisrannikolla sijaitsevaa aluetta, jonka nimenä on Henrikin Liivinmaan kronikassa *Waiga* (myöhemmissä lähteissä myös *Wagia*, *Wagya*, *Wagien* jne.). Jalmari Jaakkola (1935: 58—59, 72) pyrki todistamaan, että aikaisemmin oli ollut suhteellisen selvärajainen ja 1900-luvun vatjalaisalueita suurempi Vatjanmaa. Liivinmaan ritarien, Viron ja Ruotsi-Suomen näkökulmasta suurena ja yhtenäisenä Viron takaisena alueena *Vatja* olisi Jaakkolan mukaan esiintynyt 1200-luvulle asti.

Vatjalaisten nimitys voidaan selittää juuri tästä vanhasta, kronikoiden tuntemasta maakunnannimestä *Vatja(nmaa)*, *Vaiga* jne. (päinvastoin kuin Pall (1982: 251) ja monet muut tutkijat ovat arvelleet), ja korkeintaan välillisesti 'kiilaa' merkinneestä sanasta. Kahden vatjan-kielisen sanan *vad'ja* (*aine*) 'vatjan kieli; vatjalainen' sekä *vad'd'a* 'kiila' välinen homonymia näyttäisi sen perusteella suhteellisen myö-

häiseltä. Vatjassa vanhoja 1. ja 2. tavun rajalla sijainneita *kj*-yhtymiä vastaa nykyään *d'j* tai *d'd'* (*lad'ja*, *lad'd'a* 'laaja', *rad'joa*, *rad'd'oa* 'lyödä, hakata' ~ vi. *raiuda*). Myös sekvenssi *jj* (*ij*) on vatjassa kehittynyt kauttaaltaan *d'j*:ksi (*d'd'*), esim. *ad'jad* (< *aijat*, *ajjat* : *aita*), *vid'jez* 'viides', *vid'd'ä* 'viedä', *äd'jä* (vi. *äi* : *äia*). Vatjassa esiintyvä *d'd'* vastaa siis a) alkuperäistä konsonanttiyhtymää **kj*, b) alkuperäistä *ij*-yhtymää (*äd'jä*) tai c) syntynyttä kombinaatiota *i* : + *t*:n heikon asteen vastine (kato) (*vid'jez*). Pääsääntöisesti ensi tavun *ai* on säilynyt (va. *aika*, *aima*, *airo*) (Kettunen 1960: 213, Ariste 1965b: 99—103).

Itämerensuomeen **kj*-yhtymän on oletettu tulleen (balttilais)germaanilaishkosketusten tuloksena, mutta levinneen vain harvoihin sanoihin. Terho Itkonen (1982) luettelee kaikkiaan seitsemän ims. sanaa, joiden vartalokonsonantisto palautuu **kj*-yhtymään: sm. *aaja* (ka., ly., ve., vi., li. < germ.), 2. sm. *huojas* (< germ.), 3. sm. *laaja* (ka., va., vi., li. < germ.), 4. sm. *maajas* (ink., ka., va., vi., li. < germ.), 5. sm. *raaja* (ka., ve., va., vi., li. ~ saaN L Kld T < ?? germ.), 6. sm. *taaja* (ka. ~ saaN U L—T < ?? germ.), 7. *vaaja* (ka., va., vi., li. ~ saaN Pi < balt.). Kahdeksas tähän ryhmään kuuluva sana on *takiainen* (ka., ly., ve., vi. *takjas* 'takiainen' < balt.; SKES 1206). Tässä ryhmässä *takiainen* ja *vaaja* ovat ainoat, jotka palautuvat balttilaishkosketusten aikaan. Toisaalta konsonantti + puolivokaali-sekvenssin syntymisessä täytynee ottaa huomioon koko fonologinen systeemi. Kielessä on tuolloin tunnettu jo Cklus+Clikv -yhtymiä, joista monet ovat lainaperua (sm. *aura*, *kaula*, *naula*, *puuro* jne.), mutta mukaan mahtuu myös potentiaalisia vanhoja omaperäisiä sanoja (sm. *nauris*). Tässä yhteydessä en paneudu lähemmin kysymykseen tämäntyyppisten sanojen iästä. On syytä olettaa, että etnonymy *vatja* on syntynyt vasta myöhemmin riippumatta siitä, mihin aikaan *kj*-yhtymän synty voidaan ajoittaa.

Vatjan sanaa *vad'd'a(laine)* voitaisiin tarjota suoraan lainaksi virolaisesta maakunnannimestä *Vaiga* sillä ehdolla, että -ig- olisi voinut vielä tämän vuosituhannen ensimmäisinä vuosisatoina saada substituution *d'd'* ja että sanaan olisi *vad'd'a* 'kiila' -sanan analogian vaikutuksesta syntynyt hyperkoristinen *d'j* ~ *d'd'* sen sijaan, että nominatiivi kuuluisi **vaiGa* ja genetiivi **vaiGā* (vastaavasti kuin *aiGa* : *aiGā*).

Yksinkertaisempaa on silti olettaa, että *vad'd'a*-vartalo viittaa-

massa vatjalaisiin perustuu välillisesti 'kiilaa' merkitsevään sanaan *vad'd'a* (< **vakja*). Peipsijärven lähellä sijainnut maakunta *Vaiga* (**Vakja*) siihen liittyvine paikannimeen on yleistynyt merkitsemään alueen asukkaita ja myös vatjalaisia, jotka ovat kansanetymologisesti tai jopa nimen syntymotiivin tuntien yhdistäneet maakunnannimen 'kiilaa' merkinneeseen appellatiiviin. Homonymian vaikutusta on Pall onnastellut Viron *Vai*-alkuisissa paikannimissä. *Vatjan* osalta tähän mahdollisuuteen on viitannut ohimennen Jorma Koivulehto (1993: 401).

Selitykseni perustuu siihen, että *Vaiga* on vanha propristunut maakunnanimi, ehkä jo balttilaiselta taholta proprina lainattu. Vaikka katson, että *Vaiga* on primaari *vatjaan* (*vatjalainen*) nähden ja viime mainittu siitä johdettu, joudutaan olettamaan, että myös *Vaiga* palautuu *vaajan* kanssa alkujaan homonymiseen muotoon < ims. **Vakja* (< kbaltt. **vōkīō*, *vōkīa* tai **vāgīa* 'kiila'). Ensimmäinen edellyttää, että *Vaiga* on samaa perua kuin balttilaisissa kielissä nykyään 'Saksaa' ja 'saksalaisia' merkitsevä liett. *Vókia*, latv. *Vācija* 'Saksa'; liett. *vókietis*, latv. *vācietis* 'saksalainen'. Mikäli lähtömuodoksi edellytetään 'kiilaa' merkitsevä sanue, on oletettava maakunnannimen olleen alkujaan kuvaileva ja metaforinen.

Viron murteissa tavataan laajalti konsonanttien palatalisaatiota. Etelävirolaisissa murteissa on kuitenkin silmiinpistävää, että Võrun ja Tarton murteen palatalisaatio noudattaa erilaista mekaniikkaa. Võrun murre edustaa tavallista tyyppiä, jossa *i* (*j*) on aiheuttanut edellisen konsonantin palataalistumisen (*pañ*, *nař*, *loĩ*, *suř*). Tarton murteessa taas assimilaation sijasta on tapahtunut metateesi (*paⁱñ*, *naⁱř*, *loⁱĩ*, *suⁱř*). Erityisen selvästi tämä ero ilmenee sanansisäisissä tapauksissa (*vaĠà*, *laĠà* 'lai', *tol'à* (Võrun murre); *vaⁱĠà*, *laⁱĠà*, *toⁱlà* (Tarton muure)). Tarton murteen erityispiirteisiin kuuluukin taipumus juuri mainitunlaiseen epenteettiseen palatalisaatioon, joka on tapahtunut, kun sanasta on loppu- tai sisäheiton takia kadonnut toisen tavun *i* tai *j*. Joissakin sanoissa se on johtanut täydelliseen metateesiin ja *i*:n diftongiutumiseen ensi tavun vokaalin kanssa (*üi`ts*, *lai`ts*, *ui`s`uks*). (Keem 1959, 1970: 41—42.)

Monet ääntenmuutokset ovat vaikuttaneet viron murteiden morfofonologian ja fonotaktisen rakenteen kehitykseen, ja myös vanhoista kielimuistomerkeistä voi löytää todisteita niistä. *Vatjan* ja maakunnanimi *Vaigan* historian kannalta olennainen on eteläviron konsonanttien regressiivinen palatalisaatio *i*:n tai *j*:n edessä. Muutok-

sen arvellaan tapahtuneen ennen loppuheittoa, joka keskiajalta periytyvien kirjallisten vironkielisten fragmenttien perusteella on ajoitettu 1200—1400-luvulle (Rätsep 1989: 1511).

Maakunnannimi *Vaiga* on siis vanhemman alueennimen **Vakja* (**Vagja*) tartonmaalainen variantti. Kielellisesti on mahdollista, että **Vakja* (**Vagja*) on vanha balttilaisperäinen maakunnannimi, jossa *-kj-* heijastelee latviassa tapahtunutta affrikaatiota ($k > c$, $g > dz$) edeltävää aikaa. Lainautumissuuntaa virosta vatjaan (Peipsijärven länsipuolelta itäpuolelle) tukee se, että varhaiset tiedot maakunnannimestä *Vaiga* (**Vakja*) ovat Viron alueelta, eivät Vatjanmaalta, jossa kaiken lisäksi ei ole ollenkaan tietoja nimen käytöstä johtimettomana. Ei ole perusteita olettaa, että johtimeton maakunnannimi *Vaiga* ($\sim$ *Vagia*) olisi syntynyt takaperoisjohdoksena etnonymistä va. *vad'd'alain(e)* ($< *vakjalainen$). *Vatjan* ja *vaajan* homonymia on todettavissa Pohjois-Tartonmaan murteessa (*Vaiga* $\sim$ *vaⁱGà*), ja vastaavaa voidaan perustellusti olettaa myös muissa etelävirolaisissa murteissa (vrt. kirjallisten lähteiden tuntema *Vagia* $\sim$ **vagja* ($>$ vi. *vai*). Myös käsitys vatjan kielen ja viron itäisten murteiden läheisestä geneettisestä suhteesta puhuu tämän suunnan puolesta. Virolaisissa paikannimissä taas on erotettavissa kaksi kerrostumaa, joista nuoremman (*vadi*-tyyppi) voidaan olettaa tulleen vatjalaisilta. *Vai*-tyyppi taas on vatjalaisista riippumaton, vanhempi variantti.

Vatjan iän kannalta tärkeitä ovat vanhojen venäjänkielisten lähteiden mainitsemat muodot *voč'skaa* (mahd. ennen Jaroslavin kuolemaa 1054), *vožanomž* (1069) ja *vod'* (1154). Kaikissa varianteissa itämerensuomalaista ensi tavun *a*:ta vastaa *o*, mikä on tyypillistä erityisesti vanhoille venäjän itämerensuomalaisille lainoille, vaikkakin sama suhde esiintyy myös nuoremmissa lainoissa (Kalima 1915: 47). Sibilanttia *ž* on vaikea pitää dentaalisen klusiilin substituutiona, minkä takia *vožan-* lienee rinnastettava ims. **Vakja*-muotoon (vi. *vagja*). *ž* on tällöin samanlainen äännesubstituutio kuin sanassa *Ižora* ($<$ ims., vrt. *Inkeri*) tai *Ladožane* ($<$ ims.; ven. *Ladoga* $<$ ims. *Laatokka*). Sanaan itsessään on liittynyt tässä tapauksessa ihmisiin viittaava monikollinen (pääte-)johdinaines *-n-*, mikä puhuu sen puolesta, että itse vartalon *vož-* kantasana on viitannut alueeseen.

Variantin *vožan-* takia jouduttaneen sulkemaan pois mahdollisuus, että *vad'd'a* heijastelisi vasta pohjoistartonmaalaista muotoa *Vaiga* ja metateesin jälkeistä homonymiaa. Homonymian täytyy olla

sitä vanhempi. Koska maakunnannimen **Vagja* on täytynyt olla olemassa jo 1000-luvulla, ei sitä myöskään voida selittää vasta saksalaisten 1100-luvun lopulla alkaneen invaasion aikana tulleeeksi lainaksi (vrt. liett. *Vókia*, latv. *Vācija*). 1100-luvulta alkaen tavattava venäjän *vod'* (va. *vad'd'alain(ē)*) on taas etnonyyminen jo ilman johdinta ja sen konsonantti viittaa selvästi itämerensuomalaiseenkin den-taalikonsonanttiin (va. *vad'd'a*).

Kuten edellä olen toistuvasti painottanut, etnonyymien *vatja*, *vatjalainen* historian on tähän asti käytännössä poikkeuksetta katsottu liittyvän appellatiivin *vaaja* historiaan ja selittyvän suoraan sen etymologian avulla. *Vatjalla* on ollut hyvin keskeinen rooli myös etsittäessä selitystä muille itämerensuomalaisille etnonymeille. Olen viitannut siihen, että on vaarallista rinnastaa varauksetta proprii niihin mahdollisesti liittyvien appellatiivien historiaan. Tämä pätee myös *vatjan* ja *vaajan* yhdistämiseen: niillä voi olla etymologinen yhteys, mutta propriitunutta etnonyymiä *vatja*, *vatjalainen* ei välttämättä voida eikä saa yhdistää appellatiiviseen merkitykseen, vaan sen kehitykseen voi liittyä useita välivaiheita. Toisaalta tarkasteltavan appellatiivin sm. *vaaja* jne. ja propriin sm. *vatja* jne. liittyminen yhteen ei ylipäätään ole ehdottoman varmaa.

Nähdäkseni tässä luvussa esitettyjen näkökantojen ja aineiston kriittisen tarkastelun perusteella voidaan *vatjan* historiasta tehdä seuraavat päätelmät.

1. Sanat sm. *vatja* (< va. *vad'ja*, *vad'd'a* > vi. *vadja*) ja sm. *vaaja* (ka.-au. *voakie*, -ua- jne. 'liekapuu, rysän tms. tukipuu, puomipyyläs' ~ va. *vad'ja*, *vad'd'a* ~ vi. *vai*; murt. *vağa*, *vağja* jne. 'vaaja, paalu, kiila' ~ li. *vaĩgà* 'kiila, paalu' ~ saaEt. *wǫwjiē*, U *vyöy'jee* 'vaatteen levennyspala' ~ R *wuoiwe*, Pi. *võivê*, *vüivê*, L *vuoi'vê*, (Tys.) *vŭŭjevie* id.; (L myös) 'puupinnan levennyskappale') voivat kielelliseltä kannalta kuulua etymologisesti yhteen, ja ne (**vakja*) ovat balttilaisia lainoja, vrt. liett. *vāgis* (< *vagja*-), latv. *vadzis* 'kiila; (lieka)paalu'.

2. Vaikka *vatja* palautuisikin historiallisesti samaan 'kiilaa' merkinneeseen appellatiiviin kuin *vaaja*, ei sitä liene syytä selittää merkityksestä 'kiila' kehittyneeksi, vaan maakunnannimi *Vaiga* (< **Vakja*) lienee primaari myös siinä tapauksessa, että se on peräisin appellatiivisesta 'kiila'-sanasta (**vakja*). *Vatjalainen* on tarkoittanut

alkuaan tämän alueen asukasta. Toisaalta äänne- ja sanahistorialliselta kannalta näyttäisi olevan mahdollista, että *vatja* ja *vaaja* eivät kuulukaan yhteen.

3. Jos balttilaisissa kielissä Saksasta ja saksalaisista käytettävä nimi, liett. *Vókia*, latv. *Vācija* (liett. *vókietis*, latv. *vācietis* 'saksalainen'), on ikivanhaa perua — tämän nimen alkuperää on pidetty epäselvänä (Fraenkel 1272, Karulis 1992 2: 463—464) — saattaa maakunnannimi *Vaiga* olla laina siitä (< **Vagia* < **Vākia*). Ensi tavun vokaalin lyheneminen on tällöin selitettävä -*kj*-yhtymän aiheuttamaksi.

Tässä vaihtoehdossa propri *Vakja* lainautui myös viroon, jossa se vakiintui pian tarkoittamaan pohjoistartonmaalaista maakuntaa, jonka murteessa tapahtuneen metateesin takia se kehittyi muotoon *Vaiga*.

Viron murteissa on vallinnut homonymia 'vaajaa' merkitsevän, vanhaa balttilaisperua olevan appellatiivin kanssa, mikä on johtanut analogisesti etnonyymin *vad'd'a*(*lain(e)*) syntyyn myös vatjassa. Pohjois-Tartonmaan murteessa maakunnannimestä **Vakjasta* on metateesin jälkeen tullut *Vaiga* ja 'kiilaa' merkitsevä sana **vakja* kehittynyt muotoon *va'Gā*. Mikäli näin on, nimi voi olla lisäargumentti sen puolesta, että myös Viron maakunnannimet *Virumaa* ja *Järvamaa* ovat balttilaisperäisiä (ks. 8.2.3.). Olisi ilmeistä, että tällöin jo Jordaneksen mainitseman etnonyymin *Vagoth* määriteosa *Va(g)* saattaa liittyä maannimeen **Vākia* yhteyteen.

4. Koska viron itämurteen alueella Peipsin länsirannalla oli sekä kielellisesti, että kulttuurillisesti läheiset yhteydet vatjalaisalueille Peipsin itä- ja koillispuolella, alettiin "vaigalaisella" tarkoittaa laajemmin tämän kulttuuripiirin asukkaita. Tällä tavalla nimi kulkeutui myös vanhoihin venäläisiin lähteisiin. Vatjassa *Vatjanmaalla* on saatettu alkujaan tarkoittaa sekä Peipsin itäpuolisia seutuja että Itä-Viron aluetta, mihin Henrikin Liivinmaan kronikan tiedot sijoittuvat. Vanhat venäläiset kronikat mainitsevat vatjalaiset Novgorodin ruhtinaskunnan asukaina, mutta epäselvää on, onko nimitystä *vod'* 'vatjalainen' käytetty vastaavasti kuin *tšuudia*, viittaamassa ylipäätään ei-slaavilaiseen itämerensuomalaiseen väestöön ja minkä alueen asukkaista täsmällisemmin oli kysymys.

Viron maakunnannimi *Vaiga* ja Novgorodiin kuulunut *Vatjan* viidennes kuvastavat hyvin sitä, että "Vatjanmaa" — toisin kuin esimerkiksi Jaakkola arveli — on ollut alueellisesti ilmeisen vakiintumaton. Sen jälkeen, kun vatjalaiset mainitaan ensimmäistä kertaa *vatja-*

kantaisella etnonymillä 1069, on maakunnanimellä viitattu sekä Viron maakuntaan että osaan Länsi-Inkeristä tai Novgorodin koilliseen viidennekseen Pohjois-Inkerissä ja siitä itään sijaitsevilla alueilla. Kuvaava esimerkki on se, että von Köppen (1867: 33) kirjoittaa 1500-1600-luvun ruotsalaisvalloitusten yhteydessä "Vatjan viidenneksen ja Inkerinmaan" päätyneen Ruotsin vallan alaiseksi. Kun Vatjanmaa vakiintui tarkoittamaan Peipsin itäpuolella olevia vatjalaisten asuinsijoja — jonkinlaisena merkinä vakiintumisesta voitaneen pitää Mercatorin Venäjän-karttaa vuodelta 1595 — on Vatjanmaan asukkaiden nimitys *vatjalainenkin* viimeistään vakiintunut nykyiseen merkitykseensä. Oletan nimen *vatjalainen* olevan taustaltaan samantyyppinen kuin *suomalainen* ja *virolainen* ja sen perustuvan alkujaan maahan viittanneeseen nimeen.

5. Kun käsite *Vatjanmaa* (*Vaiga* jne.) oli vakiintunut myös Peipsijärven itäpuolella, vakiintui *vatjalainen* alueen asukkaiden nimityksenä. Vatjalaisten omassa kielessä tämä tuli vanhempaa perua olevan, etnonymisesti käytetyn, semantiikaltaan neutraalin ilmaisun *maa tšeeli* jne. sekä venäjässä *tšuudin* rinnalle. Suomalaisten paikannimien yhteenkuuluvuus *vatjan* kanssa on hyvin epätodennäköistä. Pitkälle meneviä hypoteeseja aiemmasta itämerensuomalaisesta kaupparjestöstä, jota monet tutkijat hanakasti ovat olettaneet, aineisto ei tue.

6. Virolaisissa paikannimissä *Vaigan* jne. yhteys *vatjaan* on enimmäkseen ilmeisen näennäistä, ja se perustunee osin *vatjan* sekä *vaajan* ja *Vaigan* kansanetymologiseen rinnastamiseen. *vai*-tyyppiset paikannimet eivät välttämättä liity vatjalaisiin ollenkaan, vaan niillä on suora yhteys maakunnanimen *Vaiga* ja alueen asukkaisiin. Vatjassa tapahtunutta sekundaaria klusiiliutumista (*ij > d'd'*) sen sijaan heijastelevat kaiketi *vadi*-tyyppiset paikannimet ja vastaavan vartalon sisältävät sanat viron murteissa. Niiden syntyyn vatjalaiskontaktit ovat hyvinkin voineet vaikuttaa.

6. Tšuudit

Varsinaista kollektiivinimitystä itämerensuomalaisilla ei ole ollut, ja käsitteenäkin itämerensuomalaiset kansat ja kielet on hyvin tuore. Ei ole ollut mitään sellaista tekijää, joka olisi yhdistänyt eri kielten puhujat ja eri ryhmät kokonaisuudeksi niiden omalta kannalta. Naapuruudessa eläneiden indoeurooppalaisten kannalta itämerensuomalaisten ryhmien kielelliset erot eivät ole olleet yhtä selviä. Hyvän esimerkin tästä tarjoaa *tšuudi*, joka on yksi levinneimpiä läntisellä Venäjällä ja sen lähialueilla asuneista kansoista käytetyistä nimityksistä. Nimityksen alkuperää pohtineet tutkijat ovat useimmiten yrittäneet ratkaista ongelman kahdella tavalla: on arveltu tšuidien olleen oma kansansa, joka on hävinnyt ja jättänyt jälkeen vain nimensä, tai yritetty selittää tšuudit jonkin nykyään tunnetun itämerensuomalaisen kansan edeltäjiksi.

Liiviläiset ovat itämerensuomalaisista ainoita, joilla ei tiettävästi ole ollut mitään yhteyksiä *tšuudi*-nimitykseen. Kahdesta Itämereltä Sisä-Venäjälle johtavasta vesireitistä *tšuudi* esiintyy etenkin pohjoisen, Suomenlahden pohjukasta alkavan reitin varrella. Etelämpää Väinäjoen-Riianlahden suunnalta tiedot tšuideista puuttuvat, mihin jo Jalmari Jaakkola (1935: 92) kiinnitti huomiota. Venäläiset lähteet eivät koskaan viittaa tällä nimellä liiviläisiin ja kuurilaisiin, joiden vakiintunut nimitys esiintyy jo Nestorin ensimmäisessä Venäjän kansoja käsittelevässä luettelossa (*lib'* ja *kors*) (ks. s. 19).

Kirjallisten lähteiden lisäksi nimitys *čud'* on säilynyt venäjän murteissa näihin päiviin asti. Samasta vartalosta ovat peräisin vepsäläisistä käytetty appellatiivi *čuhar'* sekä virolaisista ja suomalaisista käytettävät *čuhna* (> latv. *čukna* 'der Este (im nordöstl. Livland); ein ungewaschener, ein ungebildeter Mensch'; ME 418) ja *čuhonec*. Nimitys *čud'* on levinnyt laajalti myös Pohjois-Venäjän paikannimistössä: *Čud'*, *Čudskie stany*, *Čudskoj bor*, *Čudskie rudnin'y*, *Čudskoe ozero*, (*ozero*) *Čudino*, *Čudskie gorodišča* jne. (Popov 1973: 71). On myös tietoja siitä, että venäläiset ovat kutsuneet osaa

Suomea nimellä *čuhonskaja zemlja* (Schlözer 1771: 493).

Paikannimien lisäksi tšuudeilla on näkyvä osa saamelaisten, vepsäläisten ja komien perimätiedossa. Kansanrunoudessa tšuudit esiintyvät kahdenlaisessa roolissa: he ovat liikkuvia, voimakkaita valloittajia tai hyökkäysten kohteena oleva alistettu kansa.

Saamen sanan N *čudde* (Ko. *čudde*, T. I. Itkonen 1958: 682) on yhdistänyt venäjässä esiintyvään *čud'*-nimitykseen ainakin jo Sjögren (1861: 93). Kautta koko saamelaisalueen *čudde* tarkoittaa entisajan vainolaisia, ryövärikansaa, jonka kerrotaan kierrelleen hävittä-mässä Saamenmaata. Uumajansaamassa sanan sisältö on muuttunut merkitykseen 'kääpiö, heikkomielinen' (E. Itkonen 1961: 123). Saamelaiden tarinoista käy Pimenovin (1965: 154) mukaan ilmi, että tšuudit ja saamelaiset ymmärsivät toisiaan, koska he puhuivat suki-kieliä. Pimenov päättelee tämän perusteella, että tšuidien on täytynyt olla itämerensuomalaisia.

Kuvaavaa saamelaiden *tšuudi*-tradition pohjoiselle suunnalle on, että *tšuudi*-sanat (Nielsenin ortografialla *čutte* ~ *čudde*, nykyortografian mukaan *čuhti* ~ *čuddi* 'tšuudi, vainolainen') tavoin on pohjoissaamassa myös karjalaista merkitseväälle sanalle vakiintunut kaksi osin kansanperimään liittyvää merkitystä: *gárril(laš)* 'karjalainen, vainolainen' (Sammallahti 1989: 90, 158). Saamelaiden *tšuudi*-kertomuksissa nimityksen *tšuudi* asemesta onkin Jaakkolan (1935: 276—277) tietojen mukaan voinut esiintyä myös alkujaan 'karjalaista' merkinnyt sana. Samojedikansoista lännimpänä asuvat nenetsit ovat taas tarkoittaneet sanalla *sihirtja* 1) 'mytologista pientä, harmitonta olentoa, joka asuu maan alla ja ilmestyy aika ajoin maan pinnalle, esim. hakemaan vettä; tyypillistä pohjoisten alueiden maahista', 2) 'yleensä itämerensuomalaista'. Pitkään kuolleena olleesta tai raihnaisesta vanhuksesta voidaan käyttää nimitystä *sihirtjane hevy* 'maahiseksi tullut' (Terščenko 1965: 563—564). Esimerkit kertovat siitä, että vaikka nimitys *tšuudi* toisaalta on viitannut hyvin konkreettisesti itämerensuomalaisiin, se on toisaalla voinut liittyä elävästi pohjoiseen folkloriin, uskomuksiin ja kertomuksiin.

Nimitys *tšuudi* on levinnyt vanhimmilta sijoiltaan Novgorodin alueelta pohjoiseen, Siperiaan, jopa sen itäisimmille reunoille asti. Novgorodilaiset itse käyttivät tätä nimitystä lopulta kaikista, joiden syntyperä oli heille tuntematon tai epäselvä (Popov 1973: 69). Neljällä pohjoisen Venäjän kansalla on tarinoita sukulaisuudesta tšuidien kans-

sa: vepsäläisillä, venäläisillä, komi-permjakeilla ja komi-syrjääneillä. Komit eivät venäläisten tavoin ymmärtäneet tšuidien kieltä, mutta silti eräissä permjakkilaiskylissä asukkaat ovat pitäneet tšuudeja esi-isinään ja eräät perheet muistaneet jopa kantaisiensa nimiä. Vepsäläiset sen sijaan ovat ainoina pitäneet itseään täysin identtisinä tšuidien kanssa ja puhuvat tšuudeista esi-isinään (vrt. Pimenov 1965: 153—155, 169 ja siinä mainittuun kirjallisuuteen). Mahdollista on, että tähän on vaikuttanut venäjänkielinen käytäntö ja se, että vepsäläisiä on yleisesti kutsuttu tšuudeiksi. Epäluotettavia sen sijaan ovat Agejevan (1970: 195—196) maininnat siitä, että virolaiset tai vatjalaiset olisivat käyttäneet itsestään tai ylipäänsä kenestäkään *tšuudi*-nimitystä. Vepsäläisten lisäksi muut itämerensuomalaiset eivät ole tiettävästi juuri viljelleet sitä.

Kysymys tšuidien alkuperästä on kiinnostanut niin historioitsijoita, arkeologeja, etnografeja, kielitieteilijöitä kuin folkloristeja. Suhteellisen yksimielisiä on oltu siitä, että myöhäisemmissä venäläisissä kronikoissa (1000-luvulta alkaen) tšuudeilla on useimmiten tarkoitettu virolaisia (Ligi 1980: 610). Myös Peipsijärven venäjänkielinen nimi on *Čudskoe ozero*. Aikaisemmista maininnoista on sitä vastoin esitetty monenlaisia mielipiteitä. Koska tšuidien omasta kielestä ei nimityksen esiintymisyhteydessä ole näytteitä, ovat päätelmät perustuneet lähinnä kielenulkoisiin seikkoihin.

Toisin kuin esimerkiksi suomalaiset, joista on käytetty myös nimitystä ruotsalainen, ei tšuudeja ole koskaan sotkettu tarinoissa muista kieliryhmistä käytettyihin nimityksiin (Pimenov 1965: 154). Yksi syy tähän lienee se, että tšuudi-nimitys on itsessään hyvin epäselvä ja vakiintumaton siellä, missä sillä on viitattu johonkin väestöryhmään. Se on ollut nimityksenä riittävän joustava viittaamaan geneerisesti johonkin tuntemattomaan väestöön. Siellä missä nimitys on liittynyt folkloreen ja uskomuksiin selitys löytynee folklore-tradition lujudesta ja tšuidien sidonnaisuudesta tiettyihin rooleihin.

6.1. Tšuudit tieteessä

Uralilaisista kielistä käytettiin aikaisempina vuosisatoina useanlaisia kollektiivinimityksiä, esimerkiksi *uiguuri*, *skyytti* ja *tšuudi* (Papp 1980: 3). Kiinnostus tšuudeja kohtaan alkoi nousta 1700-luvun

puolivälissä. Tuolloin vallinneesta lähestymistavasta antaa havainnollisen kuvan M. Lomonosov, joka katsoi, että tšuudit olivat joskus olleet hyvin vaikutusvaltainen ja laajalla alueella asunut kansa ja rinnasti tšuudit skyytteihin. Tätä hän perusteli sillä, että venäjän *čud'* ja skyyttien kreikankielinen nimitys kuulostavat samankaltaisilta. Lomonosov (1952: 195—201, 293—295) piti kaikkia uralilaisia, "tšudilaisia" kansoja muinaisten skyyttien jälkeläisinä.

1700-luvulla heräsi myös Venäjällä kiinnostus kielten vertailua kohtaan. Tunnetuimpia töitä on P. S. Pallaksen Katariina Suuren toimeksiannosta kokoama sanakirja. Se sisältää 285 venäjänkielistä sanaa sekä niiden vastineita useilla kielillä, myös virokseksi, karjalaksi, aunukseksi sekä "tšudiksi". Tšudinkielisinä sanoina on esitetty useimmin vatjasta, inkeroismurteista ja Inkerin suomalaismurteista peräisin olevia sanoja (Laanest 1975: 42).

1800-luvulla *tšuudi*-nimitystä käytettiin yleisesti tieteellisissä tutkimuksissa. Koska vepsäläisillä ei ollut omassa kielessään yhteistä nimitystä, joka olisi tarkoittanut kaikkia ryhmiä, nimittivät suomalaiset tutkijat heitä *pohjoistšuuideiksi*: esim. Elias Lönnrot Ojatin varrella vepsäläisten luona tekemiinsä havaintoihin perustuneessa professorinväitöksessään 1853 (Om det Nord-Tschudiska språket) ja August Ahlqvist lyhyen kieliopin, tekstejä ja sanaston sisältävässä tutkimuksessaan 1855 (Anteckningar i Nord-tschudiskan) käyttivät vepsästä nimitystä *pohjoistšuudi*. Myös venäläisessä kirjallisuudessa vepsäläisistä käytettiin ennen vallankumousta tavallisesti nimitystä *čud'*. Tšudilla on silti viitattu Lomonosovin tavoin yleensä pohjoisiin suomalais-ugrilaisiin kansoihin, ei sen täsmällisemmin vatjalaisiin tai vepsäläisiin, joita ei tunnettu ja jotka sotkettiin karjalaisiin (vrt. Pimenov 1965: 119—120).

Vähitellen Daniel Europaeuksen löytämät nimitys *vepsä*, *vepsäläinen* syrjäyttivät tieteellisissä — myös venäjänkielisissä — teoksissa *tšuudi*-sanan, vaikka sillä tarkoitettiinkin vain yhtä osaa tästä heimosta (Tunkelo 1946: 1).

6.2. Tšuudit historiallisissa lähteissä

Nimitys *tšuudi* mainitaan nähtävästi ensimmäisen kerran jo goottilaisen historioitsijan Jordaneksen 500-luvun puolivälissä jKr. kirjoitta-

massa Goottien historiassa. Eri kohdissa se esiintyy useassa muodossa — *Thiudos, Tuidos, Thiudi*. Esimerkiksi Getican 22. kappaleessa Jordanes kirjoittaa:

Sitten seuraa joukko erilaisia kansoja: *theutes*, *vagoth*, *bergio*, *hallin*, *liothida*, joiden kaikkien asuinsijat ovat yhtäläisesti tasaisia ja viljavia, ja sen vuoksi he joutuvat siellä muiden heimojen hyökkäysten kohteeksi. (Käännös Pekkanen 1984a: 125.)

Jordanes ei anna vastausta kysymyksiin, mihin kansaan tai kansoihin nimitys viittaa, missä hänen mainitsemansa tšuudit asuivat ja mitä kieltä he puhuivat. Se, että tšuudit mainitaan kuitenkin muiden suomensukuisten ryhmien yhteydessä, on tulkittu usein heidän kuulumiseksi kieleltään samaan ryhmään suomalais-ugrilaisten kanssa (Pimenov 1965: 118 ja siinä mainittu kirjallisuus). Koska kuitenkin lähdetään siitä, että nimenomaan slaavilaiset (venäläiset) ovat alkaneet nimittää itämerensuomalaisia tällä tavalla, ei voitane olettaa, että jo Jordaneksen aikana sanalla *tšuudi* olisi tarkoitettu heitä.

Venäjän valtion alkuvaiheista ja Kiovan hallitsijoista kertovassa Nestorin kronikassa nimitys *tšuudi* esiintyy monta kertaa muiden verotettavien tai Kiovaa vastaan sotaan lähtevien Venäjän kansojen rinnalla (ks. esim. s. 15). Tšuudit esiintyvät säännöllisesti tiedoissa 1000-luvun puolelle asti (FMU 1—6).

Novgorodin vanhin alue- ja hallintokieli ei virallisesti mainitse *tšuudien* maata tai *tšuudilaisia*. Se käyttää tšuudien alueista nimityksiä *Vatjalaisten maa*, *Vatjan viidennessä*, *Vatjalaissilta* jne. (Jaakkola 1935: 95—96). Toisaalta venäläiset kronikat eivät tunne varhaisia vatjalais- tai virolaisretkiä vaan kertovat vain tšuudien sotatoimista. Tšuudit esiintyvät myös Venäjän kirkollisissa lähteissä. (mts. 99—100).

Ajan mittaan tšuudit mainitaan yhä harvemmin kirjallisissa lähteissä. Kaiken kaikkiaan *čud'* esiintyy muita useammin kahdessa merkityksessä: 1) 'virolainen', 2) 'itämerensuomalaiset' ylipäättään. Lähteissä tšuudit erotetaan yleensä erikseen lueteltavista saamelaisista, karjalaisista, inkeriläisistä ja vatjalaisista. (Ariste 1962: 271, Popov 1973: 68.)

6.2.1. "Taipaleentakaiset tšuudit"

Oman lukunsa tšuidien taustaa selvitettyä ovat muodostaneet Volgan alueen tšuudit, joista on venäjäksi käytetty nimitystä *zavoločeskaja čud'* ja suomenkielisessä kirjallisuudessa nimitystä "taipaleentakaiset tšuudit". Vanhimmassa lähteessä, Nestorin kronikassa, heidät mainitaan vain kerran, Jaafetin alueella asuvien kansojen luettelossa.

Huolimatta siitä, että tiedot taipaleentakaisista tšuudeista ovat epäsäännöllisiä ja vakiintumattomia, on punnittu erilaisia vaihtoehtoja heidän alkuperästään. Monet tutkijat ovat olettaneet Volgan tšuudeilla tarkoitettua useita volgansuomalaisia kansoja (Pimenov 1965: 163—164). On myös oletettu, että nämä olisivat olleet Laatokan, Äänisen ja Vienanmeren välillä asuneita tai vaeltaneita karjalaisia ja vepsäläisiä (Kiparsky 1965: 30, Lihatšov 1994: 166). Pimenov (1965: 169) päätyi olettamaan, että kyseessä olisivat nimenomaan vepsäläiset. Lytkin (1970: 467) olettaa arabialaisissa lähteissä mainitun *visu*-kansan eläneen bolgaareista pohjoiseen, Vytšegda- ja Suhona-jokea pitkin ehkä Jäämereen asti, osin samalla alueella, jonne venäläinen kronikka sijoittaa "taipaleentakaiset tšuudit". Eräät tutkijat (ks. esim. Joalaid 1989: 82) ovat olettaneet vastaavasti myös komilaisista käytetyn vanhan venäjämästä peräisin olevan nimen *syrjääni* (ven. *zyr'janin*, *zyr'*) viittaneen alkujaan vepsäläisiin (ven. *zyr'janin*, *zyr'* < **sir'jane*, **syr'jane* < ve. *sürjä*) ja että tämä todistaisi "taipaleentakaisien" tšuidien olleen Arkangelin läänin komeja. Varsinkin paikannimien perusteella onkin katsottu vepsäläisten asuinalueiden ulottuneen aikaisemmin tältä vuosisadalta tunnettuja alueita kauemmaksi koilliseen Vytegraan päin (mts.).

Volgan tšuudeista ja pohjoisen Venäjän asukkaista bjarmeista on kehitelty runsaasti erilaisia teorioita ja kirjoitettu lukuisia tutkimuksia. Koska ei ole tietoa heidän kielestään, ei kuitenkaan ole lingvistisiä keinoja ratkaista heidän etnistä alkuperäänsä. Argumentointi on mahdollista lähinnä vähäisten historiallisten tietojen varassa. Nimitys "taipaleentakainen tšuudi" kertoneekin enemmän sen käyttäjistä kuin kohteesta. Yleistä, useaan vieraskieliseen ryhmään viitannutta nimitystä *tšuudi* on Volgankin seudulla käytetty viittaamaan tuntemattomaan kansaan. Nestorin kronikassa, jossa "taipaleentakaisiin tšuudeihin" ensi kertaa viitataan, on käytetty myös muita nimityksiä geneerisesti. Esimerkiksi nykyvenäjässä saksalaisia tarkoittavaa sanaa *nemtsy* käy-

tettiin useista Länsi-Euroopan kansoista, tosin etupäässä saksankielisistä (Nestorin kronikka 1994: 168). Tässä työssä ei ole syytä syventyä enempää "taipaleentakaisten tšuidien" ongelmaan.

6.2.2. Tšuudit folkloressa

Tšuudeihin liittyvä folkloreaineisto on huomionarvoinen erityisesti pohjoisten kansojen, varsinkin komien ja saamelaisten suullisessa perinteessä. Saamelaisilla on ollut runsas perimätieto sotaisasta tšuidikansasta ja tšuidien saamelaisten keskuuteen tekemistä hyökkäyksistä ja ryöstöretkistä. Tämän perusteella on mm. arveltu tšuidien olevan aikaisemmin Arkangelin kuvernementissa asunut kansa (T. I. Itkonen 1932: 60—61).

Maantieteellisesti levinnein *tšuudi*-traditio on venäläisillä. Tšuudit esiintyvät legendojen lisäksi myös bylinoissa, eniten pohjoisessa (Arkangelin, osaksi Vologdan ja Leningradin läänin sekä Karjalan tasavallan alueella) sekä Etelä-Siperiassa (lähinnä Altain vanhan venäläisväestön keskuudessa). Legendojen on katsottu kulkeutuneen näille alueille venäläisten maahanmuuttajien mukana Novgorodin laajetessa koilliseen ja itään. (Pimenov 1965: 120—121.)

Tarinat aktiivisista valloittajätšuudeista ovat keskittyneet läntisille alueille, Äänisjärven ja Äänisjoen läheisyyteen sekä saamelaisten keskuuteen. Kauempana idässä, Valkeanmeren rannalla ja Petšorassa komisyrjäänien asuinalueilla tšuidien rooli ei ole ollenkaan hyökkäävä, vaan heidät tunnetaan vain passiivisena puolena, joka on hyökkäysten kohteena. (mts. 144.)

Vivahteikkaamman ryhmän muodostavatkin kertomukset, joissa tšuudit ovat altavastaajina. Yleensä novgorodilaiset tekevät hyökkäyksiä tšuudeja vastaan ja alistavat tai tuhoavat heidät. Usein toistuu motiivi, jossa tšuudit piiloutuvat novgorodilaisilta maanalaisiin asuntoihin tai hautaavat itsensä maan alle. Saamelaisessa folkloressa tšuudit esiintyvät ainoastaan sotaisina ja saamelaiset piiloutuvat tšuudeilta maanalaisiin asumuksiin.

Pimenov (mts. 127—) katsoo aktiivisista ja sotaisista tšuudeista kertovan perinteen edustavan vanhempaa tyyppiä ja että tämäntyyppisessä kansanperimässä kerrotaan ajasta, jolloin tšuudit asuivat Laatokasta ja Äänisjärvestä etelään. Hän (mts. 148) olettaa, ettei tällaista

traditiota voinut syntyä ennen kuin venäläiset joutuivat kosketuksiin sellaisten kansojen kanssa, jotka nimittivät heitä tšuudeiksi.

6.2.3. Tšuudien alkuperä

6.2.3.1. Kansanrunojen tšuudit

Niin folkloressa kuin kirjallisissa lähteissä mainittujen tšuudien etnisyydestä on esitetty monenlaisia, toisistaan huomattavasti poikkeavia arvioita. Erkki Itkonen (1941: 87) antoi suhteellisen paljon painoa Jaakkolan käsitykselle, jonka mukaan saamelaisen kansanrunouden tšuudit olisivat olleet Volgan tšuudeja. Jaakkola (1935: 277) samasti heidät muinaisiin permalaisiin bjarmeihin ja otaksui heidän olleen vatjalaissyntyisiä kaupan harjoittajia Vienajoen laaksossa. Saamelaisten tšuuditarinat olivat Jaakkolan mukaan muistoja tšuudien muinaisista kaukoretkistä. Itkonen (1941: 87) arveli Kuolan niemimaalta eteläsaamelaiselle alueelle elinvoimaisena säilyneen saamelaisten *čudde*-tradition viittaavan osaltaan siihen, että aiemmin etelämpänä asuneet saamelaiset joutuivat vetäytymään pohjoiseen ja väistymään vihamielisten ryöstäjien, tšuudien tieltä.

Saamelaisten *tšuudi*-runouden on oletettu myös olevan perua vepsäläisten saamelaisten luo tekemistä hyökkäyksistä (Bubrih 1947: 26, Pimenov 1965: 147—150). Pimenovin mukaan tarinat tšuudeista esiintyvät Venäjällä sekä alueella, jossa on tavattu *ves'*-väestön arkeologisia löytöjä, että tunnetulla, vepsäläisten asuttamalla alueella. Hän olettaa saamelaisilla olleen tšuudilaisperinnettä vastaava traditio jo ennestään, mutta että *tšuudin* sijasta olisi käytetty jotain muuta nimitystä ja *tšuudi* olisi omaksuttu vasta venäläisen vaikutuksen myötä. Toisaalta Pimenov on ounastellut, että *tšuudi*-tradition leviämiseen johtaneen venäläisvaikutuksen lisäksi myös kansanrunoissa mainitut tšuudit olisi rinnastettava venäläisiin.

Kaiken kaikkiaan tšuudien ja *ves'*-kansan rinnastamista keskenään on pidettävä kyseenalaisena, ja esimerkiksi Bubrihin väittämät perustuivat puhtaisiin oletuksiin. Ligi (1980: 614) epäilee folkloren todistusvoimaa siksi, ettei ole selvää, miltä ajalta kertomukset ovat peräisin ja puhutaanko ylipäätään niissä samasta kansasta kuin kronikois-

sa. Folkloren kyky imeä itseensä historiallisia tapahtumia ja erityisesti elinvoimaisen kansanperimän taipumus täydentyä lähimenneisyyteen liittyvillä kuvauksilla ei ole poikkeuksellista vaan päinvastoin melkoisen yleinen ilmiö. Vepsäläisten ja tšuidien esiintyminen rinnakkain folkloressa saattaa johtua myös kertomusten myöhäsyntyisyydestä ja venäläisen folkloren vaikutuksesta vepsäläisten perimätietoon.

6.2.3.2. Kirjallisten lähteiden tšuudit

Koska varhaisissa lähteissä ei ole yksitulkintaisesti sanottu, keitä niissä mainitut tšuudit olivat, missä he tarkalleen asuivat ja mitä kieltä he puhuivat, on (etno)historian ja arkeologian tietoja yhteen sovittaen esitetty erilaisia ratkaisuja. Selvä sidonnaisuus alueeseen Nestorin kronikan tšuideilla on vuoden 1029 kohdalla, jolloin Jaroslavin kerrotaan lähteneen sotaretkelle tšuideja vastaan, voittaneen heidät ja perustaneen kaupungin nimeltä Jurjev (Tarton venäjänkielinen nimi) (Nestorin kronikka 1994: 96).

Tšuidien alkuperäkysymyksessä on ollut tavallista heidän mekaaninen yhdistämisenä tällä vuosisadalla olemassa olleisiin itämeren-suomalaisiin kansoihin, joiden edeltäjiä tšuideissa on nähty. Vanhoissa lähteissä onkin joko suoraa tai välillistä tietoa siitä, että tšuidilla on voitu tarkoittaa virolaista, vatjalaista ja vepsäläistä ajasta ja paikasta riippuen. Karjalaisiin, inkerikkoihin ja liiviläisiin viittaavassa merkityksessä tšuidista ei ole tietoa (Popov 1973: 69). Karjalaisten ja inkerikkojen asuinsijoja ajatellen voidaan pitää vähintään todennäköisenä, että myös he ovat saattaneet kuulua väestöryhmään, josta venäläiset ovat käyttäneet kollektiivinimitystä *tšuudi* (Madisson 1988: 44).

Tšuidien etnisyyteen liittyviä ongelmia kuvastaa ehdotettujen selitysten määrä. Osa niistä perustuu satunnaisiin assosiaatioihin, joissa on päädytty karkeisiin yleistyksiin vain muutaman *tšuudi*-maininnan pohjalta. Rajoitun tässäkin olennaisimpiin teorioihin, jotka ovat perustuneet koko tšuideihin viittaavasta aineistosta tehtyihin päätelmiin. (Varhaisista tšuidien alkuperää koskevista arvioista ks. Pimenov 1965: 117—170.)

6.2.3.2.1. Tšuudit ja vatjalaiset

Useat tutkijat ovat todistelleet, että tšuudeilla on venäläisissä kronikoissa 800- ja 900-luvulla tarkoitettu vatjalaisia. Jalmari Jaakkola (1935) perusti käsityksensä pitkälti siihen, että venäläisten kronikoiden ensimmäinen maininta vatjalaisista heidän nykyisellä etnonyymillään on peräisin vasta vuodelta 1069, jolloin vatjalaiset (*vožjane*) hyökkäsivät Novgorodiin. Jaakkolan kanssa samalle kannalle asettuivat mm. Julius Mägist (1954: 74—79), Erkki Itkonen (1941, 1946, 1961) ja Gustav Ränk (1960: 9). Jaakkola (1935: 276—277) katsoi, että tšuidien varhaisista kauppaja- ja sotaretkistä puhuttaessa kysymyksessä ovat aina vatjalaiset, joiden toiminta-alue olisi ulottunut saamelaisalueille asti. Hän oletti saamelaisten tšuudi-tradition selittyvän luontevasti, "*jos sitä katsotaan historialliseksi muistoksi tšuidien muinaisista kaukoretkistä ja lappalaisten ja tšuidien, so. vatjalaisten, kesken kerran vallinneesta suuresta taisteluaajasta*".

Jaakkola (1935: 94) oletti että tšuidien vanhin esiintymisalue oli kokonaan Olhavan-Dneprin reitillä, erityisesti alaltaan pienen Olhavan laakson seutuvilla. Hän päätteli, että tšuidien oli oltava pääasiallisesti sikäläisiä vatjalaisia, jotka ennen alueen slaavilaistumista olisivat olleet alueella vallitsevana väestöaineena. Skandinaavisen varjagivallan hän oletti levittäneen *tšuudi*-nimitystä, mihin mm. Venäjän vanhojen kronikoiden tiedot perustuisivat (mts. 98—99.). Vienan laaksoissa esiintyvät *tšuudi*-nimitykset Jaakkola (mts. 274—275) selitti periytyviksi jonkinlaisilta kulttuuri- tai kauppavatjalaisilta, tšuidilaisten kauppaintressien valvojilta ja ylläpitäjiltä.

Jaakkola (mts. 94—95) näki itsekin joitakin ongelmia selityksessään tšuidien vatjalaisuudesta. Ei ole kirjallisia todisteita siitä, että tšuudit ja vatjalaiset olisivat merkinneet lähteissä kiistämättä samaa. Vatjalaiset eivät myöskään ole tietävästi itse käyttäneet itsestään missään vaiheessa *tšuudi*-nimitystä. Lisäksi kirjalliset lähteet ja suullinen perimätieto eivät tavallisesti osoita tšuideille selkeää maantieteellistä aluetta. Myöskään se, että Novgorodin vatjan viidennes on ulottunut huomattavan pohjoiseen, ei todista, että etnisiä vatjalaisia olisi asunut samalla alueella.

6.2.3.2.2. Tšuudit ja vepsäläiset

David Bubrih (1947: 22—26) rinnasti toisiinsa keskiajan *tšuudit* ja venäläisten kronikoiden *ves'*-kansan ja teki tšuudeista puuttuvan renkaan *ves'*-kansan ja nykyisten vepsäläisten välillä. Jaakkolan tavoin hän katsoi, että se viittasi alkujaan Olhavan tšuudeihin mutta levisi sitten tarkoittamaan sekä vatjalaisia että vepsäläisiä lukuun ottamatta erillään sijaitsevia Valkeajärven vepsäläisiä, joihin kronikoissa usein yhdessä tšuudien kanssa mainittava *ves'* Bubrihin mukaan viittasi. Hän arveli tämän selittävän sen, miksi vepsäläisiä kutsutaan tšuudeiksi vasta suhteellisen myöhäisissä lähteissä, ensimmäisen kerran tietävästi vuonna 1251 ja toisen kerran 1350. Se seikka, että jo kronikoiden ensimmäisillä sivuilla *tšuudi*-nimitystä käytetään myös kauempana idässä asuvista, voitiin Bubrihin mukaan tulkita vain siten, että tšuudeilla on tarkoitettu vepsäläisiä. Se, että Valkeajärven vepsäläiset oli jaettu terminologisesti, oli Bubrihin mukaan ymmärrettävää, koska heidän ilman kielellisiä perusteita katsottiin kuuluvan samaan ryhmään kuin volgalaiset kansat.

Kuten mm. Jaakkola (1935: 93) huomautti, jo arabialaiset lähteet ja Adam Bremeniläinen mainitsevat venäläisten kronikoiden *ves'*-kansaan rinnastettavan etnonymien, mikä viittaisi siihen, että heidät osattiin identifioida suhteellisen hyvin. *Ves'*-kansa, joka toistuvasti on rinnastettu vepsäläisiin, esiintyy venäläisissä kronikoissa Venäjän kansojen luettelossa ja Venäjän valtakunnan syntyhistoriassa omana ryhmänä tarkkaan tšuudeista erotettuina. Tämä ei tosin suoranaisesti ole ristiriidassa Bubrihin oletuksen kanssa, joka perustui siihen, että vanhojen lähteiden vepsäläisillä viitattiin vain Valkeajärven vepsäläisiin.

Edellisten kaltaiset yritykset rinnastaa vanhojen lähteiden tšuudit suoraan nykyään tunnettuihin kansoihin eivät silti näytä johtavan tulokseen. Selvää onkin, että tšuudeilla on vepsäläisten ja vatjalaisten lisäksi viitattu jo varhain virolaisiin. Kirjallisissa lähteissä viittaukset tšuudeihin ovatkin helpoiten rinnastettavissa lähinnä virolaisiin (Ariste 1962: 271).

6.2.3.2.3. Tuntematon ims. heimo, tšuudit

Viime vuosisadan tutkijoista M. A. Castrén (1857: 144, 1862: 200) yhdisti tšuudit skandinaavisissa saagoissa mainittuun Bjarmiaan ja oli ensimmäisiä, joka arveli myös "taipaleentakaisten" tšuudien viittaavan itämerensuomalaisiin. Castrén kiinnitti huomiota pohjoisvenäläisissä murteissa ja paikannimistössä esiintyvään itämerensuomalaiseen substraattiin. Tšuudit hän samasti toisaalta venäläisten kronikoiden *ves'*-kasaan, mutta katsoi toisaalta tšuudien olleen täysin oma kansansa (Ligi 1980: 610).

Nestorin kronikassa (125) kerrotaan vuoden 1078 yhteydessä, että Ruhtinas Svjatoslavin pojista Gleb tapettiin "Zavolotšessa". Lihatsšovin (1994: 169) mukaan kyseessä oli tšuudien asuttama mutta Novgorodille kuulunut alue Velikaja- ja Lovattijoen latvaseuduilla. Myös Harri Moora (1956: 89) kirjoittaa, että Velikie Lukin ja Pihkovan alueella on asunut heimoja, joita voisi tietyin varauksin nimittää tšuudeiksi. Nämä olivat kosketuksissa heistä etelään asuneiden itäslaavilaisten kanssa, joiden Moora olettaa täältä saadun mallin mukaan kutsuneen kaikkia itämerensuomalaisia tšuudeiksi. Hiukan myöhemmin Moora (Aliise ja Harri Moora 1964: 197) määritteli tšuudien eläneen suurin piirtein nykyisen Pihkovan läänin alueella. Viron itäpuolen asukkaista kertovat myös vanhat hautausmaiden nimet *Vozdviženskoj Opolskoj v Čjudi* sekä *Nikolskoj Tolduskoj v Čjudi*, jotka mainitaan Vatjan viidenneksen verokirjassa vuonna 1500 (Popov 1973: 68).

Mm. Lihatsšovin ja Mooran esittämä ajatus sopii käsitykseen, että *tšuudi* on ollut denotaatioltaan väljä, joskin on selvää, että se on ehdottomasti etninen, ei koskaan geografinen etnonyymi. Oletus herättää kysymyksen, onko taipaleentakaisilla tšuudeilla viitattu ensin läntiselle Venäjälle, Novgorodista Baltiaan päin asuneeseen väestöön, ja vain analogisesti alemmalle Volgalle. Kaiken kaikkiaan tšuudien alkuperäongelmaan liittyy olennaisesti se, että Peipsijärven ja Ilmajärven välisen alueen etninen historia on erittäin huonosti tunnettua. Alue on hyvin keskeinen, kun pohditaan, missä slaavilaiset ensi kertaa kohtasivat itämerensuomalaisia. Lisäksi joudutaan ottamaan huomioon lähistöllä mahdollisesti asuneet vanhat balttilaiset heimot. Varsinaisesta Baltiasta ja eteläisemmältä Itämereltä Venäjälle johtavalta kauppareitiltä varhaiset tšuudilaistiedot puuttuvat.

Tšuidien alkuperä liittyy siis kaiken kaikkiaan kiinteästi Peipsijärven ja Ilmajärven välisen alueen yleiseen etniseen historiaan. Itä-Virossa ja Latvian itäisillä reuna-alueilla levisivät ensimmäisen vuosituhannen jälkipuoliskolla jKr. kumpuhaudat ja polttohautaus. Tällä haustaustavalla on yhteys Viron itäisille lähialueille ja sen on katsottu kuuluneen itämerensuomalaisille. Useat arkeologit ovat yhdistäneet tšuideihin kaksi tuon ajan suurta kalmistoryhmää. Tämä pitkien ja pyöreiden kumpujen hautatyypin tunnetaan pääasiassa Pihkovan läänissä sekä Kaakkois-Virossa. Aikaisemmin näitä hautoja pidettiin itäslaavilaisten krivitšien kalmistoina. (Laul 1971: 327, Tõnisson 1995: 170.)

Tšuidien kalmistoina on pidetty myös Ilmajärven ympäristössä sekä Lovatti-, Msta- ja Olhava-jokien seudulla esiintyviä korkeita, keonmuotoisia kumpuja, ns. sopkia. Aikaisemmin vallinneen käsityksen mukaan sopkat kuuluvat toiselle itäslaavilaiselle heimolle, sloveeneille. Ligi (1980: 616) huomauttaa kuitenkin, että kummankin hautaryhmän perusteellisempi tutkiminen on vasta edessä, minkä takia kysymystä niiden etnisyydestä ei voida pitää lopullisesti ratkaistuna.

Sen lisäksi, että varhaiset tšudit on rinnastettu tunnettuihin itämerensuomalaisiin heimoihin, on esitetty myös, että kyseessä olisi itsenäinen, aikaisin venäläistynyt, tuntematon itämerensuomalainen heimo. Tämän teorian ensimmäisenä esittäjänä on pidetty K. B. Wiklundia (Wiklund 1911: 195—196, Ligi 1980: 615). Jalmari Jaakkola (1935: 94—95) sivuutti kysymyksen toteamalla, ettei väitteen tueksi löydy konkreettista tukea.

Ajatus *tšuudi*-nimityksen taustalla olevasta tuntemattomasta itämerensuomalaisesta kansasta on silti saanut myös tukea muilta tutkijoilta. T. I. Itkonen (1932: 60—61) arveli tšuidien olevan aikaisemmin Arkangelin kuvernementissa asunut kansa, josta siksi on säilynyt tietoja pohjoisessa kansanperimässä. J. J. Mikkola (1938: 6) arveli saamen viittaavan sellaiseen kantakieleen, joka ei ollut kovin kaukana suomesta, ja päätteli, että tämä kieli olisi ollut kauan sitten hävinnyt *tšuudi*.

Viimeksi Wiklundin oletusta on asettunut mm. Mooran (1956: 89) tulosten innostamana tukemaan Paul Ariste (1968: 605—6), jonka mukaan tšudit olisivat olleet Peipsin itäpuolella laajalla alueella asunut, nykyään hävinnyt heimo. Heimo olisi ollut kieleltään lähellä virolaisia ja vatjalaisia ja useat naapurikansat, myös saamelaiset, olisivat voineet kutsua tätä väestöryhmää tšuudeiksi. Ariste (1962b: 8) oletti,

että näiden kanssa joutuivat kosketuksiin niin esisaamelaiset kuin itäslaavilaiset. Alkujaan tähän ryhmään viitannut nimitys olisi aikaa myöten siirtynyt merkitsemään myös muita itämerensuomalaisia.

Tšuidien ongelmaan liittyy siis etnohistoriallinen ongelma, voidaanko Peipsin itäpuolisia arkeologisia muinaismuistoja pitää vatjalaisten tai jopa virolaisten peruina vai voidaanko niiden pohjalta kehitellä pidemmälle hypoteesia, että ne viittaisivat hävinneeseen kansaan. Hiljattain samansuuntainen ajatus on esiintynyt myös laajemmassa itämerensuomalaisten kielten syntyä käsitelleessä keskustelussa. Terho Itkonen (ensi kertaa 1971: 181) on esittänyt arvelun, että vepsässä on ollut vahvimpana jokin vanha itäinen elementti, joka alun alkaen on edustanut ratkaisevasti toista murretyyppiä kuin läntisten itämerensuomalaisten kielten pohjana olevat ainekset. Ajatus, että nimitys *tšuudi* periytyisi joltain hävinneeltä itämerensuomalaiselta heimolta, saa tukea Itkosen oletuksesta (Terho Itkonen 1984: 347—363), jonka mukaan ns. myöhäiskantasuomi oli jakautunut kolmeen päämurteeseen, etelä-, pohjois- ja itämurteeseen. Näistä viimeksi mainitulla ei olisi tällä vuosisadalla puhutuissa itämerensuomalaisissa kielissä enää välittömiä jatkajia, mutta Itkonen katsoo joitakin reliktejä siitä löytyvän esimerkiksi vatjasta. Itkosen oletama itäkantasuomi saa tukea, jos *tšuudi*-nimityksen oletetaan viittanneen tällaisiin itämerensuomalaisiin.

On silti rohkeaa väittää, että tšudit olisivat Itkosen puuttuva lenkki, kadonnut kaakkoiskantasuomalainen heimo. Ei ole mitään mahdollisuuksia todistaa, että *tšuudi*-nimityksellä olisi tarkoitettu ensin nimenomaan tätä kansaa tai ylipäättään kadonnutta kansaa. Historiallisena aikanahan tšuideilla on todistettavasti tarkoitettu tältä vuosisadalta tunnettuja väestöryhmiä. Ne eri merkitykset, joita tšuudi-nimityksellä venäläisten käyttämänä tunnetaan, viittaavat siihen, että se on alun alkaenkin itämerensuomalaiselta taholta katsottuna merkitykseltään väljä etnonymy.

Jos tšuideilla ja vatjalaisilla tai tšuideilla ja vepsäläisillä olisi tarkoitettu aina yhtä, samaa kansaa, olisi luultavaa, että olisi voitu käyttää johdonmukaisemmin myös synonyymisiä nimiä. Vatjan ja vepsän käyttö tšuidin rinnalla todistaakin pikemmin sitä, että tšuidien ja vepsäläisten ja toisaalta tšuidien ja vatjalaistenkin välinen ero on ollut vaikkapa vain maantieteellisesti niin selvä, että myös venäläiset kronikoitsijat ovat havainneet sen. Toisaalta voidaan kysyä, kuinka rele-

vantti ero on venäläisten nimen käyttäjien kannalta ollut, koska tšuidilla on eri kirjoituksissa viitattu selvästi eri kansoihin. Nimitys on sen käyttäjän (novgorodilaiset) kannalta viitannut täysin vieraskieliseen väestöön (itämerensuomalaisiin). Vaikka tämäkin etnonymy on ensisijaisesti tarkoitteeltaan selvästi etninen, on se voinut saada sekundaaristi ja tilapäisesti myös maantieteellistä sisältöä, kun sitä alettiin käyttää Peipsi- ja Ilmajärven välissä asuneista itämerensuomalaisista heimoista. Pohjoiseen päin levittäytyville novgorodilaisille paikallisten kansallisuuksien väliset rajat eivät merkinneet paljonkaan, mikä selittää tšuidi-nimityksen laaja-alaisen käytön sittemmin. Olennaisempaa oli eri väestöryhmien suhde novgorodilaisiin ja venäläisiin hallitsijoihin. Tällaisessa vaiheessa maantieteellisen lisämerkityksen on korvannut antonyymisyys.

Tšuidien alkuperää koskevaan kysymykseen onkin viitattu myös vain lyhyesti mainitsemalla, että *čud'* on itämerensuomalaisista käytetty yleisnimitys. Tarkemmin kantaa ottamatta on todettu, että tätä nimitystä on venäläisissä kronikoissa käytetty eri itämerensuomalaisista heimoista, jotka asuivat Novgorodin sloveenien pohjoispuolella (Ligi 1980: 611).

6.3. Tšuidi-sanan etymologia

Tšuidi-sanan etymologiaa pohdittaessa on tutkijoiden huomio kiinnittynyt siihen, että sana on tunnettu vain saamesta ja venäjältä, josta se on lainautunut esimerkiksi komiin. Saamen N *čutte*-sanalle (R *tjude*, Et. Vefs. *t'šjuriε*, U *tjūddee*, Pi. Arj. *tšurjē*, L *tjuhtē*, *tjutē*, N *čutte*, I *čudē*, Ko. Pa. *tšūδδē*, Kld. *t'šuD t^E*, T *t'šuD tε*, *t'šjD tε*, SKES 1139) on tarjottu kahdenlaisia selityksiä: sille on esitetty sekä suomalais-ugrilaista etymologiaa (lappologit) että lainautumista venäjältä. Venäjän *čud'*-nimen alkuperästä on annettu useita selityksiä. Lomonosovin skyytirinnastuksen jälkeen sen on katsottu olevan germaaninen laina, samaa juurta kuin gootin *biuda* 'kansa'. Sitä on pidetty myös omaperäisenä sanana ja rinnastettu kirkkoslaavin sanoihin *štud* 'jättiläinen' ja *štužd'*, ven. *čužoj* 'vieras, outo' (E. Itkonen 1941: 88). Suurimmat ongelmat sanan alkuperässä liittyvät kiistaan, onko se lainautunut venäjältä saameen vai saamesta venäjään. Tosin esim. Wiklund (1911: 195) ei pitänyt kumpaankaan suuntaan lainau-

tumista hyväksyttävänä.

Satunnaisista rinnastuksista voidaan ottaa tässäkin pari esimerkkiä. David Bubrih (1926: 53—92) esitti hypoteesin, jossa hän lähti liikkeelle saksalaisen kielitieteilijän S. Feistin väitteestä, että germaanisissa kielissä ja varsinkin niiden fonetiikassa on piirteitä, jotka ovat selitettävissä ainoastaan ei-indoeurooppalaisten kielten vaikutuksella. Bubrih selitti tämän siten, että ei-indoeurooppalainen komponentti oli saatu germaaniin kieliin kuolleesta itämerensuomalaisesta kielestä, jota hän katsoi tietyin ehdoin voitavan nimittää muinaistšuidiksi. Muinaistšuidin asuinalueen hän katsoi olevan täysin sama kuin germaanien alkuperäinen asuinalue Itämeren rannalla.

Artikkelissaan Bubrih pyrki valaisemaan myös *čud'*-nimityksen taustaa. Hän esitti kaksi vaihtoehtoa, joista ensimmäisen mukaan sanan lähtömuoto oli germaanin *beuba* (*bēudīa* 'oma; ystävällinen'). Tämä olisi Bubrihin oletuksen mukaan lainautunut muinaisslaaviin kahdessa asussa: *t'ud'* 'vieras' (kirkkoslaavin *štoužd'*) ja useiden kontaminaatioiden jälkeen muodossa *čoužd'* (muinaisvenäjän *čjuž'*). Ensin mainitusta olisi voinut kehittyä sana *čud'*. Todennäköisempänä Bubrih piti kuitenkin oletustaan, että viron kielessä esiintyvä *täitu(ma)*-sanaa vastasi "muinaistšuidin" kielessä *täütü*, josta olisi saatu kollektiivinen nimitys *čud'*. Bubrihin arvion mukaan muinaistšuidissa sana *täü* merkitsi tšuidia ja sana *Täülä* tšuidien maata. Tätä Bubrihin mielikuvituksellista ja väärin rinnastuksiin perustuvaa teoriaa ei ole kommentoitu sen esittämisen jälkeen, eikä myöskään sen esittäjä itse palannut siihen myöhemmin (vrt. Ligi 1980: 612).

Satunnaiseen sanarinnastukseen perustuvan vapaatulkintaisen selityksen venäjän *čud'*-sanalle on esittänyt myös R. Agejeva (1970: 194—202), jonka mukaan nimitykset *čud'*, *čuhna* ja *čuhar'* tulisi yhdistää metson nimitykseen saamessa (N (nykyort.) *čukčá*) ja eräissä muissa pohjoisissa kielissä. Esimerkiksi venäjän kielen Arkangelin murteessa merkitsee *čuhar'* mm. metsoa. Agejeva arvelee, että metso saattoi olla tšuidien palvoma toteemi, josta koko kansa sai nimensä.

6.3.1. Onko *tšuudi* lainautunut saamesta venäjään?

Tšuudi-sananjuuria on etsitty myös suomalais-ugrilaiselta puolelta. Sen on arveltu olleen sekä vanha, nykyään hävinneen heimon nimitys

että perua itämerensuomalaiselta (kauppa)järjestöltä, jonka tunnusmerkki olisi ollut kiila (vrt. *finne, karjala, vatja* ja *vepsä*).

Tšuudeja sittemmin kadonneena kansana pitänyt T. I. Itkonen (1932: 60—61) otaksui empien lainasuunnaksi saamesta venäjään. Perusteita oli lähinnä kaksi: saamelaisten suullinen kansanperimä ja munkki Lazarin maininta 1300-luvulla Äänisjärven ympäristössä asuneista tšuudeista ja saamelaisista. Itkonen viittasi myös K. B. Wiklundin kielenvaihtoteorian tunnettuun oletukseen, jonka mukaan saamelaiset olisivat omaksuneet kielensä tšuudeiksi kutsutulta suomalais-ugrilaiselta Luoteis-Venäjän väestöltä. Sittemmin tšuudit olisivat joutuneet venäläisten, karjalaisten tai suomalaisten tuhoamiksi.

Itkonen katsoi sanan lainautumiseen venäjästä saameen liittyvän kielellisiä ongelmia; vanhimmissa saamen kielen venäläisissä lainasanoissa venäjän č:tä vastaa *ts* (c), esim. sanoissa Ko. *tsiẽ`rk'k^E* < ven. *čarka*; Ko. *tsõq̃r̃t̃t̃^E* < ven. *čort*. Toisaalta saamen *čud̥de* ei voi ainakaan välittömästi palautua myöskään Jaakkolan (1935: 102) lainälähteeksi oletamaan skand. **biød*-sanaan, sillä saamen kielen skandinavisissa lainasanoissa ei alkukielen sananalkuista *b*-äännettä ole milloinkaan korvattu č:llä, vaan aina *d*:llä (esim. *diẽw'do* 'aviomies, täysikasvuinen mies' < ksk. **beudō* 'kansa' (Qvigstad 1893: 13—14, 129—130, Wiklund 1890: 144, Erkki Itkonen 1941: 89, 1961: 124—130).

Äänneasunsa perusteella saamen *čud̥de* voitaisiin rinnastaa suomen *suuta*-sanaan (< **sūda* tai **cūda*) ja sen variantteihin *suude*, *suute* 'viikatteen ja kirveen (tms.) kiristyskiila', *suudin* jne., mitä myös eräät muut tutkijat (esim. Erkki Itkonen 1961: 123—128, SKES 1139, Valonen 1980: 83) ovat etenkin *vatjan* ja sen aiemmin oletetun appellatiivisen merkityksen 'kiila' mallin mukaan kannattaneet. Erkki Itkonen (1941: 89) oletti kyseessä olevan "vanha suomalais-ugrilainen sanapesye". Levikiltään se kattaa saamen ja suomen murteet, karjalan (*suud'ie* 'kiristää tai varustaa kiilalla', *suuvita* 'kiristää puukiilalla', *suuve*, *šuu(v)e*, *šuuveh* 'suude, pieni puukiila') ja viron (*suudata*, murt. *suiata* jne. 'kiristää kiilalla', *suu(d)e* jne. 'suude, kiristyskiila') (SKES 1138—1139). Mägiste (1950: 74—79) päätteli saamelaisten kääntäneen *vatjan* joissakin saamelaismurteissa esiintyneellä vastineella *čud̥de* (< **sūta*). Erkki Itkonen (1961: 123—128) esitti lisäargumenttina vielä, että saamessa esiintyvät myös

sanat *tjāhtē* 'kiila' (Nielsenin ortografiassa *čotte*) sekä *čāttet* 'kiinnittää kiiloja'. Sekä Mägiste (1950) että Erkki Itkonen (1961: 123—) pitivät mahdollisena, että vatjalaisetkin olisivat käyneet verottamassa saamelaisia ja että nimitys *čud'* olisi saatu venäjään saamesta.

Myös Paul Ariste (1968: 605) hyväksyi Wiklundin esittämän etymologian ja Mägisten perustelut, mutta oletti, että nimitys oli saatu saameen itämerensuomesta: saamelaisten ja vatjalaisten keskinäisistä kosketuksista ei ole näyttöä. Ariste asettui kuitenkin epäilemään Mägisten väitettä, että venäjän sana *čud'* olisi saatu saamesta, koska venäläisten esi-isät ovat joutuneet kosketuksiin itämerensuomalaisien ja virolaisten kanssa jo ennen aikaa, jolloin he joutuivat aikaisintaan Laatokan tienoilla kosketuksiin saamelaisten kanssa. Tähän viittasi Aristen mukaan jo venäläisten Peipsijärvestä käyttämään nimi *Čudskoe ozero*.

Teoria *tšuudin* suomalais-ugrilaislähtöisyydestä perustuu etenkin kahteen seikkaan: *vatjan* ja sen oletetun 'kiila'-merkityksen tarjoamaan analogiaan sekä selityksen äännehistorialliseen toimivuuteen riippumatta etnonymien käytöstä, merkityksestä tai muista historiallisista lähteistä tunnetuista seikoista. Koko saamen puhuma-alueella tavattavia venäläisiä lainoja ei juuri ole eikä saamen sanaa *čutte* ole katsottu olevan äänteellisesti mahdollista johtaa suoraan venäjästä. Palaan kysymykseen tuonnempana. 'Kiila'-merkitykseen pohjautuvalta selitykseltä putoaa vahvin argumentti pois, jos *vatjan* yhteyttä 'kiilaan' pidetäänkin sekundaarina (ks. 5.3.5.).

6.3.2. Onko *tšuudi* lainautunut venäjästä saameen?

Bubrih (1947: 22—26) antoi etnonymille *čud'* myös toisen, uskottavamman selityksen, joka on saanut paljon huomiota myöhemmin. Venäjänkieliset eri variantit hän selitti arvelemalla, että muoto *čud'* on saanut rinnalleen jo varhain toisen variantin *čuh* (> *čuhny*, *čuhari*). Vartalon *čud'* hän katsoi lainautuneen germaanista, jossa sanaa kgerm. **biuþō* 'kansa, ihmiset' olisi käytetty usein merkityksessä 'oma kansa, omat ihmiset'. Bubrihin mukaan muinaiset slaavilaiset joutuivat kosketuksiin muinaisten germaanien kanssa asuessaan Karpattien, Veikselin yläjuoksun ja Keski-Dneprin välisellä alueella. Tällöin erilaisia nimiä olisi lainautunut kummallekin taholle. Aikojen kuluessa kgerm. **biuþō*-appellatiivista kehittyi toisaalla mm. saksalais-

ten itsestään ja kielestään käyttämä *deutsch*-nimitys³⁶. Bubrihin mukaan muinaisslaavilaiset omaksuivat tämän nimityksen **tjud'*-asussa ja merkityksessä 'vieras kansa, vieraat ihmiset'.

Vähitellen kosketus germaanien ja slaavien välillä lakkasi ja termi **tjud'* muuttui usvaiseksi legendaksi. Sittenkin itäslaavilaiset alkoivat Bubrihin mukaan käyttää *čud'*-asuun muuttunutta nimitystä itämerensuomalaisista, ensi sijassa Olhavan tšuudeista. Tästä olisi sittemmin kehittynyt myös venäjän adjektiivi *čužoj* 'vieras'. Bubrih oletti nimityksen *čud'* unohtuneen osaksi samalla, kun slaavilaisten ja germaanien kontaktit lakkasivat. Hän katsoi nimen tulleen uudelleen käyttöön itäslaavilaisten alettua käyttää sitä itämerensuomalaisista.

Bubrih sai teorialleen tukea slavisteilta (Vasmer 1953—58 III: 352, Kiparsky 1965: 30). Vasmer toteaa, että nimitys tšuudi yhdistetään tavallisesti merkitykseen 'germaanit' ja gootin sanaan *piuda* 'Volk'. Hän huomauttaa sanan *čutte* esiintyvän myös saamessa ja mainitsee fennougristien suhtautuneen epäillen sanan lainautumiseen venäjästä. Venäjän adjektiivin *čužoj* 'vieras' on samoin katsottu palauvan kantaslaavin **tjudjb*-muotoon, joka olisi Vasmerinkin mukaan *jo*-johdoksinen laina samasta gootinkielisestä 'kansaa' merkinneestä sanasta *piuda*. Myös Pimenov (1965: 125—126) viittaa Bubrihin *čud'*-sanalle esittämään etymologiaan ja katsoo, että nimi *tšuudi* heijastaa muinaisvenäläistä ääntämistä. Toisaalta Lehmann (1986: 361) ei jostakin syystä mainitse gootin kielen etymologisessa sanakirjassaan selitystä, jonka mukaan venäjän *čud'* olisi muunkielisine vastineineen lainautunut kgerm. 'kansaa' merkitsevältä sanasta (goot. *piuda*).

Joka tapauksessa on selvää, että *tšuudi*-nimitys kulkeutui venäjän puhuma-alueen levitessä Permiin, Siperiaan ja itään venäläisten kolonialistien mukana. Esimerkiksi komissa esiintyvä variantti *t'sud* 'ein Volk, das vormals auf dem Syrjänengebiete wohnte' on venäläisen laina (Wichmann & Uotila 1942: 304—305, SKES 1139). Komi-

³⁶Saks. *deutsch* ~ kys. *tiutsch*, *diut(i)sch*, mys. *diutisc*, msaks. *thiudisc* < germ. **peudō* 'Volk', vrt. goot. *piuda*, msl. *þjóð*, mengl. *þēod*, mfr. *thiād*, mys. *diot* < ieur. **teutā* 'Volk' (> mliett. *tautā* jne.). Samaa perua on hollanti-laisten kielestään käyttämä nimitys *duits*. Edellä mainitusta germaanisesta kantasana johdetulla adjektiivilla on alettu tarkoittaa 'kansaan kuuluvaa'. Kansankielessä etnonymien merkitys vakiintui jo varhain frankkien valtakunnassa, ja vanhimmat maininnat siitä ovat latinankielisiä. 'Kansankielen' antonymina on nähtävästi ollut juuri latina. (Kluge 1989: 138—139.)

laisen perimätiedon mukaan *t'sud*-kansa puhui komia (Wichmann & Uotila mts.).

Jo Jaakkola (1935: 94—95) arveli, että nimityksen alkuperää tulisi etsiä sieltä, missä se on varhaisimmin tunnettu ja vieläkin yleisesti käytössä: venäläisiltä. Kielellisesti on mahdollista, että muinaisvenäjään olisi lainattu keskisessä Euroopassa asuvista saksalaisista aiemmin käytetty nimitys, josta kehittyi myös saksalaisten itse itsestään nykyään käyttämä etnonymy *deutsch*. Bubrihin ajattelemaa appellatiivista taustaakaan 'kansa, ihmiset' ei voida sulkea pois, vaan sitä on päinvastoin pidettävä luontevana selityksenä. Onhan merkitys 'kansa, ihminen' viitteeltään hyvin neutraali ja monien muiden etnonymien appellatiivinen motivaatio. Harvinaisempaa silti olisi, että venäjänkielinen nimitys perustuisi vieraan kielen — germaanisten kielten — appellatiiviseen merkitykseen. Siksi on todennäköisempää, että mikäli nimen alkuperä on tällä suunnalla, se on lainautunut jo muinaisvenäjään *propria*, jonka alkuperäinen tarkoite on hämärtynyt, kun nimen käyttäjät ovat muuttaneet pohjoisemmaksi ja kohdanneet siellä uusia väestöjä. Historiallisten faktojen ja niiden viitoittaman nimen leviämisreitit (Suomenlahden kaakkoispuolelta pohjoiseen ja itään) perusteella tuntuu todennäköiseltä, että nimenomaan (esi)venäläiset ovat tuoneet nimityksen *tšuudi* itämerensuomalaisten piiriin.

6.3.3. Tšuudi-kysymyksen ongelmia

Jos *tšuudi*-sanalle esitettyä suomalais-ugrilaista etymologiaa halutaan pitää oikeana, voitaisiin arvella sen olevan kulkusana. Kulkusanana leviämiseen viittaa joka tapauksessa se, että sillä on vahva asema folkloressa, ja paralleleja tavataan myös muilla kansoilla kuin saamelaisilla. Kuten mm. Ariste on painottanut, on venäjän kielen kannalta *tšuudi*-nimityksellä ilmeisen vanha kytkös Peipsijärven takaisiin alueisiin. Jotta nimitys olisi voinut syntyä saamessa, olisi **vakja* ~ **šūta* -rinnastuksen takia voitava osoittaa itämerensuomalainen lainalähde, jossa sanaa **šūta* on käytetty 'kiila'-merkityksessä. Muuta keinoa selittää siirtyminen Suomenlahden kaakkoispuolelta saamelaisille ei ole. Sopivaa paralleelia itämerensuomesta ei kuitenkaan löydy ja ajallisestikin selitys tuntuu hankalalta. Toinen vaihtoehto olisi saamen *čutte*-sanan palautuminen varhaiskantasuomalaiseen aikaan (1500—500 eKr.).

Rinnastus *vatjan* kantamuotoon **vakja* edellyttäisi silloin, että se olisi ainakin yli tuhat vuotta vanhempi kuin vanhimmat slaavilaiskosketukset ja itämerensuomalaisten ryöstöretket saamelaisten pariin.

Ajatus, että *tšuudi*-sana olisi voinut lainautua venäjältä saameen, ei ole pidetty äänteellisesti ongelmattomana. Äänteelliset kriteerit estävät olettamasta sen lainautuneen ainakaan suoraan *čud'*-muodosta. Korhonen (1981: 27) katsoo ns. kantasaamelaisen kauden päättyneen viimeistään 700 jKr. Sanaa *čutte* saamen eri murteissa ei voida selittää kantasaamelaisen kauden peruiksi, jos lähdetään siitä, että kyseessä on slaavilainen laina. Kyseessä täytyisi myös tällöin olla kulkusana, joka on levinnyt murteesta toiseen samalla tavalla kuin *čutte*-traditio saamelaisessa folkloressa, oli sen alla omaperäinen pohja tai ei.

Äänteellisesti saamen *čutte* ei käy nykyvenäjän *čud'*-sanan vastineeksi, koska vanhimmissa saamen kielen venäläisissä lainasanoissa venäjän č:tä vastaa *ts*. Tällaisia sanoja on vähän eikä kantasaameen tulleita slaavilaisia lainoja tunneta ollenkaan (Lehtiranta 1989). Voidaan silti kysyä, heijastaako saamen č:-llinen muoto (saaN *čutte*) kantasaamen jälkeen tapahtunutta muutosta affrikaatoissa ja sibilanteissa: vksm. **...č-* > ksaa. **c-* > **saaN c-*, vksm. **č-* > ksaa. **č-* > **saaN č-* (Korhonen 1981: 128). Liudentunutta affrikaattaa (samoin sibilanttia **š-*) vastaa nykysaamessa suhuaffrikaatta č-. Koska venäjän č- on voinut saada vain itäisissä saamelaiskielissä esiintyvissä lainoissa substituution *c-* (ks. esimerkkejä luvussa 6.3.1.), voitaneen olettaa vastaavasti myös, että (muinais)venäjän *c-* (~ *č-*) on voitu korvata saamessa č:-lla. Mikäli kirjallisissa lähteissä esiintyvä notaatio *tjud'* heijastaa vanhempaa ääntämystä, voidaan saamen N *čutte* selittää äänteellisestikin hyväksyttävällä tavalla (muinais)venäläiseksi lainaksi. Tähän viittaa myös komi (*t'sud'*), jossa venäläisissä lainoissa nykyvenäjän č:-n vastineena (samoin kuin *c-*:nkin vastineena) on *t's-*, ei *tš-* (nykyvenäjän *šč-*:n vastine): ko. *t'sav* 'keltainen' < ven. *чалая*, *t'sapt'sik* 'myssy, päähine' < ven. *чепчак*, *vošem t'sas-ov* 'kello 8' < *восем часов* jne. Venäjän affrikaatat on siis komissa korvattu samalla liudentuneella affrikaatalla.

Lainautumista slaavilaiselta taholta voisi tukea sekin, että toisen saamelaisessa kansanrunoudessa tunnetun ja yleisen hahmon (*stallo*) on katsottu olevan skandinaavinen laina (Lehtiranta 1989: 132). Kosketukset muihin kansoihin ovat mitä ilmeisimmin vaikuttaneet saamelaistenkin folkloren muotoutumiseen.

Tšuudi-kysymyksen keskeisiä ongelmia on se, että tšuudeja on vaikea rinnastaa mihinkään konkreettiseen alueeseen, joka olisi ollut nimenomaan tšudilainen erotukseksi kaikista muista. *Tšuudi* ei ole samalla tavalla maantieteellisesti sidonnainen kuin muut itämerensuomalaisista käytetyt nimitykset.

Bubrihin (1947: 24) luonnehdinta vepsäläisistä sivuaa läheltä myös tšuudi-kysymyksen ydintä: *ves'*-kansan katsottiin ilman kielellisiä perusteita kuuluvan samaan ryhmään kuin muut volgalaiset ja novgorodilaiset. Syynä tähän oli se, että he yksinkertaisesti asuivat samalla alueella. Myös *tšuudi* on luonteeltaan enemmän antonyymisen negaation kautta rajaava ('ei-venäläinen itämerensuomalainen') kuin maantieteellisesti tai kielellisesti määrittävä etnonymy.

Esittämäni perusteella katson *tšuudi*-nimityksen historiassa olevan erotettavissa kronologisesti toisiinsa suhteutettuna seuraavia vaihteita: 1. *tšuudi* lainautuu proprina germaanisista kielistä muinaisvenäjään; 2. pohjoiseen työntyvät esivenäläiset kohtaavat Pihkovan alueella Peipsijärven ja Ilmajärven välissä itämerensuomalaisia, joita he alkavat kutsua 'vieraaseen kansaan' viittaavalla proprilla *tšuudi*; 3. muistakin novgorodilaisten kanssa kosketuksissa olevista itämerensuomalaisista — virolaisista, vatjalaisista ja vepsäläisistä — aletaan käyttää nimitystä *tšuudi*; 4. venäläisten työntyessä pohjoiseen *tšuudi*-tarinat tulevat osaksi pohjoisten kansojen folklorea, myös saamelaisien, ja sana leviää tradition mukana koko saamen puhuma-alueelle; 5. venäläisten vallan levitessä koilliseen ja itään myös tiedot tšuudeista ja heihin liittyvät kertomukset leviävät ympäri Venäjää.

7. Inkeri

Nimityksellä *inkeriläinen* (vi. *ingerlane*, ru. *ingermanländare*) on Suomessa viime vuosina tarkoitettu tavallisesti Inkerinmaan itämeren-suomalaisia asukkaita tekemättä eroa murteen tai kielen taustasta — yleensä kuitenkin inkerinsuomalaisia ajatellen. Alkujaan se on viitannut inkerinsuomalaisiin, jotka ovat olleet vatjalaisten ja inkerikkojen ohella Inkerinmaan asukkaita 1600-luvulta lähtien; Äyräpään pitäjästä muuttivat *äyrämöiset* ja Savosta tulivat *savakot*.

Kieleltään selvimmin oman ryhmän ovat seka-asutuksen aikana Inkerinmaalla muodostaneet vatjalaiset, joista käytettyä nimitystä tarkastelen lähemmin 5. luvussa. Volmari Porkan "Über den ingrischen Dialekt" -teoksen ilmestymisestä lähtien (1885) on myös inkeroismurteet yleensä erotettu suomen murteista. Aikaisemmin niistä käytettiin nimityksiä *Inkerin karjalaismurre* tai *Inkerin karjala* (Nirvi 1961: 104). Inkeroismurteita ovat puhuneet inkeroiset eli inkerikot (ven. *ižorjany*, *ižorcy*), jotka ovat Inkerissä asuneita entisiä ortodokseja. Inkerikot ovat paitsi kieleltään, myös tavoiltaan, etenkin vaateparreltaan, erottautuneet muista alueen suomensukuisista, sekä ortodoksisista vatjalaisista että luterilaisista suomalaisista, äyrämöisistä ja savakoista (IS 1971: V).

Suomessa nykyään inkeroismurteista ja inkerikoista käytettävät nimitykset ovat peräisin inkeroismurteista: *iŋGerikkoŋ* 'inkeriläinen mies tai nainen', *iŋGerlän* 'inkeriläinen', *iŋGeroiŋ* (ihmiseen viittaava, mutta konkreettista merkitystä ei ole mainittu). Myös *Inkerinmaan* nimi *Inkeri* tunnetaan (IS 1971: 94). Nämä sanakirjatiedot viittaavat siihen, että *Inkeri*-vartaloon perustuvaa nimitystä (paitsi myöhäistä venäläislainaa *ižora*) ei Inkerinmaalla ole käytetty etnisesti luokittelevana etnonyminä.

Inkerinmaan (sm. *Inkeri*, lat. *Ingaria*, *Ingria*, ru. *Ingermanland*) asukkaista Narva-, Rosona- ja Laukaa-joen varren sekä Kurkolan niemen inkerikot ovat käyttäneet kielestään nimitystä *mā-kēli*, sa-

moin kuin vatjalaiset käyttivät omasta kielestään ilmaisun *vad'd'a tšeli* rinnalla appellatiivista varianttia *mā tšeli*. Tunnusomaista tämän seudun inkeroismurteelle on voimakas vatjalainen substraatti. Soikkolan inkeroiset ovat kutsuneet kieltään *karjalaksi* (*karjalan kēl̥l̥l̥ läkkämmä* 'karjalan kieltä puhumme') ja itseään vastaavasti karjalaisiksi sanalla *karjalain* (IS 1971: 137). Myös vatjalaiset ovat käyttäneet samaan kantasanaan perustuvia nimityksiä (*karjala* '(Soikkolan) inkerikkojen asuinalue; inkeroinen (kieli)', *karjakko* 'inkerikko; inkeroisen kieli', *karjalainō* 'inkerikko; karjalainen') kuvaamassa Soikkolan inkerikkoja ja heidän kieltään (VaKS 2 94). *Karjala* ja *karjalain* on kuitenkin harvinaistunut venäjältä lainatun *ižora*-nimityksen yleistyessä ja leviessä. *Karjala*-nimen käyttöön kiinnitti aikanaan huomiota A. J. Sjögren, ja se sai hänet vakuuttuneeksi siitä, että vatjalaiset kuuluvat Hämeen suomalaiseen ryhmään (Branch 1973: 218). Lännempänä ja varsinaisilta vatjalaisalueilta länteen asuvat inkerikot puhuivat sen sijaan "vain" *māssi*, eivät koskaan *karjalassi* / *karjalaizōssi*. Vatjalaisten tulkinnan mukaan siis samaa kieltä kuin he itse huolimatta siitä, että inkerikot ilmaisivat puhumista verbillä *läGājāD* (mon. 3. prs.), vatjalaiset verbillä *pajattavaD* (mon. 3. prs.; IS 1971: 137).

Vanhoja kontakteja ajatellen ja oletettavasti suhteellisen pitkään jatkuneen naapuruuden kannalta on yllättävää, ettei virolaisilla ole säilynyt omakielistä, inkeriläisistä tai inkeroisista käytettyä nimitystä. Heidät on tunnettu Virossa vain samalla nimityksellä *isur*, jota venäläiset ovat käyttäneet (*ižorec* 'inkerikko' : *ižory* (mon.)). Myöskään vatjan sanakirjoissa ei tunneta vanhempaa *Inkeri*-vartaloon perustuvaa, inkerikoista tai inkeroismurteista käytettävää nimitystä.

Inkerin ruotsalainen nimimuoto *Ingermanland* on mitä ilmeisimmin johdettu analogisesti muista Ruotsin vanhoista maakunnanimistä (Westmanland, Södermanland jne.). Nissilä (1961: 136) oletti sen (*Ingermannelandh*) tulleen käyttöön viimeistään Kustaa Vaasan aikoina mutta erityisesti Stolbovan rauhan (1617) jälkeen, jolloin Inkeristä tuli osa Ruotsin valtakuntaa.

7.1. *Inkeri* historiallisissa lähteissä

Inkerikkojen ja inkerinsuomalaisten raja on ollut kielellisesti häilyvä — inkeroismurteet on luokiteltu milloin itsenäiseksi kieleksi, milloin suo-

men murteeksi. Viime aikoina se on rinnastettu useammin muihin itämerensuomalaisiin kieliin kuin niiden murteisiin. Historiantutkimuksen kannalta inkeroiset erottaa inkerinsuomalaisista selvimmin se, että inkerinsuomalaisten, äyrämöisten ja savakkojen tiedetään muuttaneen alueelle paljon inkeroisia myöhemmin, vasta 1600-luvulla, kun Inkerinmaan yhteyttä Ruotsi-Suomeen pyrittiin myös poliittisista syistä vahvistamaan (Laanest 1986: 5, Saloheimo 1991, Tarkiainen 1993). Varhaisten Inkerinmaahan ja sen asukkaisiin liittyvien mainintojen voisi arvella viittaavan inkerikkoihin, koska inkerinsuomalaiset ovat muuttaneet vasta myöhemmin sinne. Nimi viittaa kuitenkin primaaristi maahan ja alueeseen, mistä todistavat myös suffiksit nimityksissä sm. *inkeriläinen*, *inkerikko* tai myöhäinen laina-alkuperä nimityksessä vi. *isur* 'inkerikko'. On siis mahdollista ja kaiketi todennäköistäkin, että *Inkerinmaan* asukkailla on vuosituhannen alun lähteissä tarkoitettu ylipäänsä alueen keskiaikaisia asukkaita, inkerikkoja ja vatjalaisia. Etnonyymien alkuperän kannalta sillä ei ole ratkaisevaa merkitystä. Se on silti esimerkki siitä, kuinka varoen varhaiset maininnat voidaan rinnastaa nykyisiin kieliin ja kulttuureihin. Inkerikkojen ja inkeriläisten suomen-, viron- ja venäjänkielisten nimitysten historia liittyy maantieteellisen Inkerinmaan historiaan.

Kuten useat itämerensuomalaiset etnonyymit, *Inkeri(nmaa)* esiintyy historiallisissa lähteissä suhteellisen myöhään mutta kuitenkin paljon ennen itämerensuomalaisten kirjakielten syntyä. R. E. Nirvi (1961: 102) arveli *Inkeri*-nimen myöhäisen ilmestymisen syyksi sitä, että inkerikot ovat nimittäneet itseään alkujaan karjalaisiksi. Suomenlahden pohjukan lähialueiden kansojen sekä niiden asuinalueiden *vatja(laiset)* (1069), *karjalaiset*, *Karjala* (1143) ja *Inkeri* (1221), *ižorit*, *inkerikot* (1228) -nimitysten ja nimien vakiintuminen liittyy samaan historialliseen prosessiin, Ruotsin ja Venäjän ruhtinaskuntien halun vakiinnuttaa valtansa näillä alueilla ja hallita niitä. Mitä selvemmin rajat hahmottuvat, sitä varmemmin ja tarkoitushakuisemmin tiettyä nimeä aletaan käyttää tietystä alueesta. *Inkerin(maan)* nimen syntyä tulee tarkastella nimenomaan maahan ja alueeseen viittaavana. Tiettyyn väestöön tai jonkintyyppisen kielen puhujiin *Inkerin* johdoksilla on alettu viitata vasta sekundaaristi.

Nimi *Inkeri* mainitaan Laanestin (1986: 4) mukaan ensimmäistä kertaa 1100-luvun lopulla, jolloin eräässä paavin bullassa kerrotaan karjalaisten, saamelaisten ja vatjalaisten ohella myös Inkerin paka-

noista. 1200-luvulta alkaen inkerikot esiintyvät usein venäläisissä kronikoissa, sillä he olivat riippuvaisia Novgorodin politiikasta ja osallistuivat sotiin ruotsalaisia ja näiden alamaisia hämäläisiä vastaan. Nissilän (1961: 133) mukaan ensimmäinen maininta on peräisin vasta Henrikin Liivinmaan kronikasta. Laanest ei ole siteerannut mainitsemaansa paavin bullaa 1100-luvun lopulta vaan lienee ottanut toteamuksen Karstenilta (1915: 216—217). Kyseessä lienee virhearvionti: paavin bullat ovat peräisin vuosilta 1241, 1255, 1275 (ks. alla).

Venäläiset kronikat eivät vielä 1000- ja 1100-luvulla tunne inkerikkoja vaan ainoastaan *karjalaiset*, joiksi siis myös Soikkolan inkerikot ovat nimittäneet itseään. Vanhimmat merkinnät *Inkeristä* löytyvät siten Henrikin Liivinmaan kronikasta, jossa se (*Ingaria*) ja nimestä johdettu asukkaiden nimi (*Ingaros*) tosin esiintyvät vain yhden kerran. Vuoden 1221 tapahtumista kerrotaan mm. seuraavaa:

Ugalaiset taas menivät keskitalven aikoihin sotajoukkoinen syvässä, suuressa lumessa, ja ohittaen Virumaan ja ylittäen Narva-joen ryöstivät naapurimaan ja toivat vankeja ja saalista. Heidän tullessaan takaisin menivät sakalaiset samaa tietä ja ylittäen Narva-joen liikkuiivat etäistä tietä pitkin maahan, jota kutsutaan *Inkeriksi*, joka kuuluu Novgorodin kuningaskunnalle. Ja he löysivät sen maan täynnä ihmisiä ja ilman, että mitkään huhut olisivat varoittaneet, ja tappoivat rangaistukseksi paljon *inkeriläisiä*...³⁷

Tarvel (1982: 229) arvelee, että viittaus naapurimaahan (*terram vicinam*) tarkoittaisi Vatjanmaata.

Hiukan myöhemmin *Inkeri* esiintyy myös paavin bullissa ja nimen venäläinen variantti venäläisissä lähteissä. Inkerin eli Inkerinmaan³⁸ on yleisesti katsottu alun perin tarkoittaneen Nevaan etelästä päin laskevan Inkere-joen seutuja (Nissilä 1961: 133), johon tarkem-

³⁷*Ugaunenses autem circa mediam hyemem cum exercitu ibant in profunditate magna nivis et pretereuntes Vironiam et transeuntes Narvam terram vicinam spoliaverunt et captivos et spolia retulerunt. Quibus revertentibus Saccalanenses abierunt eadem via et transeuntes Narvam processerunt via remotissima in terram, quae Ingaria vocatur, que est de regno Nogardie. Et invenerunt terram illam repletam hominibus, et nullis rumoribus premunitam et percusserunt Ingaros illos plaga magna nimis...* (HLK 228—229.)

³⁸Vanhoissa suomenkielisissä lähteissä *Inkerinmalla* (1584), *Ingrimaan* (1593), *Ingermanninmaan* (1621), *Ingerin* (1686) (Grotenfelt 1912: 16, 23, 66, 117).

min viittaavina on merkitty vuonna 1240 seuraavat maininnat *ust'e Ižery, ust' Ižery, v zemli ižer'skoj, reky Ižery* (FMU 30—34). Hiukan tämän jälkeen Inkerin pakanoista on maininta paavin bullissa: *in terris videlicet Watlande, Nouve, Ingriae et Carelae* (1241), *cum pagani Wathlandia, Ingriae et Careliae* (1255) ja *paganorum Karelie, Ingrie, Lippie et Watlandie* (1275) (FMU 34, 44, 56).

Inkerin nimi esiintyy myös skandinaavisissa riimikronikoissa, esim. *Inger ok Watland* (Eerikin kronikassa), *praesertim Ingriam* (Eerik Olavinpojan kronikka) ja vielä myöhemmissäkin 1200-luvun venäläisissä kronikoissa, esim. 1270 *Ižera*, 1292 *na Ižeru*, 1348 *Ižeru* (FMU 54, 75, 89, 93, 108, 218). Hansalaisissa lähteissä on käytetty muotoa *Engera ~ Engeren ~ Engeris* (FMU 53—54, Nissilä 1961: 133).

Arkeologit ja historiantutkijat ovat olettaneet muinaiskarjalaisten asuinalueiden keskuksen sijainneen Laatokan luoteisrannikolla (ks. lähemmin 3.3.1.). R. E. Nirvi (1961: 131—132) oletti inkerikkojen lähteneen toisesta huomattavasta Laatokan rannikon aineellisen kulttuurin keskuksesta, järven kaakkois- ja eteläpuolelta, Olhava- ja Syväri-joen väliseltä alueelta. Eräät toiset tutkijat (Bubrih 1947: 16, 27; Pimenov 1965: 53) ovat taas yhdistäneet Laatokan kaakkoisrannan asutuksen vepsäläisiin. Useat tutkijat ovat katsoneet, että inkeroisurteet, varsinaiskarjalaiset murteet sekä suomen itämurteet juontavat juurensa samasta itämerensuomalaisesta murteesta, jota on kutsuttu muinaiskarjalaksi. Kielellisten kriteerien perusteella ei voida ratkaista lopullisesti muinaiskarjalaisten ja inkerikkojen vanhimpien asuinalueiden sijaintiin liittyvää ongelmaa.

Inkerikkojen oletettu siirtyminen idempää tältä vuosisadalta tunnetuille asuinsijoilleen on kuitenkin otettava huomioon etnonyymien *Inkeri* alkuperää pohdittaessa. Jos inkerikkojen saapuminen (Länsi-)Inkeriin voidaan sijoittaa tiettyyn aikaan, saadaan samalla ajalliset kehykset etnonyymien synnylle.

Levittäytyessään länteen inkerikkojen on oletettu joutuneen kosketuksiin Länsi-Inkerin vanhimman tunnetun väestön vatjalaisten kanssa (Laanest 1986: 5). Vatjalaisia on oletettu assimiloituneen jonkin verran inkerikkoihin, mikä jätti näkyvät jäljet näiden kieleen. Vaikka inkerikkojen on oletettu tulleen idempää, ei ole tarkkoja tietoja siitä, koska inkerikot ovat alkaneet levittäytyä länttä kohti. Suhteellisen luotettavin perustein voidaan inkerikkojen katsoa asuneen viimeistään

1600-luvulla niillä alueilla, joilla he asuivat 1900-luvulla. Tätä todistaa mm. Ruotsi-Suomen kirkonvirkailijan Gezeliuksen selvitys Inkerinmaalle tehdystä käännytysmatkasta inkerikkojen ja vatjalaisten luterilaistamiseksi.

Käytännössä inkerikkojen on oletettu saapuneen alueelle jo monta vuosisataa ennen inkerinsuomalaisia (Nirvi 1961, Laanest 1986). Asutussyhteydet (Ruotsi-)Suomen ja Inkerinmaan välillä vilkas-tuivat muutenkin Ruotsin vallattua Inkerin Venäjältä 1600-luvun alussa, minkä jälkeen alkoi voimakas muutto Suomesta Inkerinmaalle (Kuujo 1990, Saloheimo 1991). Tuolloin alkoi hahmottua myös tämän vuosisadan alussa vallinnut etninen yleiskuva. Tietoja suomalaisista uudisasukkaista on jo 1500-luvun lopulta; keskiajalla suomalaisasutusta Inkerissä ei katsota olleen (Kuujo 1990: 135). Yhteyksien vakinaistuminen näkyi myös paluumuuttona sotien jälkeen entisille asuinsijoille (Saloheimo 1990: 146).

7.2. Inkerin etymologia

Inkeri-nimen taustaa ratkoi perusteellisesti jo Sjögren, joka jakoi työnsä *Ueber die Finnische Bevölkerung des St.-Peterburgschen Gouvernements und über den Ursprung des Namens Ingermannland* kahteen osaan, inkerinsuomalaisten tarkasteluun ja sitä seuranneeseen *Ingria*-nimen yksityiskohtaiseen analyysiin. Sjögrenin mukaan alueella asuivat neljä suomalaisryhmää, jotka olivat äyrämöiset ja savakot, inkeriläiset ja vatjalaiset. Työnsä toisessa osassa hän keskittyi nimien *Ingermannland* ja *Ingrikot* väliseen suhteeseen, niiden käyttöön, alkuperään sekä merkitykseen. (Branch 1973: 197—199.)

Selvänä on pidetty sitä, että venäjänkielinen *Ižora* on samaa alkuperää kuin *Inkeri* (Vasmer 1953: 472, Popov 1973: 90). *Ižora*-variantin (vi. *isuri*) yhteyttä skandinaaviin henkilönnimiin analysoivat jo J. J. Mikkola ja Jalo Kalima. Kantaslaavilaiseen kauteen venäläinen nimivariantti ei voi palautua, koska *in* (*in*) -yhtymän odottaisi tällöin kehittyneen kantaslaavin nasaalivokaaliksi, vrt. ven. *vařag* (< **vareg*) < skand. *varingr*. Vastaavasti skandinaavista *Ingvar*-nimeä vastaa venäjässä *Igor'*. Kummassakin tapauksessa sananal-kuinen *in-* on korvattu yksinkertaisella *i*:llä eikä *ja*:-lla, joka viittaisi

vanhaan nasaalivokaaliin. Jos *Inkerin* nimi olisi kantaslaavilaisena kautena saatu slaavilaiselle taholle, se kuuluisi nykyvenäjässä **jažora* eikä *ižora*. Mikkola selitti toisen tavun *že*-sekvenssin siten, ettei venäjän kielessä tuolloin vielä tunnettu sekvenssejä *k'i* ja *ge*, jotka ovat vasta myöhempää perua. Kalima katsoi, ettei venäjän *ž* voinut ylipäättään palautua tässä sanassa *g*:hen, vaan oli "suomen *g*:n äännesubstituutio etuvokaalin edellä" (Kalima 1919: 263, 1952: 9, Mikkola 1932: 224, 1938: 15—16). Kyseessä on samantyyppinen äännekehitys kuin esimerkiksi vatjassa, joka poikkeaa lähisukukielistään siinä, että *k*:ta vastaa etuvokaalin edessä *č*. Vatjassa ilmiötä on arveltu slaavilaiseksi vaikutukseksi (Posti 1958: 12—16). Palataaliklusiilien affrikaatistuminen etuvokaalin edellä on ilmiö, joka tunnetaan sekä slaavilaisista että balttilaisista kielistä ja niiden historiasta.

7.2.1. *Ingegerd ja Igor'*

Inkerin nimelle on esitetty skandinaavista ja suomalais-ugrilaista appellatiivispohjaista etymologiaa. Skandinaavista alkuperää perusteltiin varjagien retkillä sekä skandinaavisen nimistön ekspansiolla viikinkien idäntien varsille Venäjän valtakunnan perustamisen (862) jälkeen. Nimelle on esitetty myös propriin perustuvaa taustaa.

Kaksi varteenotettavinta selitystä *Inkerin* nimen synnyksi esitti jo 1700-luvulla elänyt venäläinen historioitsija Tatištšev (1768: 34—35, 47, 268; ks. myös Nissilä 1961: 134—136), joka esitti primaaristi joennimeä mutta totesi henkilönnimitaustankin olevan mahdollinen. Myös A. J. Sjögren (1861: 570—571) arveli *Inkerin* saattavan olla henkilönnimeen perustuva ja yhdisti sen ensin 500-luvulla eläneeseen sadunomaiseen idän-retkeilijään kuningas *Ingvar* Eysteniin, mitä kuitenkin muuten ei ole kannatettu. Tatištšev katsoi, että nimi saattaisi juontaa juurensa Novgorodin ruhtinaan Jaroslavin ruotsalaisen puolison, Olavi Sylikuninkaan tyttären nimestä *Ingegerd* (*Ingierdr*, *Ingigerd*, *Ingerth*, *Ingerd*, *Inghaer*). Tälle kannalle asettui myös Sjögren (1861: 572—). Ingegerdin ja Novgorodin ruhtinaan Jaroslavin avioliitto oli solmittu vuonna 1019, jolloin Ingegerd olisi saanut huomenlahjaksi Aldegjuborgin eli Uuden Laatokan alueen. Sjögrenin oletuksen mukaan maata alettiin nimittää tämän jälkeen *Ingegerdin* eli *Ingerin* maaksi. Vertailukohdaksi Sjögren esitti, että Minskin piiri-

kunnassa sijaitseva *Turov* oli myös saanut nimensä varjagihallitsijastaan *Turista*, kuten Nestor kertoi kronikassaan. Tämän hypoteesin mukaan Inkerinmaan nimi leksikaalistui pian. Primaari viitesuhde katosi varhain ja maannimestä muodostettuja johdoksia alettiin käyttää myös alueen asukkaista.

Toisaalta on epäilty, että nimen venäläisiin variantteihin liittyisi myös venäläinen miehennimi *Igor*. Novgorodin piispan Joakimin vuosikirjojen mukaan Rurik oli lahjoittanut kyseisen maan vuonna 945 kuolleen poikansa, Novgorodin ruhtinaan Igorin äidille Jefandalle. Igorin kuoltua hänen vaimonsa Olga (skand. Helga) huolehti verojen kokoamisesta ja muista eduista Msta- ja Laukaanjoen alueilla (Akiander 1848: 16; vrt. Nissilä 1961: 134—135, 1971: 213). Hämärän historiallisen taustan lisäksi on otettava huomioon, että *Igor*-nimen skand. vastine on *Ingor* (*Inger*, *Ingvar*) ja että bysanttilaiset sekä eritoten Igorin aikalainen Cremonan piispa Liudprand matkakertomuksessaan käyttivät hänestä juuri *Inger*-nimeä. Sjögrenin selitystä on silti pidetty kielellisesti toimivana (Mikkola 1938: 16, Kalima 1952: 9, Vasmer 1953: 472, Nissilä 1961: 134—135).

Luonteeltaan teoria poikkeaa sikäli itämerensuomalaisille etnonyymeille esitetyistä selityksistä, että nimen taustaksi oletetaan henkilönimeä — itämerensuomalaisessa kulttuuripiirissä heimon- ja alueenjohtajat eivät missään vaiheessa näytä olleen niin tärkeitä, että heidän mukaansa olisi nimetty alueita. Tavallisissa paikannimissä henkilönimiin perustuva nimeämiskäytäntö on tietenkin toisista syistä hyvin tavallinen. Jo Peter von Köppen (1867: 33) kritisoi Sjögreniä siksi, ettei itämerensuomalaisella kielialueella voida osoittaa muiden maannimien perustuvan henkilönimiin. Ajallisesti tuntuu mahdolliselta, että huomenlahja "Inkerinmaa" olisi todella määrittänyt Inkerin alueen ensimmäistä kertaa 1000-luvun taitteessa — sen jälkeen se siirtyi hallinnollisena käsitteenä kronikoihin ja paavin bulliin.

Sjögrenin oletuksia sivuaa Nissilän (1971: 213) kommentti, että varjagien ekspansiolla oli syvä vaikutus muinaisen Laatokan seudun asukkaisiin. Saagojen mukaan viikinkikuningas Ivar Vidfamne organisoi retkikunnan Gardarikiin (Novgorod) jo 600-luvun lopulla ja kuoli itse erään matkan aikana "Karjalanpohjassa" (*Karialabotn*, *Karjálabotn*). Laatokan eteläranta joutui varjagien alistamaksi 800-luvun kuluessa, sen jälkeen kun kuningas Erik Emundsson (k. 885) oli valloittanut *Kirjálalandin* eli Karjalan. Saagoissa kerrotaan tarkasti myös

Egil Skallagrimssonin ja kveenien taisteluista karjalaisia (*Kyrjálir*, *Kirjálir*) vastaan. Nämä tapahtumat ajoittunevat 1000—1100 -luvulle. (Ks. Nissilä 1962b: 345, 363 ja siinä mainittu kirjallisuus.) Samoihin aikoihin 1000-luvulla on inkerikkojen esi-isien oletettu muuttaneen Inkeriin (Nirvi 1961, Laanest 1986).

7.2.2. *Inkere-joki*

Tatištševin ja Sjögrenin selityksen erottaa eräiden muiden tutkijoiden käsityksestä se, että myöhemmin *Inkere*-joen nimeä on pidetty primaarina. Esimerkiksi Sjögreniä arvostellut Peter von Köppen (1867: 32—34) johti Inkerinmaan ja sen asukkaiden nimen *Inkere*-joen nimestä, johon Tatištšev oli viitannut. Myös J. J. Mikkola (1932: 224, 1938: 15—16) arveli nimen olevan vanhempi kuin Sjögren oli oletta-
nut ja piti primaarisena joennimeä. Hänen mukaansa ruotsin *Ingermanland*-nimen määriteosa *Ingerman* merkitsi *Inger* (*Inkere*) -joen varrella asuvaa väestöä, ja hän oletti nimen koostuneen suffiksista *-ere-* ja tuntemattomasta juuresta *Ink-*. Mikkola selitti Nevan sivujoen varrella asuneiden inkerikkojen muuttaneen myöhemmin etelämmäksi Suomenlahden rannalle ja antaneen nimen myös Inkerinmaalle.

Myös E. A. Tunkelo (1933: 12) katsoi, että *Inkeri* eli *Inkerinmaa* oli saanut nimensä *Inkere*-joen nimestä ja arveli primaarisen *Inkereen* (gen. *Inkeren* tai *Inkereen*) sekaantuneen *-ri*-loppuisiin sanoihin. Samalla kannalla ovat olleet myös mm. Karsten (1915: 216—218), Laanest (1986: 4) ja varovasti Nissilä³⁹ (1961: 139). Karsten katsoi nimen taipuneen alkujaan *Inger* : *Inkeren* ja arveli, että se on eräiden muiden suomalaisten sanojen (*manner* : *manteren* tai *mante-reen*) tavoin alkanut taipua *-ere*⁹ : *-ereen* vasta myöhemmin. Nissilä (mts. 135) esitti päinvastaisen mahdollisuuden: *Inkere* (vrt. Inkere-joki) olisi hänen mukaansa *penger* : *penkere* -tyyppisistä appellatiiveista johdettu analogiamuoto. Tämän-suuntaista vaikutusta voidaan pitää epätodennäköisenä siitä syystä, että *Inkere* (*askel*, *joutsen*, *kantele*, *kappale*) -tyyppiset vartalot ovat suhteellisen perifeerinen taivutuskategoria. Tähän sanatyyppiin kuuluu myös sanoja, joiden on kat-

³⁹Joitakin vuosia aiemmin Nissilä (1954: 264) tyytyi arvelemaan, että moniin *Inkeri*-nimiin sisältynee skand. henkilönimi *Inger* ottamatta kantaa, olisiko se kulkeutunut suomalaiseen paikannimistöön suoraan vai Inkerinmaan nimen kautta.

sottava olevan hyvin vanhoja. Jos joennimeä pidetään primaarina mahdollisesta henkilönnimisidonnaisuudesta riippumatta, on oletettava Tunkelon tavoin, että suomen *i*-vartaloinen muoto *Inkeri* on sekundaari. Tunkelo oletti, että tämä olisi syrjäyttänyt vanhemman vartalo-tyypin, mikä sinänsä ei myöskään tunnu kovin todennäköiseltä. Perusteluksi riittänee se, että käsite *Inkeri(nmaa)* on tullut emä-Suomeen suhteellisen myöhään, ehkä ruotsin välityksellä. Asiallisesti on mahdollista ja olisi varsin luonnollistakin, että Inkerin(maan) nimi voisi perustua alkuaan joennimeen vastaavasti kuin esimerkiksi *Rheinland* 'Reininmaa'. Kielellisesti *Inkere*-joennimeen perustuva selitys on ongelmallisempi kuin edellä esitetty henkilönnimeen perustuva etymologia, koska siinä joudutaan olettamaan vanhan taivutustyyppin syrjäytymistä.

Inkerin etymologioiden yhteydessä usein esitettyjä paikan-nimiä kuten Kaprion kylännimeä *Inkere* ja Etelä-Inkerin *Ižora*-nimiä on pidetty siirrynnäisinä samoin kuin suomalaisia paikannimiä *Inkeroinen* (Sippola); *Inkeröinen* (Hirvensalmi), *Ingermansby* (Lapinjärvi). Suomen paikannimipesye *Inka*, *Inkoi*, *Inki*, *Inku* on taas skandinaavista alkuperää (Nissilä 1961: 137, 1971: 215—216). Suomalaisessa paikannimistössä 1500-luku näyttäisi muodostavan jonkinlaisen rajan. Yhteydet Inkerinmaahan monipuolistuvat ja vilkastuvat varsinaisesti 1600-luvulta alkaen. Sitä varhaisemmille nimille on haettava myös muuta kuin Inkerinmaan nimeen perustuvaa selitystä, kun taas myöhempää perua olevat nimet saattavat selittyä Inkeristä muutaneiden mukana tulleiksi.

7.2.3. Satunnaisia rinnastuksia

T. E. Karsten (1915: 218) esitti useiden muiden itämerensuomalaisten nimien tavoin myös *Inkerille* skandinaavista etymologiaa ja yhdisti sen skand. joennimivartaloon *Ing*, gen. *Ingrar* (*Ingradalr*, *Ingre-tjern*, *Ingerøen*, *Ingardalr*). Karsten piti todennäköisenä käsitystä, että sama vartalo esiintyisi eräissä järvennimissäkin (*Yngaren*, *Yngen*, *Ingsjöarna*, *Ingelsjö*) ja etsi perusteita yhdistää ne variantteineen vanhaan germ. **engh*- 'kapea' -vartaloon. Siirrynnäisnimet eivät ole harvinaisia paikannimistössä, mutta kielirajan yli (tässä tapauksessa skand. > ims.) tapahtuva nimien siirtyminen edellyttäisi paljon voi-

makkaampaa ja kattavampaa vaikutusta kuin *Inkerin* tapauksessa nykyisen tiedon perusteella voidaan olettaa. *Inkeri*-tyyppiset nimet ovat liian hajanaisia, jotta olisi perusteita olettaa Karstenin teorian pitävän paikkansa.

Inkeri-nimelle on esitetty myös kaksi suomalais-ugrilaista etymologiaa, kummatkin hylättäviä. *Inkeri*-nimi on yritetty yhdistää myös marin 'jokea' merkitsevään sanaan L *āṅgar*, I *eṇer* sekä ja eräiden tutkijoiden merjalaisena pitämään vesistönnimeen *Inger*. Toisin kuin Nissilä (1961: 137—138) on ymmärtänyt, sana esiintyy useiden hydronymien jälkikomponenttina marilaisalueella, kuten sanan appellatiivisen merkityksen takia odotettavaa onkin. Jo Paavo Ravila (1937: 13—14) suhtautui sanarinnastukseen hyvin kriittisesti. Marin L *āṅgar*, I *eṇer* -sanan hän yhdisti samojedin sanaan *jeṇa*. Ravila (1939—1940: 21—22) arveli Vasmerin ainoan perusteen rinnastukseen olevan, että "ne kuuluvat ilmeisesti yhteen". Marilaiselle sanalle hän ehdotti lopulta turkkilaista etymologiaa mutta piti mahdollisena, että joennimi *Inger* silti saattaisi liittyä *Inkerin* nimeen.

Julius Mägisten (1955: 71—78) yhtä perusteeton selitys koski ensi sijassa *Inkere*-joen nimen syntyä. Hän yhdisti nimen Tunkelon ohimennen esittämään ajatukseen ja rinnasti sen viron verbiin *ingerdama* ~ *vingerdama* 'kiemurrella, koukerrella', johon liittyy vielä 'ankeriasta' merkitsevä (*v*)*ingerias*. Koska sana esiintyy sekä pohjois- että etelävirolaisissa murteissa, katsoi Mägiste sen olleen jo "kantavirossa". Runsaasti vapaita oletuksia sisältävän ajattelman mukaan vatjalaiset olisivat voineet kuljettaa sanan idemmäksi, jossa verbistä **inger(tä)*- olisi kehittynyt johdos **inker(ä)jä*- (vrt. suomen *vinkeriäinen*), primaarisesti *inkerä*. Tämän rinnalla olisivat esiintyneet **Inger* (gen. *Inkeren*) ja sekundaarinen **Inkerek* (*Inkere*): *Inkerehen* (*Inkereen*). Mägiste oletti, että *Inkere-joki* olisi saanut nimensä samalla tavalla kuin Pärnunmaalla sijaitseva *Vingerjõgi*.

7.3. *Inkerin* ongelmia

Huolimatta yrityksistä selittää *Inkerin* nimen menneisyys ei sitä ole pidetty tyydyttävästi ratkaistuna. Nissilä (1961: 138—139) ja Mikkola (1932: 224) pitivät Ingegerdin aikaa (1000-luvun taitetta) liian myöhäi-

senä, mutta toisaalta kantaslaavilaiseen aikaan nimeä ei ole syytä yrittääkään palauttaa. Nissilä päätteli sen, että joennimi (ja ehkä maannimikin) on vanhempi kuin asukkaiden, saavan tukea asiakirjoista: vatjalaiset on mainittu 1069, karjalaiset 1143 mutta Inkeri asukkaineen vasta 1200-luvulla. Maannimen vanhempaa perua osoitti Mikkolan mukaan venäläinen muoto *Ižera, Ižora*, joka ei merkitse etupäässä Inkerinmaata vaan sennimistä jokea ja "ehkä ensin juuri sen varrella asuvaa heimoa."

Kielellisin kriteerein Sjögrenin ajoitusta ei ole voitu yksiselitteisesti kumota. Myöskään se, että *Inkerinmaa* olisi ensin viitannut Nevan sivujoen seutuun, ei riitä mitätöimään Sjögrenin teoriaa. *Inkeri*-nimen variantteja ovat käyttäneet huomattavan yleisesti muut kuin itse inkerikot: suomalaiset, virolaiset ja venäläiset. Jos inkerioismurteiden karjalaislähtöisyyden katsotaan pitävän paikkansa, voidaan olettaa, että *Inkeri* on vakiintunut alueen hallitsijoiden, novgorodilaisten, venäläisten ja ruotsalaisten alettua säännöllisesti viitata siihen. Nimen etymologia saattaa liittyä niin Sjögrenin selitykseen *Ingegerdistä* kuin joennimeen *Inkere*.

Inkeri nimen synty on kaiken kaikkiaan hiukan hämärä, mutta sekä henkilönnimi- että joennimitaustaa voidaan perustella. Kehitys on voinut kulkea esimerkiksi siten, että alkujaan maahan tai alueeseen viittaava nimi vakinaistui 1000-luvun ensimmäisinä vuosisatoina, kun Ruotsi, Novgorod ja baltiansaksalaiset sotivat Inkerinmaan herruudesta ja alueen herruus tuli merkittäväksi. Nimen syntyyn on voinut vaikuttaa tieto siitä, että alue on annettu Novgorodin ruhtinaan Jaroslavin puolisolle Ingegerdille huomenlahjaksi, mikä sopii yhteen sen kanssa, että pian Jaroslavin ja Ingegerdin ajan jälkeen nimi mainitaan myös kirjallisissa lähteissä. Näin syntyneet legendat ovat toisaalta voineet liittyä vanhaan, samalta seudulta tunnettuun joennimeen *Inkere*. Epätodennäköistä on, että joki olisi nimetty vasta maannimen mukaan. On myös mahdollista, että *Inkeri* nimi perustuu alun perinkin *Inkere*-joen nimeen ja palautuu mainittuja historiallisia tapahtumia vanhempaan aikaan. Tällöin jouduttaneen oletamaan, että *Inkerinmaa* vastaisi alkuperäistä rakennetyyppiä, mutta perusosa *maa* on ellipsin kautta syystä tai toisesta pudonnut pois. Maannimen *Inkeri* yleistyessä se on lainautunut myös venäjään ja sen johdoksilla on alettu kutsua alueella asuvia inkerikkoja ja myöhemmin myös alueelle muuttaneita inkerin-suomalaisia erotukseksi vatjalaisista.

8. Eesti, Viro ja virolaiset

Yksittäisillä virolaisilla heimoilla tai ryhmillä tiedetään olleen jo ainakin keskiajalla omat nimityksensä, esimerkiksi *virulased*, *oandilased* ja *saarlased*. Vanhoista heimonnimistä ovat myöhemmin kehittyneet kollektiivinimitykset, joilla suomalaiset ja latvialaiset kutsuvat naapureitaan. Suomessa on kaikkia virolaisia alettu kutsua lähimmän, pohjoisessa sijaitsevan Virumaan maakunnan mukaan. Suomesta *Viro* lainautui myös venäjään, jossa nimi *Virjanskoje More* on merkinnyt 'Itämeren tai sen osaa; Suomenlahtea, johon Neva laskee' (Vasmer 1986—87 1: 319). Latvialaiset taas ovat alkaneet käyttää heistä katsottuna lähimmän (*Ugandi*) etelävirolaisen maakunnan mukaan nimeä *igauni* 'virolaiset', *igaunu valoda* 'viron kieli', *Igaunija* 'Viro'. Samanlaisen yleistyksen ovat tehneet myös Dundagan alueen liiviläiset, jotka ovat kutsuneet virolaisia saarelaisista käytetyllä nimityksellä *sārli* 'virolainen' ja heidän kieltään *sārmā kēl* 'viron kieli' (Ariste 1956b: 118). Sellaisia tapauksia, joissa maakunnan nimi on muuttunut laajemman alueen nimeksi, löytyy runsaasti muualta Euroopasta. Samalla tavalla ovat laajentuneet esimerkiksi *Livland*, *Preussi*, *Sverige* ja *France*, joilla on Viron(maan) tavoin eri aikoina ja eri yhteyksissä tarkoitettu eri alueita.

Andrus Saareste (1958—63 I: 272—279) luettelee nimelle *Eesti* ja kansallisuudennimitykselle *eestlane* 53 vastinetta, joita on voitu käyttää merkityksessä 'virolainen'. En kuitenkaan tarkastele seuraavassa yksityiskohtaisesti kaikkia virolaisia heimonnimiä ja eri sanatyyppejä, joita on osin sekundaarisesti käytetty tarkoittamassa virolaista. Ne muodostavat oman rönstyilevän lohkonsa, jota olisi tarkasteltava erikseen. Keskityn keskeisimpiin nimiin, joilla on toistuvasti viitattu kaikkiin virolaisiin.

Virolaisten naapureista Suomenlahden toisella puolella pohjoisessa asuvat suomalaiset käyttävät nykyään Virosta, virolaisista ja viron kielestä kahteen eri kantasanaan *eesti* ja *viro* perustuvia nimi-

tyksiä (SKP 1 96, SKP 3 570). Suomessa on aika ajoin virinnyt käytännön kieltä koskevaa keskustelua *Eesti* ja *Viro* -sanojen käytöstä. Professorit E. A. Tunkelo ja Lauri Kettunen kävivät Virittäjässä 1929 värikästä väittelyä nimien paremmuudesta. Suomen kielessä *Eestin* ja *Viron* vanhan eri merkityksen katsottiin aiemmin kuvastuvan mm. Renvallin sanakirjassa (1826: 325). — *Viro* 'pr. Virlândia, provincia Livoniae Finnis proxima, inde Estonia l. Estlandia' (Tunkelo 1929: 119). Virolaisten itsestään nykyään käyttämää ja virolaisten vaikutuksesta myös Suomessa yleistynyttä *eesti*-nimitystä tarkastelen luvussa 8.4., *Viro*-nimen taustaa luvussa 8.2.

Latvian koilliskolkan asukkaiden latgallien pohjoisnaapureita olivat muinaiset ugalaiset. Ariste (1968: 604) katsoi, että ugalaiset — nykyisten etelävirolaisten esi-isät — olivat alkujaan itsenäinen itämerensuomalainen heimo, joka oli lähellä pohjoisvirolaisia mutta poikkesi näistä sekä kieleltään että kulttuuriltaan. Nimeä *Ugandi*, latv. *Igaunija* tarkastelen lähemmin luvussa 8.3.

Liiviläiset ovat olleet kosketuksessa varsinkin Viron länsirannikon saarten virolaisiin. Myös Liivinmaan rannikon liiviläiset olivat kosketuksissa etupäässä saarten virolaisiin. Virolaisista liiviläiset ovat käyttäneet nimityksiä *ēstli* 'virolainen', joka on ilmeisen myöhäinen, ja *sōrli*, *sārli* 'Saarenmaan asukas; virolainen'. Saarenmaan liivinkielinen nimitys *sōr-mō*, *sār-mō* on voinut tarkoittaa Saarenmaan lisäksi myös koko Viroa. Viron kieltä liiviläiset ovat nimittäneet Saarenmaan kieleksi, *sōr-mō-kēl'* (Kettunen 1938: 49, 378, Ariste 1968: 604). Salatsinliivissä Virosta on käytetty myös nimitystä *ūli maa* ja virolaisesta vastaavasti *ūli maa mies* (Kettunen 1938: 510). Riianlahden rantavyöhykkeen liiviläisten virolaisista käyttämistä muista nimityksistä ei ole säilynyt tietoa. Ariste (1968: 604) on esittänyt kysymyksen, olisiko juuri salatsinliiviläisiltä tallennettu *ūli maa mies* olla tällainen.

Virolaisten itäiset naapurit venäläiset ovat tunteneet virolaiset vanhastaan *tšuudi*-nimisenä kansana (tšuudeista ks. lähemmin 6. luku) ja myöhemmin myös "eestiläisinä". Nimityksen vakiintuneisuutta kuvastaa se, että esimerkiksi Paul Ariste (1968: 605) on kirjoittanut, että hänen lapsuudessaan Itä-Virossa Peipsin rantapitäjissä paikalliset venäläiset nimittivät virolaisia *čuhnaksi*. Virolaismies oli *čuhónec* ja nainen *čuhónka*. Viron kielestä käytettiin nimitystä *čuhónskij jazyk* tai *čudskój jazyk*. Paikallisten venäläisten käytössä *čuhnalla* ei ollut samaa pejoratiivista sävyä kuin kaupunkilaisten tai älymystön kielessä.

Venäjänkielinen maannimi *Estonija* palautuu keskilatinan muotoon *Estonia*, joka (yhdessä *Estlandia*-variantin kanssa) esiintyy usein jo Henrikin Liivinmaan kronikassa. Venäläisten nykyään virolaisista käyttämä *estonec* on uusi johdos. (Vasmer 1953—58 III: 464.)

Baltiaan tulleiden saksalaisten keskuudessa käytettiin virolaisista negaatioon perustuvaa antonyymistä nimitystä, as. *undüdesche*, *undütsche*, yläsaksan *undeutsche*, joka merkitsi alkujaan 'epäselvää, käsittämätöntä', mutta alkoi myöhemmin tarkoittaa myös 'ei-saksalaista' eli 'virolaista'. Myöhemmin tämä nimitys sai hiukan pejoratiivisen vivahteen. Ruotsin vallan aikana se tunkeutui myös ruotsalaisten viiranomaisten kielenkäyttöön. Tältä ajalta säilyneissä pöytä- ja asiakirjoissa esiintyy *ester*-sanon rinnalla myös sana *otyskar*, yks. *otyske* (Ariste 1968: 606). Samalla tavalla kerrotaan jo 1600-luvulla kreevinien puhuvan keskenään viroa ("ehsthisch"), mutta saksalaisten ("mit den Teutschen") ja muiden ei-saksalaisten ("Unteutschen") kanssa latviaa tai ei-saksaa ("unteutsch") (Wiedemann 1871: 3).

On myös esimerkkejä siitä, kuinka virolaiset ovat suomalaisten tavoin itse katsoneet itsestään käyttämänsä nimityksen viittaavan vain tiettyyn osaan virolaisia. Tämän vuosisadan alussa virolaisia kielisäärekkeitä ja vähemmistöjä Venäjän ja Latvian alueella tutkinut etnografi Oskar Kallas kirjoitti (1903: 46), kuinka Kraasnassa venäjän ympäröimällä virolaisella kielisäärekkeellä paikalliset virolaissyntyiset tekivät selvän eron setukaisten (alaviitteessä: *poluvrcy*) ja näiden takana elävien virolaisten välillä. Kraasnan virolaiset, paikallinen "maarahvas", pitivät setukaisia sukulaisinaan, muita virolaisia eivät. Nykyäänkin on tavallista, että Etelä-Viron ja sen kaakkoisimman kulman asukkaista käytetään tarkempaa määritelmää *lõunaeestlane* tai *setu(kene)*. Esimerkit kuvastavat sitä, kuinka kieliryhmän sisältä ja ulkoa etniset rajat hahmottuvat eri tavoin, mutta kieliryhmän sisälläkin halutaan tehdä esim. kielellinen tai kulttuurillinen ero.

Wiedemann (1973: 1034) mainitsee viro-saksa -sanakirjassaan "Liivinmaan virolaisten" — eteläinen osa Virosta kuului 1800-luvulla Liivinmaan kuvernementtiin — käyttäneen Pihkovan virolaisista nimien *setukas*, *setukene* ohella myös muotoja *põluwernik*, *põlawertsik*, *põlwernik*. Saaresten (1958—63 I: 278) mukaan nimitystä *po(o)luvernikud* tai kansanetymologista kontaminaatiota *poolavertsikud* on käytetty merkityksessä 'setukaisten' tai Iisakun pitäjässä myös luterilaistuneista venäläisistä. Vuosisadan alussa Oskar Kallas (1903:

8—9) kuuli Siglitsan kartanon omistaneelta rouva A. Gembitziltä kartanon alueella asuneen "setukaisia ja virolaisia" (*poluvrcy i estoncy*), jotka entinen omistaja Pljatsšikov oli tuonut sinne Golinan kartanosta, kymmenen kilometrin päästä Petseristä.

Näissä nimityksissä lieene kysymyksessä luterilaisten etelävirolaisten tekemä ero itsensä ja muiden etelävirolaisten välillä. Nimityksen takana näyttää olevan venäjänkielinen uskomista merkitsevä verbi (*po*)*verit* 'uskoa', johon on liitetty samoin venäläisperäinen tekijännimijohdin *-nik* tai *-tsik*. Johdoksen eteen on liitetty kansanetymologisesti puoliuskoisuutta tähdentävä *pool*, joka näyttää kansan käytössä kontaminoituneen jopa "puolanuskoisuudeksi", millä voidaan selittää *a*-vartaloiset muodot (*pōlawertsik*).

Leivun kielisaarekkeella asuneista virolaisista (kirjallisuudessa usein myös nimellä *Koiva maarahvas*) on suomenkielisessä tieteellisessä kirjallisuudessa käytetty nimitystä *leivulaiset* (ks. 9.1.), vi. *leivud*. Latgallessa, toisella Latviassa sijainneella vironkielisellä, Lutsin kielisaarekkeella latvialaiset ovat nimittäneet katolisia virolaisia ja heidän puhumaansa kieltä samalla tavalla kuin virolaisia yleensäkin: *igauni*.

8.1. *Maarahvas ja maakeel*

Vanhimpina virolaisten itsestään käyttämänä nimityksenä on pidetty appellatiivisia ilmaisuja *maarahvas* ja *maamees*, vanhimpana viron kieltä merkinneenä nimityksenä vastaavasti *maakeel*, 'maan kieli'. Nämä esiintyvät yleisesti virolaisten itsestään käyttäminä ja virolaisista käytettyinä vanhimmissa vironkielisistä kirjallisista maininnoista alkaen. Tämän vuosisadan puolelle ne säilyivät mm. Kraasnan kielisaarekkeella (Kallas 1903: 40). Myös Vaivaran seudulla ja Setumaalla virolaisia on vielä 1900-luvulla kutsuttu nimityksillä *maalased* tai *maapoole rahvas* ja viron kieltä *maavärki keel* (Saareste 1952: 10). Jos haluttiin tehdä ero miehen ja naisen välillä, sanottiin *maamees*, *maamihe* ja *maakabõhõnõ*.

Viron murretietojen mukaan ilmaisu *maakeel* on tunnettu ympäri maan kaikilla murrealueilla (VMS 2 1989: 5). Koillis-Virossa rannikkomurteen alueella sen antonyyminä on ollut rannikon asukkaiden

kieltä kuvaileva *rannakeel*, josta on yksi tieto myös Luoteis-Virosta Ristin kunnasta (VMS 2 1989: 309). Tämä binaarius (*maakiel* ≠ *rannakiel*) on ollut niin vakiintunutta, että se on voinut siirtyä Suomen rannikolle Kabböleen muuttaneiden virolaisten mukana uuteen kielelliseen ympäristöön (Punttila 1996: 306—308). Vastaavanlainen antonymipari tunnetaan myös liivin kielestä (ks. 9. luku).

Tämäntyyppisissä appellatiivisiksi yhdyssanoiksi tunnistettavissa etnonymeissä määriteosa (*maa-*) on varsinainen etnonyminen aines, kun taas perusosa (*-rahvas*, *-mees*, *-keel*) ilmaisee nimityksen laatua. Määriteosa *maa-* on semantiikaltaan hyvin neutraali ja ilmeisen luonteenomainen alueille, jossa kielelliseen, kulttuuriseen tai maantieteelliseen kontrastointiin ei ole erityistä aihetta.

Myös näiden yhdyssanojen perusosat (*keel*, *mees*, *rahvas*) ovat etnisyyteen liittyvältä semantiikaltaan neutraaleja. 'Mies' näyttää tällaisessa yhteydessä olevan 'ihmistä' merkitsevän sanan synonyymi vastaavasti kuin useissa nykyään puhuttavissa kielissä, vrt. esim. engl. *man* 'mies; ihminen', ve. *mez*, ma. *marij* id. Viron *maamihe*'-nimitystä voitiin käyttää samassa, yleisessä (kollektiivisessä) merkityksessä kuin nimitystä *maarahvas*. Neutraalista semantiikastaan huolimatta näitä nimityksiä on voitu käyttää etnisesti kontrastoivina, ja esimerkiksi virolaisissa kansanrunoissa venäläisen miehen ja venäläisen hevosen vastakohtana esiintyy *maa mees*, *maa hobune* (Kallas 1903: 46).

Maarahvas-nimityksen ohella käytettiin Kraasnan kielisaarekkeella myös venäjältä lainautunutta *tšuudi*-nimitystä *tšuhna*, *tšukna* (vrt. 6. luku), jolla Kallaksen mukaan ei ollut samanlaista pejoratiivista vivahdetta kuin Viron venäläissivistyneistön kielenkäytössä. *Eesti*-nimi oli viime vuosisadan vaihteessa lähes tuntematon ja siihen perustuvaa nimitystä käytettiin ainoastaan hiljattain alueelle muuttaneista virolaisista. Setukaisten katsottiin olevan osa "maarahvasta", heistä käytettiin samaa määritystä *puhas maarahvas* (*srye čuhny*) kuin vanhoista kraasnalaisista. Kauempana asuneet eivät sen sijaan enää olleet "maarahvasta", vaikka puhuttiinkin, että setukaisten takana olisi tiettävästi vielä *tsuhkna maa* (Kallas 1903: 39—40). Kraasnasta oli Kallaksen (mts. 46) saaman tiedon mukaan käyty, vaikkakin harvoin, tapaamassa entisiä sukulaisia Setukaismaalla sekä rukoilemassa Petserin luostarissa.

Leivun kielisaarekkeen asukkaista on virolaisessa kirjallisuudessa käytetty alueella virtaavan, Latvian suurimpiin lukeutuvan Koi-

va-joen mukaan nimitystä *Koiva maarahvas*. Leivulaiset, joiden läntinen asuinalue (Lejasciesmin pitäjässä) rajoittuu Koiva-jokeen, ovat itsestään käyttäneet nimityksiä *mâravaš* tai *leivu râvaš* (Vaba 1977: 22).

Suhteellisen myöhään muuttaneet virolaiset, "eestiläiset" olivat myös Lutsin kielisaarekkeella paikallisille "maamiehille" vieraita, joiden kieltä he saattoivat ymmärtää vain vaivoin. He eivät olleetkaan kansallisuudeltaan "maarahvasta", vaan heistä käytettiin nimitystä *kivli* (Kallas 1895: 30).

Saareste (1952: 10, 1958—63 I: 274) on koonnut runsaasti esimerkkejä nimityksen *maakeel*, *maarahvas* esiintymisestä vanhassa kirjavirossa. *Maarahvas* ja *maakeel* olivat myös viroa edes hiukan taitavien saksalaisten tuntemia nimityksiä, jotka vastasivat saksankielisen *eesti*-nimen johdoksia. Ne esiintyvät toistuvasti vanhassa kirjavirossa (Saareste 1958—63 I: 275). Saksalaissyntyinen, vironkielisiä saarnoja kirjoittanut G. Müller kirjoitti jo vuonna 1603: *Muito tæma on kaas moñessarnatzet ninck kaunidt tröstlikut Laulut technut, kumb Laulut weel tæñakitpeiwa meddy Linna ninck kirckode siddes, Saxa, Rothze ninck Maakellel sawat lauletuth* (Ariste 1956b: 117). G. Salemannin laulama kehoitus virolaisille muutamaa kymmentä vuotta myöhemmin (1642) kuului: *Tulle kahs Liefflandi mah-keel, Nöita neil kahs sinnu heh meel* (VEKVM 62).

Paul Ariste (1956b: 117—118) arveli, että virolaisten esivanhemmat ovat käyttäneet itsestään ja kielestään nimityksiä *maarahvas* ja *maakeel* jo paljon aikaisemmin. Vanhan kirjaviron lisäksi Ariste katsoi sen seikan tukevan hänen olettamustaan, että myös vatjalaiset ovat käyttäneet kielestään tälle vuosisadalle asti nimityksen *vad'd'ā tšēli* rinnalla virolaisten tavoin nimitystä "maan kieli" (*mā tšēli*). Omalla kielellään puhumista he kuvaavat kahdella tavalla (*vatjasta* ks. 5. luku): *pajatan vad'd'assi* tai *pajatan maissi*. Myös Laukaa-joen seuduilla ja Narvanlahden rannalla, jossa vatjalaiset olivat inkeröistyneet, säilyi pitkään tapa nimittää omaa kieltä maan kieleksi (= *mākēli*; *lāk-kān māksi* 'puhun inkeröistä, inkeröismurretta'). Tarkastellessaan toisaalla itämerensuomalaisten kielten kehittymistä Ariste (1956a: 18, 1965a: 98) oletti mm. edellä mainituin perustein, että vatjan kieli polveutuisi pohjoisvirosta.

Nimityksillä *maakeel* ja *maarahvas* ei siis tarkoitettu ainoastaan maalla eläviä ihmisiä, maamiehiä sen nykyisessä merkityksessä,

vaan yleensä virolaisia. Kun tanskalaisista ja saksalaisista valloittajista oli tullut kaupungissa dominoiva väestönosa, olivat virolaiset käytännössäkin lähinnä maaseudun asukkaita. Tämä kehitys jatkui siten, että nimityksistä *maarahvas* ja *maamees* lohkesi kaksi eri merkitystä, 'maamies' ja 'virolainen' (Ariste 1956b: 118). Tätä käsitystä tukee H. Stahlin (1637: 39) selitys, jonka mukaan saksan *Bawrsman* on viroksi *Tallopock, tallomees, mahmees*.

Tukea ajatukselle, että virolaiset ovat kutsuneet itseään nimityksellä *maarahvas* jo kauan aikaa sitten, voidaan löytää myös skandinaavisista lähteistä. Vanhoissa islantilaisissa saagoissa virolaisista käytetään nimitystä *sýslukind*. Skandinaavisissa lähteissä tämä virolaisia tarkoittava nimitys esiintyy ensimmäistä kertaa jo 900-luvulla. Norjan kuninkaan Harald Kaunotukan (n. 860—930) vallan ajalta on merkitty *Eysýsla*. Sanan *sýsla* merkitys muinaisislannissa on 'maa, maakunta' ja yhdyssanan jälkiosa *kind* 'kansa'. *Sýslukind* on Aristen mukaan sanatarkka käännös nimityksestä *maarahvas*. Vastaavasti vanhoissa skandinaavisissa asiakirjoissa esiintyy käännöslaina myös *Saarenmaasta*, joka esiintyy muodossa *Eysýsla, Eysysla*. Tämän yhdyssanan alkuosan merkitys on 'saari', jälkiosan 'maa', kuten edellä. (Ariste 1938: 81—82, 1956b: 118, 1968: 603.)

Skandinaviassa saamelaiset kutsuvat nykyään suomalaisia yleisesti nimellä *lad'dělâš* (~ sm. *lantalainen*) < "maan asukas" (< ksk. **landa-* 'maa'). Suomalaisissa paikannimissä *-maa* on yhdysnimien perusosana hyvin monimerkityksinen, ja se on voinut tarkoittaa hyvin monenlaisia maa-alueita: esim. erämaakappaletta, tilusta, viljelysmaata, soiden rajamaata, saarta, metsäsaareketta jne. Asutusnimistössä tällaiset nimet lienevät tyypiltään vanhoja, sillä *-maa*-loppuisia kylännimiä esiintyy Etelä-Suomessa Lounais-Suomesta Kannakselle asti. Kiviniemi (1990: 180—182) arvelee näiden perustana olevan usein erämaanomistuksiin liittyneet *-maa*-nimet.

Tällaiset nimitykset ovat hyvin tavallisia muuallakin, ja tällaisia etnonymiejä tavataan monilla, toisistaan etäällä asuvilla kansoilla. Sölkuppisamojedien nimityksen *sölkup, selkup* app. merkitys on 'maamies, maalainen'. Honti (1972: 194—195) on täsmentänyt nimen merkinneen täsmällisemmin taigan tai tundran ihmisiä. Tosin viittaus taigan ja tundran ihmisiin on ilmeinen joka tapauksessa riippumatta sanan semanttisesta sisällöstä. Onhan selkupprien elinympäristö, 'maa', nimenomaan taigaa ja tundraa. Mansin kielessä sanan *ma* merkitys on

'maa' ja sanan *šum* merkitys 'ihminen, mies'. Yhdyssana *mašum* merkitsee 'kansa, paikalliset asukkaat' (Ariste 1956b: 117).

Vertailukohteen nimitykselle *maamees*, *maarahvas* tarjoavat myös saamelaisten itsestään käyttämä *sabme*-, *sabmelaš*-nimitys sekä siihen rinnastettu *Häme*, *hämäläinen*, joiden on arveltu olevan balttilaista alkuperää, vrt. liett. *žemaitis*, *žeme*, latv. *zeme* (esim. E. Itkonen 1941: 79, SKES 97, SSA 1 1992: 207).

Kaiken kaikkiaan suhteellisen useat etnonyymit näyttävät palautuvan merkitykseen 'maa' tai 'ihminen, mies', jos etnonyymin taustalla on osoitettavissa jokin paikannimestä riippumaton appellatiivi. Merkitykset 'maa' ja 'ihminen, mies' näyttävät olleen neutraaleja ja antavat olettaa, että niihin perustuvat etnonyymit ovat peräisin ajalta, jolloin propristuneiden etnonyymien käyttö oli tarpeetonta. 'Maa' ja 'ihminen, mies' -taustaiset etnonyymitkin ovat alkaneet propristua vasta, kun kielessä on ollut muita etnonyymejä tai ne ovat lainautuneet toiseen kieleen. Itsessään tämä voi edustaa hyvin vanhaa etnonyymien muodostustapaa.

8.2. Viro

Viro-nimen yhteydessä tavataan mainita, että se on alkujaan viitannut vain yhteen maakuntaan. Ainoastaan suomalaiset ovat käyttäneet sitä koko Viroon viittaavana. Viron kielen kannalta ja historiallisissa lähteissä se rinnastuu muihin virolaisiin maakuntiin, joita en tässä työssä tarkastele. Käsittelenkin *Viro*-nimeä seuraavassa lähinnä suomen kielen avaamasta näkökulmasta. Nykysuomessa se on vakiintunut leksikaalistunut etnonyymi.

8.2.1. Viro historiallisissa lähteissä

Vanhoissa lähteissä *Virolla* on hyvin vaatimaton osa — Virumaastakaan kirjoitettuja kuvauksia ei ole kovin varhaiselta ajalta. *Viro*-nimen on oletettu esiintyneen bolgaarien turkiskauppojen yhteydessä. Sitä on pidetty mahdollisena sillä perusteella, että varjagien idäntie bolgaarien valtakuntaan on kulkenut Tallinnan tienoilta itään Viron

pohjoisrannikkoa pitkin. Suomenlahden rannikon maakunnista Virumaalla on arveltu olleen erityisen tärkeä asema itään vievän viikinkin vesireitin varrella (Melnikova 1986: 35). Selitykseksi arveltiin mm., että arabialaislähteissä esiintyvä *Viru* olisi turmeltunut merjalaisten nimityksestä (Adam Bremeniläinen: *miri*, Jordanes: *merens*) (Räsänen 1952a: 39). Tämä tulkinta perustuu kuitenkin väärinkäsitykseen (Räsänen 1952b: 211). Arabialaisen kirjoittajan sanat voi Räsänen mukaan lukea *visu*, *viura* (ei *viru*), mutta arabiassa täytyisi kahden rinnakkaiskäsitteen välissä olla kopula *va*. Arabilähteissä mainittu paikka on hänen mukaansa luettava *visu va jura* (siis "vepsä ja jugra").

Luotettavina mainintoina ja vanhimpina tietoina *Viro*-nimestä on ilmeisesti pidettävä ruotsalaisissa riimukirjoituksissa 11. vuosisadalla esiintyvää *virlanti*-muotoa. Venäläisissä bylinoissa esiintyy nimi *more Virjanskoje* (Räsänen 1952a: 39). Henrikin Liivinmaan kronikassa nimi esiintyy jo toistuvasti, ensimmäisen kerran ensimmäisen kirjan lopussa:

Jo silloin oli sama piispa tehnyt sotaretken Ruotsin herttuan, saksalaisten ja gotlantilaisten kanssa kuurilaisia vastaan, mutta Eestin maakunnan *Virumaan* rantaan myrskyn ajamina menevät maihin ja ryöstävät sitä kolme päivää.⁴⁰

Viro mainitaan myös ensimmäisissä laajoissa suomen kielen sanakirjoissa. Christfried Ganander (1786 III, 339. lehti) antaa sanakirjassaan *Nytt Finskt Lexikon Viro-* ja *Eesti*-nimille seuraavanlaisia merkityksiä: *Wiro*, *-ron* 'Liefland, Ehistland Wierland, Livonia Ehstonia'. Tähän liittyy lisämerkintä *Wirolainen*, *-isen* 'Liflåndare, Livonus'. *Estin maa*, *-maan* 'Esthland, Estho-nia', merkitsee Gananderilla selvästi eri asiaa kuin *Viro*. Tunkelo (1929: 112) esittää varauksen, että Gananderin tiedot saattaisivat olla Jusleniukselta kopioituja. Gananderin mainintaa ei voida siis pitää kovinkaan todistusvoimaisena. Juslenius (1745: 440) antaa "Sana-lugun Coetuksessaan" *Wiro* ja *Wironmaa* -nimille merkitykset 'livonia, lifland'. *Wirolainen* merkitsee vastaavasti 'livonus, liflåndare'.

E. A. Tunkelo tarkasteli yksityiskohtaisesti *Viro*-nimen esiin-

⁴⁰*Iam tunc idem episcopus cum duce Suecie, Theuthonicis et Gothis Curones bello adierant, sed tempestate depulsi Vironiam, Estonie provinciam, applicant et triduo terram vastant.* (HLK 28—29.)

tymistä ja käyttöä sekä kuinka Viron aluetta on nimitetty Ruotsi-Suomen vanhoissa asiakirjoissa 1500-luvulta lähtien. Tunkelon (1929: 120—121) käyttämissä lähteissä ja asiakirjoissa nimellä on tarkoitettu seuraavia alueita: 1. Liivinmaa (*Livonia ~ Lieffenlandt*), 2. Viro ja Liivinmaa, 3. Viro (*Ehstland*), 4. Liivinmaa (Ruotsin valtakunnan alueena), 5. hallintoalue, lääni, jonka keskus on Tallinn, 6. yhtenäinen viron kielen ja virolaisen kansallisuuden alue, 7. Virumaa Viron maakuntana. Tunkelon vanhimmat esimerkit *Viro*-nimen käytöstä merkitsemässä lähes koko viron kielen puhuma-aluetta ja sitä puhuvan väestön asuinalueita ajoittuvat 1600-luvun loppuun.

Tunkelo (mts. 109) arvioi, että *Viro* on erikoistunut merkitsemään Virumaan maakuntaa vasta suhteellisen myöhään. Selitys poikkeaa tavallisemmin esitettävästä kannasta sikäli, että Viro olisi alunperin ollut merkitykseltään etnonyminen ja kehittynyt vasta sitten suppeammaksi, maakuntaan viittaavaksi nimeksi. Tunkelo (mts. 124—125) katsoi, ettei Kustaa Vaasan poikien aikakautena olisi voitu ruveta käyttämään vanhan, Narvasta Memeliin ulottuneen "Liefflandin" alueen suomenkielisenä nimenä *Viro(i)nmaata*, ellei perusmerkitys olisi ollut vanhaa perintöä jo keskiajalta. Keskiaikana oli jo koko vanhan *Livlandin* vironkielisen alueen saksankielisenä nimenä *Estland*. *Viroin maa* ja *Viroi* merkitsivät Tunkelon mukaan 1500-luvulla selvästi laajempaa balttilaista aluetta kuin Kustaa Vaasan poikien (Juhana III, Kaarle IX) valtapiiriin sisältyi. Nimien *Viroi* ja *Viroinmaa* hän arveli olleen *Ehstland*- ja *Esthonia*-nimen täsmällisiä vastineita, vaikka niitä käytettiin myös *Livonia*-, *Liefland*-nimeä vastaavina. Ruotsille kuuluvan ja kuulumattoman osan välille tehtiin ero vasta 1562. Tunkelo (mts. 125) oletti sm. *Viro(nmaa)* ja vi. *Viru(maa)* -sanojen edeltäjän kehittyneen suunnilleen Virumaata vastaavien seutujen nimeksi keskiajan "varhaisemmalla puoliskolla".

1600-luvulla *Viro* tarkoitti Viron herttuakuntaa, joka voitiin määritellä jokseenkin samaksi kuin Ruotsin valtakuntaan kuuluva etnografinen Viro (ilman Setumaata). 1600-luvulla Ruotsi-Suomen suurvalta-aikana, Kristiina-kuningattaren ja Kaarle X Kustaan hallitessa *Wiroi*-nimeä käytettiin myös ru. *Lifland*, saks. *Lieflandt* ja lat. *Livonia* -nimien vastineena tarkoittamassa sitä osaa vanhaa Liivinmaata (Väinäjoen ja Suomenlahden välillä olevaa virolais-latvialaista aluetta, jonka rannikolla on ollut myös ruotsalaista ja liiviläistä väestöä), joka siihen aikaan kuului Ruotsille. (mts. 107—111.)

Viro kattoi tuohon aikaan sekä Viron että myöhemmän Liivinmaan. Toisaalta se merkitsi 1660-luvulle asti myös *Esthonian* eli *Estian* eli *Estlandin* ruhtinaskuntaa ilman Liivinmaata. Tunkelo (mts. 108—110) olettaakin, että sekä *Esthland* että *Viro* olisivat olleet 1600-luvulla melko vapaamerkityksisiä. Kumpikaan ei ole merkinnyt maantieteellisesti eikä hallinnollisesti tarkoin rajattua aluetta. Kolmas merkitys, joka *Virolla* on ollut viiden, kuuden vuosikymmenen ajan Ruotsi-Suomen virallisessa kielenkäytössä, on Liivinmaa Ruotsin valtakunnan hallinnollisena alueena ilman Vironmaata. *Viron* väliaikainen, "hallintoviranomaisen (tai kielenkääntäjän) toimeenpanema" merkitys 'varsinainen Liivinmaa' säilyi Tunkelon (mts. 112) mukaan 1700-luvulla jonkin aikaa virallisen kielenkäytön ulkopuolellakin mutta hävisi ilmeisesti ennen Suomen joutumista Venäjän alaiseksi. Esimerkiksi Renvall (1826: 325) ei tätä merkitystä enää mainitse.

On ymmärrettävää, että alue, jota jollakin etnonymillä tarkoitetaan, voi vaihdella hallitsijoiden intressien mukaan ja että nimitykselle annettu merkitys säilyy, vaikka alue ei enää kuuluisikaan valtapiiriin. Samoin kuin *Viro* myös *Eesti* on merkinnyt viron kielen puhuma-aluetta laajempaa, kaikkia Ruotsille kuuluneita vanhan Livonian maakuntia, myöhempää Viron- ja Liivinmaata yhdessä. Venäjän vallan aikana *Viro* alkoi merkitä useammin suppeasti Liivinmaan pohjoisrajan ja Suomenlahden välillä olevaa maakuntaa ja hallintoaluetta, jonka laajuus vaihteli aikojen kuluessa ja jonka muunkielisiä nimiä olivat 1800-luvulla vi. *Eestimaa*, ru. *Estland*, ven. *Estljandi* (Tunkelo 1929: 112—113).

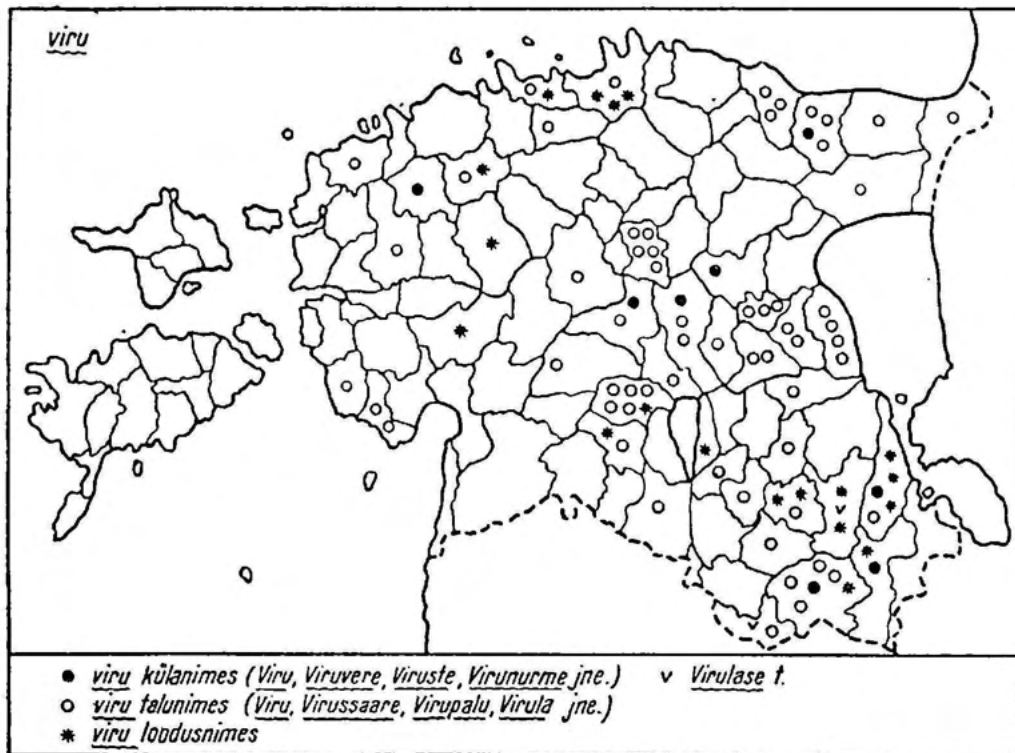
8.2.2. *Viro* paikannimissä

8.2.2.1. *Viro* Viron paikannimissä

Sekä Virossa että Suomessa tavataan suhteellisen runsaasti *Viro*-komponentin, tavallisimmin yhdyssanan määriteosana, sisältäviä paikannimiä. Kummassakin maassa *Viro*-nimien levikki on keskittynyt selvästi tietyille alueille; laajemmin niitä tunnetaan satunnaisesti.

Pall (1977: 197—198) jakaa Viron *Viru*-komponentin sisältävät paikannimet kolmeen kategoriaan: 1) kylännimet (*Viruvere* lähellä Virunmaata ja *Viru küla*, *Virusi küla*, *Virusküla* Kaakkois-Virossa),

2) talonnimet, joka on levinnein tyyppi ja jonka päälevikkialuetta ovat Etelä-Viro (ei Pärnumaalla) ja Koillis-Viro, mutta tällaisia nimiä esiintyy myös muualla Pohjois-Virossa ja paikoin länsirannalla, 3) topografiset nimet, jollaisia on etenkin Kaakkois-Virossa (Vas *Virumägi*, Rõu, Räp *Viruniit*). Pall (mts. 198, 234) esittää epäilyn, ovatko Kaakkois-Viron *Viro*-nimet yhdistettävissä vanhaan maakunnanimen vai olisiko niille etsittävä esim. aineellisen kulttuurin pohjalta jokin toinen selitys. *Virun* levikki virolaisissa paikannimissä voidaan yleensä helposti selittää sisäisen muuttoliikkeen aiheuttamaksi. Se, että pohjoinen Tartumaa ja Viljandimaa ovat nimien päälevikkialuetta, kertoo osaltaan siitä, että eri kulttuurialueiden tai maakuntien kosketusvyöhykkeillä tällaiset nimet leviävät erityisen helposti. Vastaavia havaintoja voidaan tehdä myös muista etnonymyistä.

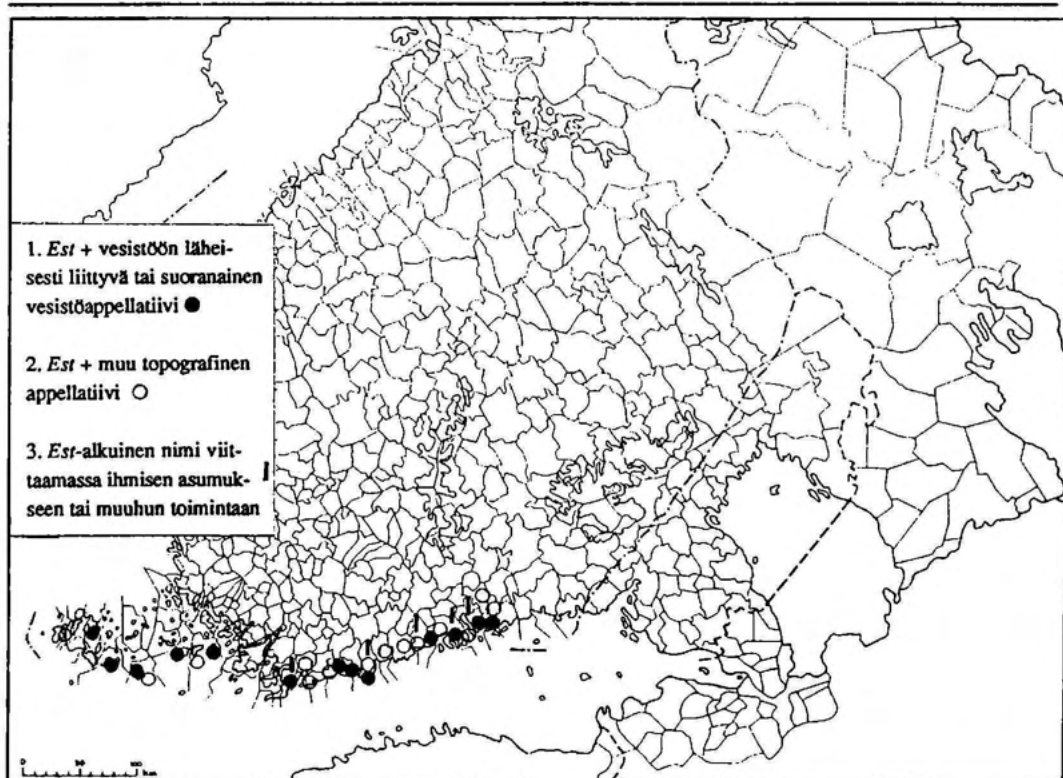


Kartta 15. Viron *Viru*-alkuisten nimien levikki (Pall 1977: 198).

8.2.2.2. *Eesti* ja *Viro* Suomen paikannimissä

8.2.2.2.1. *Eesti*

Suomen paikannimistössä *Virolla* ja *Eestillä* on selvä ero: suomalaisessa nimistössä on runsaasti *Viro*-alkuisia nimiä, Karjalan kannakselta Hämeeseen ja Satakuntaan. Eniten niitä esiintyy Kaakkois- ja Lounais-Suomessa. *Eesti*-nimistöä suomenkielisellä alueella ei näytä vanhastaan olleen ollenkaan. Nykyään tavattavat *Eestinmäki*-tyyppiset nimet ovat mitä ilmeisimmin kaavoituksen mukanaan tuomia käännöksiä ruotsinkielisistä nimistä. Ruotsinkielisessä nimistössä *Est*-alkuisia nimiä esiintyy etelärannikolla, varsinkin Uudellamaalla. *Viro*-vartaan liittyviä nimiä ruotsinkielisestä nimistöstä taas ei tunneta. Jako seuraa niin johdonmukaisesti kielirajaa, että sen perusteella voidaan päätellä *Eestin* ja *Viron* noudattaneen aikaisemmin paitsi paikannimistössä myös yleensä samaa kielirajaa — Virosta ja virolaisista on ruotsiksi käytetty *Eestin* ja suomeksi *Viron* johdannaisia.



Kartta 16. *Est*-alkuisten suomenruotsalaisten paikannimien levikki.

Se, että *Est*-alkuisia nimiä esiintyy runsaimmin Uudellamaalla, kertoo osaltaan siitä, että niillä on selvä etnis-maantieteellinen viite ja ne liittyvät osaltaan Uudenmaan ja Viron välisiin kontakteihin. Toisaalta *Est*-alkuisia nimiä esiintyy Uudeltamaalta Turun saaristoon ja Ahvenanmaalle asti eikä läntisimpiäkään voitane pitää vain siirrynnäisniminä.

Suurin osa *Est*-alkuisista nimistä on yhdysnimiä. Joukkoon mahtuu vain pari suffiksaation avulla muodostettua nimeä. Rakenteeltaan ja merkitykseltään eniten nimiä kuuluu kategoriaan *Est* + vesistöön läheisesti liittyvä tai suoranainen vesistöappellatiivi (lahti, saari, luoto, kari, niemi, kärki jne.), esim. *Estgrunden*, *Estgrynnan*, *Estharan*, *Estholmen*, *Estnabben*, *Estnäs*, *Estreveln*, *Estskäret* ~ *Esteskär*, *Estudden*, *Estvarpet*, *Estviken*, *Estö*. Suhteellisen paljon on myös nimiä, joissa esiintyy *Est* + muu topografinen appellatiivi (pelto, niitty, mäki, suo jne.), kuten *Estbacka*, *Estberget*, *Estdalsåker* (nimeä *Estdal* ei kokoelmassa esiinny) *Estkärr*, *Estkläpp*, *Estlyan*, *Estmossen*, *Estängen* jne. Kuten paikannimistössä muutenkin, näin saadut yhdysnimet voivat olla uusien nimimuodosteiden määriteosana (*Estbackåker*). Folksarkivin kokoelmista löytyy vain harvoja tietoja siitä, että *Est*-alkuinen nimi viittaa ihmisen asumukseen tai muuhun toimintaan (*Estas* [*Eistas*] 'talo, torppa' Pernaja, *Estby* Kirkkonummi — kylän asukkaiden kerrotaan olleen virolaisia — *Estböle* 'viljelys' sekundaareine yhdysnimijohdoksineen Pohja, Porvoo).

8.2.2.2.2. *Viro*

Se, että *Viro*-nimistöä esiintyy etenkin Suomenlahden suomenkieliselä rannikolla, käy ilmi jo Viljo Nissilän (1967: 285—287) karkeasta kartoituksesta. Henkilönnimistä ovat *Viro*-komponentin sisältävät sukunimet olleet yleisiä etenkin Karjalan kannaksella (mts. ja SSNK 1985: 861).

Nissilä katsoi Suomen erityyppisten *Viro*-paikannimien levinneen kannakselta pohjoiseen ja luoteeseen Savoan, Keski-Suomeen ja Pohjanmaalle. Nimiä esiintyy suppeammin myös Varsinais-Suomessa, ja levikin perusteella voitaneen ajatella vielä toista leviämissuuntaa, Varsinais-Suomesta Satakuntaan ja Pohjois-Hämeeseen, joka on keskeisimpiä *Viro*-siirrynnäisten esiintymisalueita. Osa *Viro*-alkuisista,

etenkin ihmisen asumuksiin ja toimintaan liittyvistä nimistä on keruutietojenkin mukaan asukkaiden mukaan annettuja ja myöhäisiä siirrynnäisiä: *Virola* 'pika-asutustila' Forssa (Koijärvi), 'lohkotila (asukkaita karjalaiset siirtolaiset Virolaiset)' Hollola, 'lohkotila (asukkaat Virolaiset)' Sotkamo, Toijala. Siellä, missä nimiä voidaan pitää muihin Suomen vastaaventyypisiin nimiin verrattuna vanhoina eli Karjalan kannaksella, "virolaisilla" viitataan sen sijaan nimenomaan etnisiin virolaisiin: *Virola* 'tila' (asukkaat kotoisin Virosta) Antrea, 'tila' Metsäpirtti (omistajat aikaisemmin Virosta).

Viro-alkuisten nimien tarkoitteet jakaantuvat siten, että täysin johtamattomat, elliptiset tai suffiksiaineksen sisältävät nimet (*Viro*, *Viroja*, *Virola*, *Virolainen*, *Vironen*) viittaavat useimmiten ihmiseen tai hänen toimintaansa. Talot ja tilat ovat Nimiarkiston kokoelmien mukaan usein saaneet nimensä asukkaistaan tai omistajistaan: *Virolainen* 'huvila' (< asukk.) Heinjoki, 'talo' Jääski (< omist.), Sääminki (< omist.), Valkjärvi (< asukk.).

Yhdysnimet (*Virohaka*, *Virohiekka*, *Viroisienkangas*, *Viroisienlehto*, *Viroiskallio*, *Vironiemi* (*Vironniemi*), *Vironkallio*, *Vironkangas*, *Vironkivi*, *Vironkorpi*, *Vironmaa*, *Vironmäki* (*Vironmäki*), *Vironniitty*, *Vironnoro*, *Vironpelto* (*Viropelto*), *Vironsuu*, *Vironvainio*, *Vironvuori* (*Vironvuoret*) sekä alla lueteltavat ovat etupäässä paikkaa luonnehtivia toponyymejä, mikä onkin odotuksenmukaista, koska miltei aina perusosana on topografinen termi. Ihmiseen tai hänen toimintaansa ne viittaavat vain harvoissa sekundaareissa tapauksissa, kuten *Vironperä* 'tila' Lohja. Monet nimet liittyvät vesistöappellatiiveihin, mutta toisin kuin *Est*-alkuisissa nimissä, vain osa liittyy mereen ja sitä kautta maantieteelliseen Viroon. Huomattavan paljon vesistöön liittyvistä *Viro*-toponyymeistä (*Viroinniemi*, *Virojoki* (*Vironjoki*), *Virojärvi*, *Virokoski*, *Virolahti* (*Vironlahti*), *Virolampi*, *Viroluoto*, *Vironapaja*, *Vironkoski*, *Vironoja*, *Vironperä*, *Vironpuro*, *Vironranta*, *Vironsaari* (*Vironsaaret*), *Vironsalmi*) on selitettävä *Viroon* 'maa Suomenlahden eteläpuolella' nähden sekundaareiksi ja lähinnä ihmisten mukaan annetuiksi tai analogisiksi siirrynnäisiksi. Myös kauempana rannikolta tavattavat *Viro*-alkuiset toponymit viittaavat siihen, että tällaisten nimien malleihin perustuva sekundaari nimenmuodostus on melko tavallista.

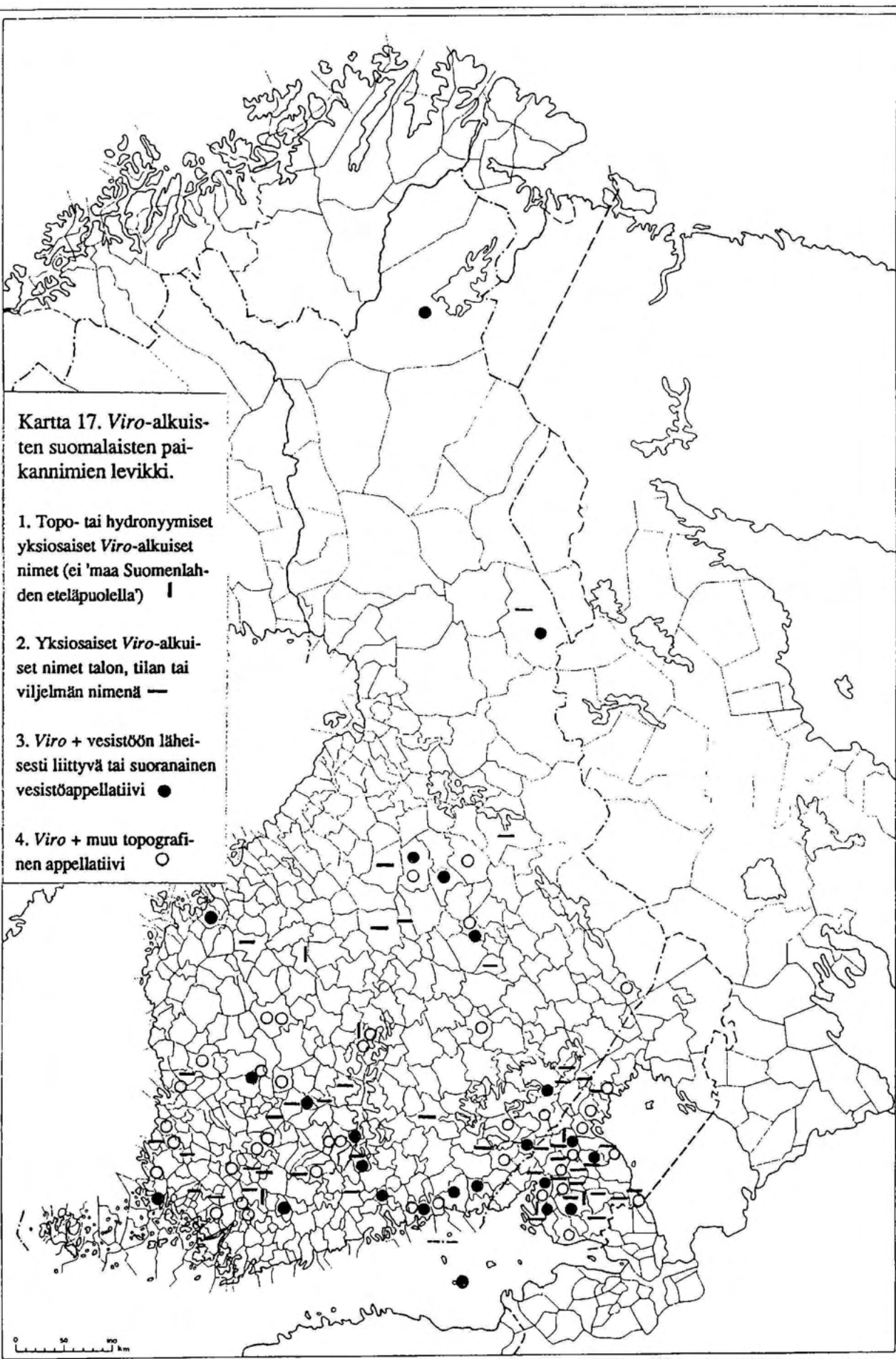
Kartta 17. *Viro*-alkuis-
ten suomalaisten pai-
kannimien levikki.

1. Topo- tai hydronymiset
yksiosaiset *Viro*-alkuiset
nimet (ei 'maa Suomenlah-
den eteläpuolella') |

2. Yksiosaiset *Viro*-alkui-
set nimet talon, tilan tai
viljelmän nimenä —

3. *Viro* + vesistöön lähei-
sesti liittyvä tai suoranainen
vesistöappellatiivi ●

4. *Viro* + muu topografi-
nen appellatiivi ○



8.2.3. *Viron* etymologia

Toisin kuin esimerkiksi *Eestin* ei *Viron* etymologiaa ole pyritty selvittämään kovinkaan innokkaasti, eikä toimivia selityksiä ole juuri tarjolla. Lauri Kettunen (1955: 187—188) rekonstruoi *Viron* saksankielisen *Wierland*-variantin perusteella muotoon **Viuroi* muttei päässyt selityksissään kolmea satunnaisrinnatusta pitemmälle. Kettunen vertasi *Viroa* substantiiveihin sm. *viiru* sekä vi. (*tuule*) *viru* 'pyörre, (veden) väreily' jne. ja verbiin sm. *virua*. Koska tätä kautta ei päästä lähemmäs *Viron* alkuperää, Kettunen arvasi *Viron* olleen aikaisemmin henkilönnimi — "eihän se ole voinut taivaastakaan pudota". Samaa ratkaisua hän tarjosi myös kovin hankalaksi osoittautuneen *Suomen* selitykseksi!

SKES (1786—1787) käsittelee Viro-nimitystä vain lyhyesti ja toteaa, että Suomessa on runsaasti *Viro*-alkuisia paikannimiä. Sanan *Viro* yhteydessä SKES ei ota minkäänlaista kantaa siitä esitettyihin etymologioihin vaan viittaa Kalevalasta ja kansanrunoudesta poimituun hakusanaan *Vironkannas*. Agricolan jumalainluettelossa vuodelta 1551 esiintyy *Wirancannos*, joka "Cauran caitzi", jumalolento, joka on E. N. Setälän selityksen mukaan tarkoittanut maailmanpatsasta ja -kannattajaa. Sana *viro* olisi SKES:n mukaan ainakin tässä tapauksessa lyhentymällä ja kansanetymologisesti syntynyt skandinaavien käyttämästä 'maailma' merkitsevästä sanasta *vaerild*, *vaerald*, *vaeruld*. SKES ja Erkki Itkonen (1974: 145) viittaavat myös siihen, että inarinsaamassa on **vira(n)kandas*-asuun palautuva sana *varegäädis* 'palkko (Sparganium natans)', jota ei voi erottaa esimerkiksi suomen sanasta *virankanto* 'alvejuuri eli kuolleenkoura (*Polystichum filix mas* ja *P. spinulosum*)'. Sanalla on myös myyttillinen merkitys, sillä se esiintyy tarinassa hukkumalla kuolevan henkilön nimenä. Itkonen arvelee inarinsaamelaisen sanan olevan vanha itämerensuomalainen laina, koska kyseisenlaista yhdyssanaa ei voida selittää saamelaiselta pohjalta syntyneeksi, ja torjuu mahdollisuuden, että kyseessä olisi *virka*-sanan genetiivi. Myöskään etnonyymiin *Viro* niillä ei ole muuta yhteyttä kuin satunnainen äänteellinen yhdennäköisyys.

Myös Mägiste (1982: 3884) piti *Virumaa*, *virulane* -nimitysten sekä *viru*-vartaloon liittyvien johdosten etymologiaa epäselvänä. Hänen mukaansa Wiedemannilla esiintyvä sana *viru/kas*, -ka 'gross,

stark von Wuchs' saattoi myös kuulua samaan pesyeeseen, jolloin se olisi muodostettu adjektiivijohtimen *-kas* avulla. Mägistä esitti arvelun, että *Viro* olisi deminutiivisuffiksien *-o*, *-u* (< **-oi*) avulla muodostettu johdos adjektiivista *vire(da)*. Alkuperäiseksi merkitykseksi hän esitti 'stark etc.' ja arveli, että se olisi ollut henkilönnimi. Teoria on useiden muiden lailla vailla kunnollisia perusteita. Ei ole löydettävissä keinoa selittää Viron nimeä myöskään tältä pohjalta.

Viron nimelle on esitetty myös muinaisruotsalainen etymologia. T. E. Karsten katsoi laajassa germaanis-suomalaisia lainakontakteja käsittelevän tutkimuksensa alaviitteessä nimien *Wirland*, *Vironmaa*, lat. *Vironia* (Henrikin Liivinmaan kronikassa) olevan ruotsalaista alkuperää ja rinnasti ne ksk. **Wirōn-*, mru. **Vira-*sanaan. Karsten vertasi *Viro*-vartaloa ruotsalaisiin vesistönnimiin *Viren*, *Virken*, *Virlången*, *Virsjön*, *Virån* jne. sekä Suomen saaristosta löytyviin nimiin *Långviran* ja *Virun*, joka sijaitsee Vaasan edustalla. (Karsten 1915: 214).

Vello Lõugas (1978) on yrittänyt ratkaista ongelman arkeologian näkökulmasta. Hän on luetellut useita syitä siihen, miksi Virumaa houkutteli menneisyydessä tulijoita muualta. Virumaalla oli hyvät mahdollisuudet maanviljelykseen, jonka tarjoamat kaupalliset mahdollisuudet alkoivat aueta ajanlaskumme alussa (Rooman imperiumin suorien ja välillisten yhteyksien levittyä käytännössä koko Eurooppaan). Ensimmäisen vuosituhannen alkuun mennessä Virumaasta oli muodostunut vilja-aitta, jonka naapuruudessa asui metsävyöhykkeellä yhä leipäviljan puutteessa eläviä heimoja. Virumaalta on löydetty lukuisia solkia, sormuksia ja kaulakoruja, jotka arkeologit luokittelevat paikalliseksi "rinnakkaisesiintymiksi". Ne on myös valmistettu vieraan mallin mukaisesti. Lõugas kysyy, kenen tekemiä ne ovat, ja jos ne on valmistettu Virossa, vaihtoivatko käsityöläiset tuotteitaan suoraan turkiskauppiaiden kanssa vai tapahtuiko vaihto seppien välityksellä. Sepät olivat Lõugaksen mukaan yhteydessä Virumaahan ja useisiin etelässä sijaitseviin alueisiin, mm. Kaakkois-Baltiaan.

Arkeologisten yhteyksien pohjalta Lõugas (mts. 8—10) esitti arvelun, että Virumaa olisi saanut myös nimensä Kaakkois-Baltiaasta. Hän olettaa, että nimi *Viru* olisi tullut "kansainvälisesti tunnetuksi" aikana, jolloin Virumaalta oli yhteyksiä Kaakkois-Baltiaan. Esittämässään etymologiassa Lõugas lähtee balttilaisissa kielissä 'miestä' merkitsevästä sanasta liett. *vyras*, mon. gen. *vyrų*, latv. *vīrs* : *vīru*.

Vanhaa ieur. perua (Fraenkel 1962—65: 1258, Karulis 1992 2: 537) oleva liett. *vyr-vartalo* esiintyy balttilaiskielissä myös joissakin johdoksissa (vrt. liett. *vyrauti* 'hallita'; *vyresnybė* 'päälliköt'; *vyriausybė* 'hallitus', *vyresnis* 'vanem' jne.). Lōugas olettaa tämän balttilaisen sanan olevan Virumaan nimen takana ja *Virumaan* merkinneen alkujaan 'miesten maata'.

Myös Jorma Koivulehto (1993: 400) on hiljattain ohimennen kiinnittänyt huomiota siihen, että indoeurooppalaisissa kielissä on etnonymymin *Viro* kanssa samankaltaisia 'miestä' merkitseviä sanoja. E. N. Setälän postuumia tutkielmaa kommentoidessaan hän toteaa, että Setälän muinaisislannista löytämän 'maailman' nimitys *ver-qld* sisältää yhteisgermaanisen sanan **wera* 'mies' < kgerm. **wiraz* < ieur. **wiros*.

Lōugaksen ajatukselle *Viron* ja *Virumaan* balttilaisesta alkuperästä löytyy vertailukohde toisesta maakunnannimestä, *Järvamaasta*. Lauri Kettunen (1955: 263) ihmetteli aikanaan maakunnannimen *Järvamaa* vartalon *a*:ta, nimen yksikön genetiiviasua sekä sitä, että alueella tai sen läheisyydessä ei ole mitään erityistä järveä, mistä nimi luontevasti selittyisi. Olli Nuutinen (1989: 499) on esittänyt sm. *järvi*-sanalle sekä sen suomalais-volgalaisille vastineille sukukielissä balttilaisen lainaetymologian. Maakunnan nimi saisi hänen mukaansa luontevan selityksen, jos oletetaan, että *järvi*-sanalla on aiemmin ollut sama merkitys kuin nykyliettuan sanalla *jáura*: 'suo, soinen maa'. *Järvamaa* voisi tällöin selittyä "suomaaksi". Pohjoissaamen *jaw're* voisi Nuutisen (mts. 498) mukaan olla peräisin erikseen kantasaameen lainautuneesta muodosta. Vaihtoehto on, että jo siinä lähtömuodossa, josta saamen *jaw're* olisi lainautunut, on tapahtunut metateesi.

Selitys, jonka mukaan sm. *järvi* jne. olisivat balttilaisperäisiä lainoja, edellyttää niin vanhaa lainakontaktia, että ne olisivat eräiden muiden itämerensuomen kaksitavuisten sanojen tavoin siirtyneet *a*-, *ä*-vartaloisuudesta *e*-vartaloisuuteen. Käytännössä niiden tulisi olla vähintään varhaiskantasuomeen palautettavia. *Järven* etymologisia vastineita md. E *erke*, M (*j*)*ärkä* 'järvi, lampi', ma. L *jär*, I *jer* id. tulisi kai pitää itämerensuomen ja saamen sanoista erillisinä balttilaislainoina ja yhtäläisyyttä konvergenssin tuloksena, samoin ehkä maakunnannimen *Järvamaa* alkukomponenttia *A*-vartaloisuuden takia. Nuutisen etymologiaa ei olekaan varauksetta hyväksytty (SSA 1 1992: 259).

Maakunnannimen *Järvamaa* kannalta ydinkysymyksiä on

myös, ovatko Viron maakuntarajat tai vanhat alueennimet muodostuneet niin varhain kuin teoria edellyttää, jo kauan ennen Henrikiä, joka 1200-luvulla Liivinmaan kronikassaan ensimmäisenä luettelee maakunnat. Maanviljelys on Virossa tunnettu jo pitkään. Tosin useilla alueilla erilaiset arkeologiset löydöt yleistyvät ja vakiintuvat vasta rautakaudella (Lõugas—Selirand 1989: 103—). Esimerkiksi Harjumaalla eniten löytöjä on vanhemmalta rautakaudelta (mts. 127), kun taas Saarenmaalla nuorempi rautakausi on varsinaista kukoistusaikaa (mts. 193). 1200-luvulta alkaen Viroon tulivat saksalaisten mukana selkeät maanomistussäännöt sekä maaorjuus, jolloin maakuntarajat selvenivät entisestään. Kysymystä, kuinka pitkälle (esi)historiaan Viron maakuntien nimitykset ulottuvat, tulisi tarkastella kaikkien maakuntien nimien pohjalta. Viron maakuntien rajojen on yleensä oletettu hahmottuneen ensimmäisellä vuosituhannella jKr.

Kielelliseltä kannalta *Viron* ja balttilaisten kielten 'miestä' merkitsevän sanan (liett. *výras*, latv. *vīrs*) rinnastamiseen liittyy joitakin ongelmia⁴¹. Fonotaktiselta rakenteeltaan *Viron* (**viro*) palautuminen itämerensuomalaisten kielten balttilaislainojen aikaan on tietyin varauksin mahdollista. Vokaalikombinaatio *i-o* on tämänikäisissä tai vanhemmissa sanoissa hyvin harvinainen. Joitakin tällaisia vanhoja omaperäisiäkin sanoja on (sm. *iho*, *iso*), mutta niiden toisen tavun *-o* palautuu väljään vokaaliin. Varhaiskantasuomen toisen tavun vokaaliparadigmaan on jo kuulunut *o*:kin (Korhonen 1981: 98—99), toisin kuin nykysuomessa vokaalisoinnun kannalta neutraalina. Se esiintyy myös joissakin balttilaislainoissa (esim. sm. *aarto*, *kupo*, *puuro*, *rako* jne.) ja liittyy selvästi tuona aikana tapahtuneeseen itämerensuomalaisten kielten fonotaktiseen murrokseen. Toisen tavun *o*:hon on voinut kombinoitua erilaisia ensi tavun vokaaleita niiden kvaliteetista ja kvantiteetista riippumatta.

Ongelmallisempi on substituutio baltt. **ī* > ims. *i*. Indoeurooppalaisia pitkiä vokaaleita vastaa myös balttilaisissa kielissä pitkä vokaali tai diftongi (Karulis 1992 2: 610). Sanassa liett. *výras*, latv. *vīrs* kantabalttiinkin on rekonstruoitava **ī*. Kuitenkin sellaisissa itämerensuomen balttilaisiksi otaksutuissa lainoissa, joissa balttilaisella

⁴¹Latv. *vīrs* 'mies' on yhdistetty myös toiseen itämerensuomalaiseen sanaan. Tiit-Rein Viitso (1978: 90) on rinnastanut vi. *vōōras*, sm. *vieras* -sanana liett. *výras*, latv. *vīrs* -sanaan. Tämäkään lainaetymologia ei ole ongelmaton, sillä vastaavia tapauksia, joissa kantasuomen **ē*:tä vastaisi kantabaltissa *ī*, ei juuri ole.

taholla on ensi tavussa *ī, on myös itämerensuomessa vastaava substituuutio *ī (sm. *hiiva* < balt., vrt. liett. *šývas*; sm. *kiiliäinen* < balt., vrt. liett. *gylýs*; sm. *niisi* < balt., vrt. liett. *nýtis*). Itämerensuomen lyhyen *i:n vastine on balttilaisellakin taholla lyhyt (sm. *hihna* < balt., vrt. liett. *šikšnd*; sm. *silta* < balt., vrt. liett. *tiltas* jne.).

Toisaalta kuitenkin lähes kaikki harvat itämerensuomalaiset sanat (sm. *hiiva*, *kiiliäinen*, *liika*, *siikanen*), joiden ensi tavu palautuu *ī:hin ja joille on ehdotettu balttilaista alkuperää, ovat etymologialtaan epävarmoja (SKES 1013—1014, Suhonen 1984: 207—211, Vaba 1990: 125—139, SSA 1 1992: 163, 357—358, SSA 2 1995: 72—73). Ainoat varmana pidetyt ovat sm. *niisi* (Vaba 1990: 133, SSA 2 1995: 218) ja sm. *viiru*, vi. *viirg* (Vaba 1990: 137). Vastaavasti kuin *Virolle* balttilaiskielistä esitetyistä vastineista on myös sanan *virsi* balttilaisissa vastineissa (mpr. *wīrds*; vrt. liett. *vařdas* '[etu]nimi, nimitys', latv. *vārds* 'sana; puhe; lupaus; nimi') pitkä vokaali, minkä takia etymologiaa on pidetty epävarmana (SKES 1788—1789). Koska *ī:n on katsottu kuuluneen joka tapauksessa varhaiskantasuomen vokaaliparadigmaan (Korhonen 1981: 79), on ongelmallista olettaa, että sanoissa *Viro* ja *virsi* balttilaisten kielten *ī olisi substituoitu *i:llä.

Jos edellä mainituista äänteellisistä ongelmista huolimatta etsitään mahdollisuutta rinnastaa *Viro* balttilaisten kielten sanaan liett. *výras*, latv. *vīrs* 'mies', joudutaan tekemään lisäoletuksia: joko *Viro* heijastaa joissakin balttilaisissa murteissa esiintynyttä lyhyt-*i*:llistä muotoa (vrt. jativ. *wiros*, Karulis 1992 2: 537) tai sitten *Viro* on proprina voinut kehittyä toisin kuin muuten olisi odotuksenmukaista.

Vielä on otettava huomioon se semanttinen näkökohta, että *Viro* viittaa maahan mutta balttilaisten kielten sanat ihmiseen. Siksi olisi luonnollista olettaa, että yhdysnimi *Virumaa* edustaa itse asiassa vanhempaa tyyppiä ja sen perusosan pudottua ellipsin takia pois on propristunut määriteosa *Viro* voinut itsessään alkaa viitata tarkoitteeseensa.

Kaiken kaikkiaan Lõugaksen esittämä, joskin väärin argumentein perustelema ajatus *Viron* ja *Virumaan* nimen balttilaisesta alkuperästä — tai germaanisesta, joka Koivulehdon esittämänä rekonstruktiona kgerm. **wiraz* olisi äänteellisesti vielä toimivampi rinnastus — on ainoa varteenotettava, vaikkei sekään ongelmaton. *Viron* nimi perustuisi siten perimmiltään samalla tavalla neutraaliin merkitykseen 'mies, ihminen' kuin *lyydi*, *mari*, (*ud*)*murt*, ? *tšuudi* jne.

8.3. *Igaunija ja Ugandi*

Samoin kuin virolaisten pohjoiset naapurit suomalaiset ovat myös etelänaapurit latvialaiset alkaneet kutsua virolaisia muinaisvirolaisen maakunnan, *Ugandin* (harvinaisempi rinnakkaismuoto *Ugala*) mukaan. Virosta käytetään latvian kirjakelellä nykyään nimeä *Igaunija*, virolaisista nimitystä *igaunis*, *igaunieta* (fem.). Aikaisemmin Viroon viitattiin sanaliitolla *igaunu zeme* (ME 702), jolloin perusosa *zeme* 'maa' selvensi tarkoitteen laatua. Sanasta *igaunis* on johdettu viroon kielen nimi *igaunisks* (vaikkakin tavallisesti attributiivisesti *igaunu valoda* 'virolainen kieli'). Latviaa kauemmaksi nimi ei ole levinnyt, ja esimerkiksi liettualaiset käyttävät virolaisista nykyään myöhäistä perua olevaa *Eesti*-nimen varianttia *Estija* 'Viro'. Tämän työn rajauksen mukaisesti *Igaunija* on käytössä etnonyyminä ainoastaan latvian kielessä.

Taustaltaan *Igaunija* kuuluu samaan etnonyymien tyyppiin kuin *Viro*; sen menneisyyteen näyttää kuuluvan välivaihe propriusnimenä maakunnannimenä. Vaikeampaa on osoittaa, kuinka virolainen maakunnannimi *Ugandi* (*Ugala*) on syntynyt ja onko tämänkin propriin taustalla jokin appellatiivinen ilmaus.

8.3.1. *Igaunija ja Ugandi* vanhoissa lähteissä

Useiden muiden itämerensuomalaisten nimien tavoin myös *Ugandi* alkaa esiintyä kirjallisuudessa säännöllisesti Henrikin Liivinmaan kronikasta lähtien. Toinen vanha mutta kirjaamaton lähde ovat kansanrunot, joissa esiintyvät identtinen nimi *Ugandi* ja sen variantit *Uhandi*, *Oandi* (Mägiste 1970: 73). Ensimmäisen kerran Henrik kirjoittaa Ugandista yksityiskohtaisesti 11. luvussa:

7. Kauppiain omaisuudesta, jonka ugalaiset olivat joskus ryöstäneet. Samaan aikaan lähetettiin pappi Alebrand eräiden toisten kanssa *Ugandiin* vaatimaan takaisin kauppiain omaisuutta, joka oli ryöstetty ennen Riian rakentamista, kun he ajoneuvoineen olivat matkalla Väinäjoelta Pihkovan suuntaan; *ugalaiset* olivat ryöstäneet sen matkalla liiviläisten kehotuksesta; sitä

oli paljon, nimittäin yhdeksänsadan markan arvosta ja enemmänkin. Mutta *ugalaiset* eivät palauttaneet omaisuutta eivätkä antaneet varmaa vastausta sen palauttamisesta tulevaisuudessa.⁴²

Henrikin kronikassa Viron eteläisimmän maakunnan nimiasut vaihtelevat hiukan: *Ugaunia*, *Ungaunia*, *Ugania*, *Ungania*. Latinalaistettuja ihmisiin viittaavia monikollisia muotoja *Ugaunenses*, *Ugaunien-ses*, *Ugannenses* voidaan kaikkia pitää nimen *Ugania* variantteina.

Venäläisissä tai skandinaavisissa lähteissä maannimen latv. *Igaunija*, vi. *Ugandi* vastineita ei tunneta. Syy on ilmeinen, sillä nimi on selvästi paikkasidonnainen. Kirjallisiin lähteisiin tietoja itämeren-suomalaisista välittäneet venäläiset ovat nähtävästi alkaneet käyttää virolaisistakin *tšuudi*-nimitystä ennen kuin ovat oppineet tuntemaan muinaisen etelävirolaisen *Ugandin* maakunnan. Vastaavasti länsieurooppalaisessa traditiossa on *Eestiin* liittyvillä nimityksillä ollut jo vahva traditio.

Tarkkoja rajoja *Ugandille* on vaikea esittää, mutta suuntaa antavia tietoja sen sijainnista kuitenkin on. Enn Tarvel (1968: 586—) arvelee Emajõgeen rajoittuneeseen muinaiseen Ugandin maakuntaan kuuluneen kaikkiaan seitsemän kihlakuntaa: 1. Tarbatu, 2. Walgatabalwe, 3. Otepää ja oletettavasti 4. Rannu, 5. Puhja, 6. Sangaste-Karula, 7. Võnnu ja osa myöhemmästä Räpinasta, jota saattaisi vastata vanhojen lähteiden Soopoolitse. Kyseessä on alue, jolla muista etnisistä naapuriryhmistä on ollut kosketuksia lähinnä latgalleihin ja heidän edeltäjiinsä.

⁴²7. *De bonis mercatorum ab ugaunensibus quondam direptis. Eodem tempore missus est Alebrandus sacerdos cum quibusdam aliis in Ugauniam requirere bona mercatorum quondam ante Rige edificationem ablata euntibus a Duna versus Plicecowe in vehiculis suis, que Ugaunenses consilio Lyvonum in via rapuerant, que multa erant, nongentis videlicet marcis et amplius comparata. Ugaunenses vero nec bona restituerunt, nec de reddendis in posterum certum responsum reddiderunt.* (HLK 80—81.)

8.3.2. *Igaunijan* ja *Ugandin* etymologia

8.3.2. *Ugalane* 'mongertaja'

Yritykset selvittää latvian *Igaunijan* alkuperä ovat törmänneet yleensä nimistöntutkimukselle tavalliseen ongelmaan: nimeä ei ole tunnistettu mistään appellatiivista johdetuksi, vaan se on näyttänyt auttamattoman kivettyneeltä proprilta. Joitakin huonosti perusteltuja yrityksiä nimen taustan selittämiseksi on tehty. Epätodennäköiseltä tuntuu esim. arvaus, että latvian *Igaunija* olisi peräisin latinalaistuneesta maantieteellisesti germaaneista länteen sijoittuvasta antiikin lähteissä esiintyvistä heimonimestä *Inguaeones* (esittäjistä ks. Karulis 1992 1: 339).

Julius Mägiste (1970: 73—74, 1982—83: 3520) arveli, että vi. *ugalane* olisi alkujaan ollut pejoratiivinen ja alkuperäinen appellatiivinen merkitys olisi tarkoittanut kokonaan tai osin epäselvää puhumista ja mongertamista. Etelävirolaisia olisi hänen mukaansa alettu kutsua 'mongertajaksi, mutisejaksi' tms. Näin voitaisiin hänen mukaansa päätellä jo Wiedemannin sanakirjan perusteella. Wiedemann (1973: 1242—1243) antaa sanan *ugalane*, *ugulane* merkitykseksi 'der eine fremde oder wegen eines Organfehlers die Muttersprache radebrecht, (Spitznahme für die Werroehsten)'. Saareste mainitsee Eesti keele mõisteline sõnaraamat -sanakirjassaan (Saareste 1958—63 2: 226) vastaavat *ugalane*-sanon merkitykset: 'võõrast keelt v. kõneelundite (tegevuse) häire tõttu emakeelt halvasti kõneleja; umbvõrukas', adjektiivina *ugal* : *ta räägib ugalasti* 'võõriti'. Muita viron murteissa tavattavia merkityksiä ovat 'erak, üksiklane' (Urv), 'rumal, taipamatu' (Plv Ráp) (Pall 1969: 255). *Ugandin* ja sen varianttien levikki keskittyy Viron kaakkoisimpaan osaan. Emajoen pohjoispuolelta siitä tunnetaan vain kaksi mainintaa (Pee Plt) (VMS II 596). Mägiste viittaa vielä Wesken muistiinpanoon Rāpinasta ja sanan *uga* = *ugalane* merkitykseen 'tõmp, vaimselt loid inimene'. Se tai hypoteettinen verbi **ugama* olisi Mägisten mukaan *ugalane*-nimen appellatiivinen kantamuoto.

Pejoratiivista ilmausta Mägiste (1977: 22—23) on tarjonnut myös toisen etelävirolaisen kansanryhmään viittaavan nimityksen *setukaisten* etymologiaksi. Mägiste arveli, että setukaisten võrumaalaiset naapurit olisivat muodostaneet setukaisten käyttämästä pronominiasta (!) *se* (~ *seo*, *sjō*) ja nimenomaan sen partitiivimuodosta *seitā* (pro

seDä) etnonymien *setu(kene)*.

Myös Enn Ernits on tarjonnut semantiikaltaan samanlaista motivaatiota nimitykselle *setukene*. Ernits on kiinnittänyt huomiota *setu*-vartalosta johdetun *setukas*-sanat esiintymiseen toisessa merkityksessä. Hevosesta on puhuttu virolaisessa kansanrunoudessa yleensä hellien ja kannustaen, mutta yksi harvoista pejoratiivisista sanoista on ollut *setukas*, jolle ÕS (1980: 632) antaa merkityksen 'hobusekronu'. Merkityksessä 'hobuse kronu' *setu* ~ *setuke* ~ *setukene* on merkitty muistiin vain kahdeksasta pitäjistä, joista viisi sijaitsee Etelä-Virossa. Leivun kielisaarekkeella *setuk* on tarkoittanut vain 'setumaalaista', kun taas Hiidenmaalla Emmastessa sen merkitys on ollut 'venäläinen' (Ernits 1985: 37).

Setu ja *setukas* -sanojen ilmestymisestä viron kirjakieleen merkityksessä 'hobusekronu' ei ole tarkkaan tietoja. Hagun (1978: 616) mukaan se ilmestyi kirjallisuuteen 1870-luvulla. Eisen (1909: 61) kirjoitti vuosisadan alussa setukaisten ostavan vanhoja hevosia, jotka he myöhemmin kotona teurastavat nahan takia. Setukaisten kauppamatkojen mukana sana *setukas* levisi ympäri Viron, mitä myös kirjallinen kielenkäyttö tuki jossakin määrin (Hagu 1978: 616; Ernits 1985: 39–40).

Heimonnimenä *setu(kas)*-nimityksen tausta on hämärämpi. E. Richterin (1979: 92) mukaan Pihkovanmaan virolaisia alettiin kutsua setukaisiksi 1800-luvun alkupuolella tai keskipaikkeilla. Kirjallisissa lähteissä tämä nimitys esiintyy ensimmäistä kertaa vasta vuonna 1860 baltiansaksalaisessa lehdessä *Inland* ilmestyneessä artikkelissa (Ernits 1985: 40). F. J. Wiedemannin (1973: 1034) virolais-saksalaisessa sanakirjassa *setu-rahvas*, *setukas* ja *setukene* -sanoihin on liitetty huomautus, että Liivinmaan naapurit kutsuvat tällä tavalla Pihkovanmaan virolaisia. Lisäksi mainitaan myös *saksa-setuke* merkityksessä 'Halb-deutscher' (vrt. *kadakasaks* 'saksalaistunut virolainen').

Selityksenä *setu*-nimityksen alkuperälle Ernits (1985: 40) on ehdottanut, että *setuke* voitaisiin yhdistää Wiedemannin (1973: 1034) tallentamaan sanontaan *oh, setukene*, jolla on ilmaistu jotakin pelottavaa. Ernits toteaa, että mikäli tämä merkitys ei ole sekundaari ja kansallisuudennimestä johdettu, on sanan merkitys ollut jo hämärtynyt silloin, kun se on merkitty muistiin. Ernits (1985: 41) perustelee oletustaan *setu*-sanat pejoratiivisuudesta ja deskriptiivisyydestä mainitsemalla, että naapurialueiden asukkaita on esim. kielellisen poikkeaa-

vuoden perusteella pidetty usein epänormaaleina. Myös setukaiset ovat eronneet ympäröivien alueiden asukkaista mm. tavoiltaan ja kieleltään. Esimerkiksi Eisen (1909: 62) nuhteli virolaisia vuosisadan alussa siitä, että setukaisia pidettiin tyhminä. Ernits pitääkin mahdollisena, että *setu(kene)*-nimitystä käyttivät Pihkovanmaan virolaisten naapurit ja se merkitsi typerää, pelottavaa ihmistä. Ovathan etelävirolaiset käyttäneet muitakin "kolminkertaisia pejoratiivide minutiiveja", kuten *hat'okeze*² Rõugen, *häklane* ~ *häkukene* Rõugen tai Vastseliinan ja *lät'okeze*² Antslan pitäjän asukkaista puhuessaan (Wiedemann 1973: 50, 68, 478). Yli puolet Wiedemannin keräämistä negatiivissävyisistä kansallisuudennimistä on peräisin etelävirolaisilta (Ernits 1985: 41). Itsestään setukaiset eivät tietenkään ole käyttäneet pejoratiivista nimitystä (Richter 1979: 105).

Vielä kolmannenkin etelävirolaisen maakunnanimen, *Mulgi-maan*, synnyn on ehdotettu liittyvän pejoratiiviseen merkitykseen. Määriteosan *mulgi*, jota käytetään attribuuttina myös itsenäisesti, on katsottu periytyvän latvialaisesta adjektiivista *mulk'is* 'dumm, einfältig' (Kettunen 1955: 25). Samalla tavalla pejoratiivisesti on käytetty vielä vatjalaisten nimitykseen viittaavaa sanaa *vaðilane*: *oh sa vaðilane* Rärp; *lašt tereļeš, et vad'ilane, ku midägi kurja tege* Se jne. (Pall 1977: 230.)

Ernitsin selitystä voidaan perustellusti epäillä siitä syystä, että *setukas*-sanana merkitys 'hevoskaakki' lienee sekundaari, minkä mahdollisuuden hän (Ernits 1985: 40) itsekin toteaa ja mihin jo Eisen viittaa. Samoin kuin *setukas* on siirtynyt tarkoittamaan hevoskaakkia, voidaan olettaa, että tuntemattomuuden takia hiukan epämääräiset ja kieleltäänkin poikkeavat setukaiset on rinnastettu pelottavuuteen.

Vastaavasti on vahvat perusteet epäillä Mägisten selitystä, jonka mukaan *ugalane* tulisi perimmiltään selittää voimakkaasti affektiivisesta appellatiivista, jonka primaari merkitys olisi tarkoittanut 'epäselvää puhumista' ja 'mongertamista'. Vaikka viron murteissa tavattavan appellatiivismerkityksisen homonyymien *ugalane* levikki keskittyykin eteläviroon, samoille alueille, joita maakunnalla *Ugandi* on tarkoitettu, lienee merkitys 'puhua epäselvästi' selitettävä syntyneeksi rinnastuksesta 'puhua epäselvästi' ~ 'puhua kuin ugandalainen'. Ylipäättään se, että etnonymia tai vastaavaa nimeä voidaan käyttää pejoratiivisesti, viittaa pikemmin siihen, että niistä voidaan helposti muodostaa pejoratiivisia ilmauksia. Ainoastaan leksikaalistuneella ilmaisulla saattaisi olla

mahdollisuuksia tunkeutua kieleen niin, että alueen asukkaat alkaisivat itsekin käyttää itsestään alkujaan pejoratiivista nimeä.

Jos Mägisten oletuksesta ja merkityksen 'puhua epäselvästi' primaariudesta halutaan pitää kiinni, on sitä pidettävä antonyymisenä ilmaisuna ($\neq$ 'puhua selvästi' $\sim$ 'puhua tavallisesti'). Tällöin jouduttaisiin oletamaan, että se olisi alkujaan viitannut johonkin muuhun väestöryhmään kuin varsinaisen Ugandin maakunnan asukkaisiin, joiden kielessä em. kontrastointi olisi esiintynyt. Tällainen hypoteesi on epätodennäköinen.

8.3.2.2. *Igaunija* ja *Ugandi* < mven. **ug*

Nimeä tutkineet ovat pitäneet selvänä sitä, että latvian *Igaunija* on lainattu virolaisesta maakunnannimestä *Ugandi*. Latvialaista varianttia vielä lähempänä on latinalainen Henrikin Liivinmaan kronikassa esiintyvä variantti *Ugaunia*.

Vi. *Ugandilla* ja latviankielisellä nimellä *Igaunija* on niin selvä kielellinen, asiallinen ja maantieteellinen yhteys, ettei niitä voida erottaa toisistaan. Lainautuminen latviasta viroon on äänteellisistä syistä mahdollonta, joten jäljelle jää kaksi vaihtoehtoa: nimen lainautuminen virosta latviaan tai nimen lainautuminen joltakin kolmannelta taholta sekä viroon että latviaan. Tähänastisessa tutkimuksessa on oletettu yksinomaan nimen lainautumista virosta latviaan. Kaikkiaan latviassa on arvioitu olevan 400–500 suomalais-ugrilaisista lainaa (Laua 1981: 107).

Mägiste (1970: 74) katsoi latvian *Igaunija*-muodon todistavan sen, että myös virossa ilmeisesti on alkujaan ollut *-au-*. Koska viron fonotaksi ei jälkitavuuissa tällaista diftongia tunne, oletti Mägiste selitysmallissaan partisiippimuotoa, johon hän liitti vielä *-ne-*suffiksin: **ugavane* (> *Ugaunia*), **ügavene* (> latv. *Igaunija*).

Latvian *Igaunija*-variantin lainautuminen virosta ei ole aivan ongelmaton. Substituutio ims. *ü* > latv. *i* perustuu siihen, ettei latvia tunne ollenkaan *ü*-vokaalia. Ims. *u*-vokaalia edustaa sen sijaan latviassakin *u*: latv. *jupis* 'piru' < vi. *jube* 'kauhistuttava, hirveä', latv. *loms* 'pyynti' < li. *lòm* 'apaja', latv. *lucis* 'made' < li. *luīs* tai vi. *luts* id., latv. *luga* 'näytelmä, draama' < li. *lu'G* tai vi. *lugu*, latv. *nūja* 'nuija, keppi' < li. *nujā*, latv. *pulgot* 'soimata' < li. *p^uolga* tai

vi. *põlgama*, latv. *sulainis* 'palvelija' < li. *su'lli* tai vi. *sulane* (Karulis 1992). Tämän tendenssin takia on toisaalta arveltu, että nimessä *Ugaunia* olisi alkujaan ollut *ü-* (ME 702).

Nimelle *ugalane* voidaan nähdäkseni esittää hyväksyttävä appellatiivinen tausta. Selitys on yksinkertainen, mutta en ole havainnut, että sitä olisi aiemmin ehdotettu. Katson nimityksen *ugalane* kantasanan olevan muinaisvenäläinen laina: *ugalane* < mven. **ug* 'etelä, eteläinen maa, etelätuuli' (~ ven. *jug*, *juga* 'kuivuus; usva; kuumuus', *južnyj* (*užnyj*) 'eteläinen, etelä-' ~ ukr. *jug* ~ mven., mksl. *югъ вотоу*, bulg. *jug*, serbokr. *jŷg* 'etelä, etelätuuli' jne.). Vaikka sanassa nykyvenäjässä esiintyykin sananalkuinen *j-*, pitää Vasmer (1986—87 IV: 526) sitä kansankielelle vieraana, (muinais)kirkkoslaavista lainattuna varianttina. Alkuperäinen itäslaavilainen muoto sanasta on hänen mukaansa ollut *ugъ*. Nykyvenäjässä vanha kanta näkyy mm. sanassa *úžin* 'illallinen' (murt. *úžina*) << ksl. *ugъ* (mts. 152). *Ugandin* nimi rinnastuisi siis sellaisiin tapauksiin kuin sm. *Pohjola*.

Vironkielisessä nimessä *Ugandi*, *Ugala* tai ihmiseen viittavassa johdoksessa *ugalane* on kummassakin selvä johdinaines. Kun vartalovokaali *a* ja johdinaines *-ndi/-la/-lane* erotetaan perusvartalosta, jää jäljelle täsmälleen muinaisvenäjän sanaa mven. *ug* 'etelä, eteläinen maa, etelätuuli' vastaava perusosa *ug-*. Toisinaan esiintyvän variantin *Oandi(maa)* diftongi vastaa täysin (C)*uba-/(C)uga*-tyyppisten nominien taivutusta ja *uga*-vartalon odotuksenmukaista heikkoa astetta (*tuba* : *toa*, *nuga* : *noa*).

Kuten edellä olen todennut, latvian *Igaunija*-variantin suurimmat äänteelliset ongelmat liittyvät sananalkuiseen *i:*hin. Mikäli muinaisvenäjässä esiintyi venäjän *juga*-varianttia vastaava loppuvokaalillinen muoto (**uga-*), saattaisi kysymykseen tulla myös latviankielisen variantin lainautuminen suoraan muinaisvenäjästä. On kuitenkin seikkoja, jotka tukevat latv. *Igaunija*-nimen lainautumista virosta. *Igaunijan* 2. tavun *-a-*:ta voidaan pitää myös viron vartalovokaalina, kuten segmentointi *Ug-a-ndi* antaa olettaa. On myös arveltu, että on muitakin itämerensuomesta latvian murteisiin kulkeutuneita sanoja, joissa viron *u* on toisen suppean labiaalivokaalin *ü*:n tavoin korvattu *i:*llä, mutta tällaisia sanoja on vaikea löytää (ks. esim. Zeps 1962). Tällainen sana voisi olla esim. latv. *idra* 'gold-of-pleasure (camelina sativa)' < ims., vrt. li. *ju'darz*, viE *judr*, *udras* (mts. 109). Tässä tapauksessa voidaan kuitenkin olettaa, että sananalkuinen *j-* on vaikuttanut substi-

tuutioon, vaikka yleensä ims. *j*:-tä vastaakin latviassa *j*- (mts. 111—116).

Sananalkuiselle *i*:lle voidaan ehkä löytää selitys (joskaan ei varauksetonta) latviasta itsestään. Ensitavun *i*:n ja *u*:n välistä epäsäännöllistä horjuntaa esiintyy silloin tällöin. Sanalla latv. *istaba* 'huone' esiintyvät vanhoissa sanakirjoissa rinnakkaismuodot *ustaba*, *ustuba* (assimilaatio *istuba*-variantista) (Karulis 1992 1: 346). Muinaisvenäläisellä lainalla latv. *krists* 'risti' (< mven. *kr'stǝ* id.) esiintyy latviassa myös rinnakkaismuoto *krusts*, jonka ensitavun *u*:n alkuperästä ei ole oltu yksimielisiä (mts. 430). Vastaavaa horjuntaa esiintyy myös joissakin vanhaa indoeurooppalaista perua olevissa latvian sanoissa, kuten balt. **dub-* > latv. *dibens* '(veden) pohja' (paikannimissä *du-bens*), liett. *dúgnas* (< **dúbnas*) 'id., perusta' (mts. 212); ieur. **uerb(h)-* >> latv. *irbulis* 'puikko, keppi' ja toisaalta *urbi* 'porata' (mts. 344). Igaunijan muinaisvenäjältä lainautumista vastaan puhuu se, että latvian muinaisvenäläisissä lainoissa ensitavun **u*:ta vastaa *u*, painollisessa asemassa *ū*: latv. *kūms* 'kummi' < mven. *kumǝ* id. (ven. *kum*; latviaan tämä sana on tullut jo ennen 1200-lukua; Karulis 1992 1: 443); latv. *ubags* 'kerjäläinen' < mven. *ubogǝ* 'köyhä' (Karulis 1992 2: 448); latv. *ūsa* 'viikset' (tav. mon. *ūsas*) < mven. *usǝ* 'viikset, parta' (ven. *usý* 'viikset') (mts. 458).

Lauri Kettunen (1955: 23—26) on jäsennellyt Viron *-ndi*-loppuiset paikannimet niiden oletetun muodostustavan perusteella. Vaikka joidenkin nimien osalta suffiksi voidaan selittää morfologisesta tai jopa appellatiivisesta aineksesta syntyneeksi, on *-ndi* kehittynyt myös leksikaalistuneeksi paikannimijohtimeksi, jonka avulla on voitu muodostaa uusia paikannimiä. Niin on syntynyt myös *Ugandi*.

Viroon *Ug(andi)* on voinut tulla jo proprina. On mahdollista, että lainanantajakielessä merkitykselle 'etelä' olisi kehittynyt paikkaan viittaava denotaatio. Kuten ilmansuuntiin ylipäättään, liittyy myös ilmansuunnan etnonymiseen käyttöön tietynlainen antonymisyys, 'etelä' ~ 'ei-pohjoinen' ~ 'nimityksen käyttäjästä etelään'. "Ugalaisten" kanssa kosketuksissa olleilla itäslaavilaisilla on nähdäkseni ollut mahdollisuus kahdenlaiseen kontrastointiin: 1) (Viron) etelä(osa)n asukkaat ≠ (Viron) pohjoisen (osan) asukkaat tai 2) etelän asukkaat ≠ nimityksen käyttäjät. Koska slaavilaiset heimot ovat sijainneet muinaisvirolaisesta *Ugandin* maakunnasta itään, tuntuu hiukan yllättävältä, että etelävirolaisia on alettu kutsua 'etelää' merkinneen appellatiivin mu-

kaan. Ensimmäisen vaihtoehdon tyyppinen maantieteellinen kontrastointi selittäisi tämän ongelman. Epätodennäköistä on, että voimakkaasti vieraskielinen yhteisö olisi osannut kontrastoida kielellisesti etelä- ja pohjoisviron.

Ugandin on luontevinta olettaa alkujaan viitanneen alueeseen ja vasta myöhemmin ihmisiin. Itämerensuomalaisista, myös *Ugandin* asukkaista (muinais)venäläiset ovat käyttäneet jo varhain ilman täsmällisempää luokittelua nimitystä *tšuudi*. Tämä selittää sen, että *Ugandi* ei esiinny vanhoissa venäläisissä lähteissä ja tavataan ensi kerran vasta Henrikin Liivinmaan kronikassa. Vartalo *ug-* on lainautunut eteläviroon samalla tavalla kuin monet muut etelävirolaiset sanat. Nimenomaan etelävirolaisiksi luokiteltavista perusvartaloista (510 sanaa) noin 10 % (enintään 53) on muinaisvenäläistä tai venäläistä alkuperää (laskelman lähde Koponen 1993). Esimerkkejä tällaisista sanoista ovat viE *hansa* 'pontikka' < ven. *hanžá* id. (> va. *hanža*, ka. *hantša* 'denaturoitu sprii'); *jaakre* 'ankkuri' < ven. *jakor* 'ankkuri'; *kaatsad*, *kaatsud* 'housut' (= va. *kātsat* 'alushousut') < (m)ven., vrt. ven. *gači* 'lantio, housut'; *kama* 'talkkuna' < (m)ven., vrt. ven. *kom* 'kakkara, myky', murt. mon. *komy* 'eräänlaiset leivonnaiset'; *kari* 'koi(perhonen)' < mven., vrt. ven. murt. *kor* 'koi'; *karits(a)* 'löylykauha' < (m)ven. *korec* 'kauha, viljamitta'.

8.4. *Eesti*

Samasta muodosta *eesti* johdetuilla varianteilla, jolla virolaiset nykyään itse itseään ja maataan (*Eesti*, *eestlane*) kollektiivisesti kutsuvat, tuntevat myös useimmat muut kansat virolaiset. Nimellä on värikäs tausta eikä ole päästy varauksettomaan yhteisymärrykseen, mitä alueita ja minkä kielen tai kielten puhujia sillä on eri aikoina tarkoitettu. Epäselvää on myös, mistä kielestä se alkujaan on peräisin.

Balttilaiset tutkijat tekivät 1900-luvun alussa yrityksiä vanhoissa lähteissä esiintyvän *aesti*-variantin ottamiseksi yleensä balttilaisia kansoja tarkoittavaksi nimeksi sen oletetun alkuperäisen denotaation mukaan (Kalima 1936: 48, Fraenkel 1950: 21). Karlis Būga otti kantaa tällaisen käytön puolesta vuonna 1908 ilmestyneessä tutkimuksensa *Aistiški studijai* ('Balttilaisia tutkimuksia') otsikossa ja myös myöhemmin. Būgan balttilaisia paikannimiä käsittelevän tutkimuksen otsik-

sikko vuodelta 1924 kuului *Die Vorgeschichte der aistischen (bal-tischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung*.

Nimen nykyiset haltijat, virolaiset, ovat alkaneet käyttää nimitystä *eestlane* itsestään vasta myöhään. Ensimmäiset kirjallisesti tällä tavalla nimeä käyttävät virolaiset kirjoittajat, jotka Saareste (1952: 10) mainitsee, ovat B. Gildemann 1849 teoksessaan *Mailma made õpetus* ja F. R. Kreutzwald 1853.

8.4.1. *Eesti* vanhoissa virolaisissa ja vironkielisissä lähteissä

Siitä, että virolaiset ovat jo 1700-luvulla käyttäneet itsestään neutraalin *maarahvas* rinnalla myös nimitystä *eestlane*, on lukuisia tietoja. Ruotsalainen historioitsija A. Moller kirjoitti vuonna 1756 teoksessaan *Kort Beskrifning Öfwer Est- och Lifland* joidenkin virolaisten tietävän, että heidän maataan nimitettiin sanalla *Estima* ja heitä itseään *Estlane* (Moller 1756: 44). Koska Moller lähti Virosta lopullisesti jo Pohjansodan aikaan (1700—1721), on hänen tietojensa katsottu olevan peräisin vuosisadan alusta (Ariste 1956b: 118—119).

Tunnettu saksalainen historiantutkija ja etnologi August Ludwig Schlözer kirjoitti 1770-luvulla Viron olevan viroksi *Eesti-ma* eli *Tallinna Riik* ja saksan *ein Este* viroksi *üks Eestlane*. Schlözer (1771: 302) arveli nimen olevan germaanista perua ja merkitsevän aamun maata 'Morgenländer'.

1700-luvulta poimittujen sitaattien perusteella voidaan olettaa, että myös virolaiset ovat tunteneet käsitteet *Eesti* ja *Eestimaa* tarkoittamassa Pohjois-Viroa, historiallista Eestinmaata, jo 1600-luvulla. Käsite *Eestimaa* lienee kirjakielen lisäksi esiintynyt myös kansankielessä. Alkujaan *eestimaa keel* on nähtävästi otettu käyttöön tarkoittamaan pelkästään pohjoisvirolaista kielialuetta, mutta merkitys on myöhemmin laajentunut kattamaan koko Viron kielialueen, myös Etelä-Viron. (Ariste 1956b: 119—121.)

Vanhin Saaresten (1958—63 I: 271) mainitsema vironkielinen esimerkki, jossa nimi *Eesti* esiintyy merkitsemässä Viroa, on peräisin 1630-luvulta saksalaiselta viron kieliopin kirjoittajalta Henricus Stahlilta (Stahl II: 234): *üchtekit lambas, üchtekit rebbane, üchtekit hunt*,

üchtekit ilwis On waja sihn Esthimah siddes. Vuodelta 1638 on peräisin Brocmann-Fabriciusin (VEKVM 66) maininta: *Meije Christina – – Hertzogin ülle Esthi ninck Careli-Mah.* Sata vuotta myöhemmin edellisten tavoin saksalaissyntyinen kirjanoppinut Anton Thor Helle (1732: 309) kirjoitti: *Nelli riki on Eesti-maal.*

Virolaisten itsestään käyttäminä nimitykset *eestlane* ja *eesti keel* alkoivat yleistyä nykyisessä merkityksessään vasta 1860-luvulla, jolloin entiset *maarahvas* ja *maa keel* väistyivät nopeasti kirjakielen ja lukutaidon leviämisen, kansallisen heräämisen sekä yleisen sivistystason nousun takia. Esimerkiksi Kreutzwald käytti uutta ortografiaa tukevassa kirjoituksessaan 1857 vielä yleensä nimityksiä *maakeel* ja *maarahvas*, vaikka tekstissä esiintyivät myös käsitteet *eesti sugu* ja *eesti keel*. Vuonna 1860 ilmestyneen teoksen *Eesti rahwa ennemuistsed jutud ja vanad laulud* otsikossa ja esipuheessa Kreutzwald käyttää yksinomaan *eestiä* ja sen jälkeen systemaattisesti. *Maakeel* esiintyy ainoastaan yhden kerran (Ariste 1956b: 122). Hallinnollisten rajojen selveneminen ja vakiintuminen tukivat tätä kehitystä. Vanhat nimitykset *maakeel*, *maarahvas* säilyivät pisimpään Leivun ja Lutsin kielisaarekkeilla ja jossain määrin myös setukaismurteessa, jonka puhujat on yhdistetty Viron kansaan kuuluviksi vasta muita ryhmiä myöhemmin (mts. 118).

Suomessa ja suomen kielessä nimi *Eesti* on ollut ilmeisesti käytössä jo jonkin verran ennen kotiutumistaan viron kieleen. Vanhasta kirjasuomesta löytyy useita esimerkkejä *Eestistä*: 1584 *ylitzen nijden Eistein Wironmaal härto*; Ljungo Tuomaanpojalla *Esitein Wiron maalla*; Abraham Kollaniuksella *Wiroinmaalla Estiläisten etc. Kuningas* (SKES 1955: 34). Vielä varhempia ovat eräät henkilönnimet, esim. Nicolaus Estlandh 1338 Turussa ja laivuri Hans Eijsth 1519 jne. (Nissilä 1954: 262–263)⁴³. Paikannimistöä olen tarkastellut lähemmin luvussa 8.2.2.2.1.

8.4.2. *Eesti* historiallisissa lähteissä

Keskeinen ongelma *Eestin* taustan kannalta on se, että vanhoissa lähteissä mainittu *aesti*-kansa (tästä eteenpäin *aesti* : *aestit*) on kaikesta

⁴³ Vanhoista Itämeren piirissä tavattavista henkilönnimistä, joissa esiintyy komponentti *Eesti*, ks. Nissilä 1954: 262–263.

päätellen asunut suhteellisen kaukana nykyisestä Eestistä, Virosta. Kirjallisilla maininnoilla on Tacituksesta alkaen ilmeinen yhteys Itämeren kaakkoiskulmaan.

Koska *aesti*-nimitys esiintyy lähes ajanlaskun alusta lähtien eri kirjoittajien teksteissä, olisi sitä mahdollista tarkastella yksityiskohtaisesti filologisenakin ongelmana. *Aestin* esiintymiseen eri historiallisissa lähteissä ovat viitanneet useat tämän ja viime vuosisadan tutkijat. Niitä ovat viimeksi tarkastelleet lähemmin ja koonneet yhteen Raivo Palmaru (1980) ja Karl Inno (1982), tosin enemmän historiallisina mainintoina kuin filologisena kysymyksenä. Koska tämän työn tavoitteet ovat enemmän etymologisia, liittyvät vanhat kirjalliset maininnat tarkasteluun lähinnä siltä kannalta. Siteeraan seuraavassa vain argumentoinnin kannalta keskeisimpiä lähteitä.

Nykyisen kaltaisessa merkityksessä Viroon viittaavana nimeä *Eistland* käytetään ensimmäistä kertaa ilmeisesti muinaisislantilaisessa saagarunoudessa. Liivinmaasta ja Kuurinmaasta käytettiin niiden vanhoja nimityksiä, kun taas pohjoisimmasta osasta skandinaavit alkoivat käyttää nimeä, joka vielä 800-luvulla kahdessa lähteessä viittasi Saa-renmaahan (Karsten 1915: 213).

Ensimmäisenä ja perusteellisimmin on *aesteja* kuvannut Tacitus *Germania*-teoksessaan. Tacitus käsittelee sveebejä kappaleissa 38—45 ja lukee niihin kuuluviksi kaikki Germanian itäosassa Tonavan ja Itämeren välillä asuvat kansat (ks. kartta 2). Sveebiheimot esitellään neljänä ryhmänä: 1. semnonit, langobardit ja Nerthus-kansat, joiden asuinsijat ovat niiden edellä käsiteltyjen heimojen — khaukien, khattien, kheruskien, kimbrien — itäpuolella Germanian pohjoisosissa; 2. hermundurit, naristit, markomanit ja kvaadit, joiden alueet rajoittuvat etelässä Tonavaan; 3. marsignit, buurit, luugit, gothonit, ruugit, lemovit ja svionit, jotka Tacitus esittelee tässä järjestyksessä Böömin ja Määrin rajoilta pohjoista Itämerta kohti; 4. *aestit* ja sithonit, joista edelliset sijoittuvat Baltian maihin ja jälkimmäiset heidän eteläpuolelle (Pekkanen 1988: 106).

Germanian 45. luvussa Tacitus kuvaa *aesteja* seuraavasti:

Niinpä siirryinkin jo sveebiläismeren oikealle rannalle. Siellä asuvat veden partaalla *aestien* heimot, joilla on sveebien tavat ja ulkonäkö: kieli on lähempänä britannian kieltä. He palvovat äitijumalatarta. Taikakaluna he kantavat metsäkarjun kuvia. Se tunnus korvaa aseet, on suojana kaikkea vastaan ja

antaa jumalattaren palvojalle turvallisen olon vihollistenkin keskellä⁴⁴.
(Pekkanen 1988: 73)

Vaikka tutkijat ovat pyrkineet aktiivisesti identifioimaan Tacituksen mainitsemaat aestit milloin balttilais-, milloin germaanolaisperäisiksi, milloin todisteeksi nykyistä etelämpänä asuneista itämerensuomalaista, jakautuivat *aestit* Tacituksen mukaan useisiin eri heimoihin (*gentes*). Etnonyymi *aesti* on hänellä funktionaalisesti maantieteellinen, ei kielelliseen tai etniseen ryhmittelyyn perustuva, vaikka se semantiikaltaan onkin etnisesti rajaava.

Koska tiedetään, että Tacituksen aikaan gootit asuivat Veikselin (pu. *Wista*; engl. *Vistula*) suistossa, on *aesti*-kansan oletettu asuneen Veikselin alajuoksulta koilliseen. Päätelmää on tuettu sillä, että *aestit* tunnetaan varhaisissa lähteissä meripihkan (lat. *glesum*) kerääjinä. Erityisesti Samlandin niemimaa entisessä Itä-Preussissa (nykyään Kaliningradin alueella; ven. *Zemlandskij poluostrov*) Veikselinlahden (saks. *Frisches Haff*, liett. *Aismares*, pu. *Zalew Wiśtany* ja ven. *Vislinskij zaliv*) ja Kuurinlahden (saks. *Kurisches Haff*⁴⁵) välillä on kuuluisa meripihkaesiintymistään (ks. esim. Ariste 1956b: 122). Lähteissä mainittujen *aestien* asuinalueiden lisäksi on toistuvasti viitattu myös siihen Tacituksen havaintoon, että heidän kielensä muistuttaa bretonia. Tacitus kiinnitti huomiota myös *aestien* kultteihin, vaatetukseen ja tapoihin ja rinnasti heidät tällä perusteella germaanisiin heimoihin (sveebeihin). (Palmaru 1980: 262–263, Inno 1982: 57.)

Claudios Ptolemaiosin tunnetussa maantieteellisessä esityksessä *Geographica aesteja* ei mainita, vaan Ptolemaios sijoittaa — eräiden tutkijoiden mukaan erehdyksessä — vendit (*venedae*, *ovenedai*, *venethorum nationis*) sinne, minne Tacitus oli sijoittanut *aestit*, "Vendien meren" (*Venedicus sinus*) rannalle. Vendeistä etelään, Veikselin lähistöltä Ptolemaios löysi gootit (*gythones*, *gutones*). (Inno 1982: 59–61 ja siinä mainittu kirjallisuus.)

⁴⁴*Ergo iam dextro Suebici mari litore Aestiorum gentes adluuntur, quibus ritus habitusque Sueborum, lingua Britannicae propior, matrem deum venerantur, insigne superstitionis formas aprorum gestant: id pro armis omniumque tutela securum deae cultorem etiam inter hostis praestat.* (Tacitus 1988: 72.)

⁴⁵Kuurinlahdesta Otavan iso tietosanakirja (OIT 5 1669) käyttää nimitystä *haffi*. Sen erottaa merestä noin 96 km pitkä ja 0,5–4 km leveä kannas suurine dyyneineen. Lahti on Itämereen yhteydessä noin 0,5 km leveän salmen kautta.

Jordaneksen Goottien historiassa lähtökohtana oli Ptolemaiosin ja Pomponius Melan esittämä Pohjois-Eurooppa. Jordanes sijoitti Veikselin suistoon *vidivarii*-nimisen sekakansan. Näiden naapurissa, koillisessa, "Skyyttien rannalla" asui Jordaneksen mukaan toinen kansa, *aestorum nationes* — *aestit*. Kuvatessaan itägoottien kuninkaan Hermanarikin *aestien* luo 300-luvulla jKr. tekemää valloitusretkeä Jordanes määritteli näiden kotimaan "Germanian valtameren etäisimmäksi rannaksi (*longissimam ripam*)". Tämä tulkinta asettaa *aestit* lähelle *Germanian* itärajaa, samalle alueelle, jonne Tacituskin sijoitti *aestit*. Eräät tutkijat ovat kääntäneet sanat *longissimam ripam* "pisin kaistale [Germaanisen meren] rantaa" ja sijoittaneet *aestit* Veikseliltä länteen, Ptolemaiosin Germaanisen meren rannalle varsinaiseen *Germaniaan*. Tätä tulkintaa on kuitenkin yleensä pidetty vääränä. (mts.)

Frankkilaishistorioitsija Einhard (n. 770—840) mainitsee noin vuonna 830 jKr. kirjoitetussa teoksessaan *Vita Caroli Magni* ('Kaarle Suuren elämä') Itämeren (*Ostsae*) rannalla asuvien kansojen joukossa nimen *aisti*, *haisti*. Einhardin selitys, että *haistit* asuvat slaavien itäpuolella, on ymmärrettävissä siten, että levittäytyessään slaavilaiset heimot tunkeutuivat tuolloin myös Itämeren eteläisille rannoille. (Inno 1982: 62 ja siinä mainittu kirjallisuus.)

Vuonna 880 jKr. anglo-saksien kuningas Alfred Suuri käännähti espanjalaissyntyisen roomalaishistorioitsijan Paulus Orosiuksen (n. 380—420) tutkimuksen *Historia adversum paganos* anglosaksiksi, ja se sisälsi taas uutta tietoa Pohjois-Euroopasta. Alfredin liitettävät merkinnät ovat oletettavasti peräisin 800-luvun lopulta (Palmaru 1980: 264). Teoksessa on myös Itämerta koskevaa tietoa (länsiosasta käytetään nimitystä *Ost-sae*, itäosasta *Sarmatian valtameri*), mutta siinä ei mainita aikaisemmissa lähteissä esiintyvää *aestii*-kansaa. Alfredin etnografisessa luettelossa esiintyy sen sijaan nimi *osti*, jolla ei kuitenkaan ole katsottu olevan yhteyttä *aesti*-kansaan (Inno 1982: 62).

Alfred liitätti käännökseen Wulfstanin arvokkaan kuvauksen Haalogalandin Ottarin luultavasti 880- tai 890-luvulla tekemästä matkasta. Wulfstan matkasi yhdessä Ottarin kanssa Hethaan (Schleswigiin), josta hän jatkoi omalla laivallaan Veikselin suistoon Trusoon (Palmaru 1980: 264—265). Wulfstanin mukaan Veikselin suulla sijaitsi *Witland* (*Widland*) ja siitä itään laajalla alueella *Eastland*, joka ympäröi *Estmeria*-merta (matkakirjeessä esiintyy myös *lacus Estorum*). Hän uskoi, että kummallakin alueella asui *esti*, *easti* (: *estum*, *eas-*

tum) -niminen kansa. Koska Wulfstanin kuvaus on kirjoitettu muinaisenglanniksi, Palmaru katsoo sanan *est-* merkitsevän 'itää' ja nimen *Estmeria* 'Itämerta'. Mainitunlaiset tapaukset ovat kuitenkin esimerkkejä siitä, että germaanisista kieliä puhuneet historioitsijat ovat saattaneet yhdistää kansanetymologisesti tutulta kalskahtavan *Eestin* tai vastaavan sanan heidän omassa kielessään esiintyvään, 'itää' merkitsevään sanaan. Ilmeistä on, että nimi *aesti* on Wulfstanin matkan aikoihin ollut jo vakiintunut propri.

Koska maantieteellinen kuvaus on selvä, on jo varhain päätelty (vrt. Karsten 1915: 210), että Wulfstanin *Estmere*, "aestien meri", voi merkitä ainoastaan nykyisin Puolan ja Kaliningradin (Königsbergin) rajalla sijaitsevaa Veikselinlahtea. Itämereen, josta sen erottaa pitkä kannas (pu. *Mierzeja Wiślana*), sillä on yhteys kapean salmen kautta. Vaikka äänteellisesti Wulfstanin mainitsemaa meren nimeä muistuttava liettuankielinen nimi *Aismares* (vrt. s. 199) on uudissana eikä siksi rinnastettavissa Wulfstanin tietoihin (Gerullis 1924: 337, Kiparsky 1939: 52), on Samlandilla sekä sen kummallakin puolella olevien kapeiden kannasten erottamien lahtien (Veikselinlahti ja Kuurinlahti) seudulla jo Tacituksen ajasta lähtien selvä yhteys *aesteihin*.

Adam Bremeniläisen tunnetussa Pohjois-Euroopan kuvauksessa *Gesta Hammaburgensis ecclesie pontificum* noin vuodelta 1076 jKr. esiintyy myös Einhardin mainitsema nimitys *haisti*, mutta sitä ei ole mainittu Adamin maantieteellisessä kaaviossa. Siinä Baltia on ensimmäistä kertaa jaettu kolmeen osaan, vaikka osia onkin kuvattu Itämeren saarina. Puolalaisten (*polane*) ja Venäjän (*Ruzzia*) lähellä sijaitsee *Semlandin* (Samland, Itä-Preussi) saari, jonka asukkaista ovat *sembi vel pruzzi*. Kaksi muuta saarta ovat suurempia: *Courland*, *chourland* (Kuurinmaa) ja *Aestland*, jotka sijaitsevat Adamin mukaan lähellä naisten maata (*terra feminarum*⁴⁶) (*Terra Feminarum Amazo-*

⁴⁶"Naisten maa", josta Adam Bremeniläinen kirjoittaa, on yritetty selittää suomalaisesta heimonnimestä *kainulaiset* germaanien välityksellä saaduksi. Se on yhdistetty muinaisskandinaavin *kona* 'nainen' ja gootin *qinō* tai *qēns* sanoihin. Monenlaisia selityksiä on tarjottu sille, missä kainulaisten maa sijaitsi. (Ks. Palmaru 1980: 263.)

Se, että Adam mainitsee vaikeasti identifioitavan maan *terra feminarum*, kertoo osaltaan matkailijan halusta löytää identifikaatio vanhemmassa kirjallisuudessa esiintyvälle mystiselle paikannimelle. Pekkasen (1984b: 242) mukaan amatsonit (*Amazones, terra feminarum*) kuuluvat antiikin kirjallisuudessa Asovanmeren itärannalle. Hän katsoo Adamin tarkoittaman svealaisten alueen ulottuneen Mälarenis-

numque; Adam Bremeniläinen 1959: 127, 196, 198, 200, 206). Adam esitti lyhyen ja epäluotettavan kuvauksen näiden kolmen saaren asukkaiden elämästä ja tavoista. Epäluotettavana on pidetty mm. Adamin tietoa, että *Aestlandin* asukkaat palvoivat lohikäärmeitä ja lintuja ja että he uhrasivat kaksi ihmistä (kauppiailta ostettuja) lohikäärmeille. Adam ei myöskään mainitse, kuinka maan asukkaita nimitetään. Kuurinmaalta hänellä on täsmällisempiä tietoja. (Palmaru 1980: 262—263, Inno 1982: 63.)

Useimmissa keskiajalta peräisin olevissa kartoissa Viron alue esiintyy ainoastaan *Livonian* (Liivinmaa) osana (Uibopuu 1984: 162). Viron alue on erotettu ensimmäisen kerran arabialaisen Al-Idrisin laatimassa piirroksessa *Tabula Rogeriana* (vuodelta 1154 jKr.), jossa se on merkitty nimellä *Astlanda*. Luultavasti viikingeilta tietonsa saanut Al-Idrisi luonnehti Baltiaa ja Viroa täysin lumen peittämäksi, tyhjäksi ja asumattomaksi alueeksi, jossa kuitenkin sijaitsi joitakin hyvässä kunnossa olevia kyliä. (Inno 1982: 64.)

Tämän vuosituhannen alussa *Eestin* eri variantit yleistyvät ja vakiintuvat vähitellen. Todennäköisesti vuonna 1216 valmistui lopullisesti tanskalaisen historioitsijan ja tärkeän lähdekirjailijan Saxo Gram-

ta Suomenlahden itäpäähän, jonne tämä olisi erehdyksessä sijoittanut amatsonit Asovanmeren rannalta.

Tarina "naisten maasta" ovat tutkijat suhtautuneet torjuvan skeptisesti ja Adam Bremeniläisen on katsottu sekoittaneen Pohjoismaiden kuvaukseensa antiikin taruston aineesta (esim. Linna-Lagerstedt-Palmén 1988: 111—112). Sekaannuksen perimmäisenä syynä on arveltu olleen *Kvenland*-nimen virheellinen yhdistäminen germaaniseen naista tarkoittavaan sanaan (ruots. *kvinna*).

Adam Bremeniläisen "Naisten maalle" (*terra feminarum*) voi tarjota pragmaattisenkin selityksen, joka perustuu siihen, että kirjoittaja on voinut tutustua itse kuvaamansa alueen elämään tai saada tietoa silminnäkijältä. Viron länsirannikon saarilla on tälle vuosisadalle asti ollut miesten ja naisten välillä selvä työnjako. Keskeinen elinkeino maanviljelyksen ohella on ollut kalastus, joka on ollut miesten tehtävä. Kalastusretket ovat voineet olla usean päivän mittaisia. Maatöiden teko, viljelys ja karjanhoito, sen verran kuin niitä on harjoitettu, on ollut yksinomaan naisten tehtävä. Adam Bremeniläisen *terra feminarum* saa luontevan tuntuksen selityksen, jos oletetaan hänen saaneen silminnäkijän naisten viljelemiltä ja varmaan-kin tavallaan myös hallitsemilta Viron saarilta. Sellaiseen vuodenaikaan, kun meri on ollut kulkukelpoinen, ovat miehet todennäköisesti voineet olla merellä ja saari vaikuttaa naisten asuttamalta. Tällä tavalla Adam on voinut löytää identifikaation antiikin kirjallisuudesta tuntemalleen käsitteelle. (Grünthal 1990: 133.)

maticuksen kronikka *Gesta Danorum* ('Tanskalaisten teot'). Kronikassa esiintyy toistuvasti nimi *Hestia*, *Estia*, *Estones*, jolla tarkoitettiin Tanskasta itään sijaitsevaa maata ja sen asukkaita. Teoksen vanhemmissa osissa, jotka perustuvat saagoihin ja paikalliseen kansanperimään, esiintyvät muodot *Hestia* ja *Estia*. Historiallista aikaa käsittelevät osat käyttävät systemaattisesti muotoa *Esto* (pl. *Estones*). (Palmaru 1980: 266.)

Henrikin Liivinmaan kronikasta alkaa jatkuva, kirjallisiin lähteisiin perustuva tieto Viron ja virolaisten historiasta. Ariste (1956b: 123) piti kronikassa esiintyvää nimitystä *estones* jo virolaisista käytettynä yleisenä kollektiivisena nimityksenä. Kronikassa se esiintyy maakuntien nimien rinnalla. Esimerkiksi vuoden 1210 kohdalla kronikoitsija kirjoittaa *Sakalasta*, *Ugauniasta* ja muista *Estonian* osista:

Samoin oli Sakalassa ja Ugandissa suuri kuoleman vitsaus ja muilla *Eestin* alueilla; ja monet, jotka olivat kyenneet pakenemaan miekaniskua, eivät kyenneet pakenemaan katkeraa tappavaa ruttoa.⁴⁷

Henrikin mainitsemat eestiläiset puhuivat viroa, mistä todistavat lauseesimerkit, sanat sekä lukuisat nimet.

Viimeistään Henrikin Liivinmaan kronikan kirjoittamisen ja saksalaisten sekä tanskalaisten Baltian-valloituksen aikaan *Eestin* maantieteellinen denotaatio vakiintui. 1200-luvulle mennessä *Eestillä* alettiin säännöllisesti tarkoittaa Viroa tai osaa siitä. Aluetta koskevan tiedon lisääntyminen sekä kaupankäynnin ja kirkon levittäytymisen aiheuttama voimistuva saksalainen vaikutus muokkasivat sen käytössä pian siihen merkitykseen, jossa se esiintyy Henrikin Liivinmaan kronikassa ja jossa sitä nykyäänkin käytetään.

Vielä 900-luvulta on peräisin tieto, jossa skandinaavinen kirjoittaja tarkoittaa *eistr*-sanalla selvästi baltteja eikä virolaisia. Saagoissa maannimi *Eistland* ja kansallisuudennimi *eistr* alkavat esiintyä lähes samaan aikaan Wulfstanin matkakuvauksen kanssa. Kuvatut tapahtumat ajoittuvat 600—1100 -luvulle, mutta ne on merkitty muistiin vasta 1200-luvulla tai sen jälkeen, mikä on saattanut muuttaa vanhan perimätiedon maantieteellistä maailmankuvaa. Nimet *Aestland*, *Eist-*

⁴⁷*Similiter in Saccala et Ungaunia facta est plaga mortis magne et in aliis terminis Estonie; et multi, qui gladiatorum percussionem fugientes evaserunt, amare mortis pestem evadere non potuerunt.* (HLK 126—127.)

land alkavat kuitenkin jo saagoissa esiintyä suhteellisen varhain myös säännöllisessä yhteydessä muiden paikan- ja maannimien rinnalla: Hauksbókissa (*Kirjalir, Refalir, Tafeistaland, Virland, Eistland, Lifland*; ks. s. 21), saagassa Haakon Hyvästä (kuollut noin 960) (*Kurland ja Eistland*) ja saagassa Olavi Pyhästä (995—1030) (*Finnland, Kirjalaland, Eistland ja Kurland*) (Palmaru 1980: 266). Saagat kertovat myös eestiläisistä, jotka ovat paljon sotaampia kuin Tacituksen kuvaamat (Holmberg 1976: 182—183).

Hallinnollisena terminä *Estonia* rajoittui ensin tarkoittamaan lähinnä Pohjois-Viroa, kun tanskalaisvalloittajat ottivat 1200-luvun lopulla virolaisten asuma-alueen pohjoisosan hallintaansa. Omalla kielellään tanskalaiset kutsuivat sitä *Estlandiksi* ja latinaksi vanhojen skandinaavisten perinteiden mukaisesti *Estoniaksi*. (Ariste 1956b: 123.)

8.4.3. *Eestin* etymologia

Yleisesti on oltu sitä mieltä, että eri lähteiden hiukan vaihtelevissa muodoissa esiintyvät tiedot *aesteista* viittaavat samaan, laajahkolla Itämeren rannikkoalueella asuneeseen väestöön. Tacituksen mainitsema kansa *aestii*, Jordaneksen *aesti*, Einhardin *aisti*, *haisti* sekä Wulfstanin *esti* jne. tarkoittavat kansaa tai yleensä alueen asukkaita, joista on käytetty *eesti*-kantaista nimitystä ennen kuin se siirtyi merkitsemään virolaisia. Vasta Adam Bremeniläinen alkoi luopua Tacituksen Germaniasta alkaneesta perinteestä ja käyttää *eesti*-nimeä viittaamassa ensi sijassa virolaisiin — kaiketi etenkin skandinaavisten matkaajien vaikutuksesta.

Viikinkiajalle on ominaista, että ruotsalaisilla ja gotlantilaisilla oli Itämeren etelä- ja itärannalla nautinta-alueita, erityisesti Kuurinmaalla ja Samlandissa, jossa on myös runsaasti vanhoja gotlantilaisten hautoja. Viikinkiajan lopulla (n. 1000 jKr.) skandinaavit alkoivat kuitenkin luopua näistä salaisista markkina-alueistaan. Koska näiden retkien tarkoitukset olivat ensisijaisesti kaupallis-materiaalisia ja niillä harjoitettiin ryöstelyä, eivät ne johtaneet minkäänlaisen pysyvemmän skandinaavisen asutuksen syntymiseen Baltiassa. Johansen (1951: 114—126) on olettanut, että Viron rannikolla sijainneen ruotsalaisasutuksen synty ajoittuu vasta 1200-luvulle jKr. — samaan aikaan, jolloin

myös saksalaiset alkoivat laajentaa valtapiiriään nykyisessä Latviassa ja Virossa.

Baltian kulttuuripiirissä läntisen rajan on muodostanut Itämeri, joskin sen merkitys ei ole ollut aina erottava, vaan myös yhdistävä. Baltian rannikon ja sisämaan arkeologisissa löydöissä onkin huomattavia eroja. Itämeren länsirantojen mailla oli selvästi enemmän yhteyksiä Keski- ja Länsi-Eurooppaan kuin Baltialla. Varhaiselta esihistorialtaan Baltia liittyikin läheisesti sen itäisiin naapurialueisiin. Keskieurooppalaiset kulttuurivaikutteet koskettavat etupäässä Baltian eteläosia, kun taas yhteydet Skandinaviaan olivat tyypillisiä Pohjois-Baltialle (Tõnisson 1995: 164—166).

Itämeren avaamia yhteyksiä kuvaa se, että skandinaavisissa saagoissa ja muissa lähteissä alkaa ensimmäisen vuosituhannen puolivälistä lähtien jKr. esiintyä enemmän tietoja skandinaavien ja Baltian kansojen välisistä kontakteista. Eniten kuvaillaan skandinaavien vaihtelevalla menestyksellä Baltiaan tekemiä sotaretkiä ja ryöstelyä. Maininnat toistuvista valloitusretkistä kertovat siitä, etteivät skandinaavien kyenneet eivätkä ehkä pyrkineetkään saamaan paikallista väestöä valtaansa kuin lyhyeksi ajaksi. (Inno 1982: 67.)

8.4.3.1. Aestien kansallisuuden ongelma

Vanhoissa lähteissä esiintyvät maininnat ovat jättäneet monia kysymyksiä ratkottavaksi: Mitä Tacituksen *aesti* alkujaan merkitsi — appellatiivista taustaa nimelle on poikkeuksetta oletettu — ja mihin kansaan se viittaa? Ovatko kaikki myöhemmissä lähteissä esiintyvät nimitykset yhdistettävissä tähän ja mitä niillä tarkoitetaan? Miten nimi on siirtynyt tarkoittamaan juuri Viron aluetta ja virolaisia, ja ketkä ovat siinä merkityksessä ensimmäisenä käyttäneet nimitystä *eesti*? Milloin *aesti* on tullut virolaisten itsensä käyttöön ja mistä syystä? Kuinka se seikka on selitettävissä, että nimitys liittyy eri aikoina eri alueisiin? Näistä visaisin on nimen etymologista alkuperää koskeva kysymys.

Suhteellisen yksimielisiä on oltu siitä, että virolaisista käytettävä nimi *eestlane* ja maannimi *Eesti* ovat yhdistettävissä vanhoissa historiallisissa lähteissä Tacituksesta lähtien hiukan toisistaan poikkeavan nimisenä esiintyvään kansaan, joka on asunut Itämeren rannalla, tai ylipäätään alueen asukkaisiin (Ariste 1968: 603, ENE 2: 207,

Hellquist 1980: 189, Kalima 1936: 48, Karsten 1915: 206, Mägiste 1983: 162, Saareste 1958—63 I: 275, Much 1967: 508, SKES 34, SSA 1 1992: 99—100, Uibopuu 1984: 161, Vasmer 1953—58 III: 464). Useimmiten nimitys on haluttu rinnastaa nimenomaan yhteen kansaan tai jonkin kielen puhujiin.

Koska vanhoissa lähteissä *aesti*-kansan etnisyydestä ja *aestien* puhumasta kielestä ei ole selvää tietoa, on kysymykseen heidän kansallisuudestaan esitetty useita vastauksia. Eräät, etupäässä tämän vuosisadan alkupuolella vaikuttaneet tutkijat (ks. esim. Būga 1924: 23 ja Inno 1982: 70 sekä niissä mainittua kirjallisuutta) ovat halunneet rinnastaa *aestit* keltteihin. Syynä tähän on ollut se Tacituksen maininta, että *aestien* kieli muistutti bretonia (kelttiläisiä kieliä). Viimeksi Inno (1982: 68—70) on katsonut Tacituksen havainnon, että *aestien* kieli muistuttaa bretonia, todistavan, että kyseessä ei voinut olla germaaninen murre. Kelttiläisrinnastuksen kielimaantieteellisten ja muiden ongelmien lisäksi on suhtauduttava varoen siihen, kuinka luotettavana kriteerinä voidaan pitää Tacituksen toistuvasti siteerattua kuuloarviota. Koska Tacitus ei muutenkaan pyrkinyt tai kyennyt määrittelemään etnisten ryhmien suhdetta toisiinsa muuten kuin maantieteellisesti, todistaneen havainto ainoastaan *aestien* puhuman kielen poikkeavuutta niistä germaanisista murteista, joita Tacitus oli kuullut enemmän. Aliarvioimatta Tacituksen lähteitä ja hänen taitoaan kirjoittajana voidaan todeta, että muita perusteita oletukselle kelttiläisten asumisesta niin kaukana idässä kuin Veikselin suun koillispuolella ei ole. Rinnastus bretoniin (kelttiläiseen kieleen) kertoo siitä, ettei sen esittäjä liene osannut sen paremmin kelttiä/bretonia kuin *aestienkaan* kieltä.

Puhtaasti hypoteettinen on teoria, jonka mukaan Tacituksen *aestit* olisivat olleet suomensukuinen kansa, joka asui Veikselin ympäristössä ennen balttilaisia kansoja. Heidän jälkeläisiään olisi oletuksen mukaan asunut siellä myöhemminkin (Palmaru 1980: 262). Tacituksen mainitsemia *aesteja* on pidetty myös nykymerkityksessä suomalaisina (vrt. Karsten 1915: 206) tai virolaisina. Tälle kannalle ovat viimeksi asettuneet Edgar Valter Saks (1960) ja Popov (1973: 68). Saks tukeutui vanhentuneisiin arkeologisiin tietoihin ja pyrki todistamaan virolaisten polveutumisen suoraan *aesteista*. Popov oletti, että esivirolaisia olisi asunut etelämmässä, mistä juuri Tacituksen *aesti* olisi todiste. Nimitys olisi hänen mukaansa hyvin vanhaa itämerensuomalaista perua.

On myös ajateltu väljemmin, että *aestit* olisivat tarkoittaneet yleensä nykyistä etelämpänä eläneitä itämerensuomalaisia (Kiparsky 1939: 52, Pekkanen 1984b: 230). Etelämmässä, meripihka-alueella asunut väestö olisi sittemmin vähitellen indoeurooppalaistunut ja balttilaistunut kasvavan paineen alla. Ajatusta Itämeren etelärannoilla asti asuneesta uralilaisesta kantaväestöstä ovat viime aikoina herätelleet Pekka Sammallahden (1995) ja Kalevi Wiik (1995), mutta oletus kattaa lähinnä jääkauden aikaisen tilanteen. Tacituksen aikaan Sammallahden ja Wiikin argumentointi ei päde. Kuten esimerkiksi Wolfgang Laur (1954: 230) on todennut, ei ole mahdollista esittää positivistisia todisteita siitä, että nimityksellä *aestii* olisi Tacituksen aikaan tai sitä varhemmin tarkoitettu itämerensuomalaisia.

Joustavaa tulkintaa *aesteista* kannatti jo Moller (1756: 45), jonka ajatus on edelleen varteenotettava: puhuessaan *aesteista* (*Aestiorum gentes*) Tacitus ei tarkoittanut yhtä maata tai kansaa, vaan se oli useita kansoja tai kaikenlaisia kansanyhteisöjä tarkoittava yleinen nimitys. Moller katsoi nimen erikoistuneen nykyisen kaltaiseen merkitykseen siinä vaiheessa, kun latvialaiset ja liettualaiset alkoivat tunkeutua Itämeren rannalle sekä Väinäjoen molemmille sivuille.

Samansuuntaisia ajatuksia *aesti*-nimityksen maantieteellisestä tarkoitteesta on esiintynyt muutenkin viime aikoina (SSA 1 1992: 99–100). Pekkasen (1984b: 230, 1988: 111–112) mukaan *aesteiksi* olisi kutsuttu Baltian maissa asuneita, meripihkaa keräileviä kansoja, nykyisen ryhmittelyn mukaan toisaalta balttilaisia, toisaalta itämerensuomalaisia.

8.4.3.2. *Aestit* ja germaanit

Yritykset todistaa *aestien* germaaninen alkuperä ovat tuottaneet useita, germaanisista kielistä johdettuja etymologioita, joilla on haluttu tukea hypoteesia. Suurin osa selityksistä on tyyppiesimerkkejä satunnaisista sanarinnastuksista. Äänteellisesti *eestin* yhteyteen sopivien sanojen merkitys on useimmiten haluttu hyvin hatarin perustein selittää *proprin* appellatiiviseksi alkulähteeksi. Tällaisia satunnaisteorioita on *eestistä* ehkä enemmän kuin mistään muusta itämerensuomalaisesta etnonymistä. Esittelen seuraavassa joitakin niistä.

Nimen on katsottu periytyvän gootista, jossa esiintyvät sanat

aistan, *aestimare* 'kunnioittaa' (ks. Laur 1954: 223 ja siinä mainittu kirjallisuus). Sen on myös katsottu palautuvan germaaniseen sanaan *āst*, *eest* 'huone, jossa kuivataan viljaa; viljankuivausuuni'. Tämän hypoteesin mukaan *aestit* olisivat olleet 'ihmisiä, jotka asuivat viljankuivaushuoneissa' (Gerullis 1924: 337, Laur 1954: 223 jne.)⁴⁸. Laur (1954: 223) oletti, että *aesti*-nimityksen eri asujen yhdistäminen näihin germaanisiin sanoihin edellyttäisi kantagermaanista **aistīz*-lähtömuotoa, jonka alkuperäinen merkitys olisi tuntematon. Hän johti myös islannin *eistir*-sanan tästä vartalosta ja oletti, että sanat olisivat alunperinkin merkinneet pohjimmiltaan samaa ja kehittyneet sitten viittaamaan Itämeren rannalla asuvaan kansaan. Myös Būga (1924: 31) johti isl. *eistir*-sanan tästä juuresta, mutta ei yhdistänyt sitä *aesti*-nimitykseen.

Ne tutkijat (ks. Inno 1982: 68), jotka ovat rinnastaneet *aestit* germaanisiin heimoihin, ovat perustelleet kantaansa varsinkin sillä, että Tacitus sijoitti *aestit* Germaniaan. Lisätukea he ovat löytäneet germaanisiin heimoihin kuuluneiden sveebien ja *aestien* pukeutumisessa, tavoissa ja kulteissa löytyvistä yhtäläisyyksistä sekä siitä, että *aestit* olisivat nimittäneet meripihkaa germaanisella sanalla *glesum*, joka lainautui latinaankin: *Sed et mare scrutantur ac soli omnium [Germanorum] succinum, quod ipsi Glēsum vocant, inter vada atque in ipso litore legunt*⁴⁹ jne. Esimerkiksi Karsten (1915: 207—208) katsoi Tacituksen maninnan meripihkan nimityksestä viittaavan epäilemättä germaaneihin — mainitseehan Tacitus *aestien* kielestäkin niin paljon, että he kutsuvat meripihkaa germaanisella sanalla: *ipsi glēsum vocant* — ja tukevan arvelua, että Tacituksen kuvaamat *aestit* olivat kieleltään ja etnisesti germaaneja. Hän ei epäillyt ollenkaan, ettei *omnium*-sana

⁴⁸Myös Lennart Meri on kaunokirjallisesti vapaissa antiikin ajan ja keskiajan kuvauksissaan kiinnittänyt huomiota siihen, että Pytheas toteaa viljaa puitavan suurissa asunnoissa riihissä; aurinkoa on vähän ja sateita paljon eikä taivasalla puinti tule kyseeseen (1982: 156). Itse etnonyymien taustaksi Meri (1976: 92—96, 1982: 207) vilauttaa erilaisiin teoremiin perustuvia appellatiivisia merkityksiä — ehkä 'itä' tai 'kunnioittaa' ~ 'pyhittää' tai ehkä maahan pudonneesta auringosta (Saarenmaalla sijaitsevan Kaalijärven kraaterin synnyttäneestä meteorista) tuli Tuli, tulesta Ultima Thule ja siitä Tacituksen *aestiorum gentes*.

⁴⁹Tacituksen tutkielmassa meripihkan alkuperää käsittelevä osa perustuu Pliniuksen luonnonhistoriaan (Pekkanen 1988: 112). Meripihka on syntynyt tertiäärillä (63—3 miljoonaa vuotta sitten), jolloin nykyisen Itämeren alueella kasvoi laajoja havumetsiä.

viittaisi germaaneihin vaan täydensi sitä *Germanorum* sanalla.

Myös Tacitus itse piti *aesteja* kirjansa teeman mukaisesti todennäköisesti germaaneina, luultavasti sillä perusteella, että näiden tavat ja ulkonäkö muistuttivat sveebejä ja kulttuuri oli germaanista (Pekkanen 1968: 76—83, Palmaru 1980: 263). Se, että *aestit* nimittivät meripihkaa germaanisella sanalla, ei silti todista, että *aestit* olisivat germaaneja; kauppatavaroiden mukana myös sanat lainautuvat helposti kielestä toiseen. Kulttuuriin liittyvät yhtäläisyydet voidaan ainakin osaksi ymmärtää siten, että ne on omaksuttu naapuruudessa eläviltä kansoilta eikä niillekään voi antaa kovin paljon todistusarvoa.

Eräät tutkijat, esim. Karsten (1915: 212), ovat arvelleet, että nimitystä *aesti* olisi alunperin käytetty sellaisesta germaanisesta heimosta, joka levittäytyi Baltiaan, ja sen jälkeen myös alueen vanhemmasta väestöstä. Karsten rinnasti aestien jumalakultin — *matrem deum venerantur* — Tacituksen sveebien keskuudessa havaitsemaan Isis-kulttiin. Erityisen selvästi germaaneihin liittyvänä piirteenä hän piti Tacituksen mainitsemaa maan jumalatarta — *terra mater Nerthus* — jonka hän yhdisti muinaisten svealaisten sekä myös suomenruotsalaisten kansanperinteen tuntemaan hedelmällisyyden jumalattareen. Karsten tukeutui myös vanhaan käsitykseen, jonka mukaan Lounais-Suomi sekä Itä-Baltia olivat esikristillisellä rautakaudella vielä lähes täysin asumattomia. Toisaalta hän viittasi Tacituksen huomautukseen, että aestit olivat tunnollisempia maanviljelijöitä kuin tavallisesti verkkaiset germaanit. Karsten katsoi tällä perusteella, että Tacituksen *aestiorum gentes* tarkoitti itse asiassa sekä germaaneja että balteja.

Samanlaisen arvoituksen kuin *Eesti* on tarjonnut Tacituksen mukaan *aestien* kielessä 'meripihkaa' merkitsevä *glesum*. Tacituksen jälkeen myös Jordanes viittaa *aestien* runsaisiin meripihkavaroihin, jotka sijaitsevat itämeren rannoilla, Veikselin suun lähellä (vrt. Popov 1973: 66). Sekä meripihkan runsaus myöhemmin preussilaisten asuttamassa Itämeren rannan osassa että myöhempien lähteiden tiedot meripihkasta ovat toisaalta antaneet monille tutkijoille aiheen olettaa, että *aestit* olivat muinaisia balttilaisia. Gaius Plinius vanhemman (23—79 jKr.) mukaan (teoksessa *Naturalis historia*) germaanit kutsuivat eräitä pohjoisen valtameren "saaria" nimellä *glessum*. Germaanien tavoin myös roomalaiset nimittivät yhtä näistä "saarista" *Glessariaksi* (Palmaru 1980: 263).

Karsten (1915: 207—208) esitti Tacituksen käyttämälle *glē-*

sum-sanalle kantagermaanisen etymologian: < kgerm. **glēza(n)*-; anglos. *glær*; as. *glâr* 'Baumharz'. Alkuperäinen merkitys oli hänen mukaansa säilynyt muinaisyläsaksan 'meripihkaa' tarkoittavassa sanassa *glas* 'electrum'. Hiukan eri merkityksessä Karstenin esittämä sana on säilynyt myös saksan kielen itäbalttilaismurteissa sekä skandinaaveilla. Karsten arveli, että koska balttilaiset kansat kutsuvat meripihkaa toisilla sanoilla — mpr. *gentars*, liett. *gentáras*, *jentáras*, *gintaras*, latv. *džintars*, *žintars* — ei löydy tukea sille epäilylle, ettei Tacitus tarkoittaisikaan meripihkakansalla germaaneja.

Suhteellisen luotettavana pidetään Karstenin teorian sijasta nykyään selitystä, että sana *glesum* (*glaesum*) olisi peräisin toisesta germaanin vartalosta **glaza-* (sa. *Glas*, yläs., msaks. *glas*, mengl. *glæs* 'Glas'). Edellisiin liittyvät myös mm. kas. *glar* 'Harz', mengl. *glær* 'Bernstein', misl. *glér* 'Glas'. Germaanit ovat nähtävästi oppineet tuntemaan "lasin" koruissa ja käyttäneet siitä alkujaan samaa sanaa kuin meripihkasta. Ikivanhaa perua se tuskin on. (Kluge 1989: 268.)

Aestit tunsivat kuitenkin todennäköisesti meripihkan jo paljon ennen Tacituksen aikaa ja 1. vuosisadan alkua jKr. Meripihka on tullut käyttöön Itämeren kaakkoisrannalla sijainneilla vanhoilla asuinalueilla (Särnate, Šventoji) jo varhaisella kivilaudella (Jaanits 1975: 137—148). Itämeren meripihka levisi koko tyypillisen kampakeramiikan kulttuurialueelle ja säilyi näkyvänä myös myöhemmin, kun alueelliset kulttuurityypit alkoivat syntyä. Jo kivilaudesta pronssikauteen siirtäessä meripihkaa kulkeutui kauemmaksi itään ja koilliseen. Meripihkan arvostuksesta todistaa Karstenin (1915: 209) mukaan sen esiintyminen haudoissa, mutta jo kivilaudella ja sen jälkeen pronssikaudella ei enää pantu kalliista meripihkasta valmistettuja koruja hautoihin. Tämä oli ollut tapana silloin, kun meripihkan kaupallinen arvo ei ollut vielä selvillä.

Karsten (mts. 210—212) painotti *aestien* merkitystä nimenomaan meripihkakansana ja oletti, että kgerm. **aist-mari-* 'Estmere' sekä **aist-landā* (vrt. Alfredin *Ēastland* misl. *Eistland*, saks., ru. *Estland*) olisi alkujaan merkinnyt meripihkamerta. Alkuperäinen *Eistland* (Karstenin mukaan = Samland) olisi merkinnyt samaa kuin Pliuksella esiintyvä saarenimi *Glesaria*, *Glesiae*. Hän päätteli, että yhdyssanan ensimmäinen komponentti olisi ollut germ. **aistu-* tai **aistō*, ags. *ást* 'a kiln siccatorium', engl. *oast* 'Hopfendarre', as. *eiste* 'Darre', hol. *eest* 'Trockenofen'. Tällä sanueella on vastine

myös latinassa, jossa *aestus* (**aidh-s-t*) merkitsee 'Hitze, Glut des Feuers'. Karsten katsoi sekä latinan että germaanin **aistu-*, **aistō-*variantin olevan *t*-johdoksia vartalosta, jota vastaa sanskr. *édhas* 'Brennholz', kr. *àivōz* 'Glut, Brand'. Yhdyssanojen **aist-mari-*, **aist-landa* alkuosaa olisi käytetty merkityksessä 'Glut, Brand' (vrt. lat. *aestus* 'Glut des Feuers') ilmaisemassa juuri meripihkaa, joka oli hänen tulkintansa mukaan "die Bersteinküste bezeichnender Meerglut". Väitteensä tueksi Karsten esitti muiden kansojen meripihkasta käyttämiä nimiä. Kantagermaanin vartalolla **aisō(n)* 'Feuer, Glut' on hänen mukaansa pohjoisgermaanisissa kielissä⁵⁰ useita vastineita sellaisilla alueilla, jotka ovat lähellä meripihkan läntisiä esiintymäalueita. Karstenin oletus perustui siihen että germ. **aist-* vartalo olisi ollut aikaisemmin itsenäinen, juuri 'meripihkaa' merkinnyt sana, joka sittemmin hävisi. Hän arveli, ettei olisi ollenkaan mahdotonta, että kanta-germaanissa olisi ollut **glēza-* nimityksen rinnalla toinenkin nimitys meripihkalle.

Karstenin tapa antaa meripihkalle näin keskeinen asema on tietenkin kyseenalainen. Vaikka meripihkalla olikin etelään ja lounaaseen suuntautuvassa kaupassa huomattava merkitys, ei sen kerääminen ole varmastikaan missään vaiheessa muodostunut pääelinkeinoksi. Rohkealta tuntuu ajatus, että meripihkan mukaan olisi alettu nimittää kokonaista merta, vaikka meren rooli on varmasti ollut tärkeä ravinnonlähteenä ja muiden yhteyksien kannalta. Meripihka on voinut kiinnittää muualta tulleen matkaajan huomion: germaaneille *aestit* olivat nimenomaan meripihkan tuottajia, ja he ovat näin ollen saattaneet hyvin yhdistää *aestit* meripihkaan.

Sinänsä loogisten perustelujen päällimmäisiä kielellisiä heikkouksia on, ettei ole näyttöä kielestä, jossa **aistu* ~ **aistō* olisi merkinnyt jotakin meripihkaan rinnastettavaa. Myös Tacituksen tietolähteet ovat alkaneet käyttää meripihkasta toista, germaanolaisperäistä sanaa. On todennäköistä, että tämä käyttö oli peräisin meripihka-alueelta. Miksi meripihkasta ei olisi käytetty paikallista meripihkaa merkinnyttä sanaa, jos sen asema olisi ollut niin keskeinen kuin Karsten oletti?

⁵⁰Vrt. misl. *eiskra* 'vor hitziger, leidenschaftlicher erregung wüten', isl. *ískra* 'pfeifen, kreischen, knirschen, schmerzen', no. murt. *eiskra* 'sich erregen' < ieur. *āi-* 'brennen, leuchten' (Jóhannesson 1956: 1).

8.4.3.3. *Aestit* 'Baltian asukkaat'

Nimitykselle *aesti* on ehdotettu myös balttilaista etymologiaa ja esitetty vastineita balttilaisissa paikannimissä. Siihen on rinnastettu sekä kuurinmaalainen *Aistere*, *Aystere* että Liettuassa oleva pieni *Aista*-joki (ks. Inno 1982: 71 ja siinä mainittu kirjallisuus). Koska nimet sijoittuvat lähelle aestien otaksuttuja varhaisia asuinalueita, on mahdollista, että ne ovat ikivanhaa perua. Niiden konkreettista suhdetta *aestiin* on vaikea määritellä. Tavallisesti etnonyymisen aineksen sisältävät paikannimet ovat sekundaareja kompositiota tai siirrynnäisnimiä. Vaikka näin olisi tässäkin tapauksessa, on mainituilla balttilaisilla paikannimillä silti selvä, ehkä hyvin vanhaa perua oleva yhteys Samlandin seudulla, myöhemmässä Itä-Preussissa ja Kaliningradin läänissä asuneisiin *aesteihin*.

Nimitykselle *aesti* on esitetty vertailukohde ruotsalaisestakin paikannimistöstä, Bohuslänissä sijaitsevasta puronnimestä *Eist*, sekä myöhemmästä kylän ja kosken nimestä *Aeist* (ks. esim. Inno 1982: 71). Periaatteessa tällaisia oletuksia ei voi tyrmätä, sillä näyttäisihän esimerkiksi *Inkerin* nimi viittaneen mahdollisesti alkujaan suhteellisen vaatimattomaan jokeen. Eri asia sitten on, mitä on tässä tapauksessa pidettävä primaarina, joennimeä vai etnonyymiä, ja onko marginaalinen skandinaavinen hydronyymi ylipäättään yhdistettävissä *aestien* nimeen. Yksittäisten, ehkä sattumalta samaan asuun kehittyneiden paikannimien lisäksi olisi myös muun kielitieteellisen ja arkeologisen aineiston tuettava tällaisia rinnastuksia.

Useat tutkijat ovat lähteneet siitä, että on uskottavampaa, että meripihkaa keräävistä heimoista käytetty nimitys *aestiorum gentes* sopisi pikemmin balttilaisten kuin itämerensuomalaisten esi-isien nimitykseksi. Esim. Inno (1982: 69) arvelee, että *aestien* ytimen muodostivat Veikselin altaan rannoilla (Frisches Haff, Aismares) ja Samlandissa asuneet muinaispreussilaiset, ja että Tacituksen *aesteista* antamat kuvaukset sekä Wulfstanin yksityiskohtaiset tiedot viittaisivat heihin.

Jo eräät viime vuosisadan tutkijat katsoivat, että *aesti* oli ollut balttilaisista kansoista latvialaisista, liettualaisista ja preussilaisista käytetty yhteisnimitys. *Aestien* rauhanomainen luonne viittasi heidän mukaansa siihen, että he olivat pikemmin baltteja. Koska Jordanes kuvasi heitä sanoilla *pacatum hominum genus omnino*, Adam Bremeniläinen

homines humanissimi — *Aestes* tai *Aistjus*, verrattiin *aestien* nimitystä muinaisgootin sanoihin *aestimare*, *revereri* 'die Achtbaren, Ehrenwerten'.

Myös tutkimuskirjallisuudessa *aestit* rinnastetaan usein balttilaisiin kansoihin (esim. Much 1967: 508), mm. niiden vanhojen lähteiden perusteella, jotka kertoivat *aestien* asuinalueen länsirajan olevan Veikselillä. *Aestien* asuinalueiden itärajaa ei ole mainittu yhdessäkään lähteessä. Palmaru (1980: 265) ja Laur (1954: 22) ovat olettaneet tätä nimitystä käytetyn vielä laajemmin koko Baltian, Itämeren kaakkois- ja itärannan asukkaista, Veikselin suulta "suomalaisiin" asti. Nimi olisi tämän tulkinnan mukaan viitannut myös esiliiviläisiin ja -virolaisiin. Käytäntö olisi vallinnut niin kauan, kunnes näistä kansoista alettiin käyttää täsmällisempiä nimityksiä. Palmaru on perustellut näkemystään mm. sillä, että olisi melko kummallista, jos nimi olisi siirtynyt kokonaan yhdeltä kansalta toiselle, balteilta virolaisille. On kuitenkin paljon esimerkkejä siitä, kuinka etnonyymien tarkoite on voinut muuttua. Esimerkiksi Karjalassa suomalaisia on kutsuttu "ruotsalaisiksi" — suomalaisten takana asuneita ruotsalaisia ei ole noteerattu. Pohjoiset karjalaiset ovat olleet "lappalaisia". Vastaavia tapauksia voidaan esittää enemmänkin, mutta kaiken kaikkiaan myös Palmarun ja Laurin edustama näkökanta on varteenotettava.

Jo vasarakirveskulttuurin aikana Baltia jakautui kahteen kulttuurialueeseen — pohjoiseen (Viro ja Pohjois-Latvia) sekä eteläiseen (Daugavasta Pohjois-Puolaan). Daugavasta tuli tärkeä raja myös Baltian myöhemmälle etniselle kehitykselle. Viimeistään nuoremmalla pronssi- ja varhaisella rautakaudella ovat hahmottuneet eteläisessä Baltiassa asuneet balttilaiset, pohjoisessa itämerensuomalaiset heimot. Suurin osa eteläistä Baltiaa kuului ensimmäisellä vuosituhannella eKr. nuorakeraamisen kulttuurin alueeseen, jolla oli tiiviit yhteydet itään Dneprin ja Daugavan yläjuoksulle. Tavallisesti kulttuuri on liitetty itäbalttilaisiin. Länsi-Latviassa ja Länsi-Liettuassa esiintyy taas kalmistoja, joilla on yhteyksiä Itä-Preussiin ja joiden on arveltu kuuluneen länsibalttilaisille. (Tõnisson 1995: 168—169.)

Itämeren itärannan asukkaista esiintyy suhteellisen varhain myös muita tietoja. Balttilaisheimot galindit ja jatvingit mainitsi ensimmäistä kertaa jo Ptolemaios (90—168), jonka teoksessa *Geographia* mainitaan nimet *galindai* ja *sondinoi*. Toisaalta Itämeren pohjoisosat ovat olleet pitkään tuntemattomia alueita, joten on kyseenalaista, oliko

yleisnimitys ollenkaan tarpeen. Terminä yleisnimitys on ainakin harhaanjohtattava — pikemmin *aestieihin* on liittynyt kirjallisessa traditiossa hiukan hämärä ja epävarma tieto jostakin Itämeren itärannalla asuvasta kansasta. Ylipäättään hämärää ja epävarmaa on myös ollut tieto pohjoisista alueista. Kuten jo edellä olen todennut, luotettavin kriteeri tässä tapauksessa on maantieteellinen viitekehys. Kuten Palmaru-kin toteaa, *aestien* asuinalueiden itärajasta ei ollut tietoa — sitä ei yksinkertaisesti tunnettu. Samasta syystä ei toisaalta ole perusteita olettaa, että *aestien* asuinalueiden olisi katsottu ulottuvan paljon kauemmaksi itään tai pohjoiseen kuin lähteissä kerrotaan.

8.4.3.4. *Eesti*, skandinaavit ja 'itä'

Viimeksi Palmaru on esittänyt (1980: 265), että alkujaan samaa tarkoittaneet *aesti* ja *eesti* on johdettu germaanisesta vartalosta, jota vastaavat nykyään germaanisissa kielissä 'itä'⁵¹ merkitsevät sanat: kgerm. **auēs*- >

1. isl. *austr* 'itä', ta. *öst* ~ *öster* (vanh.), ru. *öster* (sanaliitoissa myös *öst*-), no. *aust*, anglos. *éast* 'idässä, itään' (> engl. *east*), mfr. *âster* (adv.) ~ *âst* 'itä', muinaissaksi *ôstar* (adv.), mas. *ôst* 'idässä', mys. *ôstar*;

2. isl. *austan* adv. 'idästä', no. *östen* (nykyään vain sanaliitoissa kuten *östenfor*, *östenfra*), ru. *östan*, ags. *éastan(e)*, msaks. *ôstan(a)*, mas. *ôsten*, mys. *ôstana* jne. (Jóhannesson 1956: 11—12).

Sekä *aesti* että *eesti* olisivat selityksen mukaan alkujaan merkinneet 'itäistä kansaa'. Mahdollisuuden, että etnonymy *eesti* palautuisi appellatiiviseen 'itä'-merkitykseen on maininnut jo Porthan 1784—88 (Porthan 1982: 162), joka totesi, että Suomeakin nimitettiin yleisesti vanhoissa ruotsalaisissa asiakirjoissa *Itämaaksi*. Myös hän katsoi nimen olevan denotaatioltaan huomattavan väljä ja esim. Wulfstanin kuningas Alfredille kuvaaman *Estlandian* viittaavan Preussin ja Kuurinmaan, jopa Liivinmaan ja Venäjän rannikkoon (mts. 164, 202).

Sitä, että skandinaavit olisivat nimittäneet virolaisia tai balttilaisia 'idän asukkaiksi', voidaan semanttisesti helposti perustella siten,

⁵¹ Sitä, että *aestii* olisi alunperin merkinnyt 'die Leute des Ostens', ei esimerkiksi Karstenin (1915: 210) mukaan tarvinnut edes kumota.

että he asuivat skandinaaveista itään. Eesti olisi siis alkujaan 'idän' metonyymi. Vasta-argumentiksi ei kelpaa se Innon (1982: 71) huomautus, että nimitys *aestii* on peräisin alueelta, jossa olisi odottanut virolaisia kutsuttavan pohjoisiksi kansoiksi. Skandinaviasta katsottuna *aestit* eivät sijainneet pohjoisessa vaan nimenomaan idässä.

Aikaisemmissa luvuissa siteerattuja vaihtoehtoja semanttisesti luontevampaan 'itä'-rinnastukseen liittyy suuria äänteellisiä ongelmia eikä esimerkiksi Kluge (1989: 520) mainitsekaan tätä rinnastusta. *Eestin* pitäisi olla iältään sellainen germaanilaisperäinen sana, että **au*-yhtymä on voinut kehittyä jossakin kielimuodossa Tacituksen aikaan mennessä illabiaaliseen umlautmuotoon. Lisäksi Tacituksen käyttämän muodon *aesti* sananalkuinen *ae*-yhtymä pitäisi voida tulkita tämän umlautmuodon substituutioksi, koska sitä ei voi selittää kantagermaanin **au*-diftongin pohjalta muodostetuksi, ei myöskään monta vuosisataa myöhemmästä muinaisislannin **ei*-diftongista.

Kantaskandinaavin oletetaan säilyneen suhteellisen yhtenäisenä melko pitkään, mutta viikinkiaikaan mennessä monet kielelliset uudenokset olivat muuttaneet tilannetta (Hutterer 1986: 129). Koska *au*-diftongin on katsottu säilyneen vielä kantaskandinaavissakin (misl. *auga* (> isl. *auga* [øi-]), mru. *øgha*, mta. *øghe* 'silmä', **lausar* > *lauss* 'vapaa' jne., Hutterer 1986: 130) — monoftongiutuminen on tapahtunut vain itäskandinaavissa — eivät esiskandinaaviset kielimuodot tule kyseeseen Tacituksen *aesti*-nimityksen kantamuotoina, jos lähtökohdaksi otetaan germaanisten kielten 'itää' merkitsevä sana. Myöskään muinaisenglannin *east* ei äänteellisesti ja ajallisesti sovi latinan *aestin* vastineeksi.

Skandinaavisissa kielissä käytetään nykyäänkin Virosta nimityksiä, jotka perustuvat eri vartaloon, nähtävästi ikivanhaan propriin perustuvaan **ei*-diftongilliseen muotoon (< **ai*-). Se näkyy vielä joissakin kielimuodoissa, vrt. isl. *Eistland* 'Viro', isl. *Eysýsla* 'Saarenmaa'; ru. (Gotlanti) *aist* (mon. *aistar*⁵²) 'öslänning/saarenmaalainen (kaiketi Virosta)', *Aista* (kansanetymologisesti ~ *Åisla* 'itäsaari') 'Saarenmaa' (luult. Viro) (GO 173); ru. (Suomi) *est* ~ *äist* 'virolainen', myöhempanä nykyruotsin mukaisena yhdyssanana myös *estländare* ~ *essländare* 'virolainen (ihmisestä)' (> *estländsk* ~

⁵²Med austavädur [östanväder GO 1238] kunde Aistar komma från Åisla med kokad gröt ännu varm. 'Itätuulella Aestit saattoivat tulla Saarenmaalta keitetty puuro lämpimänä.' (GO 173).

eistlensk 'virolainen (yleensä)') (OÖD 177, OFSF I 590). Virolaisten (saarenmaalaisten) venettä on Gotlannissa kutsuttu nimellä *aistabat* 'båt från Ösel' (GO 173). Koska Gotlannin asukkaiden lähimpänä kontaktialueena oli nimenomaan Saarenmaa, on luonnollista, että *Eestin* vastine *Aista* (*Åisla*) merkitsi siellä ensisijaisesti Saarenmaata.

Ruotsin kielen etymologinen sanakirja (Hellquist 1980: 189) toteaa sanan alkuperän olevan hyvin kiistelty, tavallisesti germaanisena pidetty. Siihen, että kyseessä olisi alkujaan maahan (*Estland*) viitannut sana, sanakirja huomauttaa, että *-land*-loppuiset nimet ovat liian nuoria voidakseen olla tämäntyyppisten ikivanhojen kansallisuudennimien lähtökohtana.

Vaikka *Eestillä* ei olekaan appellatiivista alkulähdettä skandinaavisissa kielissä, on silti mahdollista, että viroon nimi on tullut skandinaavisista kielistä. Siinä vaiheessa, kun nimi *Eesti* on lainautunut viroon, on se muuttanut luonnettaan niin paljon, että väestön sijasta johdokseton propri on jo viitannut primaaristi alueeseen. Nykyvirossakin alueen asukkaisiin viitataan johdoksen avulla (*eestlane*). Jos oletetaan *Eestin* kulkeutuneen viroon skandinaaviselta (mruots.) taholta, on sen täytynyt tulla viroon suhteellisen aikaisin, koska siinä esiintyy pitkä vokaali. Ruotsissa tapahtuneen äännekehityksen takia *ē* ei ole enää myöhemmin voinut esiintyä konsonanttiyhtymä *st:*n edellä. Vanhoissa suomenkielisissäkin lähteissä tavataan variantti *estiläinen* ja *Estinmaa*, joiden lyhyt *e* on peräisin ruotsista (*Estland* 'Viro'). Vanhat kirjalliset lähteet viittaavat siihen, että nimen (*Eesti*) ja sen tarkoitteen ('Viro tai osa siitä') merkitys on alkanut vakiintua tämän vuosituhannen alussa. Toisaalta Baltian saksalaisten murteessa pitkä vokaali on säilynyt *ē*: *ēste* 'eestlane' ja *ēstlant* 'Eestimaa'. Vastaavasti vanhoissa vironkielisissä kirjallisissa lähteissäkin nimitys on kirjoitettu saksan mallin mukaisesti *Ehste* ja *Ehstland* sen sijaan, että olisi kirjoitettu *Este* ja *Estland*. Toisena vaihtoehtona onkin otettava huomioon, että baltiansaksan pitkä *ē* on omalta osaltaan vaikuttanut kehitykseen, minkä tuloksena viron kielen *eesti*-sanassa esiintyy pitkä *ē* (Ariste 1956b: 122).

Sen puolesta, että nimitys on elänyt skandinaavien käyttämänä, puhuu se, että skandinaavien ja itämerensuomalaisten väliset kosketukset ovat peräisin jo varhaiselta keskiajalta (vrt. Hinderling 1981: 14), jolloin viikinkien kaupparetket suuntautuivat itämerensuomalaisten

asuinalueiden kautta itään. Kuten Hinderling toteaa, on epätodennäköistä, että itämerensuomalaisilla olisi jo tuohon aikaan ollut kosketuksia saksalaisiin — perustettiinhan esimerkiksi Itämeren saksalaiskauppiain tukikohta Lübeck vasta vuonna 1158. Ensimmäisiä Baltiassa jalansijaa hankkineita saksalaisia olivat vasta 1100-luvulla Väinäjokea skandinaavikauppiain jäljessä matkanneet, pakanoita kristinuskoon käännyttämään tulleet ristiretkeläiset.

Germaanisten kielten 'itää' merkitsevällä sanalla ja vanhojen lähteiden *aesti*-nimityksellä on siis vain näennäinen äänteellinen yhteys. 'Itäisistä kansoista' on skandinaavisissa kielissä silti puhuttu jo varhain. Misl. *austrænn* on tarkoittanut 'idästä tulevia' (usein 'Norjasta tulevia'), vrt. ags. *éasterne* 'itäinen' (Jóhannesson 1956: 12). Muinaisislantilaisissa saagoissa Eurooppa jakaantuu yleensä pääilman-suuntien mukaan neljään suuntaan: *Norðlond*, *Vestrvegr* — *Vestr-lond*, *Suðrvegar*(-vegir) — *Suðrlond* — *Suðrriki* ja *Austrvegr* (— *Austrlond* — *Austrriki*). Viime mainitulla on saagoissa viitattu yleensä Itämeren (*Eystrasalt*) tuolla puolen sijaitseviin maihin. Holmberg (1976: 169—170) katsoo kuitenkin, ettei kolmen suunnan (*Vestr-lond*, *Suðrlond* ja *Austrlond*) ero ole ollut islantilaisille matkaajille kovin selvä ja se on voinut konkreettistua vasta saagakirjallisuudessa. Erityisen puutteellisia tiedot ovat olleet idän suunnalta (*Austrvegr*).

Aesti-nimitys on sen sijaan mitä ilmeisimmin tunnettu proprius-tuneena käsitteenä jo Rooman aikana Itämeren piirissä — ehkä useissakin kielissä. Skandinaavien saagoissa ja perinteessä toistuvat maininnat *aesteista* viittaavat siihen, että skandinaaveilla on ollut jo 1. vuosituhannen puolelta alkanut jatkuva *aesti*-perimätietous.

8.4.3.5. Muita selityksiä

Eesti-nimen vaiheita ja tutkimushistoriaa yhteen koonnut Karl Inno (1982: 71—73) on äskettäin lähtenyt siitä, että nimityksen *aesti* etymologian tutkijat eivät ole kiinnittäneet huomiota mahdolliseen latina-laiseen alkuperään, vaikka sitä käytti ensimmäisenä [kirjallisesti!] roomalainen, joka kirjoitti ja puhui latinaksi. Inno olettaa, että muinaispreussilaiset tai näiden naapurit kertoivat Tacitukselle nimen, joka luonnehti heitä yleisesti, ja katsoo Tacituksen kääntäneen tämän deskriptiivisen nimen latinaksi — olihan hän Innon mukaan jo korvannut

latinankielisellä sanalla paikallisen meripihkaa tarkoittavan sanan.

Inno (1982: 71—72) katsoo, että nimitys *aesti* olisi johdettu latinan sanoista *aestus maris* 'sea tides, overflow' (vuorovesi, tulva) tai *aestuarium* 'estuary, lagoon, firth, shore of the ocean; joensuu, laguuni, vuono, valtameren ranta'. Hän viittaa siihen, että Pytheas oli Pliniuksen kertoman mukaan kutsunut germaanien asuttamaa rantaa latinaksi "valtameren rannaksi" (*aestuarium oceani*). Inno arvelee, että Tacitus olisi Pytheaan mallin mukaan käyttänyt nimitystä *aestiorum gentes* meren rannalla asuneesta kansasta.

Kuten edellä on käynyt ilmi, skandinaavisten kielten 'virolaista' merkitsevät variantit — ru., ta., no. *est*: *ester*, isl. *eistr* edellyttävät rekonstruktiota **aist-*., ja tähän vartaloon palautuvista nimivarianteista on tietoja jo 1. vuosituhannelta. Diftongi *ai* voitaisiin varauksellisesti selittää latinan **ae*-diftongin substituutioksi, koska kantagermaanissa ei tällaista diftongia ole tunnettu. Innon teoriaa vastaan puhuvat muut seikat. Tacitus ei mainitse paikallisten käyttävän muuta nimeä kuin hänen itsekin käyttämänsä sanaa *glēsum*, vaikka esimerkiksi Karsten näin oletti. Toisin kuin Inno on ymmärtänyt, Tacitus ei kääntänyt meripihkan nimeä latinaksi, vaan käytti siitä germaanista sanaa (ks. lähemmin 8.4.3.2.). Tacituksen tavoite lienee myös ollut kuvata aluetta mahdollisimman tarkasti eikä antaa kansoille ja ilmiöille uusia nimiä. Kun Tacitus ei ole muutenkaan pyrkinyt kääntämään eri kansoista käytettyjä nimityksiä, ei ole todennäköistä, että hän olisi korvannut naapureiden käyttämän *aestien* nimityksen toisella, jos hän tunsi sen. Tacitus käytti nimeä kirjallisesti. Kansankielessä se on tunnettu jo aikaisemmin.

Voidaan myös epäillä, olisivatko kirjalliset lähteet ja Tacituksen Germanica kyenneet luomaan jo 1. vuosituhannella niin voimakkaan tradition, että *aestien* naapurit olisivat niiden vaikutuksesta alkaneet käyttää tätä nimitystä. Vanhoista kirjoittajista osa on kiistatta saanut tietonsa *aesteista* suoraan *aesteilta* tai heidän naapureidensa välityksellä, ei Tacitukselta. Oletus *aestien* nimityksen latinalaisperäisyydestä ei myöskään mitenkään sovi siihen, ettei vastaavatyyppejä, esim. kantaskandinaaviin kulkeutuneita latinalaislainoja tunneta.

Mahdollisena voidaan pitää sitä, että *aesti* on Tacituksen käytössä rinnastunut kansanetymologisesti 'allasta, laguunia, lahtea' merkitsevään sanaan *aestuárium*. Todennäköisempää silti on, että Tacituksen *aesti*-nimitys perustuu paikalliseen etnonyymiin — onhan sanavartalokin lyhyempi kuin pariksi tarjotussa sanassa *aestuárium*.

8.4.3.6. Virolaiset ja *Eesti*

Aestien kysymystä pohdittaessa on kuvaa hämärtänyt se seikka, että nykyisistä eestiläisistä, virolaisista, ei varhaisissa antiikin lähteissä ole konkreettista tietoa. Vasta Adam Bremeniläinen oli ensimmäinen, joka kirjoitti tarkemmin siitä, missä *Eesti* (*Aestland*) sijaitsee, ja Al-Idrisi oli ensimmäinen, joka sijoitti *Eestin* (*Astlanda*) kartalle (Inno 1982: 73—74).

1800-luvun tutkijat, jotka olettivat *aesti*-kansan olleen etnisyydeltään baltteja, lähtivät siitä vanhentuneesta käsityksestä, että koko Baltia oli balttilaisten heimojen asuttama ennen virolaisten saapumista, ja olettivat itämerensuomalaisten tunkeutuneen sinne myöhemmin. Tällöin he olisivat työntäneet balttilaisia etelämmäksi ja saaneet myös näistä käytetyn nimityksen *aesti*, josta olisi myöhemmin kehittynyt nykyviron *eesti*.

Käänteisesti voidaan kysyä, onko Tacituksen ja muiden lähteiden mainitsema *aesti* siirtynyt tarkoittamaan balttilaisista virolaisia esimerkiksi siitä syystä, että balttilaisista on alettu suhteellisen varhain käyttää muita, sittemmin yleistyneitä nimityksiä. Balttilaiset kansat esiintyvät luettelona vasta Nestorin (1056—116) kronikassa, joka luettelee seuraavat: *Litva*, *Zimgola*, *Krs'*, *Lt'gola* ja *Lib'* (Būga 1961: 556; ks. s. 15). Kuten virolaiset *Eesti*-nimitystä ovat liettualaiset alkaneet käyttää maastaan *Lietuvà*-nimeä vasta suhteellisen myöhään. Vanhempia, liettualaisten itsestään käyttämiä nimityksiä ovat *augštaičiai* ja *žemaičiai* (Būga 1961: 85—86). Latvialaisten nykyään maastaan (*Latvija*; *latvietis* 'latvialainen') käyttämä nimi on peräisin Latgallin maakunnasta.⁵³

Pohdittaessa *aesti*-kysymystä on esitetty myös käsityksiä, joiden mukaan Baltiassa olisi esihistoriallisena aikana asunut germaanisista heimoja. Sekä arkeologien että kielitieteilijöiden käsityksessä Baltian esihistoriasta lähdetään kuitenkin nykyään balttilaisen ja itämeren-

⁵³Liettuassa Vilnan alueella on näihin päiviin asti säilynyt samannäköisiä joen nimiä, kuten *Letà*, *Latà*, *Letanka*, *Lota* jne. (Fraenkel 343). Būga (1961: 629) on olettanut sen lähtömuodon olleen **Leta* tai **Lata*. Liettuassa esiintyvät muodot *lātv-is*, *latvietis* on Būgan (mts. 864) mukaan johdettu **Latus*-vartalosta. Balttilaisten kielten *latvis* 'latvialainen' -nimityksen on katsottu kuuluvan samaan pesyeeseen kuin liett. *latākas* 'Pfütze, Lache, (Dach)rinne, Abzugsgraben, Kanal, Röhre zum Abzapfen des Birkensaftes'; *letekis* 'Röhre zum Abzapfen des Birkensaftes'.

suomalaisen asutuksen jatkuvuudesta Baltiassa kivikaudelta lähtien.

Selvän rajan muodostaa Henrikin Liivinmaan kronikan tapahtumien aika, jolloin alkoi saksalaisten pysyvämpi muutto Baltiaan ja baltiansaksalaisen siirtokunnan synty. Vanhan Liivinmaan saksalaiset olivat peräisin eri puolilta Pohjois-Saksaa (Reininmaa, Westfalen, Holstein, Mecklenburg) ja he puhuivat alasaksan murretta (Hinderling 1981: 94). Nimityksen *aesti* lieenee kuitenkin täytynyt vakiintua uuteen merkitykseensä jo ennen Henrikin aikaa, käyttäähän Adam Bremeniläisenkin sitä suurin piirtein samalla tavalla. Koska Henrikillä *Estonia* viittaa jo kiistattomasti virolaisten asuttamaan Viroon, on myös nimen leviämissuuntaa ilman päteviä perusteita päinvastaisena — virolaisilta historiallisiin lähteisiin ja muille — pitänyt Popov (1973: 74) arvellut, että Henrikin Liivinmaan kronikan kirjoittamisen aikoihin nimi *Eesti* olisi tunnettu yleisesti Baltiassa ja myös jotkin virolaiset väestöryhmät olisivat jo tuolloin käyttäneet itsestään *eesti*-vartaloon perustuvaa nimitystä. Perustellulta tuntuu Pekkasen (1984b: 230) arvio, että *aesti*-nimitys rajoittui tarkoittamaan yksinomaan itämerensuomalaisia, käytännössä virolaisia viimeistään 1000-luvulla.

Saksalaisten ja tanskalaisten Viroon 1200-luvulla tekemien valloitusretkien jälkeen nimi *Estonia* alkoi esiintyä useammin ja paljon täsmällisemmässä yhteydessä. Sillä tarkoitettiin usein paljon pienempää aluetta kuin Henrikin Liivinmaan kronikassa (Inno 1982: 76). Vielä 1600-luvulla sekä *Esthland* että *Viro* olivat melko vakiintumattomia ja saattoivat viitata hyvinkin eri alueisiin (Tunkelo 1929: 108). Kumpikaan ei merkinnyt maantieteellisesti eikä hallinnollisesti tarkoin rajattua aluetta. Keskeinen kysymys on se, ketkä näitä nimityksiä ovat käyttäneet, milloin, ja koska virolaiset ovat itse alkaneet käyttää niitä.

Skandinaaveilla ja myöhemmin Viron rannikon ruotsalais-asutuksella on ollut kiistaton vaikutuksensa viron kieleen ja nähtävästi myös *Eestin* vaiheisiin, mutta lopullisesti *Eesti* näyttää yleistyneen virossa saksan kielen vaikutuksesta. Esimerkiksi Julius Mägist (1983: 162) esittää tästä syystä lyhyesti, että nykyiset vironkieliset nimitykset *Eesti*, *eestlane* on lainattu saksasta: < *Este* (aikaisemmin *Ehste*), *Estland* (*Ehstland*). Saksankieliset kirjoittajat toivat sen viron kirjakielen ja kirjakielestä se levisi lukutaidon levitessä myös kansankieleen syrjäyttäen kansankielestä vanhempia tapoja viitata maahan, kansaan ja kieleen. Saksan välityksellä viroon on kulkeutunut runsaasti lainoja myös muista kielistä (vrt. Hinderling 1981).

Suomeen *Eesti* on kulkeutunut kahta reittiä. Sanan yleistyminen 1900-luvulla on tapahtunut viron vaikutuksesta, mutta ensimmäisenä lainalähteenä on epäilemättä pidettävä ruotsia. Esiintyyhän sana suomessa jo huomattavasti ennen kuin se kotiutui viron kieleen. *Eisti ~ Eesti ~ Estiläinen* -variantit etääntyivät kirjasuomesta ensin 1600-luvun ja uudelleen 1700-luvun alkupuolella, kun poliittiset syyt niiden käyttöön olivat poistuneet (Tunkelo 1929: 124—125).

Viron kielen kannalta saksa on monella tavalla odotuksenmukainenkin lainautumislähde. Nimityksen käyttö on levinnyt pitkälti saksankielisten vallanpitäjien ja baltiansaksalaisen oppineiston käyttämänä. Sen puolesta, että nimitys on keskiajalla elänyt skandinaavien käyttämänä, puhuu se, että Itämeren germaanien eli skandinaavien ja itämerensuomalaisten väliset kosketukset ovat peräisin jo varhaiselta keskiajalta (Hinderling 1981: 14 ja siinä mainittu kirjallisuus).

Eestille ei ole tähän mennessä kyetty osoittamaan luontevaa appellatiivista alkuperää. Vanhimmat tiedot tästä proprista ovat Itämeren kaakkoisrannalta ajanlaskun taitteesta. Vaikka johtimeton muoto *Eesti* viittaa nykyvirossa primaaristi maahan, on se Tacituksen aikaan nähtävästi viitannut primaaristi ihmisiin. Tosin Tacituksen käyttämänäkään se ei ole etnisesti tai kielellisesti vaan lähinnä maantieteellisesti luokitteleva.

Itämeren etelärannalla germaanisten heimojen arvellaan saapuneen Veikselin suistoon jo viimeistään 750-luvulle eKr. mennessä (Hutterer 1986: 45), samalle seudulle, jonne gootit tulivat ajanlaskun taitteessa. Kantagermaanin hajoamisella ei ole aivan ehdottomia aikarajoja. Riimukirjoituksen perusteella eräät tutkijat arvelivat aiemmin, että ns. pohjoiskantagermaani olisi säilynyt yhtenäisenä 500-luvulla asti jKr., mutta käsitystä pidetään nykyään vanhentuneena. Eri germaanisten ryhmien kielellisten erikoisuuksien on katsottu alkaneen vahvistua jo 2. vuosisadalla eKr. Myös Tacitus jakaa germaatit kolmeen osaan (*ingveones*, *istveones* ja *erminones*). Jo 6. vuosisadalla eKr. osa germaaneista asettui Elben ala- ja keskijuoksulle. Viimeisinä vuositoina ennen ajanlaskun taitetta myös myöhemmät itägermaani-laiset heimot (gootit, vandaalit) erosivat pohjoisgermaanista ja muuttivat Skandinaviasta varsinaiselle Euroopan mantereelle. (Hutterer 1986: 65—67).

Germaatit ovat siten jo hyvissä ajoin ennen Tacituksen aikaa

levittäytyneet laajalle alueelle Itämeren eteläpuolella ja -rannalla. Germaaniens asuttamat pohjoiset alueet — Germania — ovat Tacituksen työn teema. Tacituksen saama kuva tuonaikaisesta Pohjois-Euroopasta on suoraan tai epäsuorasti pitkälti germaaniens välittämä.

Ensimmäisellä vuosituhannella jKr. on *aesti*-perinne säilynyt etenkin skandinaaveilla. Sekä skandinaavisten kielten *ei*-diftingin sisältävät variantit ja Baltian *ais*-alkuiset paikannimet (vaikka ne olisivatkin siirrynnäisiä, on nimien motiivi esihistoriassa) voivat muodoltaan olla hyvin vanhaa perua. Mahdollisia appellatiivisia yhteyksiä tulisi tämän perusteella etsiä (kanta)germaanisesta tai (kanta)balttilaisesta kielimuodosta.

9. Liivi

Liivinmaa on ollut Baltian sydämessä historiallisesti tärkeä alue, jonka herruudesta on oltu kiinnostuneita monella taholla. Samaa ei voi sanoa Liivinmaan ja liiviläisten nimestä, joka esiintyy erilaisissa sanakirjoissakin yllättävän harvoin, muista lähteistä puhumattakaan. Yllättävää on myös se, ettei tämän keskeisen alueen historiaa juuri ole yritetty penkoa kansallisuudennimitysten valossa.

1900-luvun liiviläiset ovat kertoneet tunteneensa nimityksen *līvli* niin kauan kuin he itse muistavat (Kettunen 1938: VII). Vaikka latviankielistä (*lībi* 'livisch'; *lībiški* 'auf livisch') varianttia vastaavaa nimitystä *līvâ-kēl'* 'die livische sprache'; *līvâ(z)*, *lībâ(z)*, (harvoin) *līvnikka* 'live' (*mēg ūqm līvâD*, *mēg ūqm līvâ ro'uD* 'me olemme liiviläisiä, me olemme liiviläisten kansa') on käytetty jo pitkään (mts. 197—199), ovat liiviläisten omassa puheessa *kalâmi'eD*, *rāndalist* ja *kuràlist* olleet tavallisempia viittaamassa liiviläisiin. *Rāndalist* 'rantalaiset' on Kettusen mukaan ollut tavallinen länsiliivin alueella, *kalâmi'eD* 'kalamiehet, kalastajat' taas itäliiviläisissä kylissä. *Kalâ-miēz*, pl. *-mi'eD* -sanalle Kettunen (mts. 103) antaa merkityksen 'Fischer', mutta toteaa, että näin on kutsuttu myös itäliiviläisiä. Sekä *kalâmi'eD* että *rāndalist* ovat rakenteeltaan läpinäkyviä ja niiden appellatiivinen tausta selvä.

Liivin kielestä on Kettusen (mts. 331) mukaan käytetty vastaaviin ilmaisuihin perustuvia nimityksiä kuin liiviläisistä itsestään. Lähinnä länsiliiviläisen *rāndakēl'* -nimityksen ohella on käytetty synonyymeja *līvâ-kēl'*, *līvât kēl'*, *kalâmi'e-kēl'*.

Siitä, että liiviläiset ovat käsittäneet sekä itsensä että latvialaiset Kuurinmaan asukkaiksi mutta tehneet kielellisin perustein eron kahden ryhmän välillä, kertovat nimitykset *rānda-kuràli* (~ *rāndali*, *rāndali*) 'liiviläinen ("rantakuurilainen")' sekä *mō-kuràli* 'latvialainen ("maakuurilainen")'. Latvian kielestä on tämän appellatiivisen yhteyden mukaisesti käytetty *leī'li*-etnonymien lisäksi aikaisemmin myös nimitystä

mō-kēl', *mōmi'e kēl'* (mts. VII—VIII, 229, 331; vrt. 8.1.). Latvialaisista käytetyn "maakuurilainen"-nimityksen takana voidaan nähdä toinen nimitys, jota liiviläiset ovat käyttäneet latvialaisista, *māmiēs* 'maamies': *māmiēs kīšsub rāndalizān ārnāt sālgašt mā* 'der lette reisst dem liven die kleider ab' (mts. 135). Nimitystä *rāndakurālist* 'rantakuurilaiset; Kuurinmaan rannan asukkaat' ovat käyttäneet liiviläisistä myös saarenmaalaiset (muodossa *rannakuralased*). Nimityksen pohjana on Kuurinmaan liivinkielinen nimi *kurā-mā* (-*mō*). Kun vertailukohteena ovat olleet virolaiset, on nimitys *kurāli* 'kuurilainen' voinut merkitä liiviläisiä myös ilman määriteosaa: *mēg ūom kurālist, tē ūot sōrlist* 'wir sind bewohner von Kurland, ihr seid bewohner von Ösel' (mts. 167).

Tiedossa ei ole, kuinka vielä 1800-luvulla eläneitä salatsinliivin puhujia kutsuttiin ja nimitettiinkö heitä ylipäänsä liiviläisiksi (mts. VII). Paul Aristen (1958: 38) mukaan salatsinliiviläiset kutsuivat itseään nimellä *lib*. Kuluvan vuosisadan alussa levisi huhu, jonka mukaan Limbažin kaupungin (*Lemsalu*) lähettyvillä asuisi vielä yksi Liivinmaan liiviläisperhe, jonka kotikielenä olisi liivi. E. N. Setälä lähti liikkeelle tämän huhun innoittamana tarkoituksenaan tutkia Limbažin liiviläisiä. Kävi kuitenkin ilmi, ettei kyseessä ollutkaan liiviläis- vaan latvialaisperhe, jonka isä ja poika käyttivät keskenään keinotekoista salakieltä, jotta äiti ei ymmärtäisi heidän puhettaan. Paikan päällä tehdystä tutkimuksesta selvisi myös, että viimeiset tämän perheen jäsenet, jotka olivat puhuneet liiviä, olivat kuolleet 1860-luvun aikoihin (Uibopuu 1984: 193).

Liiviläisten lähimmät naapurit, latvialaiset, ovat käyttäneet liiviläisistä tavallisesti nimityksiä *līvis*, *līvietis*, *lībis* tai *lībietis*: mon. *lībieši*. Uusimmissa sanakirjoissa hakusanaksi on vakiintunut *b*-llinen variantti. Mühlenbachin ja Endzelīnin (ME 476, 491) sanakirjassa *lībis*, *lībiētis* (fem. *lībiēte*) -sanoissa *b*-vartalo on primääri, mutta tekijät mainitsevat myös rinnakkaisvariantin *līvis*. Sanakirjassa esitetään kolme *līvis*-muotoista hakusanaa: 1. 'der Live', 2. 'der Sumpf, eine moorige, schwankende Stelle' (? < ven. *lywa* 'Moorbruch'), 3. 'Serbigal, ein Stossnetz in seichtem Wasser, eine dreieckige Garnreuse' < vi. *liiv* 'Handnetz'.

Viron kirjakielessä liiviläisistä käytetään nimitystä *liivlane*: *liivlased*. Saman sanan esittää myös Wiedemann (1973: 499, 514), jonka mukaan Liivinmaata on kutsuttu **Lihwlandi-mā*, *Līwlandi-mā*

'Live, Livland'. Aiemmin sitä on kutsuttu alueen keskuksen mukaan "Riiianmaaksi" *Rīamā*. *Kūra-mā* ja *Kūrlane* -sanoille Wiedemann (mts. 424—425) antaa ainoastaan merkitykset 'Kuurinmaa' ja 'kuurinmaalainen, kuurilainen'. Pihkovan virolaiset ovat Wiedemannin mukaan (mts. 1014) saattaneet kutsua hallinnollista Liivinmaata Saarenmaaksi *Sāre-mā*.

Nuorta perua ovat nykyään venäjässä (*livy* 'liiviläiset') ja liettuassa (*lybis* : *lybėšai* — Kurschat 1970: 1310) liiviläisistä käytettävät nimitykset. Liettuun variantti lienee peräisin latviasta, joskin liettuan etymologinen sanakirja (Fraenkel 1962—65) ei tätä sanaa mainitse. Vasmer (1953—58 II: 39) katsoo venäjänkielisen sanan olevan "opittu" ja vertaa sitä vanhaan latinankieliseen *Livonia*-muotoon.

Kuvaavaa nimien muuttumiselle niiden lainautuessa kielestä toiseen on se, että Liivinmaan nimi *Livland* lainattiin 1500-luvulla nimen saksalaisesta variantista puolaan *Liflanty*-muotoisena. Dissimilaation vaikutuksesta se muuttui pian asuun *Iflanty* ja viimein nykyiseen muotoon *Iflanty* (Nieminen 1957: 29).

9.1. *Leivu*

Samaa alkuperää kuin liiviläisistä käytetty nimitys on kaiketi myös Zeltin (vir. Sältna) ja Ilzenen (Ilsna) pitäjän alueella eläneistä ugalaisista, etelävirolaisista käytetty nimitys *leivis* 'leivulainen'. Erilainen vokaali-edustus johtuu siitä, että latvian itämurteissa *ī* on muuttunut *ei*-dif-tongiksi. Viron kielen leivun murteesta käytettiin latviaksi nimitystä *leivu volūda* (Ariste 1968: 604—5, Vaba 1977: 22). Virolaisessa ja suomalaisessa tieteellisessä kirjallisuudessa esiintyvä vartalovokaali -*u*, johtuneen siitä, että latvian määräisen taivutuksen genetiivin -*u* on hahmotettu vartaloon kuuluvaksi. Propriksi on hahmotettu genetiivinen *leivu*-muoto.

Nykyisen Latvian Vidzemen maakunnan pohjoisosassa Koivajoen (latv. *Gauja*) alueella olivat latvialaisten naapureita sekä liiviläiset että ugalaiset eli etelävirolaiset. Kun liiviläiset olivat jo sulautuneet latvialaisiin, puhuivat etelävirolaiset omaa kieltään vielä pitkään. Virolaiset mainitaan Gaujienan (saks. Adsel) seudulla jo 1100-luvun novgorodilaisissa kronikoissa ja niiden jälkeen myöhemmissäkin lähteissä. Erästä vuoden 1636 kirkon pöytäkirjasta käy ilmi, että alueella asui

tuohon aikaan suurin piirtein saman verran virolaisia ja latvialaisia. Leivulaisten asuinalueen eteläosien paikannimistö on myös alkuaan vironkielistä. (Ariste 1962a: 271—273.)

Kielentutkijat ovat tallentaneet leivun murretta 1800-luvun alkupuolelta lähtien. Leivulaisten kieltä ja elämäntapaa tarkasteli lähemmin jo A. J. Sjögren, joka osoitti, että leivulaisten puhuma kieli on viro-kielen murre eikä suinkaan liivin kieltä, kuten useat häntä aikaisemmat kirjoittajat olivat virheellisesti olettaneet. Murteen on katsottu olevan lähinnä Võrussa puhuttua Mõnisten murretta (Ariste 1962a: 266—272).

Leivulaiset on toistuvasti haluttu yhdistää, paitsi nimensä puolesta, myös etnisesti liiviläisiin. Käsitys leivulaisten liiviläisjuurista levisi lähinnä saksalaissivistyneistön ja jossakin määrin leivulaisten itsensä parissa (Ariste 1962a: 273). Tätä ajatusta yritti herätellä M. Stepermanis (1961: 25—), joka oletti että liiviläisalueille tulleiden virolaisten vaikutus materiaaliseen kulttuuriin olisi ollut paljon huomattavampi kuin se on todellisuudessa ollut. Latvialaisten keskuuteen muuttaneet virolaiset olisivat hänen mukaansa sulautuneet nopeammin paikallisiin latvialaisiin. Se, että *leivu* ja *liivi* kuuluvat etymologisesti yhteen, ei silti riitä todistamaan, että leivulaiset olisivat liiviläisten jälkeläisiä. Voidaanhan esittää myös muita esimerkkejä siitä, kuinka samaa alkuperää olevaa nimitystä käytetään läheisistä kielisukulaisista (vrt. *karjala* ja *tšuudi*), eikä aina välttämättä edes samaan kieliryhmään kuuluvista kansoista (esim. *ruotsalainen*-nimityksen merkitykseen 'suomalainen' karjalaisten puheessa).

Stepermanisille vastineeksi kirjoittamassaan artikkelissa Ariste (1962a: 275) korostaa, että leivulaisten kieli on etelävirolainen murre ja että Stepermanisin esittämällä leivulaisten materiaalisen kulttuurin liiviläispiirteillä on paralleeleja myös Virossa. Leivun murteesta ei ole osoitettu sellaisia "liiviläisyyksiä", joita ei tavattaisi myös muista etelävirolaisista murteista. Se seikka, että leivun murteessa on sanastollisia ja foneettisia piirteitä, jotka ovat yhteisiä nimenomaan liivin kanssa, on selitettävissä sillä, että latvian kieli on vaikuttanut kumpaankin kielimuotoon (Ariste 1931: 175—179, 1962a: 274, Vaba 1977, Suhonen 1989).

Leivu-nimityksen yhteydessä on huomattava, että sekaannus perustuu lähinnä siihen, että sekä liiviä että leivun murretta taitamat-

tomat latvialaiset tai baltiansaksalaiset naapurit ovat rinnastaneet leivulaiset liiviläisiin. Leivulaiset itse ovat käyttäneet itsestään *maarahvas*-nimitystä. Heidän latvialaisnaapurinsa ovat kutsuneet leivulaisia samalla nimellä kuin muita virolaisia, *igauņi*. (Ariste 1962a: 274.)

9.2. Liivi historiallisissa lähteissä

Ensimmäisten dokumentoitujen, liiviläisistä kertovien tietojen aikaan liiviä ei puhuttu ainoastaan sillä kapealla rantavyöhykkeellä, jossa liiviläiset asuivat 1900-luvulla, vaan myös Riianlahden kaakkois- ja itärannalla ja sisämaassa Väinä-joen (latv. *Daugava*) varrella. Tästä ovat todisteena mm. Henrikin Liivinmaan kronikassa esiintyvät paikannimet *Kyligunden Targolara, Nurmis, Kiemala, Aliswangas, Matichule* jne. sekä lukuisat muut kronikan tiedot (HLK, Kettunen 1938: VII, Tarvel 1982). Tarvelin (1982: 25) mukaan Henrikin Liivinmaan kronikan kirjoittamisen aikaan liiviläisten asuinalueet ulottuivat 60–100 km levyisenä kaistaleena Väinäjoesta virolaisten asuinalueiden etelärajalle, osin myös Väinäjoen eteläpuolelle. A. J. Sjögren löysi vuonna 1846 tekemällään ensimmäisellä matkallaan liiviläisten luo 22 liiviläistä varsinaiselta Liivinmaalta Salac-joen varrelta (Kettunen 1938: X).

Vaikka liiviläiset ovat asuttaneet nykyisen Latvian alueita jo esihistoriallisena aikana ja heistä on mainintoja myös vanhoissa kirjallisissa lähteissä, ovat varmoina pidetyt tiedot huomattavasti myöhemmältä ajalta kuin itämerensuomalaisista etnonymyistä ensimmäisinä esiintyvät *eesti* ja *finne*. Moller (1756: 7) teki tästä sen päätelmän, että nimitys liiviläinen oli Pliniuksen ja Tacituksen aikaan täysin tuntematon. Eräät ehkä saksalaisten Liivinmaan vallanpitäjien toiveita myötäilleet kirjoittajat esittivät jopa arveluja, ettei nimitystä olisi tunnettu ennen saksalaisten saapumista (Moller 1756: 39).

Eräät tutkijat (viimeksi Uibopuu 1984: 192) ovat tarttuneet antiikin kirjallisuudessa esiintyvään mainintaan *levioni*, jota käytti ensimmäisenä (ennen vuotta 79 jKr.) Pohjois-Euroopan rannikoita kuvanneissa kirjoituksissaan roomalainen valtiomies ja kirjailija Plinius Secundus (61 tai 62 — n. 113). Nimi päättyi sittemmin myös Ptolemaioksen tunnettuun karttaan. Uibopuu katsoo myös muissa kielissä esiintyvän samanmuotoisen vartalon olevan johdettu latinasta.

Kuten moniin antiikin lähteissä esiintyviin nimiin myös liivi-

läisistä käytettävään nimitykseen liittyy tulkinnanvaraisuutta. Ptolemaios (n. 90—160 jKr.) on Tacituksen jälkeen seuraava keskeinen kirjoittaja, ja hän mainitsee kansan nimeltä *levoner*, mihin jo Moller (1756: 8) kiinnitti huomiota: *Ptolemæus förmåler fuller uti det andra århundrad om et slags folck, som hetat Levoner (a), dem man kunde hålla för Livoner eller Lifländare, men så sätter han dem mit uti Scandia eller Sverige, at man dererföre icke för wist säga kan, honom med desse Levoner hafwa förståt Liflands inwånare på andra sidan om Östersjön, om icke man wille tro, at han såsom bårt i Ægypten boende af okunnighet om desse Nordiske länder, flyttar Levonern in uti Scandien, som han bordt sätta öster om Östersjön.*

Useat myöhemmät tutkijat ovat antiikin teosten auktoriteettia kunnioittaen lähteneet siitä, että esiintyvät etnonyymit ovat rinnastettavissa nykyisiin kansoihin vain sillä ehdolla, että historialliselta ajalta tunnettu asuinalue täsmää antiikin kirjoittajien tietojen kanssa. Esimerkiksi K. B. Wiklund (1917—20: 110) arvosteli nimityksen rinnastamista liiviläisiin maantieteellisistä syistä: *Lemovii*-kansan (*levonii*) asuinsijat eivät sijainneet Veikselin suun gooteista pohjoiseen, vaan länteen. Vaikka yleensä (ks. esim. Väveri 1959: 190) on tästä syystä lähdetty siitä, että liiviläisten nimitys esiintyy ensi kerran vasta paljon myöhemmissä lähteissä, sisältää Mollerin arvio Ptolemaioksen mainitsemasta kansasta oleellisen ajatuksen: teoriassa on mahdollista, että huonosti pohjoisia alueita tuntenut ja muiden tietoon luottanut Ptolemaios on yksinkertaisesti sijoittanut mainitsemansa kansan väärään osaan mystistä pohjolaa. Ptolemaioksen tiedot ovat yleensäkin suhteellisen epäluotettavia. Edellä on toistuvasti käynyt ilmi, kuinka epävarmalla pohjalla puhtaasti kielellisen aineiston perusteella tehtävät päätelmät ovat, kun etnonyymit ja historialliset lähteet ovat kyseessä. Kielellisin kriteerein historiallisten lähteiden *levonit* voitaisiin yhdistää liiviläisiin. Näin olettivat ja Ptolemaioksen maantieteellisestä erehdyksestä lähtivät jo eräät varhaiset Mollerin (1756: 8—11) siteeraamat tutkijat.

Tuomo Pekkanen (1984b: 233—234) on tulkinnut Ptolemaioksen *Leuonoi*-nimityksen identtiseksi Pliniuksen **Leviones*-kansan kanssa. Yrittäessään samastaa *levonit* nykyisen Itämeren alueiden kanssa Pekkanen arvelee, että *levonit* voitaisiin yhtä hyvin paikantaa Suomen etelärannikolle kuin Ruotsin puolelle, josta heitä on useimmin etsitty. *Tieto siitä, että he asuvat Skandian keskiosassa, on ehkä luontevimmin ymmärrettävissä siten, että heidän tiedettiin asuvan puoli-*

välissä *Veikselin suulta Vienanmerelle kulkevan vesitien varrella*. Tacituksella esiintyvän ortografisen vaihtelun *m ~ v ~ vi ~ iv* takia *Lemovii* (käsikirjoituksessa myös *Lemonii*) on mahdollista lukea myös **Levonii*, **Levionii* tai **Leivonii*. (Pekkanen 1984b: 235.)

Joitakin vuosisatoja myöhemmin, 800-luvulla, Alfred Suuri kertoo 800-luvulla Donin itäpuolella elävästä kansasta, jota latinaksi kutsutaan *Albani*, mutta he, anglosaksit, kutsuvat nimellä *Liubene* (900-luvulta peräisin olevan käsikirjoituksen mukaan *Liobene*). Mezger (1922: 223) viittasi Adam Bremeniläisen tietoon, että *Liubene*-niminen kansa kutsuu itseään *Wizzi* ja piti mahdollisena, että nimityksen takana olisivat vepsäläiset. Koska maantieteellinen kehys on näiden tietojen osalta jo paljon selvempi, ei rinnastus *liiviin* voi enää tulla kyseeseen, vaikka muodoltaan *Liubene* sopisikin esim. Nestorin kronikassa esiintyvään varianttiin *ljub'*.

Ensimmäiset varmoina pidetyt tiedot liiviläisistä ovat 1000-luvun alusta. Nestorin kronikassa liiviläiset (*lib'*, *ljub'*) mainitaan ohimennen, mutta jo luotettavasti identifioitavasti heti kronikan alkusivuilla pitkässä kansojen luettelossa (ks. s. 16). Väari (1959: 191) arvelee *lju*-alkuisen muodon perustuvan kirjoitusvirheeseen. Läntisistä kirjoittajista ensimmäinen, joka mainitsee kiistatta ja yksiselitteisesti liiviläisiä tarkoittavaksi tulkittavan nimen (*Livi*), on Saxo Grammaticus (Moller 1756: 11, Mezger 1922: 226, Palmeos 1974: 7) sekä pian hänen jälkeensä Liivinmaan kronikan kirjoittaja Henrik. Liivinmaa ja liiviläiset (usein "petolliset liiviläiset") mainitaan Henrikin Liivinmaan kronikassa kymmeniä kertoja eri muodoissa. Henrikin Liivinmaan kronikka sisältääkin korvaamattoman paljon tietoja Liivinmaan keskiajasta ja liiviläisten synkästä historiasta. Esimerkki on ensimmäisen luvun lopusta:

Sillä välin autuas piispa Meynard jäi monien töiden ja vaivojen jälkeen vuoteen omaksi, ja nähdessään kuolemansa tulevan, kutsuu kaikki *Liivinmaan* ja *Turaidan* vanhimat kokoon tiedustellen, haluavatko he hänen kuolemansa jälkeen jäädä ilman piispaa.⁵⁴

⁵⁴*Interea pie memorie Meynardus episcopus post multos labores et dolores cecidit in lectum et videns se moriturum Lyvonie et Thoreide convocat quosque seniores, inquirens, si post mortem suam deinceps carere velint episcopo.* (HLK 28—29.)

Kuvaavaa saksalaisten valloittajien Liivinmaalla ja koko Baltiassa aiheuttaman muutoksen perinpohjaisuudelle ja murskaavudelle on, että vielä 22. luvun (20. vuosi) alussa Henrik aloittaa:

Kahdeskymmenes työvuosi koitti, ei annettu *liiviläisten* maalle sodista rauhaa.⁵⁵

Vieraskielisessä käytössä etnonyymien alkuperäistä tarkoitettaan laajempi käyttö on tuiki tavallista. Henrik on kuitenkin Liivinmaan kronikkaa kirjoittaessaan ollut kaikkien nimien käytössä hyvin tarkka ja saanut kaiketi jatkuvasti itse näkemänsä lisäksi lisätietoa paikallisilta asukkailta. Kirjoittaessaan liiviläisistä Henrik on tarkoittanut liiviläisiä sanan nykyisessä merkityksessä. Tästä todistaa se, että latvialaiset on erotettu selvästi liiviläisistä (10. luku):

Venäläisten salaliitosta *liiviläisten* ja latvialaisten kanssa riikalaisia vastaan. Loput, hajaantuen ympäri maata, kutsuvat *liiviläisiä* ja latvialaisia, joita oikeastaan kutsutaan latgalleiksi, kokoon aseineen.⁵⁶

Alkujaan liiviläisten asuinalueet Riianlahden rannikon läheisyydessä kattanut nimi *Liivinmaa* levisi myöhemmin tarkoittamaan yleensä saksalaisen ritarikunnan valloittamia alueita Itämeren itärannalla.

⁵⁵*Annus bisdenus antistis adveniebat et non a bellis Lyvonum terra silebat.* (HLK 184—185.)

⁵⁶*De conspiratione ruthenorum cum lyvonibus et lettis contra rigenses. Reliqui per terram usquequaque diffusi Lyvones ac Lethos, qui proprie dicuntur Lethigalli, cum armis suis vocant.* (HLK 56—57.)

Samoin erotetaan myös Semgallia ja semgallialaiset (HLK 62—63). Liiviläisistä Henrik on käyttänyt heidän asuttamiensa alueiden mukaan myös nimityksiä *turaidalaiset* ja *väinäläiset*:

...omnis multitudo eorum Holme descendit et convocantes ad se quosdam de Lethonibus, tam Thoredenses quam Veinalenses, omnes in unum conveniunt. (HLK 58—59.)

'...koko heidän joukkonsa laskeutuu Holmin suuntaan ja kutsuen luokseen myös joitakin liettualaisia kokoontuvat kaikki, sekä turaidalaiset että väinäläiset, yhteen.'

Liiviläisten asuinalueen pohjoisemmista osista Henrik käyttää nimeä *Metse-pole*. Tarkemmin identifioimatta alueen kansoista jäivät ainoastaan vendit.

Keskiajan lopulle mennessä *Liivinmaan* nimi (*Livonia*, *Liefflandt*) oli kehittynyt kaikkien Itämeren maakuntien yhteisnimeksi, "Narvajoesta ja Suomenlahdesta Memelin ja Kurisches Haffin tienoille asti" (Tunkelo 1929: 104—105). Saksalainen kalparitarikunta ja myöhemmin saksalainen ritarikunta laajensivat alueitaan ja valtaansa niin että Kuurin-, Liivin- ja Vironmaa lopulta olivat saman saksalaisen hallinnon alaisia. Vielä kauan Liivinmaan ritarivaltion hajoamisen jälkeenkin voi Baltiaa koskevien virkakirjelmien ja asiakirjojen kielessä havaita *Livland*-nimen merkityksessä välillä tapahtuneen muutoksen. Kuningatar Kristiinan aikainen Martinus Zeillerus määritteli Amsterdammassa v. 1656 painetussa teoksessaan *Regnorum Sveciæ, Gothiæ, Magnique Ducatus Finlandiæ etc. Descriptio Nova* silloisen Livonian rajat: "Vastapäätä olevasta Suomesta sitä erottaa välissä oleva Suomenlahti; muilla rajoillaan se koskettaa Moskovan valtakuntaa, Liettuaa ja Itämerä." Zeilleruksen mukaan Livonia jakautui neljään osaan: *Estonia*, *Odepoa* (= Otepää), *Lettia* ja *Churlandia*, joihin on lisättävä vielä *Oesilia* (= Saarenmaa) ja muut saaret. (mts.)

Kuten Tunkelo (mts. 106) on katsonut, eri maakuntien nimittäminen *Livoniaksi* tai *Lieflandiksi* on ymmärrettävä saksalaisten aloittamaksi tavaksi, joka siirtyi myös ruotsin kieleen. Ritarikunnan loppu-aikoina melkein itsenäiseksi valtakunnaksi kehittynyt Liivinmaa lakasi olemasta jo puoli vuosisataa ennen kuin Kustaa II Aadolfista tuli Viron herttua. Noin sata vuotta ritarivaltion häviämisen jälkeen Liivinmaan nimi ilmestyi Ruotsin hallitsijoiden arvonimisarjaan *Estlandiin* rinnastettuna (mts. 110).

Jossakin määrin kyetään seuraamaan, kuinka liivin kieli väistyi latvian tieltä vanhoilla liiviläisillä alueilla saksalaisten valloitettua 1200-luvulla nykyisen Latvian ja Viron alueen. 1300- ja 1400-luvulla liiviläisiä asui vielä eri paikoissa Riian ja Siguldan ympäristössä. Historioitsija Thomas Hiärne kirjoitti muistiin 1670-luvulla Limbažin (saks. *Lemsal*) ja Cēsisin (saks. *Wenden*) kaupunkien välissä sijainneelta alueelta joitakin liivinkielisiä sanoja ja lauseita (Ariste 1958: 37). Kronikassaan Hiärne kirjoittaa liiviä puhuttavan Salac-joen rannoilla, tarkemmin sen suistossa sekä sieltä etelään. Tämän lisäksi hän mainitsee myös Limbažin, Lielupen, Naben ja Vajnažin ympäristön. Liivinmaan historian tutkija J. L. Börger (1778: 85) kirjoitti vuonna 1778, että matkalla Riikaan hän saattoi "Regensbergskoj"-kapakassa tavata henkilökohtaisesti ihmisiä, jotka puhuivat liivin kieltä. B. Ditmar mainitsee

1807 liiviläiset, jotka asuvat Vec-Salacin, Svetcimen sekä Svetupe- ja Salac-jokien rannoilla lähellä merta (Ariste 1958: 37).

9.3. *Liivin* etymologia

Koska luontevaa appellatiivista rinnastusta *liiville* ei ole, on sen etymologia pääpiirteissään selvittämättä. Karsten on selittänyt vanhoissa venäjänkielisissä lähteissä esiintyvän *-b:n* germaaniseksi vaikutukseksi, mitä Vasmer (1953—58 II: 39) pitää kyseenalaisena. Nykyvenäjän *-v:-llinen* variantti on myöhemmän käytännön perua. Perimmiltään liiviläisten ja Nestorin kronikan mainitseman *lib'-*kansan yhteenkuuluvuutta ei kuitenkaan ole epäilty. Myös nykylatviassa käytetään *-b:-llistä* muotoa.

Aiemmin kysyttiin usein, liittyykö liiviläisten nimi jollakin tavalla aunuksien, lyydiläisten ja (äänis)vepsäläisten itsestään ja kielestään käyttämään nimitykseen *livviköt, l'üdikoi, l'üd'iniik; liivin kieli, l'üd'i*. Ongelmaa hämmensi sekin seikka, että Vatjanmaalta löytyy paikannimi Liivtšulä. Liivin kannalta asiaa ei ole juurikaan tarkasteltu, mutta aunuksen, lyydin ja äänisvepsän sana on selitettävissä Karjalassa käyttöön tulleeeksi venäläiseksi lainaksi (vrt 3.1.). Olennaisia ongelmia aiheuttaa myös nykyinen käsitys itämerensuomalaisten kielten varhaishistoriasta ja aikaisesta jakautumisesta eri kantamurteisiin (vrt. Terho Itkonen 1984: 347—363). Ei ole sellaista kontaktialueeksi ja sanarinnastusten tueksi käyvää ydinaluetta, jonka vanha Viro ja Suomenlahden eteläranta tarjosivat vanhojen asutusteorioiden vallitessa. Liiviläisten ja livviköiden nimityksen näennäinen homonymisyys on siis pelkkä sattuma.

Liivin etymologiaksi esitti jo Johannes Messenius (1988: 32, 39) 1630-luvulla henkilönnimeen pohjautuvaa selitystä. Nimi johtui hänen mukaansa "eräästä Livosta tai Libosta, muinaisesta valtiaasta ja ylhäisestä sankarista, joka oli tullut pakolaisena Italiasta. — ...[Libo] sai osakseen pohjoisen Venelandian ja antoi sille itsensä mukaan nimen Libonia. Nykyään sitä kutsutaan Livoniaksi (eli Liivinmaaksi)." Kansanetymologian Libo-ruhtinaasta mainitsee myös Moller (1756: 12—13).

Kahlatessani läpi itämerensuomalaisten kielten ja kansojen nimityksiä käsittelevää aineistoa olen törmännyt edellisen lisäksi vain

kahteen selitykseen, joita on tarjottu liiviläisten nimelle. Vakuuttavaa selitystä nimen synnylle ei ole osoitettu ja sitä pidetään alkuperältään tuntemattomana (Vasmer 1953—58 II: 493, Karulis 1992 1: 518, SSA 2 1995: 76).

Myös eräisiin 'hiekkaa' merkitseviin itämerensuomalaisiin sanoihin *liivi* on rinnastettu jo aikaisin. Rinnastukset ovat tyypillisiä yrityksiä löytää selitys etnonyymille äänneasultaan sitä lähinnä muistuttavasta appellatiivista ja sen merkityksestä. Moller (1756: 12) kirjoittaa Mauririus Branden katsovan liiviläisten saaneen nimensä hyvin hiekkaisesta maastaan, jossa "kansa vielä tänäänkin asuu koko Riikaa ympäröivällä alueella hiekkamäkien välissä". Mm. Moller (1756) ja Schlözer (1771: 499) hyväksyivät tämän etymologian, ja myös Suomen sanojen alkuperä (SSA 2 1995: 76) toteaa varovasti mahdollisen yhteenkuuluvuuden.

Filologisin perustein tarjosi toista selitystä T. E. Karsten (1915: 205—206), joka rinnasti nimen *Livland* — merkityksiä olivat hänen mukaansa itse asiassa 'Sumpfmärk, Küstenland' — kantagermaanin vartaloon **(s)līwa* (misl. *slý* 'schleimige Wasserpflanzen', ru. (Sm) *sli*, *sly* 'slem i sjö- l. havsvatten, beroende på tillvaran av vissa vattn växter därstädes'). Karsten viittasi siihen, että sm. *leiviskä* 'Liespfund' (< mru., alkuosa yhdyssanasta *lifspund* tai suoraan < kas. *līvesch pund* 'leiviskä', SSA 2 1995: 61) oli germaanista perua ja piti mahdollisena, että samasta vartalosta (kgerm. **(s)leiwa-*) olisi peräisin myös Tacituksella esiintyvä kansallisuudennimitys *Leivonii*. Karsten käytti tietoisesti lukutapaa, joka antoi mahdollisuuden tulkita Tacituksen mainitsema etnonyymi *Lemovii* hänelle sopivimmalla tavalla, *Levionii* (Karsten: *Leivonii*). Selityksensä tueksi hän painotti, että Liivinmaan rannoilla maaperä on soista ja viittasi arkeologien hypoteeseihin Liivinmaan ja Ruotsin välillä vallinneista yhteyksistä pronssikaudella ja Pietarin tiedeakatemian bulletiinissa julkaistuun artikkeliin, jossa esitettiin germaanisen **slīwa-* 'Schlamm'-vartalon säilyneen myös itäbalttilaisessa kaupunginnimessä *Libaussa* (vuosina 1253 ja 1508 vielä *Lyva*).

Suomen sanojen alkuperässä (SSA 2 1995: 75—76) erotetaan toisistaan mahdollisesti balttilaiseksi arvioitu sm. *liiva* 'hieno hiekka, liete muta' ~ ink. ja va. *līva* ~ vi. *liiv* 'hiekkä' sekä germaanista perua oleva sm. *liiva* 'lima, kuola; levä; hienoksi kiehunut tai mädännyt (ruoka)' ~ ka. *liiva* ~ ly. *līv*.

Liivin etymologian kannalta on keskeinen kysymys, kuinka vanhaa perua sana (nimenomaan -v:-llinen variantti *līvā*) on liivissä ja onko nimi primaaristi viitannut alueeseen vai ihmisiin. Appellatiivisista merkityksistä 'hiekkä' tai 'soinen maa; rannikko' edellinen edellyttäisi alueen primaariutta, jälkimmäisen osalta kummatkin vaihtoehdot tulisivat kyseeseen. Ovathan liiviläiset käyttäneet omalla kielellään itsestään juuri geografisesti kuvailevaa *rāndalist*-nimitystä. Karstenin teorian ongelma on se, ettei skandinaavisista kielistä löydy mitään tukea 'ranta'-merkitykselle, vaan sana liittyy semantiikaltaan selvästi 'liimaan'. Etnonyymien kehittyminen tällaisesta merkityksestä on hyvin epätodennäköistä. Mitä merkitykseen 'hiekkä' tulee, sopisi se hyvin kuvailemaan itäisen Itämeren hiekkarantoja. Se ei kuitenkaan ole samalla tavalla neutraali kuin esim. 'ihminen; väki', minkä takia 'hiekan' avulla kontrastointiin pitäisi liittyä samanlaista binaarisuutta kuin esimerkiksi *rāndalist*-nimitykseen ('rannan asukkaat' ≠ 'meren tai maan asukkaat'). Suora yhteys esim. virossa ja suomessa 'hiekkä' merkitsevään appellatiiviin — liivissä sitä ei tunneta — ei tästä syystä ole todennäköinen, vaan liiviläisten nimi voinee liittyä siihen korkeintaan jonkin vanhan denotaatioltaan ahtaamman paikannimen välityksellä.

Kettunen kirjoittaa liivin kielen sanakirjassaan (Kettunen 1938: 199), että liiviläisten vastakkaisista arveluista huolimatta lienee *lībā(Z)*, *līvā(Z)* liiviläisten omassa käytössä nuorta perua. Edellinen on tullut kieleen latviasta, jälkimmäinen virosta (ja saksasta).

Lienee selvä, että -b:-llinen muoto on peräisin latviasta. Sannasisäisen -b:-n takia on myös selvää, ettei kronikankirjoittaja Nestorin tieto ole peräisin liiviläisiltä, vaan kaiketi latviankielisiltä ryhmiltä. Jos lähdetään siitä, että Nestorin tieto viittaa liiviläisiin, on se kiistaton todistus siitä, että etnonyymi on tunnettu jo ennen saksalaisten tuloa Baltiaan 1200-luvulla. Henrikin Liivinmaan kronikassa esiintyvät rinnakkain *Lyvonja* ja *lyvones*. Ei ole todennäköistä, että saman etnonyymien kaksi ilmentymää olisivat peräisin virosta kielestä, vaan niillä on selvä yhteys Liivinmaahan. Mitä ilmeisimmin sana on tunnettu Liivinmaan asukkaiden liiviläisten kielessä — onhan Henrik käyttänyt myös muista Baltian alueista ja asukkaista paikallisia nimivariantteja. Koska liivissä ei tunneta astevaihtelua, ei -v- voi johtua heikon asteen (*p : *v, vrt. sm. *hiipiä* : *hiivin*, *läpi* : *lävitse*; mutta li. *lībāZ* ~ sm. *siipi* jne.) yleistyksestä, vaan sen täytyy olla alkuperäinen.

Liivin kielessä tapahtuneiden typologisten muutosten, mm. loppuheiton takia ei liivin fonotaksista kuitenkaan ole juuri apua pohdittaessa *liivi*-etnonymymin alkuperää. Kettunen (1938: 199) postuloi kaksi mahdollista yksikön nominatiivivarianttia *libâ(Z)*, *livâ(Z)*, mihin voi olla kaksi syytä. Sanalla on voinut olla kaksi rinnakkaista perusmuotoa tai hänen käytössään olleet esimerkit eivät ole riittäneet paljastamaan, onko sana luokiteltava vanhaksi *e-/o-/u*-vartaloiseksi⁵⁷ (esim. *kēl'* 'kieli', *mā'G* 'mäki', *nuřm* 'pelto, niitty') vai kaksitavuisiksi *-Z*-loppuiseksi sanaksi (*lāmbaZ*, *vēraZ*). Kummassakin sanatyypissä sijapääätteet agglutinoituvat lähes kautta linjan saman mekaniikan mukaisesti sanavartaloon, ja nominatiivin lisäksi vain illatiivi paljastaa eron, joskin myös illatiivissa on analogian aiheuttamaa tasoittumista (vrt. Kettunen 1938: LV—LVI). Paradigmojen läheisyys on käytännössä aiheuttanut horjuntaa niin, että vanhat kaksitavuiset sanatkin ovat voineet saada analogisen *-Z*-nominatiivin: *lūom* ~ *lūomâZ* 'eläin', *lūdâ* ~ *lūdâZ* 'luuta', *nē'gâ* ~ *nē'gâZ* 'nahka' (Suhonen 1973: 38).

Mikäli kyseessä olisi vanha *e-/o-/u*-vartalo, olisi kuitenkin loppuheitto odotuksenmukaista (**liv*; vrt. Kettunen 1938: 266, 268).⁵⁸ Tosin yhdessä vanhassa uralilaista perua olevassa *e*-vartaloisessa sanassa loppuvokaali on vastoin odotusta säilynyt: li. *kūzâ(z)* ~ vi. *kuusk* ~ sm. *kuusi* 'kuusi (puu)' jne. (SKES 253, SSA 1 1992: 460). Todennäköisempänä *liivin* rekonstruktiona tulisi esitetyin perustein kuitenkin kyseeseen **livVs*. Näin siinä tapauksessa, että liiviläisten ja Liivinmaan nimeä pidetään itämerensuomalaista (liiviläistä) alkuperää olevana. Toinen vaihtoehto on se, että tämän etnonymymin alkuperää on etsittävä naapurikielistä tai esim. samalta suunnalta kuin *eestin*.

⁵⁷Vanhoissa kaksitavuisissa *a-/ä*-vartaloisissa sanoissa on loppuvokaali säilynyt, *i*-vartaloisissa sanoissa se näkyy taivutuksessa (Kettunen 1938: LIV—LV): *pi'n* : mon. *piñiD* (Kettunen 1938: LV, 290) *k#oĩ'* : mon. *k#oĩ'iD* 'sack' (Kettunen 1938: LV, 174—175).

⁵⁸Kaksitavuisissa **ve-/o-/u*-vartaloisissa liivin sanoissa on tapahtunut myös *v:n* vokaaliutuminen *u*:ksi, jos ensi tavu on ollut lyhyt: *să'ũ* (~ *să'ũv*) 'savi', *so'u* 'savu', *ki'u* (~ *ki'ũv*) 'kivi' (Kettunen 1938: XXXVII).

ARKISTOLÄHTEET

Folksarkiv. Forskningscentralen för inhemska språk. Helsingfors.
Nimiarkisto. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.

KIRJALLISUUS

- Adam Bremeniläinen = Tschan, Francis J.: *Adam of Bremen, History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*. New York 1959.
- Adelung, Johann Christoph 1796: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen* 2. Leipzig.
- Ageeva, R. A.: 1970: Об этнониме чудь (чухна, чухарь). — *Этнонимы*, 194—203. Ответственный редактор В. А. Никонов. Москва.
- Airila, Martti 1942: Onko suomessa kehitystä *ia* > *ja*, *iä* > *jä*? — *Virittäjä* 46, 90—91. Helsinki.
- Akiander, M. 1848: Utdrag ur Ryska annaler. — *Suomi* 8, 1—284. Helsingfors.
- AL = *Antiigileksikon*. Teine trükk. Tallinn 1985.
- Alvre, Paul 1989: F. J. Wiedemann — silmapaistev soome-ugri keelte uurija. — Seppo Suhonen (toim.), *Ferdinand Johann Wiedemannin muisto*, 10—14. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki.
- Ariste, Paul 1931: Lisandeid Koiva murrete vokaalide häälikuteloole. — *Eesti Keel* 10, 175—179. Tartu.
- 1938: Sõnaseletusi. — *Eesti Keel* 17, 81—84. Tartu.
- 1954: К вопросу о развитии ливского языка. — *Труды Института языкознания АН СССР* 4, 254—304. Москва.
- 1956a: Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärg. — Harri Moora (toim.), *Eesti rahva etnilisest ajaloost*, 5—23. Tallinn.
- 1956b: Maakeel ja eesti keel. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria* 5, 117—125. Tallinn.
- 1958: Ливы и ливский язык. — *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised* 7, 36—46. Tallinn.

- 1961: Vadjalased Narvas 1549. aastal. — *Keel ja Kirjandus* 4, 543. Tallinn.
- 1962a: Mõni sõna leivudest. — *Etnograafia Muuseumi Aastaraamat* 18, 266—275. Tallinn.
- 1962b: Wotisch ларролаин. — *Commentationes Fenno-ugricae in honorem Paavo Ravila*. SUST 125, 5—10. Helsinki.
- 1965a: Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. — *Sõna sõna kõrvale*. Paul Ariste teaduslikust tegevusest. Emakeele Seltsi Toimetised 7, 80—105. Tallinn.
- 1965b: *Vadja* kohanimedes. — H. Moora ja L. Jaanits (toim.), *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost*, 91—106. Tallinn.
- 1967: Über wotische Ortsnamen. — *Sovetskoe finno-ugro-vedenie* 3, 77—84. Tallinn.
- 1968: Kuidas eestlast on nimetatud — *Keel ja Kirjandus* 11, 603—606. Tallinn.
- Bogdanov N. I. 1958: Народность вепсы и их язык. — *Труды Карельского Филиала Академии Наук СССР* 12, 63—75. Петрозаводск.
- Branch, Michael 1973: A. J. Sjögren; *Studies of the North*. SUST 152. Helsinki.
- Bubrih, David 1926: О языковых следах финских тевтонов — чуди. — *Язык и литература* 1, 53—92. Ленинград.
- 1947: *Происхождение карельского народа*. Петрозаводск.
- Būga, Karlis 1924: Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung. — *Streitberg Festgabe*, 22—35. Leipzig.
- 1961: *Rinktiniai raštai*. Vilnius.
- Bure, Anders 1985: *Pohjoismaiden kuvaus v. 1626*. Suomennos, johdanto, selitykset Tuomo Pekkanen. SKST 427. Helsinki.
- Börger, J. L. 1778: *Versuch über die Alterthümer Lieflands und seiner Völker besonders der Letten*. Riga.
- M. A. Castrén 1857: Etnologische Vorlesungen über die altaischen Völker nebst samojedischen Märchen und tatarischen Helden-sagen. Herausgegeben von Anton Schiefner. — *Nordische Reisen und Forschungen* 4. St. Petersburg.
- 1862: Bemerkungen über Sawolotschenskaja Tschud. — M. A. Castréns Kleinere Schriften. *Nordische Reisen und Forschungen* 13. St. Petersburg.

- Décsy, Gyula 1965: *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Wiesbaden.
- EE ks. ENE.
- Eisen, M. J. 1909: *Eestlaste sugu*. Tartu.
- ENE = *Eesti (Nõukogude) Entsüklopeedia* 1—. Tallinn 1985—.
- Ernits, Enn 1985: Setu(kas). — *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 31, 37—41. Tallinn.
- Eroms, Hans-Werner 1970: Eggers [Hrsg.], *Der Volksname Deutsch*. — *Kratylos* 15 (1972), 185—188. Wiesbaden.
- FMU = *Finlands Medeltidurkunder 1*. Samlade och i tryck utgivna af Finlands statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1910.
- Fraenkel, Ernst 1950: *Die baltischen Sprachen*. Heidelberg.
- Fraenkel = Fraenkel, Ernst: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* I—II. Heidelberg—Göttingen 1962—1965.
- Ganander, Christfrid 1786: *Nytt finskt lexikon* I—III. Helsinki—Porvoo 1937—40.
- Ganander 1789 = Ganander, Christfrid: *Mythologia Fennica eller förklaring öfver de nomina propriis deastrorum, idolorum, locorum, virorum etc.* Näköispainos 1789 ilmestyneestä painoksesta. 4. painos. Helsinki 1984.
- Gerullis, G. 1924: *Baltische Völker*. — *Reallexikon der Vorgeschichte* I. Herausgegeben von M. Ebert. Berlin.
- GO = *Gotländsk ordbok* I—II. På grundval av C. och P. A. Säves samlingar redigerad av G. Danell, A. Schagerström och Herbert Gustavson. Uppsala 1918—1945.
- Granit, J. M. 1963: Vilket är Finlands äldsta kända namn? — *Namn och bygd* 51, 120—123. Lund.
- Grotenfelt 1912 = *Suomenkielisiä historiallisia asiakirjoja Ruotsin vallan ajalta vuosilta 1548—1809*. Julkaissut Kustavi Grotenfelt. Helsinki.
- Grünthal, Riho 1990: *Itämerensuomalaisten kielten ja kansojen nimitykset*. Pro gradu -tutkielma. Painamaton käsikirjoitus. Helsingin yliopisto.
- Haavio, Martti 1965: *Bjarmien vallan hävitys ja tuho*. Porvoo—Helsinki.
- Hagu, Paul 1978: Setude etnogenees agraartavandi valgusel. — *Keel ja Kirjandus* 21, 616—623. Tallinn.

- Hakulinen, Lauri 1958: *Sanojen sanottavaa. Kirjoitelmia suomen kielestä ja suomalaisesta sanomisen taidosta*. Tietolipas 16. Helsinki.
- Helle, Anton Thor 1732: *Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischer Sprache*. Halle.
- Hellquist, Elof 1948: *Svensk etymologisk ordbok* I. Tredje upplagan. Lund.
- 1980: *Svensk etymologisk ordbok* I—II. Tredje upplagan. Lund.
- Hinderling, Robert 1981: *Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie*. Wiesbaden.
- HLK = *Henriku Liivimaa kroonika*. Tõlkinud Richard Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn 1982.
- Hofstra, Tette 1985: *Ostseefinnisch und germanisch. Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961*. Groningen.
- Holmberg, Maj-Lis 1976: Om Finnland och övriga finnländer i den isländska fornlitteraturen. — *Arkiv för nordisk filologi* 91, 166—191. Lund—København.
- Hultman, Oskar 1896: Språkliga fornminnen. 3. Ordet *finne*. — *Finskt Museum* III, 81—84. Helsingfors.
- Hutterer, Miklós 1986: *A germán nyelvek*. Budapest.
- Huurte, Matti 1979: *9000 vuotta Suomen esihistoriaa*. Helsinki.
- 1984: Itä-Suomen rautakautinen asutus arkeologian valossa. — *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131, 303—317. Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa 1996: *Vaaja*, muinainen vallan merkki. — *Kielen kannoilla*, 241—253. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 86. Helsinki.
- Idman, Nils 1774: *Försök, At wisa gemenskap Emellan Finska och Grekiska Språken, Såsom Tjenande til Uplysning I Finska Folkets Historie*. Åbo.
- Inno, Karl 1982: Aestii, the Estonians, and the Origin of *Eesti*. — *UAIb* 54, 57—85. Bloomington.
- IS = R. E. Nirvi (toim.): *Inkeröismurteiden sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII. Helsinki 1971.

- Itkonen, Erkki 1941: Lappalaista merkitsevistä nimityksistä ja niiden historiallisesta taustasta. — *Virittäjä* 45, 76—93. Helsinki.
- 1946: Lappalaisten esihistoriaa valaisevia sanoja. — *Virittäjä* 50, 401—421. Helsinki.
- 1959: Finnar. — *Kulturhistoriskt leksikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 4, 276—277. Helsingfors.
- 1960: *Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis*. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten 7. Helsinki.
- 1961: Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta. — *Tietolipas* 20. Helsinki.
- Itkonen, T. I. 1932: Lappische Lehnwörter im Russischen. — *Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia B* 27: 7, 45—65. Helsinki.
- 1942: Karjalaiset ja Kuolan-Lappi. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 22, 40—55. Helsinki.
- 1958: *Koltan- ja kuolanlapiin sanakirja I—II*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XV. Helsinki.
- Itkonen, Terho 1971: Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukse- laismurteiden synty. — *Virittäjä* 75, 153—185. Helsinki.
- 1982: *Laaja, lavea, lakea ja laakea*. Lisiä suomen *kj*-sanojen vaiheisiin. — *Virittäjä* 86, 121—139. Helsinki.
- 1984: Suomessa puhutun suomen kantasuomalaiset juuret. — *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131, 347—363. Helsinki.
- Jaakkola, Jalmari: Suomen varhaishistoria. — *Suomen historia* 2. Porvoo—Helsinki 1935.
- Jaanits, L. 1975: Merevaigu esmasest levikust läänemeresoomlastel. — *Fenno-ugristica* 1, 137—148. Tartu.
- Jansson, Sven 1945: *Sagorna om Vinland I. Handskrifterna till Erik den rödes saga*. Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademien handlingar, del 60: 1. Stockholm.
- Joalaid, Marje 1989: Этническая территория вепсов в прошлом. — *Проблемы истории и культуры вепсской народности*, 76—83. Петрозаводск.
- Jóhannesson, Alexander 1956: *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.

- Johansen, Paul 1951: *Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm.
- 1953: Novgorod und die Hanse. — *Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Gedächtnisschrift für Fritz Rörich*. Lübeck.
- Jordanes: *Goottien historia*. Suomentanut Lasse Lindström. Turku 1985.
- Juslenius, Daniel 1745: *Suomalaisen sana-lugun coetus*. Stockholm 1745. Näköispainos. SKST 288. Helsinki 1968.
- Jämsä, Tuomo 1988: Lappi pakenee, lanta sikenee: sanojen *Lappi* ja *lappalainen* alkuperä. — *Sananjalka* 30, 45—71. Turku.
- Kalima, Jalo 1915: *Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen*. Helsinki.
- 1919: *Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen*. SUST 44. Helsinki.
- 1936: *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat*. SKST 202. Helsinki.
- 1942: *Sisso (Sissonen) ja Sissi (Sisso et Sissi)*. — *Virittäjä* 46, 267—272. Helsinki.
- 1952: *Slaavilaisperäinen sanastomme*. SKST 243. Helsinki.
- Kallas, Oskar 1894: Lutsi maarahvas. — *Suomi* 3:12. Helsinki.
- 1903: Kraasna maarahvas. — *Suomi* 4: 10. Helsinki.
- Karsten, T. E. 1915: *Germanisch-finnische Lehnwortstudien. Ein Beitrag zu der ältesten Sprach- und Kulturgeschichte der Germanen*. Acta Societatis Scientiarum Fennicae 45:2. Helsinki.
- 1918: Ett par språkhistoriska anmärkningar. — *Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland* 139:3. Helsingfors.
- 1935: Våra ortnamn. — *Kultur och språk* I. Populärt vetenskapliga uppsatser, 3—43. Helsinki.
- 1936a: Beröringar mellan svenskt och finskt folkspråk i Finland med särskild hänsyn till Österbotten. — *Folkmålstudier* 4, 433—540. Helsingfors.
- 1936b: Zu den ältesten Völker- und Ortsnamen der Ostseeländer. — Helmut Arntz (hrsg.), *Germanen und Indogermanen II. Festschrift für Herman Hirt*, 471—492. Heidelberg.
- 1943: Finnar och germaner. Folk- och kulturberöringar från tre årtusen. — *Folkmålstudier* 9. Helsingfors.
- Karulis, Konstantīns 1992: *Latviešu etimologijas vārdnīca* I—II.

Rīga.

- Katz, Hartmut — Koch, Christoph 1987: (J)UGRA. Zur ursprünglichen bestalt des Ugriernamens. — *UAJb, Neue Folge* 7, 99—104. Göttingen.
- Keem, Hella 1959: Epenteetilisest palatalisatsioonist tartu murdes. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat* IV, 145—151. Tallinn.
- Keem, Hella 1970: *Tartu murde tekstid*. Eesti murded III. Tallinn.
- Kettunen, Lauri 1929: *Eesti ja Viro*. — *Virittäjä* 33, 274—279. Helsinki.
- 1938: *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V. Helsinki.
- 1940: Karjalaisen heimon ja "karjalan kielen" iästä ja alkupe-
räästä. — *Virittäjä* 44, 129—144, 281—301. Helsinki.
- 1954: Vanhaa ja uutta nimestä *Suomi, suomalainen*. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 34, 101—108. Helsinki.
- 1955: *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 90: 1. Helsinki.
- 1960: *Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet*. SUST 119. Helsinki.
- Kiparsky, Valentin 1939: Baltische Sprachen und Völker. — C. Engel (hrsg.), *Baltische Lande I: Ostbaltische Frühzeit*. Leipzig.
- 1965: Tšuudit. — *Otavan Iso Tietosanakirja* 9, 30. Helsinki.
- Kirkinen, Heikki 1981: Portti itään ja länteen. — *Karjala* 1, 11—23. Hämeenlinna.
- 1983: Karjalan heimo ja asutus. — *Karjala* 4, 11—23. Hämeenlinna.
- 1984: Suomi ja sen asukkaat venäläisissä lähteissä vuoteen 1323. — *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131, 265—282. Helsinki.
- Kiviniemi, Eero 1971: Vastakohta- ja variointinimistä. — *Virittäjä* 75, 123—134. Helsinki.
- 1975: *Paikannimien rakennetyypeistä*. Suomi 118:2. Helsinki.
- 1977: *Väärät vedet. Tutkimus mallien osuudesta nimenmuodostuksessa*. SKST 337. Helsinki.
- 1984: Nimistö Suomen esihistorian tutkimuksen aineistona. — *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. Bidrag till kännedom

- av Finlands natur och folk 131, 327—346. Helsinki.
- 1990: *Perustietoa paikannimistä*. SKST 516. Helsinki.
- KKS = *Karjalan kielen sanakirja I—IV*. Helsinki 1968—1993.
- Kluge, Friedrich 1989: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin — New York.
- von Knorring, Frans P. 1833: *Gamla Finland eller Det fordna Wiborgska Gouvernement*. Åbo.
- Koivulehto, Jorma 1985: Lehnwörter im Bereich von 'Korn', 'Finne', 'Flosse'. — *Lyökäämme käsi kätehen. Beiträge zum Sprachkontaktforschung im Bereich des Finno-ugrischen und des Germanischen*. A. D. Kylstra zum 65. Geburtstag, 85—94. Amsterdam.
- 1993: Suomi. — *Virittäjä* 97, 400—408. Helsinki.
- Koponen, Eino 1993: *Viron murren sanaston etelävirolainen komponentti. Sanaston alkuperän tarkastelua ja itämerensuomalaisista sananmuodostusoppia*. Lisensiaatintyö. Painamaton käsikirjoitus. Helsingin yliopisto.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKST 370. Helsinki.
- Korkkanen, Irma 1975: *The peoples of Hermanaric. Jordanes, Getica 116*. Suomalaisen Tiedeakatemian toimituksia B 187. Helsinki.
- Kukk, Tiit 1989: *Vesjegonskin karjalaisten tšastuškoja*. Castrenianumin toimitteita 32. Helsinki.
- Kurschat, Alexander 1968—1973: *Litauisch-Deutsches Wörterbuch I—IV*. Herausgegeben von Wilhelm Wissmann und Erich Hoffmann unter Mitwirkung von Arnim Kurschat und Hertha Krick. Göttingen.
- Kuujo, Erkki 1990: Inkerin suomalaisasutuksen synnystä 1600-luvulla. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 69—70, 135—142. Helsinki.
- Kuusi, Matti 1983: *Karjalan arvoitus*. — *Virittäjä* 87, 235—241. Helsinki.
- von Köppen, Peter 1867: *Erklärender Text zu der ethnographischen Karte des St. Peterburger Gouvernements*. St. Petersburg.

- Laanest, Arvo 1975: *Sissejuhatas läänemeresoome keeltesse*. Tallinn.
- 1986: Isuri keele ajalooline foneetika ja morfoloogia. Tallinn.
- Langenfelt, Gösta 1958: Finns in Widsith. — *Svio-Estonica* 14 (Ny följd 5), 9—18. Lund 1958.
- Laua, Alise 1981: *Latviešu leksikoloģija*. Otrs, papildināts izdevums. Rīga.
- Laul, S. 1971: Об этнической принадлежности курганов юго-восточной Эстонии. — *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria* 19, 319—331. Tallinn.
- Laur, Wolfgang 1954: Aisten/Esten, eine germanische Volksbezeichnung im baltischen Raum. — *Zeitschrift für Ostforschung* 3, 223—233. Marburg—Lahn.
- Lehmann, Winfred P. 1986: *A Gothic etymological dictionary*. Leiden.
- Lehtiranta, Juhani 1989: *Yhteissaamelainen sanasto*. SUST 200. Helsinki.
- Ligi, Priit 1980: Tšuudid ajalookirjanduses. — *Keel ja Kirjandus* 23, 610—616. Tallinn.
- 1986: О води на территориях Эстонии. — *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, s. 156—167. Tallinn.
- 1989: Vadjalastest arheoloogi pilguga. — *Keel ja Kirjandus* 32, 22—25. Tallinn.
- Lihatšov, Dmitri 1994 = *Nestorin kronikka*. Akateemikko Dmitri Lihatšovin venäjänkielisestä tulkinnasta suomentanut Marja-Leena Jaakkola. Porvoo—Helsinki—Juva.
- Lindroth, Hjalmar 1918: Onomatologiska anmärkningar till T. E. Karstens Germanisch-Finnische Lehnwortstudien. — *Namn och bygd* 5, 19—52. Lund.
- Lindström 1985, ks. Jordanes.
- Linna, Martti — Lagerstedt, Jorma — Palmén, Erkki 1988 = Johannes Messenius: *Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka*. Latinan kielestä suomentaneet Martti Linna, Jorma Lagerstedt ja Erkki Palmén. SKST 467. Helsinki.
- LK = *Latviešu-krievu vārdnīca* I—II. Sastādījis autoru kolektīvs V. Bisenieka un I. Niseloviča redakcijā. Rīga 1979—81.

- Lomonosov, M. 1952: *Полное собрание сочинений VI*. Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. 1747—1765 гг. Москва—Ленинград.
- Lõugas, Vello 1978: Kuidas Virumaa endale nime sai? — *Horisont* 1978: 7, 10—11. Tallinn.
- Lõugas, Vello — Selirand, Jüri 1989: *Arheoloogia Eestimaa teedel*. Teine parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn.
- LS = Lyydiläismurteiden sanakirja. Toimittanut ja julkaissut Juho Kujola. Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX. Helsinki 1944.
- LV = *Latviešu-vācu vārdnīca*. Sastādījis autoru kolektīvs. V. Bisenieka un I. Niseloviča redakcijā. Pārstrādāts otrais izdevums. Rīga 1980.
- Lytkin, Vasili 1970: Läänemeresoome laensõnad permi keeltes. — *Keel ja Kirjandus* 13, 467—469. Tallinn.
- LÄGLOS = A. D. Kylstra — Sirkka-Liisa Hahmo — Tette Hofstra — Osmo Nikkilä: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. Amsterdam—Atlanta 1991.
- Lönnrot, Elias 1853: *Om det nord-tschudiska språket*. Helsingfors.
- Madisson, Tiit 1988: Kas vene kroonikate tšuude võib idenifitseerida eestlastega? — *Tulimuld* 38, 43—45. Lund.
- Manninen, Ilmari 1932: *Die finnisch-ugrischen Völker*. Leipzig.
- ME = *K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelīn. Rīga 1923—32.
- Melnikova, E. A. 1986: *Древне-скандинавские географические сочинения*. Москва.
- Menges, Karl H. 1981: Kylfingar. — *UAJb, Neue Folge* 1, 88—92. Göttingen.
- Meri, Lennart 1976: *Hõbevalge*. Reisikiri tuulest ja muinasluulest. Tallinn.
- 1982: *Hõbevalgem*. Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest. Tallinn.
- Messenius, Johannes 1988: *Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka*. Latinan kielestä suomentaneet Martti Linna, Jorma Lagerstedt ja Erkki Palmén. SKST 467. Helsinki.
- Mezger, Fritz 1922: Altgermanische Zeugnisse zu ost- und nordeuropäischen Völker- und Ländernamen. — *Ungarische Jahr-*

- bücher* II, 223—226. Berlin & Leipzig.
- Mikkola, J. J. 1894: *Berührungen zwischen den westfinnischen und den slavischen Sprachen*. SUST 8. Helsinki.
- 1902a: Объяснения некоторых славянских словъ. — *Русский филологический вестник* 48. Warszawa.
- 1902b: Finnisch-slavische beziehungen. — *FUF* 2, 72—76. Helsinki.
- 1909: Varsinaissuomalaisten alkuperästä. — *Suomalaisen Tiedakatemian esitelmät ja pöytäkirjat* 1908, 10—12. Helsinki.
- 1928: Venäläisistä kronikoista pohjoismaiden keskiajan historian lähteinä. — *Historiallinen aikakauskirja*. Helsinki.
- 1932: Paikannimien alalta II. — *Virittäjä* 36, 223—226. Helsinki.
- 1934: Kaleva. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 14, 106—110. Porvoo.
- 1938: *Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch*. SUST 75. Helsinki.
- 1942: *Lännen ja idän rajoilta*. Historiallisia kirjoitelmia. Porvoo—Helsinki.
- van Mingroot, Erik — van Ermen, Eduard 1988: *Suomen ja Skandinavian vanhoja karttoja*. Helsinki.
- Moller, Arvid 1756: *Kort Beskrifning Öfver Est- och Lifland, jemte undersökning om Dessa Länders Inbyggares, i synnerhet det Estniska och Finska Folklagets ursprung*. Västerås.
- Moora, Aliise 1964: *Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafilise uurimus eesti-vene suhetest*. Tallinn.
- Moora, Aliise ja Harri 1964: Lisandeid vadjalaste ja isurite etnilisele ajaloole. — *Etnograafilise Muuseumi Aastaraamat* 19, 88—209. Tallinn.
- Moora, Harri 1956: Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. — H. Moora (toim.), *Eesti rahva etnilisest ajaloost*, 41—119. Tallinn.
- Much, Rudolf 1967: *Die Germania des Tacitus*. Dritte, beträchtlich erweiterte Auflage, unter Mitarbeit von Herbert Jankuhn herausgegeben von Wolfgang Lange. Heidelberg.
- Mustelin, Olof 1962: "Finländsk" och "finländare". Om ett ordpar och dess historia. — *Skrifter utgivna av Svenska litteratur-*

- sällskapet i Finland* 391, 65—100. Historiska och litteraturhistoriska studier 37. Helsingfors.
- Mägiste, Julius 1950: Tšuudien kansallisuusnimen alkuperän ongelma ja suomen *suudin*, vir. *suue* 'kiila'. — *Virittäjä* 54, 74—79. Helsinki.
- 1952: Suomalaisesta siirtoasutuksesta Viron pohjoisrannikolla ja Hiidenmaalla. — *Virittäjä* 56, 311—321. Helsinki.
- 1955: Drei ostseefinnische Ortsnamen. 1. Fi. Inkeri, Inkere, Ingermanland usw. — *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia* 2, 71—78. Stockholm.
- 1970: *Ugalane, mokša ja neemets*. — *Tulimuld* I, 73—77. Lund.
- 1977: *Setukaistekstejä*. SUST 159. Helsinki.
- 1982—83: *Estnisches etymologisches Wörterbuch* 1—12. Painamaton käsikirjoitus. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki.
- Nasonov, A. N. 1951: "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. Москва.
- Németh, J. 1972: Zoltán Gombocz et la théorie des mots d'emprunts turks bulgares du hongrois. — *Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire*, 203—212. Rédacteurs J. Erdődi, J. Gergely, J.-L. Moreau, J. Perrot. Budapest.
- Nestorin kronikka 1994 = *Nestorin kronikka*. Akateemikko Dmitri Lihatsšovin venäjänkielisestä tulkinnasta suomentanut Marja-Leena Jaakkola. Porvoo—Helsinki—Juva 1994.
- Nielsen, Konrad 1979: *Lappisk (samisk) ordbok. Bind III. 2.* opplag. Oslo.
- Nieminen, Eino 1934: Der stammauslaut der ins urfinnische entlehnten baltischen *ā*-feminina. — *FUF* 22, 5—66. Helsinki.
- 1957: Viikatteen ja sen hamaran nimityksistä. — *Virittäjä* 61, 23—34. Helsinki.
- Nikonov, V. A. 1970: Этнонимия. — *Этнонимы*, 5—33. Ответственный редактор В. А. Никонов. Москва.
- Nirvi, R. E. 1961: Inkeroismurteiden asema. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 41, 99—132. Helsinki.
- Nissilä, Viljo 1954: Syntymäpaikkaa ja -yhteisöä ilmaisevia sanoja nimistössämme. — *Virittäjä* 58, 246—289. Helsinki.
- 1959: *Suomi*-nimen ongelma. — *Virittäjä* 63, 292—305.

- Helsinki.
- 1961: *Inkeri*-nimen etymologioista. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 41, 133—139.
 - 1962a: *Suomalaista nimistöntutkimusta*. SKST 272. Helsinki.
 - 1962b: Karjalan nimestä. — *Virittäjä* 66, 345—367. Helsinki.
 - 1965: Landskapsnamn: Finland. — *Kulturhistoriskt leksikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 10, 256—262. Helsingfors.
 - 1967: Virolaisia kosketuksia Suomen nimistössä. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 47, 283—302. Helsinki 1967.
 - 1971: Éléments varégues dans la toponymie de l'Est du Golfe de Finlande. — *Études Finno-Ougriennes* 8, 213—222. Paris.
- Nordenskiöld, A. E. 1973: *Facsimile-atlas to the Early History of Cartography*. Translated from the Swedish original by Johan Adolf Ekelöf and Clements R. Markham. New York.
- Noreen, Adolf 1903: *Spridda studier*. Andra samlingen populära uppsatser. Stockholm.
- NPL = Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва—Ленинград 1950.
- NS = *Nykysuomen sanakirja* I—II. *Lyhentämätön kansanpainos*. Kolmas painos. Porvoo—Helsinki 1970.
- Nuutinen, Olli 1989: *Järvi* — balttilainen laina. — *Virittäjä* 93, 497—503. Helsinki.
- OFSF = *Ordbok över Finlands svenska folkmål* I av Olav Ahlbäck. Forskningscentralen för de inhemska språk skrifter 1. Helsingfors 1982.
- OIT = *Otavan Iso Tietosanakirja* 1—10. *Encyclopaedia Fennica*. Helsinki 1960—1965.
- Oja, Aulis 1956: *Suomi ja Varsinais-Suomi*. — *Kotiseutu*, 8—11. Helsinki.
- 1959: Finland. — *Kulturhistoriskt leksikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 4, 270. Helsingfors.
- Ojansuu, Heikki 1899: Nimistä *Suomi* ja *suomalainen*, *finne* ja *Finland*. — *Virittäjä* 3, 81—91. Helsinki.
- 1906: Yhtä ja toista. — *Virittäjä* 10, 31—32. Helsinki.
 - 1913: *Suomi*-(*Soome*-), *Lappi*-(*Lapi*-) ja *Loppi*-(*Löpe*-)nimet Virossa. — *Virittäjä* 17, 84—89. Helsinki.
 - 1919: Nimistä *Suoma*, *Suomi*, *suomalainen* ja *suomalaishei-*

- mon asuma-alueista. — *Turun Suomalaisen Yliopistoseuran Vuosikirja* 1—2, 131—145. Turku.
- 1920: *Suomalaista paikannimitutkimusta I*. Turku.
- Olaus Magnus 1973 = Olaus Magnus Gothus: *Pohjoisten kansojen historia. Suomea koskevat kuvaukset*. Kääntänyt Kaarle Hirvonen. Esipuheen ja selitykset laatinut Kustaa Vilkuna. Helsinki 1973.
- OÖD = *Ordbok över de östsvenska dialekterna* av Herman Vendell. Helsingfors 1904—1906.
- ÕS = R. Kull ja E. Raiet (toim.): *Õigekeelsuse sõnaraamat*. 3. trükk. Tallinn 1980.
- Pall, Valdek 1969: *Põhja-Tartumaa kohanimed I*. Tallinn.
- 1977: *Põhja-Tartumaa kohanimed II*. Tallinn.
- 1982: Idamurde vahekorraest naabermurretega ja vadja keelega. — *Keel ja Kirjandus* 25, 246—251. Tallinn.
- Palmaru, Raivo. 1980: Eesti vanemais kirjalikes allikais. — *Keel ja Kirjandus* 23, 261—269. Tallinn.
- Palmeos, Paula 1974: Kes on meie keelesugulased? — A. Künnap — P. Palmeos — T. Seilenthal: *Põhja ja itta*, 7—43. Tallinn.
- Papp, Ferenc 1980: *Lomonosov, Kalmár György és a csúdok*. A magyar nyelvtudományi társaság kiadványai 155. Budapest.
- Parrot, J. L. von 1828: *Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liwen, Lätten, Eesten mit Hinblik auf einige benachbarte Ostseevölker I*. Stuttgart.
- Pekkanen, Tuomo 1963: "Suomi, vir honorabilis inter suos anno 811". — *Virittäjä* 67, 266—270. Helsinki.
- 1968: The Ethnic Origin of the Doulosporoi. — *Arctos. Acta Philologica Fennica*, 76—83. Helsinki.
- 1969: Skandinavia antiikin kirjallisuudessa. — *Virittäjä* 73, 405—407. Helsinki.
- 1984a: Suomen kieltä 500-luvulta. — *SUSA* 79, 123—149. Helsinki.
- 1984b: Suomi ja sen asukkaat latinan- ja kreikankielisessä kirjallisuudessa 1000-luvulle asti. — *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131, 227—247. Helsinki.
- 1984c: *Karjalan nimi*. — *Virittäjä* 88, 191—193. Helsinki.

- 1985 = Bure, Anders 1985: *Pohjoismaiden kuvaus v. 1626*. Suomennos, johdanto, selitykset Tuomo Pekkanen. SKST 427. Helsinki.
- 1988: *Tacitus — Germania*. Latinan kielestä kääntänyt ja lyhyesti selittänyt Tuomo Pekkanen. 2. painos. Helsinki.
- Pimenov, V. 1965: *Wepсы*. Moskva—Leningrad.
- Pimenov, V. — Strogalštšikova, Z. 1989: Вепсы. Расселение, история, проблемы этнического развития. — *Проблемы истории и культуры вепсской народности*, 4—26. Петрозаводск.
- Pitkänen, Ritva Liisa 1985: *Turunmaan saariston suomalainen lainanimistö*. SKST 418, Helsinki.
- Pohjanvalo, Pekka 1950: *Salmin murteen sanakirja*. Täydennysosa. Helsinki.
- Popov, A. I. 1973: *Названия народов СССР*. Ленинград.
- Porthan, Henrik Gabriel 1873: *Opera selecta. Pars quinta*. Helsingfors.
- 1982 = *Henrik Gabriel Porthanin valitut teokset*. SKST 373. Helsinki.
- Posti, Lauri 1958: Zur Geschichte des Wandels *k > tš* im Wotischen. — *SUSA* 60:8. Helsinki.
- 1965a: Vatjalaiset. — *Otavan Iso Tietosanakirja* 9, 1091. Helsinki.
- 1965b: Vepsäläiset. — *Otavan Iso Tietosanakirja* 9, 1202—1203. Helsinki.
- PSRL = Полное собрание русских летописей 9—12. Москва 1965.
- Pukki, Hannes 1947: Vatjalaisten ja lappalaisten kansallisuudennimisestä. — *Virittäjä* 51, 270—279. Helsinki.
- Puntila, Matti 1996: Pernajan Kabböle. Suomen ainoa virolaiskylä. — *Kielen kannoilla*, 292—311. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 86. Helsinki.
- Puss, Hugo 1973: Hiidlaste seltsid. Etüüd Hiiumaa siseetnonüümikaalalt. — *Keel ja Kirjandus* 16, 678—681. Tallinn.
- Pöllä, Matti 1992: Laatokan länsirannikon asujaimiston etnisen koostumuksen muutokset rautakaudella ja Karjalan synty. — Kyösti Julku (toim.), *Suomen varhaishistoria*, 416—447. *Studia historica septentrionalia* 21. Rovaniemi.
- Qvigstad, J. 1893: *Nordische Lehnwörter im Lappischen*. Christia-

nia.

- Ravila, Paavo 1937: Das Merja-problem im lichte der ortsnamenforschung. — *FUFA* 26, 1—17. Helsinki.
- 1939—1940: Merja und tscheremissen. — *FUF* 26, 19—26. Helsinki.
- Rédei, Károly 1991: Bemerkungen zu zwei mißlungenen etymologischen Versuchen. — *FUF* 50, 161—171. Helsinki.
- Renvall, Gustav 1826: *Lexicon linguae finnicæ cum interpretatione duplici copiosore latina, brevior germanica*. Åbo.
- Richter, E. 1979: Интеграция сету с эстонской нацией. — *Очерки о развитии хозяйства и быта эстонских крестьян в 19 и 20 веке*. Tallinn.
- Ränk, Gustav 1960: *Vatjalaiset*. SKST 267. Helsinki.
- Räsänen, Martti 1952a: *Viro*-sanen varhaisin maininta kirjallisuudessa. — *Virittäjä* 56, 39. Helsinki.
- 1952b: Esiintykö sana *Viru* arabialaisissa lähteissä. — *Virittäjä* 56, 211. Helsinki.
- 1962: Suomalais-ugrilaisten kansojen vanhimpien kirjaimistojen alkuperästä. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 42, 129—133. Helsinki.
- Rätsep, Huno 1989: Eesti keele tekkimise lugu. — *Akadeemia* 1, 1503—1524. Tartu.
- Saareste, Andrus 1952: *Kaunis Emakeel*. Lund.
- 1958—63: *Eesti keele mõisteline sõnaraamat 1—4*. Stockholm.
- Šahmatov, A. A. 1911: *К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях I—II*. Известия Императорской Академии Наук. Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg.
- Saks, Edgar Valter 1960: *Aestii, an analysis of ancient European civilization*. Studies in the ur-European history I. Montreal—Heidelberg.
- Saksa, Aleksanteri 1992: Karjala ennen kolmatta ristiretkeä. — Kyösti Julku (toim.), *Suomen varhaishistoria*, 468—479. *Studia historica septentrionalia* 21. Rovaniemi.
- Saloheimo, Veijo 1990: Itäisen Inkerin väestömuutoksia Ruotsin valan alussa. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 69—70, 143—148. Helsinki.

- 1991: Inkerinmaan asutus ja väestö 1618—1700. — Pekka Nevalainen ja Hannes Sihvo (toim.), *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*, 67—82. SKST 547. Helsinki.
- Sammallahti, Pekka 1989: *Sámi-suoma sátnegirji*. Utsjoki.
- 1995: Language and roots. — Heikki Leskinen (red.), *CIFU VIII : I. Orationes plenariae et conspectus quinquennales*, 143—153. Jyväskylä.
- Schlözer, August 1771: *Allgemeine nordische Geschichte*. Halle.
- Setälä, E. N. 1892: Lisiä Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. — *Suomi* 3:5, 181—348. Helsinki.
- 1917: Suomensukuisten kansojen esihistoria. — *Maailmanhistoria*, 476—516. Helsinki.
- 1926: Suomensukuisten kansojen esihistoria. — *Suomen suku* 1, 120—189. Helsinki.
- 1931: Die älteste Germanenname im Finnischen — ein baltischer Wort. — *Annales Academiae Scientiarum Fennicae* B 27, 396—408. Helsinki.
- Sjögren, A. J. 1830: *Über die älteren Wohnsitze der Jemen. Ein Beitrag zur Geschichte der tschudischen Völker in Russland*. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg 6: 1. 3-me livraison. St.-Petersbourg.
- 1861: *Gesammelte Schriften* I. Historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden. St. Petersburg.
- SKES = Y. H. Toivonen — Erkki Itkonen — Aulis J. Joki — Reino Peltola: *Suomen kielen etymologinen sanakirja* I—VI. Helsinki 1955—1981.
- SKJaTG = *Словарь карельского языка (тверские говоры)*. Составитель А. В. Пунжина. Петрозаводск 1994.
- SKP = *Suomen kielen perussanakirja* 1—3. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Helsinki 1990—1994.
- Šramek, Rudolf 1973: Zum Begriff "Modell" und "System" in der Toponomastik (*). — *Onoma*. Vol. XVII (1972/73), 55—75. Leuven.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä* 1—2. SKST 556 (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62). Helsinki 1992—1995.
- SSNK 1985 = *Suuri suomalainen nimikirja*. Etunimet: Kustaa Vilkuna, avustajat Marketta Huitu ja Pirjo Mikkonen. Sukunimet:

- Pirjo Mikkonen, Sirkka Paikkala. Helsinki.
- Stahl = Stahl, Henricus: *Hand- und Hausbuch* I—IV. Riga—Tallinn 1632—1638.
- Stahl, Henricus 1637: *Anführung zu der Estnischen Sprache*. Reval.
- Stepermanis, M. 1961: Некоторые итоги последних экспедиций этнографов Академии наук Латвийской ССР в Северном Видземе. — *Etnograafia Muuseumi Aastaraamat* 17, 225—233. Tartu.
- Stipa, Günter Johannes 1990: *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. SUST 206. Helsinki.
- Suhonen, Seppo 1973: *Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen*. SUST 154. Helsinki.
- 1984: Lainasanat balttilais-itämerensuomalaisten kontaktien kuvastajina. — *Suomen väestön esihistorialliset juuret*, 207—225. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. H 131. Helsinki.
- 1989: F. J. Wiedemann ja Heikki Ojansuu leivun murteen tutkijoina. — Seppo Suhonen (toim.), *Ferdinand Johann Wiedemannin muisto*, 39—52. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki.
- Suomen kronikka 1988 = Johannes Messenius: *Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka*. Latinan kielestä suomentaneet Martti Linna, Jorma Lagerstedt ja Erkki Palmén. SKST 467. Helsinki.
- Svensson, J. S. 1918: De nordiska folknamnen hos Jordanes. — *Namn och bygd* 5, 109—144. Uppsala.
- SVEJ = *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131. Helsinki 1984.
- SVL = Martti Linna (toim.), *Suomen varhaiskeskiajan lähteitä*. Historian aitta XXI. Jyväskylä.
- Tacitus, Cornelius 1988: *Germania*. Latinan kielestä kääntänyt ja lyhyesti selittänyt Tuomo Pekkanen. 2. painos. Helsinki.
- Tallgren, A. M. 1931: Suomen muinaisuus. — *Suomen historia* 1. Porvoo—Helsinki.
- 1939: Inkerinmaan muinaisasutuksesta. — *Suomalaisen Tiedakatemian esitelmät ja pöytäkirjat 1937*, 37—60. Helsinki.
- Tarkiainen, Kari 1993: Ingermanland som svensk provins. — Sulo

- Huovinen (red.), *Ingermanland — om land och folk*, 33—41. Kulturfonden för Sverige och Finland.
- Tarvel, Enn 1968: Sakala ja Ugandi kihelkond. — *Keel ja Kirjandus* 11, 543—550, 586—596. Tallinn.
- 1982 = *Henriku Liivimaa kroonika*. Tõlkinud Richard Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn.
- Tatištšev, V. I. 1768: *История российская с самых древнейших времен* I. Спб. Петербург.
- Tereštšenko, N. M. 1965: *Ненецко-русский словарь*. Москва.
- Thomsen, Vilhelm 1890: *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk Undersøgelse*. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter 6. Række, historisk og filosofisk Afdeling. 1:1. København.
- Thunmann 1772 = *M. Johann Thunmanns Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker*. Mit einer Vorrede herausgegeben von D. A. F. Büschin. Berlin.
- Tõnisson, Evald 1995: Die archäologischen Areale im Baltikum. — Seppo Suhonen (toim.), *Itämerensuomalainen kulttuurialue — The Fenno-Baltic Cultural Area*, 164—172. Castrenianumin toimitteita 49. Helsinki.
- Tunkelo, E. A. 1929: Maanimistä Viro ja Vironmaa. — *Virittäjä* 33, 102—125. Helsinki.
- 1933: Eräs kuollut denominaalijohdin. — *Virittäjä* 37, 9—27. Helsinki.
- 1938: *Pääpainottoman lyhyen ja pitkän i:n vaihtelusta Itämeren-suomalaisissa kielissä*. Helsinki.
- 1946: *Vepsän kielen äännehistoria*. SKST 228. Helsinki.
- 1951: Karjala ja karjalaiset -sanain muunkieliset vastineet. — *Societatis Scientiarum Fennica* 29 B:7, 1—16. Helsinki.
- Turunen, Aimo 1946: *Lyydiläismurteiden äännehistoria I; konsonantit*. SUST 89. Helsinki.
- 1950: *Lyydiläismurteiden äännehistoria II. Vokaalit*. SUST 99. Helsinki.
- 1977: August Ahlqvist Aunuksessa v. 1855 — *Kalevalaseuran vuosikirja* 57, 216—246. Helsinki.
- UEW = Károly Rédei: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden 1988.
- Uibopuu, Valev: *Meie ja meie hõimud*. Lund 1984.

- Uino, Pirjo 1991: Inkerinmaan esihistoria. — Pekka Nevalainen ja Hannes Sihvo (toim.), *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*, 11—34. Helsinki.
- Vaba, Lembit 1977: *Läti laensõnad eesti keeles*. Tallinn.
- 1990: Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. — *Itämerensuomalaiset kielikontaktit*, 125—139. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61. Helsinki.
- Vahre 1994 = *Eesti ajalugu. Kronoloogia*. Koostanud Sulev Vahre. Tallinn.
- VaKS = Elna Adler ja Merle Leppik (toim.): *Vadja keele sõnaraamat* 1—2. Tallinn 1990—1994.
- Valonen, Niilo 1980: Varhaisia lappalais-suomalaisia kosketuksia. — *Ethnologia Fennica* 10, 21—98. Helsinki.
- Vasmer, Max 1953—1958: *Russisches etymologisches Wörterbuch* I—III. Heidelberg.
- Vasmer 1986—1987 = Макс Фасмер: *Этимологический словарь русского языка* I—IV. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Москва.
- VEKVM = *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739*. Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg. Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised 16. Tartu 1925—31.
- Wexionius, Michael 1650: *Epitome Descriptionis Sueciæ, Gothiæ, Fenningiæ et subjectarum provinciarum*. Aboæ.
- Wichmann, Yrjö 1928: *Vatjalaiset*. — *Suomen suku* II, 112—121. Helsinki.
- Wichmann & Uotila 1942 = *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann. Bearbeitet und herausgegeben von T. E. Uotila. *Lexica Societatis Fenno-Ugricæ* VII. Helsinki.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1871: *Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland*.
- 1973: *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmatta trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn.
- Wiik, Kalevi 1995: The Baltic Sea prosodic area revisited. — Seppo Suhonen (toim.), *Itämerensuomalainen kulttuurialue — The Fenno-Baltic Cultural Area*, 75—92. *Castrenianumin toimitteita* 49. Helsinki.

- Viitso, Tiit-Rein 1978: The history of Finnic *õ* in the First Syllable. — *Sovetskoe finno-ugrovedenie* 14, 86—106. Tallinn.
- Wiklund, K. B. 1890: *Lule-lappisches Wörterbuch*. SUST 1. Helsinki
- 1911: Lapparnas forna utbredning i Finland och Ryssland, belyst af ortnamnen. — *Le monde orientale* V, 101—136; 175—196. Uppsala.
- 1917—20: Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen. — *Indogermanische Forschungen* 38, 48—115. Berlin—Leipzig.
- Vilkuna, Kustaa 1957: *Kainuu—Kvenland. Missä ja mikä?* Helsinki.
- Virtaranta, Pertti 1972: Die Dialekte des Karelischen. — *Sovetskoe finno-ugrovedenie* 8, 7—27. Tallinn.
- VMS = *Väike murdesõnastik* I—II. Tallinn 1982—89.
- de Vries, Jan 1961: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden.
- 1977: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Zweite verbesserte Auflage. Leiden.
- Vääri, Eduard 1959: Liivi keele uurimise ajaloost. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 5, 190—225. Tallinn.
- Zaitseva & Mullonen = Заицева, М. — Муллонен, М.: *Словарь венского языка*. Ленинград 1972.
- Zeps, Valdis 1962: *Latvian and Finnic linguistic convergences*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 9. Bloomington—The Hague.
- Zilliacus, Kurt 1966: *Ortnamnen i Houtskär. En översikt av namnförrådets sammansättning*. Studier i nordisk filologi 55. Borgå.
- Zsirai, Miklós 1937: *Finnugor rokonságunk*. Budapest.
- Öhmann, E. 1924: *Quisquiliae germano-fennicae*. — *Ungarische Jahrbücher* 4, 116—117. Berlin—Leipzig.

THE FINNIC ETHNONYMS

This book deals with Finnic ethnonyms, i.e. names referring to Finnic groups either linguistically or geographically. The Finnic languages can be classified in several ways, depending on the system used to define languages and dialects, and the boundaries thereof. The relationship between the Finnic languages and the peoples speaking them can be variously described, this being contingent on whether it is the native speakers themselves or the neighbouring Baltic, Germanic or Slavic tribes who are attempting to determine the ethnolinguistic picture.

The connections of the Finnic peoples with peoples located in other geographical areas can be seen in the occurrence of Finnic ethnonyms from old historical sources. Old Roman and West European sources like Tacitus' *Germania* (*De origine et situ Germaniae*) include valuable information about (Swedish) *finne*, *Finland* and (Estonian) *Eesti*, *eestlane*, and as far as the early records of the East Finnic peoples (Vepsians, Votes, Chudes etc.) are concerned, the early Russian sources are invaluable. The history of the Goths (*De Origine Actibusque Getarum*, c. 550 A. D.) by Jordanes, although concentrating mainly on the history of the Goths, also contains lists of peoples that are of the utmost importance for the study of the history of the North European and Uralic tribes. Likewise Nestor's Chronicle (*Povest' vremennyh let*), with its stress on the early history of the Russian Empire and rulers of Kiev, maintains marginal but, nevertheless, important records concerning the Finnic peoples. A source of indisputable value and an accurate description of the German conquest of Estonia and Latvia is *Henrici Chronicon Livoniae*, the Livonian Chronicle of Henric (the text is probably from 1224—1227, Tarvel 1982, 6).

Topographical terms like 'land', 'hill', 'shore' and 'isle' (e.g. Votian *mäčiläized* 'the people of hill' ≠ *orkolaized* 'the people of valley') have been used as ethnic classifiers, rather than as place names and proper nouns, in some multiethnic territories. This seems gene-

rally to be the case in areas like Ingria where language boundaries are not very sharp and the speakers have always had close contact with other ethnic groups, or at least have been able to understand their language. However, some ethnonyms that have a semantically transparent structure, e.g. (Estonian and Votian) *maarahvas*, (Livonian) *rāndali*, make one ask whether such types of expression have been essential as ethnic classifiers in an earlier period, too. Some etymologies suggested for Finnic ethnonyms seem to support this idea.

Most of the ethnonyms used for different countries and areas or peoples in the world today are based on expressions that are proper nouns when they enter the language. It can be assumed that the need for proper nouns arises when topographical descriptions are no longer able to sufficiently distinguish areas, languages and their speakers. On the other hand, there are old Finnic ethnonyms like (Finnish) *Suomi* and *Häme* that, although they were borrowed as proper nouns, probably originated from a semantically neutral expression like 'land'.

Ethnonyms can be split up ethnically and geographically on a semantic basis, the former referring to a people and population, the latter to a geographical object. Finnic ethnonyms usually signify both the speakers of a language and the area inhabited by an ethnic group, although even a superficial analysis will reveal that either the ethnic or the geographic denotation was created by means of derivation or arose from a secondary meaning. Of Finnic ethnonyms (Finnish) *Suomi*, *Karjala*, *Vatja*, *Inkeri*, *Viro* ja (Latvian) *Igaunija* can be considered of geographical origin, whereas (Swedish) *finne*, (Finnish) *lyydi(läinen)*, *vepsä(läinen)*, *tšuudi*, *eesti(läinen)* and *liivi(läinen)* are primarily of ethnic origin.

The common noun source of the finnic ethnonyms cannot be traced from any clear lexical or semantic category. Neutral meanings such as 'land', 'man', 'people', 'language' seem to be primarily stative, whereas antonymic expressions like Livonian *rāndali* 'Livonians (people of the coast)' ≠ *sārli* 'Estonians (people of the island)', *rānda-kurāli* (~ *rāndali*) 'Livonian (Curonians of the coast)' ≠ *mō-kurāli* 'Latvian (Curonians of the land)' or Latvian *Igaunija* (see later) are more classifying. Theories based on the meaning 'wedge' ((Votian) *vad'd'ā tšēli* 'Votian language', *vad'd'a* 'wedge') are rejected in this work. Finnic ethnonyms can be grouped according to their background as follows:

1. Proper nouns that entered the language as proper nouns or that are merely opaque: (Finnish) *eesti*, *liivi*, *lyydi*, *Inkeri*, *Suomi*, *vatja*, *vepsä*, (Latvian) *Igaunija*.

2. Proper nouns that originally referred to a smaller area, i.e. only a part of their present-day denotation. These types of ethnonyms sometimes closely resemble place names: (Finnish) *Inkeri*, *Karjala*, *Suomi*, *vatja*, *Viro*.

3. Proper nouns that have lost both their connection with the original common noun and semantic motivation: (Finnish) *Karjala*.

4. Expressions with a transparent common noun origin: (Estonian (Votian)) *maakeel*, *maarahvas*, (Livonian) *kalāmi'eD*, *rāndali*.

5. Ethnonyms that are used only by non-Finnic-speaking tribes: (Estonian) *Eesti* (originally), (Swedish) *finne*, (Russian) *čud'*.

The etymologies for the most widely spread Finnic ethnonyms suggested or favoured in this volume can be summarized as follows:

1. The name Finland (Swedish) *Finland*, *finne* 'Finn' has never been used by the Finns themselves. The oldest record (Tacitus 98 A. D.: *fenni*) and the compound word structure of Finland lead one to conclude that *finne* must be considered a primary alternate for *Finland*.

The stem *finne* (< *findo* 'finder' < **fenþan-* ~ **fenþn-*) may originate from the same word as (Old High German) *fendo*, (Middle High German) *vende* 'pedestrian; wanderer' (**fanþian-*), (Old High German) *fandōn*, (Anglo-Saxon) *fandian* 'research; try, check', (Middle High German) *vanden* 'visit', (Gothic) *finþan*, (Old High German) *finthan* etc., 'find, notice, get aware', etc. The original meaning suggested for *finne* by Hultman as early as 1896 is 'wanderer', an explanation describing the way of life of the people (cf. (Livonian) *kalāmi'eD* 'Livonians; fishermen'). This meaning conforms with what Tacitus wrote about the *fenni*. Fishers, hunters and people with no permanent dwelling place may be appropriately described as 'wanderers'.

2. Apart from Finnish the name *Suomi* 'Finland' is known in other Finnic languages as well: (Karelian) *šuomi*, *suomi* 'Finland, Finnish language' ~ (Ludian) *suom(i)* id., *suomelaiñe* 'Finn' ~ (Votian) *sōmi* 'Finland, Finnish language', *sōmalain(ę)*, *sōm(ę)lain* 'Finn' ~ (Estonian) *Soome* 'Finland', *soomlane* 'Finn' ~ (Livonian)

sùqm 'Finland; an inhabitant of Finland; Finn', *sùqmli* 'Finn'. The oldest record is apparently the personal name *Suomi* (811).

The most prominent theory for *Suomi* was suggested by Koivulehto (1993). In his opinion the same Baltic word (Lithuanian) *žem-*, (Latvian) *zeme* 'land', often considered to be at the origin of the words (Finnish) Häme and (Sami) N *sabme* 'Sami, Lapp; Lapland; Sami language', *sabmēlâš* 'Sami, Lapp(ish)', can also be seen in the origin of *Suomi*. Koivulehto suggests that Proto-Finnic **šāmā* had a parallel form in early Proto-Sami **sāmā̃*. The Proto-Sami form (later **sāmē*) was later re-borrowed by the Baltic languages (**sāma-s*). Koivulehto suggests that in the next stage the word was borrowed again by Proto-Finnic, where it began to take on the meaning South-West Finland, the territory closest to Sweden. The Proto-Baltic **ā* was substituted by Proto-Finnic **ō* as in the case of certain other Baltic loan words: (Finnish) *huone*, *tuohi*, *vuohi*, *vuota*.

Nevertheless, we need not base our theory on Proto-Sami. Kalevi Wiik (1996) proposes that instead of Proto-Sami, the word might have been borrowed back by Proto-Baltic **šāmā̃* from Proto-Finnic *< *šāmā* (*< Proto-Baltic *žeme*). The Proto-Finnic open vowel would have then been substituted with the only open vowel possible in Proto-Baltic, **ā*.

The sibilant in the present-day Finnic and Baltic languages can be explained by assuming that in Baltic the original Proto-Finnic **š* was retained when the word **šāmās* was re-borrowed by Proto-Baltic. In Latvian **š* has become *s* through its own development, a fact which explains the form of the name *Sāmu sala*. Thus, in this particular case it seems reasonable to assume that the name *Suomi* was re-borrowed by Proto-Finnic only when *h* became established as an independent sound in the Proto-Finnic phonemic paradigm. *h* is retained in some relatively old Germanic loan words like (Finnish) *hipiä* and *hurskas*. Because *š* occurred in neither Proto-Germanic nor in Proto-Scandinavian at that time (cf. LÄGLOS 1 1991, XI), there is no indication as to how *š* might have been substituted in Proto-Finnic.

In the present work it is suggested that from the very beginning *Suomi* and its earlier variants referred to the same area in Southwest

Finland. This theory is based on the following scenario:

2.1. During the battle-axe culture Proto-Baltic **žeme* was borrowed into Proto-Finnic (**šämä*) as suggested by Koivulehto. The name roughly denotes the area where the battle-axe culture finds have been made.

2.2. At the time of the next West Finnish archaeological culture (Kiukainen culture) **šämä* split into two. This change took place when **šämä* was borrowed back into Proto-Baltic (**šāma*) and it began to take on the meaning of a much narrower area on Finland's southwest coast, whereas **šämä* (>> (Finnish) *Häme*; (Sami) *sabme*, *sabmëlâš*) continued to be used as the name for the inland area of the former battle-axe culture.

2.3. The next major cultural change that may be observed in the area of the Kiukainen culture shows the influence of Scandinavian bronze culture. Proto-Baltic **sāma* was inherited by the Proto-German language of this new culture. In Proto-German **š* did not occur and was substituted by **s*, while **ā* was substituted by **ō* (Proto-Baltic **sāma* > **sōma-* > Proto-Finnic **sōme-*). Both of these sound changes are characteristic of Proto-Germanic

3. The ethnonym (Finnish) *Karjala* 'Karelia', *karjalainen* 'Karelian' (1143 in the *Novgorod Chronicle*) was used reflexively by various groups speaking Finnish dialects, Karelian and Izhorian. There are two alternate theories for the origin of this name both of which are based on the hypothesis that it has a common origin with (Finnish) *karja* 'stock, cattle'. Nevertheless, motivation for this ethnonym might be sought from the Finnic languages, since the original Germanic or Baltic reconstruction suggested for *karja* is difficult to connect chronologically with the rise of Old Karelia. Linguistic considerations alone suggest that the word could be as old as the early Baltic or Germanic contacts. One possible theory might be to assume the primacy of *Karjala* from which *karjalainen* would be derived. The other theory suggests that *karjalainen* is derived directly from the common noun *karja*, which would be analagous to (Finnish) *vatja* : *vatjalainen*, *vepsä* : *vepsäläinen*, etc. Even in this case the province name *Karjala* could be derived from *karja*, but then it must be understood as referring to 'the area of the Karelians' (*karjalainen*). In this case the derivative suffix *-la* would have a similar function as the second part of compound words like (Estonian) *Eestimaa* and

-*maa* i.e. a formant the names of many provinces and countries. The meaning of *karja(lainen)* might be in this case 'group, herd, crowd (= people)' rather than 'people having a big cattle'.

4. The Olonets Karelians (*livvi*), Ludes (*l'ūd'i*) and some Veps have called themselves by an ethnonym usually considered to be a Russian loan word (< (Russian) *ljudi* 'people').

5. The periferal location of Veps districts and the lack of contacts are obviously the reason some Veps people did not use an ethnonym at all in describing themselves. The ethnonym (Vepsian) *vepsl'äiñe*, *-lāñe*, *bepsläiñe*, *-lāiñe*, *-lāñe* 'Veps', *vepsañ kel'*, *bepsan kel'* 'Vepsian' may occur for the first time in the Jordanes Text (550 A. D.), but very little can be said concerning its origin. Apparently it is an old proper noun which had primarily or only an ethnic function.

6. Very many explanations for Finnic ethnonyms have erroneously been based on the homonymy between (Finnish) *vatjalainen*, *vatja*, (Votian) *vad'd'alaine*, *vad'd'alain(e)* 'Vote (people)', *vad'd'ā tšēli* 'Votian language' (first in the Novgorod Chronicle 1069) and (Finnish) *vaaja*, (Votian) *vad'ja*, *vad'd'a* 'wedge' and its analogy. This theory is abandoned in the present work. The following conclusions are drawn regarding the origin of *vad'ja*:

6.1. From an etymological point of view (Finnish) *vatja*, (Votian) *vad'ja*, *vad'd'a* and (Finnish) *vaaja*, (Votian) *vad'ja*, *vad'd'a* 'wedge' ~ Sami *U vyöy'jee* 'patch (cloth)', etc. may belong together, and Baltic (or Germanic) loan words (< **vakja*), cf. (Lithuanian) *vāgis* (< **vagja-*), (Latvian) *vadzis* 'wedge etc.'.

6.2. However, it is not necessarily the case that *vad'ja* originated as an ethnonym literally meaning 'wedge'; hence it can be presumed that the province name in Estonia *Vaiga* (< **vakja*; cf. (Finnish) *Vatjanmaa*) is primary with respect to its ethnic meaning (Votian) *vad'd'alaine*, *vad'd'alain(e)* 'Votian (people)'. The latter is apparently derived from the former (**vakja*).

6.3. On the other hand, if in fact the name for Germany in the Baltic languages is of ancient origin (Lithuanian) *Vókia*, (Latvian) *Vācija* 'Germany' (Lithuanian) *vókietis*, (Latvian) *vācietis* 'German (people)', the province name *Vaiga* could have been borrowed from this, although the origin of (Lithuanian) *Vókia*, etc. is obscure (Fraenkel 1272, Karulis 1992 2, 463—464).

According to this theory the proper noun was borrowed by Estonian from the Baltic languages, and became the name of an Estonian province situated in the northern part of present-day Tartumaa. In the local dialect the original form **vakja* was changed to *Vaiga* as a result of metathesis. In Votian *ij* (< **kj*) changed to *d'd'*, and maintained the secondary homonymy with the old common noun **vakja* 'wedge' of Baltic origin. The homonymy occurred already in the Estonian dialect of North Tartumaa.

6.4. Thus, the original meaning of (Votian) *vad'd'alaine*, *vad'd'alain(e)* could be 'the people of Vaiga, the inhabitants of Vaiga', which soon began also to denote the inhabitants of a larger cultural area, including the eastern shore of Lake Peipsi and the Votians. This is the way it became known in Russian sources, too. In the Votian language this ethnonym became another way, in addition to the old and neutral expression *mā tšēli*, of referring reflexively to the Votian people and language.

7. (Russian) *čud'* (probably used by Jordanes in 550 A. D. to refer to some other people) is a good example of the difference between the Finnic languages and dialects, and other ethnic groups. Livonians apart this expression has been used of all Finnic tribes. The debate concerning the history of *čud'* has, in the main, taken place on the basis of two possible alternatives: whether or not the Chudes were an unknown Finnic tribe, or whether a Finnic group might be considered to be the original Chudes. Another question has dealt with the problem of whether the word (Russian) *čud'* has been borrowed by Sami (N *čutte*) or vice versa. Sami N *čutte* cannot be a borrowing from Russian *čud'*, because *č-* is always replaced by (Sami) *c-* in early Russian loan words. Nevertheless, it might be suggested that Sami N *čutte* reflects sound changes taking place after the dispersion of Proto-Finnish and Proto-Sami: Proto-Finnish **...č-* > Proto-Sami **c-* > Sami N *c-*; Proto-Finnish **č-* > Proto-Sami **ć-* > Sami N *č-* (like **ś* > *č*) (Korhonen 1981, 128). As Russian *č-* has been replaced with *c-* in loan words occurring only in the eastern-most Sami languages, it can be assumed that (Old) Russian **c-* (~ **ć-*) has respectively been replaced by Sami *č-*. This idea may be supported by the typographical form *tjud'* in early written sources as well as by Komi *t'sud'*.

8. (Finnish) *Inkeri* 'Ingria', *inkeriläinen* 'Ingrian', (Izhorian)

inGerikkoī 'Ingrian', *inGerlāin* 'Ingrian' (first in *Henrici Chronicon Livoniae* 1221), the only Finnic ethnonym that has been proposed was based on a personal name. Another theory suggests that it was originally a place name, or more precisely the name of a river. It has been assumed that the name *Ingria* became important in the era when Sweden, the principality Novgorod and the Germans fought for supremacy over the area.

9. In Finnish Estonia is called (Finnish) *Viro* (*virolainen* 'Estonian', *viro* 'Estonian (language)') after its nearest province to Finland *Virumaa* (first mentioned in Scandinavian runic writings of the 12th century, several records in *Henrici Chronicon Livoniae*). The oldest expressions used by the Estonians themselves are transparent; (Estonian) *maarahvas* 'people of the land', *maamees* 'man of the land' respectively *maakeel*, 'language of the land'.

The most serious attempt so far to explain the etymology of (Finnish) *Viro* leans on its similarity to the Baltic word meaning 'man': (Lithuanian) *výras*, (Latvian) *vīrs*; cf. (Yatvingian) *wiros* (Karulis 1992 2, 537), not at all an unproblematical comparison, since the Baltic (Lithuanian and Latvian) words force one to presuppose an original form of **ī*. Generally speaking Baltic **ī* was also maintained in Finnic. The only exception is the (Finnish) *virsi* 'hymn' (? < Baltic, cf. (Old Prussian) *wīrds*; (Lithuanian) *vardas* '(first) name', (Latvian) *vārds* 'word; speech; promise; name'). On the other hand, if the form *wiros* cited by Karulis represents an old variant of the word meaning 'man', the theory of the Baltic origin of *Viro* may be considered possible and the compound form *Virumaa* (*Viro* + 'land') would represent an older and non-elliptic form of the name.

10. Also, the southern neighbours of the Estonians, the Latvians, call Estonia (Latvian) *Igaunija* (*igaunis*, *igauniete* 'Estonian' (masc. and fem. forms); *igaunisks* 'Estonian (language)') after the nearest province to Latvia (Estonian) *Ugandi* (first mentioned in *Henrici Chronicon Livoniae*). The name was used earlier in a compound form *igaunu zeme*, the latter part adding the characteristic 'country, land' to the name. Similarly, the Livonians have called the Estonians after the closest Estonian district to them (*sārli* 'Estonian', *sārmā kēl* 'Estonian language' < *Saaremaa* 'Ösel').

The present work suggests that (Estonian) *Ugandi* (> (Lat-

vian) *Igaunija*) is primarily a place name and may originate from the Old Russian common noun **ug* 'south, southern land, southern wind' (~ (Russian) *jug*, *juga* 'dry; fog; hot', *južnyj* (*užnyj*) 'southern, south' ~ (Ukrainian) *jug* ~ (Old Church Slavonic) *югъ* *νοτος*, (Bulgarian) *jug* 'south, southern wind' etc.). Originally, the name may have been used as a contrastive antonym, e.g. a) from a particular geographical standpoint (the people of) the South (Estonia) ≠ (the people of) the North (Estonia) or, even b) (the people of the South (Estonia) ≠ the people using this ethnonym and their habitat.

11. (Estonian) *Eesti* 'Estonia; Estonian language', *eestlane* 'Estonian', the form with which the Estonians and most other peoples refer to them, was already recorded by Tacitus in Germania in 98 A. D. (*aesti* : *aestiorum gentes*). There is, however, no clear evidence concerning the history of this ethnonym. What Tacitus wrote suggests it was first used to denote the people (not a Finnic tribe) of the south-eastern coast of the Baltic Sea. Primarily it was an ethnic ethnonym, although in Tacitus' text it is apparently connected geographically with the south-eastern coast of the Baltic Sea.

The existence of an aesti people was indicated by other medieval writers and especially Scandinavians. An original common noun source might be sought in a (Proto) Germanic or (Proto) Baltic language.

12. The Livonians have had many ways of referring to themselves: (Livonian) *kalāmi'eD*, *rāndalist*, *kurālist* and *lībi*, *līvā-kēl'* 'Livonian language', *līvā(z)*, *lībā(z)*, (seldom) *līvniķka* 'Livonian', and this use of the latter (first mentioned in the Chronicle of Nestor') has also been used by the Latvians. The etymology of this ethnonym is obscure. It is clear even though that even the first literary records connect it to the old Livonian territories of present-day Latvia.

Castrenianumin Toimitteita

1. Erkki Itkonen, Terho Itkonen, Mikko Korhonen, Pekka Sammallahti: Lapin murteiden fonologiaa. 1971.
2. Pekka Sammallahti: Material from Forest Nenets. Grammatical Sketch, Two Short Texts, Vocabulary. 1974.
3. Pertti Virtaranta: Vienalaisia lastenlauluja. 1973.
4. Mikko Korhonen, Jouni Mosnikoff, Pekka Sammallahti: Koltansaamen opas. 1973.
5. Seppo Suhonen: Liivin kielen näytteitä. 1975.
6. Viljo Nissilälle 21.8.1973.
7. Lauri Posti ja Terho Itkonen (toim.): FU-transkription yksinkertaistaminen. 1973.
8. Eero Kiviniemi, Ritva Liisa Pitkänen, Kurt Zilliacus: Nimistöntutkimuksen terminologia. Terminologin inom namnforskningen. 1974.
9. Seppo Suhonen: Lähisukukielten muoto-oppia ja lainasuhteita. 1974.
10. Eila Hämäläinen ja Kaisu Juusela (toim.): Castrenianum. 1975.
11. Eila Hämäläinen und Kaisu Juusela (red.): Castrenianum. 1975.
12. Vienan runonlaulajia ja tietäjiä. Aatu Kurosen (1907), Petri Lesosen (1908) ja Iivo Marttisen (1908) muistiinpanot. Julk. Helmi Virtaranta. 1975.
13. Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen symposiumi Petroskoissa 26.—27.3.1974. 1975.
14. Pekka Sammallahti: Sodankylän saamelaisten entistä elämää Elsa-Marja Aikion kertomana. 1975.
15. Pertti Virtaranta: Karjalaisia sananlaskuja ja arvoituksia. 1976.
16. Fennistiikan opinnäytteitä 1886—1975. 1977.
17. Juha Janhunen: Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. 1977.
18. Pertti Virtaranta: Inkeriläisiä sananlaskuja ja arvoituksia. 1976.
19. Kaisu Juusela ja Heikki Paunonen (toim.): Murrenäytteitä sadan vuoden takaa. 1978.
20. Ilmari Vesterinen: Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen dentaalispirantin edustus Tuuloksen murteessa. 1980.
21. Tamás Márk ja Pirkko Suihkonen (toim.): Folia Hungarica 1. 1981.
22. Jarmo Elomaa (toim.): Inkerin bibliografia. 1981.
23. Kasvumaa. Eeva Niinivaaran kirjoituksia vuosilta 1923 – 1981. 1981.
24. Viljo Tervonen ja Irene Wichmann (toim.): Suomalais-unkarilaisten kulttuuri-suhteiden bibliografia vuoteen 1981. 1982.
25. Mikko Korhonen ja Pertti Virtaranta (toim.): Ulkomaanlehtorit Unkarissa 17.—22.5. 1982. 1983.

26. Fennistiikan opinnäytteitä II. 1984.
27. Lauri Kettunen: Vatjan kielen Mahun murteen sanasto. 1986.
28. Ilkka Firon ja Mikko Korhonen (toim.): Folia Hungarica 2. Unkaria Suomessa. 1987.
29. Aulis J. Joki: Kaukomailta ja työkammioista. 1988.
30. Ritva Liisa Pitkänen, Jorma Rekunen ja Jyrki Kalliokoski (toim.): Lapinjoen varrelta. 1988.
31. Seppo Suhonen (toim.): Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. 1989.
32. Tiit Kukk: Vesjegonskin karjalaisten tšastuškoja. 1989.
33. Márta Csepregi (toim.): Folia Hungarica 3. Helsingin yliopiston unkarilainen laitos 60-vuotias. 1989.
34. Márta Csepregi (toim.): Folia Hungarica 4. Esitelmää unkarin kielestä. 1989.
35. Riho Grünthal, Sirpa Penttinen & Tapani Salminen (eds.): IFUSCO 1988. Proceedings of the Fifth International Finno-Ugrist Students' Conference, Helsinki, 22–26 May 1988. 1989.
36. Johanna Laakso (toim.): Komin kansan ensimmäinen runoilija. 150 vuotta I.A. Kuratovin syntymästä. 1990.
37. Juha Janhunen: Material on Manchurian Khamnigan Mongol. 1990.
38. Folia Hungarica 5. Szathmári István: Fejezetek a magyar költői stílus történetéből. 1990.
39. Pertti Virtaranta: Keskusteluja Valev Uibopuun kanssa – Vestlusi Valev Uibopuuga. 1991.
40. Juha Janhunen: Material on Manchurian Khamnigan Evenki. 1991.
41. Matti Punttila: Impilahden karjalaa. 1992.
42. Mati Ereht ja Tiit Ereht: Virolais-suomalainen kielitieteen sanasto. 1992.
43. Folia Hungarica 6. Görömbei András: A magyar irodalom rövid története. 1992.
44. Jyrki Kalliokoski ja Kirsti Siitonen: Suomeksi maailmalla. Kirjoituksia Suomen kielen ja kulttuurin opettamisesta. 1993.
45. Fennistiikan opinnäytteitä III. 1993.
46. Julius Mägieste: Noorusaja tallermaa ja külahavas. 1994.
47. Mikko Cajanus ja Sándor Csúcs (toim.): Folia Hungarica 7. Yhteyksiä. 1994.
48. Suuren Guslin kaiku. Udmurtilaista taidelyriikkaa. Valikoinut ja suomentanut Raija Bartens. 1995.
49. Seppo Suhonen (toim.): Itämerensuomalainen kulttuurialue. The Fenno-Baltic Cultural Area. Symposiumi FU-kongressissa, Jyväskylä, 12. 8. 1995. 1995.
50. Folia Hungarica 8. Imre László: Az irodalmi műfajok és létformájuk. Interpretáció elméletek. 1996.
51. Riho Grünthal: Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. 1997.

Castrenianumin toimitteita 51

Livvistä liiviin — itämerensuomalaiset etnonyymit vastaa kysymykseen, mitä tiedetään sellaisista nimistä ja nimityksistä kuten finne, Finland, suomalainen, Suomi, karjalainen, Karjala, vepsäläinen, vatjalainen, virolainen, Viro, eestiläinen, Eesti jne. Osa itämerensuomalaisista kielistä ja niiden puhujista käytettävistä nimityksistä on vanhastaan viitannut ihmisiin, osa alkujaan alueeseen ja maahan. Pääpaino tässä tutkimuksessa on etymologisella analyysillä, mutta huomioon on otettu myös kielenulkoiset seikat, jotka ovat avuksi etnonyymien alkuperää tutkittaessa. Itämerensuomalaisten kielten muuhun sanastoon verrattuna etnonyymeistä on melko varhaisia kirjallisia tietoja. Vanhojen lähteiden maininnat on suhteutettava muuhun tietoon itämerensuomalaisten kielten kehityksestä. Työssä hylätään mm. vanhat, eri etnonyymien appellatiiviseksi motivaatioksi tarjottuun 'kiila'-merkitykseen perustuvat selitykset.